

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
FELSEFE TARİHİ BİLİM DALI

MARTHA CRAVEN NUSSBAUM'UN YAPABİLİRLİKLER YAKLAŞIMI
ÇERÇEVESİNDE ADALETİ ÖTEKİ TÜRLERE TAŞIMAK

Doktora Tezi

Deniz SARITAŞ

Ankara, 2024

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
FELSEFE TARİHİ BİLİM DALI

MARTHA CRAVEN NUSSBAUM'UN YAPABİLİRLİKLER YAKLAŞIMI
ÇERÇEVESİNDE ADALETİ ÖTEKİ TÜRLERE TAŞIMAK

Doktora Tezi

Deniz SARITAŞ

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Hasan Yücel BAŞDEMİR

Ankara, 2024

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
FELSEFE TARİHİ BİLİM DALI

MARTHA CRAVEN NUSSBAUM'UN YAPABİLİRLİKLER YAKLAŞIMI
ÇERÇEVESİNDE ADALETİ ÖTEKİ TÜRLERE TAŞIMAK

DOKTORA TEZİ

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Hasan Yücel BAŞDEMİR

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

- 1. Prof. Dr. Hasan Yücel BAŞDEMİR**
- 2. Prof. Dr. Celal TÜRER**
- 3. Doç. Dr. Raşit ÇELİK**
- 4. Prof. Dr. Levent BAYRAKTAR**
- 5. Doç. Dr. Barış MUTLU**

Tez Savunma Tarihi

06/09/2024

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Prof. Dr. Hasan Yücel BAŞDEMİR danışmanlığında hazırladığım “Martha Craven Nussbaum’un Yapabilirlikler Yaklaşımı Çerçevesinde Adaleti Öteki Türlerle Taşımak” adlı doktora tezindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

04/10/2024

Deniz SARITAŞ

ÖNSÖZ

Bu tezde Martha Craven Nussbaum'dan hareketle güncel bir problem olan öteki türlerin karşılaştığı problemlerin nasıl iyileştirilebileceğine dair çözüm önerilerine yer vermeye çalışılacaktır. Öteki türler ile hayvanlar ve doğa kast edilmektedir. Öteki türler için devletin almış olduğu yaptırımların ve öteki türlerin koşullarının iyileştirilmesi ile etik bir bilinç ve yeni politik yasaların inşası; ekonomiden sağlığa, eğitimden, sosyo-kültürel hayata kadar pek çok alandaki düzelmeyi de beraberinde getirecektir.

Tezde iyi ve adil bir yaşamın imkanı tartışılacaktır. Yapabilirlikler Yaklaşımının diğer teori veya yaklaşımlara göre sonuç ve çözüm odaklı, normatif ve uygulamaya dönük bir yaklaşım olması nedeniyle ideal bir yaklaşım olduğu iddia edilecektir. Günümüzün acil ve çözüme ulaşmamış problemleri ve öteki türlerin karşılaştığı sorunları karşısında Yapabilirlikler Yaklaşımının niçin ideal bir yaklaşım olduğu açıklanmaya çalışılacaktır. Yaklaşımın ilk hedefi iyi yaşam olduğu için öncelikle iyi yaşam problemine değinilecek ve iyi yaşamın imkanı ile iyiliğin kırılganlığı meselesi tartışılarak hayvanlar için iyi yaşamın ölçütünün ne olduğu veya olabileceği irdelenecektir. İkinci bölümde ise adil bir yaşamın temel ölçütleri kritik edildikten sonra öteki türlerin karşılaştığı adalet sorunlarına yer verilerek bu sorunlara çözüm önerileri getirilmeye çalışılacaktır.

Bu problemi ele alış amacım evrensel, güncel ve acil bir adalet sorunu olan öteki türlerin problemlerinin, pek çok ölçüte dayanması sebebiyle Yapabilirlikler Yaklaşımı ile çözülebileceğini düşünmemden kaynaklanır. Dolayısıyla karşı teorilerdeki eksiklikleri göstermeyi hedeflemekteyim. Problemleri politikalarda ikinci plana alınan dezavantajlı durumdaki canlıların hak ve özgürlüklerinin ihmal edilmemesi gerektiğini düşündüğüm için bu konuyu seçtim. Ayrıca konu ile ilgili İngilizce literatürün yeterli olduğu fark edilmiştir. Seçilen problem, ileride yapılacak başka çalışmalar ile de genişletilebilir niteliktedir. Bu tezde öncelikle Nussbaum'un birincil kaynaklarından hareketle öteki

türlerin karşılaştığı adalet problemlerine tutarlı, bütünlüklü ve felsefi bir çözüm yolu aranması amaç edinmiştir.

Bu tezi hazırlarken geçirdiğim sürede yol gösteren tez danışmanım Prof. Dr. Hasan Yücel Başdemir'e, sorularıma yanıt veren Martha Craven Nussbaum'a, ardından katkılarından dolayı Prof. Dr. Celal Türer'e, yardımlarını esirgemeyen Doç. Dr. Barış Mutlu'ya, Doç. Dr. Raşit Çelik'e, Prof. Dr. Levent Bayraktar'a ve Arş. Gör. Zehra Eroğlu Kol'a teşekkürü bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
İÇİNDEKİLER.....	iii
KISALTMALAR.....	v
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MARTHA CRAVEN NUSSBAUM'DA İYİ YAŞAM VE

YAPABİLİRLİKLER

1.1. İyiliğin Kırılabilirliği ve İyi Yaşamın Ölçütü Sorunu	31
1.1.1. İyi Yaşamın Ölçütü Olarak Şans ve Çaba Faktörü	49
1.1.2. İyi Yaşamın Ölçütü Olarak Akli Başındalık ve Duyguların Rolü	57
1.1.3. İyi Yaşamın Etik Politikası.....	69
1.1.4. Öteki Türler için İyi Yaşamın İmkânı.....	83
1.2. Modern Yaklaşımlar Açısından İyi Yaşamın Ölçütü Problemi	98
1.2.1. İyi Yaşamın Ölçütü Olarak Ekonomik Büyüme	99
1.2.2. İyi Yaşamın Ölçütü Olarak “Bizim Gibi” Yaklaşımı	107
1.2.3. İyi Yaşamın Ölçütü Olarak Faydacılık ve Çıkmazları.....	110
1.2.4. Christine Korsgaard’ın Kantçı Yaklaşımı.....	122
1.2.5. İyi Yaşamı İnsan Hakları Yaklaşımı ile Düşünmek.....	126
1.3. İyi Yaşamın İmkânı Olarak Yapabilirlikler Yaklaşımı.....	132
1.3.1. Yapabilirlikler Yaklaşımının Felsefi Etkileri.....	141
1.3.2. Aristoteles’te Temel İşlevler.....	151
1.3.3. Nussbaum’da Temel İşlevler ve Merkezi Yapabilirlikler Üzerine	160
1.3.4. Hayvanların İşlevleri Üzerine	167
1.3.5. Hayvanların Yapabilirlikleri Üzerine.....	171
1.3.6. Yapabilirlikler ve Adalet Sorununa Genel Bir Bakış.....	176

İKİNCİ BÖLÜM

ADALETİ SINIRLARINA TAŞIMAK: ÖTEKİ TÜRLERE KARŞI ADALET

2.1. Sosyal ve Küresel Adaletin İmkânı.....	190
2.2. Temel Adalet Teorilerinde Adaletin Ölçütü Problemi.....	199
2.2.1. Doğa Durumunda Adalet	200
2.2.2. Toplumsal Sözleşme Durumunda Adalet	210
2.3. Öteki Türlerle Karşı Adalet	241
2.3.1. Hayvanlar için Adalet	246
2.3.2. Hayvan Haklarının Farklı Yaklaşımlar Açısından Değerlendirilmesi.....	261
2.3.3. Hayvan Etiği Tartışmaları.....	269
2.3.4. Çevre Adaleti	280
2.3.5. Çevre Etiği Tartışmaları.....	289
2.3.6. İslam Hukukunda Hayvan Hakları ve Çevre Sorunu.....	295
2.3.7. Türkiye’de Güncel Hayvan Hakları ve Çevre Kalitesi Tartışmaları.....	304
2.4. Çözüm Önerileri	312
2.4.1. Öteki Türlerle Karşı Bizim Sorumluluklarımız, Ne Yapılabilir?.....	312
2.4.2. Öteki Türlerle Karşı Devlete Düşen Görevler	321
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	331
KAYNAKÇA.....	339
ÖZET.....	363
ABSTRACT	364

KISALTMALAR

GSYİH	: Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
M.Ö.	: Milattan Önce
s.s.	: Sayfa sayısı
bkz.	: Bakınız
Akt.	: Aktaran

GİRİŞ

Bu tezde Amerikalı filozof Martha Craven Nussbaum'un (1947-) *iyi yaşam/good life*¹ felsefesi ve Türkçeye *Kabiliyetler/Olanaklar/Yetenekler/Kapasiteler/Yapabilirlikler* olarak çevrilen yaklaşımı açıklanacak ve bu yaklaşımından hareketle *öteki türlere/other species*² karşı adalet meselesine bakışı irdelenecektir. Tezde *Yapabilirlikler Yaklaşımı/The Capabilities Approaches*³ ifadesi kullanılacaktır.

Nussbaum'un amacı iyi yaşam felsefesi, Yapabilirlikler Yaklaşımı ve adalet anlayışı arasında ilişki kurarak öteki türlerin karşılaştığı adalet sorunlarına çözüm önerileri getirebilmek, öteki türler için iyi yaşam ve adaletin imkanını aramak ve tartışmaktır. Bu tezde ise Nussbaum'un yaklaşımının diğer yaklaşım ve teorilere göre daha geçerli ve savunulabilir olduğunu göstermek amaçlanmaktadır.

Tezin problemi öteki türler için iyi yaşam ve adaletin imkanı meselesidir. Bu mesele Yapabilirlikler Yaklaşımı ile ele alınacaktır. Nussbaum'un iddiası öteki türlerin karşılaştığı adalet problemleri karşısında iyi ve adil bir yaşamı sağlayacak olan yaklaşımın Yapabilirlikler Yaklaşımı olduğudur. Tezde bu iddianın doğruluğu kritik edilerek yaklaşımının daha kabul edilebilir olduğu iddia edilecektir.

Yapabilirlikler "insanların isterlerse başarabilecekleri şeylerdir; iyi beslenmek, evlenmek, eğitim görmek ve seyahat etmek gibi şeyleri yapma veya olma fırsatları

¹ Martha Craven Nussbaum, *The Fragility of Goodness: Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001, s. xx.

² Martha Craven Nussbaum, *Justice for Animals Our Collective Responsibility*, Simon and Schuster, New York, 2023, ss. 236-237.

³ Martha Craven Nussbaum, *Creating Capabilities The Human Development Approach*, The Belknap Press of Harvard University Press, London, 2011, s. x.

anlamına gelen *işlevler/functions*; gerçekleştirilen yapabilirlikler”⁴ anlamına gelir. Bir kişinin *kaynaklar ve kamu malları* gibi bir dizi aracı işlevselliğe dönüştürüp dönüştüremeyeceği yani yapabilirliğe sahip olup olmadığı belirli kişisel, sosyo-politik ve çevresel koşullara bağlıdır. Yapabilirlikler *her türlü potansiyel engelden arındırılmış özgürlükleri* ifade eder. Felsefede Yapabilirlikler Yaklaşımı “kalkınma etiği, siyaset felsefesi, halk sağlığı etiği, çevre etiği, iklim adaleti ve eğitim felsefesi” kapsamında çeşitli kavramsal ve normatif teorilerin geliştirilmesinde kullanılan bir yaklaşımdır.⁵ İşlev, yapabilirliğin diğer yüzüdür. Sağlıklı ve huzurlu olmak işlevdir. İşlev, yapabilirliği amacına götürür. Yapabilirlik seçilen bir fırsat ve seçim özgürlüğüdür.⁶ Dolayısıyla Yapabilirlikler Yaklaşımı sahip olunan işlevleri gerçekleştirebilmek anlamına gelir.

Yapabilirlikler Yaklaşımı daha çok kadınlar, engelliler, mülteciler, gurbetçiler, siyahiler ve öteki türler gibi dezavantajlı durumdaki grupların problemlerine odaklanır. Bu tezde ise Yapabilirlikler Yaklaşımının öteki türlerin sorunlarına bir çıkış yolu sunup sunamayacağı, adaleti sağlayıp sağlayamayacağı tartışılacaktır. Nussbaum öteki türlerle duyarlı hayvanlar ve doğal çevreyi kast etse de çevre konusunu bir adalet problemi değil etik bir problem olarak görür. Nussbaum meseleyi duyarlılık ekseninde değerlendirir ve bitkilerin duyarlı olmadığını düşündüğü için adaletin öznesi olarak görmez.⁷

Yapabilirlikler Yaklaşımı dezavantajlı durumdaki bir insan veya insan olmayan bir canlı ne yapabilir ve ne olabilir? Önlerinde ne gibi fırsatlar vardır sorularına yanıtlar arar.⁸ Tezde bu soru ile birlikte ayrıca şu problemlere de yanıt aranacaktır: İyi bir hayat

⁴ Robeyns, Ingrid and Morten Fibieger Byskov, “Capabilities Approach”, *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Ed. Edward N. Zalta and Uri Nodelman, 2011, s. 1.

⁵ Robeyns, Ingrid and Byskov, “Capabilities Approach”, s. 1.

⁶ Nussbaum, *Creating Capabilities*, ss. 24-25.

⁷ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 152.

⁸ Nussbaum, *Creating Capabilities*, s. 20.

ve adil bir toplum için mümkün koşullar nelerdir? Yapabilirlikler nelerdir ve nasıl arttırılabilir? Bunun için bireylere ve yasa koyuculara düşen görevler nelerdir? Hayvanlar adaletin öznesi veya birincil öznesi midir ya da hangi hayvanlar adaletin öznesidir? Adaletin ölçütü nedir? Hayvanlar insanlar için bir araç mıdır yoksa sırf canlı oldukları için mi korunmaları gerekir? Çevre kalitesi günümüz ve gelecek kuşaklar için niçin önemlidir gibi temel tartışma soruları üzerinde durulacak ve tez boyunca cevaplanmaya çalışılacaktır. Nussbaum adaleti çaba ve duyarlılık açısından tanımlamaktadır. Bitkilerin acı çekmediğini yani duyarlı olmadığını, beyne sahip olmadığını ve hayvanlardan farklı olarak yaşama tutunmak için herhangi bir çaba göstermediğini düşündüğü için bitkileri adaletin öznesi olarak görmemektedir.⁹ Ancak Nussbaum *çevre kalitesini/environmental quality*¹⁰ de *hayvan hakları/animal rights*¹¹ gibi gündeminde tutar.¹²

Yapabilirlikler Yaklaşımı insanların ve hayvanların işlev ve olanaklara sahip olsalar da bu olanakların gerçekleştirilip gerçekleştirilmediğine bakar. Bu sebeple “Olanaklar Yaklaşımı” veya “İnsani Gelişmişlik Yaklaşımı” yerine “Yapabilirlikler Yaklaşımı” ifadesini kullanmak daha doğru olacaktır. Olanaklar, Yetenekler, Kabiliyetler veya “Kapasite Yaklaşımı” denildiğinde “birtakım kapasite, yetenek ve olanaklara sahip olunması” gerektiği anlaşılır. Ancak olanak, yetenek veya kapasiteye sahip olunsa bile eğer bu kapasiteler, yetenekler ya da sahip olunan olanaklar kullanılmıyorsa ne iyi bir yaşamdan ne de adaletten söz edilemez. Oysa Yapabilirlikler Yaklaşımı sahip olunan olanak ve “kapasitelerin gerçekleştirilmesi ve bu yeteneklerin kullanılabilmesi” gerektiğine odaklanır. Üstelik “Yapabilirlikler” ifadesi; olanak, yetenek, kapasite, seçim, fırsat, işlev/işleyiş ve kabiliyet kavramlarının hepsini kapsamına almaktadır. Bu

⁹ Nussbaum, *Justice for Animals*, ss. 151-152.

¹⁰ Nussbaum, *Creating Capabilities*, s. 163.

¹¹ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 2.

¹² Bkz. Nussbaum, *Creating Capabilities*, ss. 157-163.

kavramların hepsi aynı anlama gelmekte ve fakat bu kavramların hepsini kapsayan ifade olarak Yapabilirlikler kavramını tercih etmek daha uygun görünmektedir. Bir örnek verilecek olursa Afrika'nın sahip olduğu yer altı zenginlikleri fazla olmasına karşın ülke halkı yine de yoksulluk ve sağlıksız yaşam koşullarında ilk sıralarda yer alır. Bu sorun sahip olunan olanakların kullanılmamasından kaynaklanır. Bu durumda Yapabilirlikler Yaklaşımı sahip olunan fırsat, seçim veya olanakların kullanılıp kullanılmadığıyla yakından ilgilidir. Yine sözgelimi mezun bir öğrenci iş başvurusu için gerekli puan veya şartları sağlasa ve belli bir yeteneğe sahip olsa da eğer sahip olduğu bu yeteneği kullanamıyorsa yani istediği işi yapamıyorsa bu durumda da yapabilirlikten söz edilemeyecektir. O halde önemli olan yeteneklerin/kapasite/kabiliyet/olanakların kullanılabilmesi, hayata geçirilebilmesi ve insanın iyi ve adil bir hayat yaşayabilmesidir.

Diğer yandan yetenek ve kabiliyet kavramları birbirleri yerine kullanılabilirlikleri gibi bu kavramlar daha çok eğitim alanında kullanılırlar.¹³ Yapabilirlikler ifadesinin pek çok alan için kullanılabilir olan kapsayıcı bir kavram olduğu fark edilir. Bununla birlikte yapabilirliklerin sağlanması için devlete yükümlülükler düşer ve insanlar bu yapabilirliklerin sağlanması için adalete başvurur. Fakat yetenek veya kabiliyet dendiğinde doğuştan gelen veya sonradan kazanılan bir başarının ya da çabanın bireye bağımlı olması söz konusudur. Devletin yetenekleri geliştirmesi gibi bir düşünce (belki yetenekler desteklenebilir) kulağa mantıksız gelir. Sonuç olarak bu yaklaşımda iyi yaşam

¹³ Türk Dil Kurumu sözlüğünde kabiliyet ile yetenek eş anlamlı kullanılmıştır. Kabiliyet aynı zamanda kabil olmaktan gelir ve kabil sıfatı olanaklı anlamına da gelir. Kapasite “bir şeyi içine alma, sığdırma sınırı” anlamında bir sınırlılığı ifade ederken, yapabilmek ise “yapmaya gücü yetmek ve yapma becerisi bulunmak” anlamında kullanılmıştır. Bkz. <https://sozluk.gov.tr/>. 11.09.2024 tarihinde erişildi.

ve kendini gerçekleştirebilmek¹⁴ ön plana çıktığı için ve insan olmayan canlıların¹⁵ da yapabilirliklerinden söz edilebileceği için yapabilirlikler kavramının kullanılması daha uygun olacaktır. Tez boyunca da “yapabilirlikler” ifadesi tercih edilecektir.

Nussbaum eserinde kavram olarak tekil bir kavram olan “yapabilirlik” değil de çoğul bir kavram olan “yapabilirlikler” kavramını tercih etme sebebini bireylerin hayat kalitesini ortaya çıkaran önemli hususların gerek çoğul gerekse nitelik açısından birbirinden farklı olmasına bağlar. Buna göre insanların yaşam, eğitim, sağlık ve bedensel bütünlük gibi farklı yönleri tek ölçüte indirgenemez. Zaten yaklaşımın anahtar kavramları “çoğulluk/çeşitlilik” ve “indirgenemezlik”tir.¹⁶ İndirgenemezlik ilkesi gereğince tezde tekil olarak kullanılan “yapabilirlik” ifadesi yerine niteliksel ve niceliksel olarak çoğul bir anlamı çağrıştıran “yapabilirlikler” kavramı tercih edilecektir. Öteki türler veya engelliler gibi dezavantajlılar bir çeşitliliktir ve bizzat yaşamlarının öznesidir. Bu sebeple

¹⁴ Nussbaum öteki türlerin kendini gerçekleştirmesini açıklama girişiminde bulunmuyor, burada insanların kendini gerçekleştirmesini kast eder. Öteki türlerin de yapabilirliklere sahip olduğu ve potansiyellerini kullanabildiğini ancak bu yapabilirlikleri arttıracak ve hayata geçirecek olanın insanlar ve yasa koyucular olduğunu ifade eder. Kendini gerçekleştirmek, başkasına muhtaç ve ihtiyaç duymamayı gerektirdiği gibi başkasına/ötekine yardım etmek anlamına gelir. Kendini gerçekleştiren kimse erdemli, problem çözücü ve hakikati bilendir. Nussbaum hayvanlar için kendini gerçekleştirmek yerine *kendini geliştirme* kavramını kullanır. Ona göre hayvana yeterli eğitim verildiğinde kendini geliştirebilir. Eserinde: “Mill, sağlık, onur, dostluk ve kendini geliştirme gibi belirli konuların önemini vurguluyor” şeklinde bu durumu belirtir. Bkz. Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 53, 74-75.

¹⁵ Nussbaum eserlerinde *öteki türler/other species*, *öteki yaratıklar/diğer canlılar/other creatures*, *tür üyeliği/ species membership*, *türler arası ilişkiler/inter-species relationships*, *insan olmayan hayvanlar/nonhuman animals* ve *insan olmayan canlılar/nonhuman creatures* gibi ifadeler kullanır. Her bir kavramın kendi içinde bir bağlamı vardır. Tezde genel itibarıyla “öteki türler/other species” kavramı kullanılmıştır. Ancak konu ve bağlam farkı dolayısıyla insan olmayan canlılar/nonhuman creatures ifadesi de tercih edilmiştir. Bkz. Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 107, 236, 227. Nussbaum, *Frontiers of Justice*, s. 21.

¹⁶ Nussbaum, *Creating Capabilities*, s. 70.

hayatta karşılaştıkları engellere rağmen hakları güvenceye alınmalıdır. Bu güvenceyi sağlayacak olan ise hak temelli bir yaklaşım olan Yapabilirlikler Yaklaşımıdır.

Yapabilirlikler Yaklaşımının temel hedefi her insan hatta her canlı için iyi bir yaşamı mümkün kılabilmeğdir. Yaklaşımın öncülerinden Amartya Sen (1933-) de Nussbaum gibi Yapabilirlikler Yaklaşımını “farklı iyi hayat tanımlarıyla uyumlu ve hiçbirini dışlamayan ya da birini ötekinin önüne koymayan bir yaklaşım”¹⁷ olarak kurgulamıştır. Bu sebeple ilk bölümde iyi yaşam problemi kritik edilecektir. İnsanlar her ne kadar iyi bir yaşam yaşamak istese ve hayvanlar iyi yaşamı hak etse de hayatın risklerle dolu bir yer olması, dış koşullar/olaylar, kayıplar, ölümler, savaşlar, kalitesiz bir yaşam (eğitimsizlik, hijyenik ve güvenilir olmayan yerde yaşamak), bakıma muhtaç olmak ve pek çok iyilik olasılığının olması gibi pek çok faktör yüzünden iyi bir yaşam her zaman mümkün olmayabilir. Bu gibi kontrol dışında gerçekleşen pek çok kötü olay iyi bir yaşamı ve yapabilirlikleri engellediği gibi *iyiliğın kırılğanlığı/fragility of goodness* problemine de neden olmaktadır. *Kırılğanlık/Fragility*¹⁸, insanın *şansa/luck*¹⁹ maruz kalmasının rolünü incelemektedir. İyiliğın kırılğanlığı ile iyi ve kötü arasındaki çatışma değil iki iyi değerin çatışması (dini geleneklere uymak ile otoriteye boyun eğmek arasındaki çatışma gibi) kast edilir.²⁰ Bu kırılğanlık kaçınılmaz ve kontrol edilemez olduğu için iyi yaşam problemiyle birlikte iyiliğın kırılğanlığı meselesinin de kritik edilmesi gerekir. Bu sebeple tezde öncelikle bu iki problem üzerinde durulacaktır. Tezin konusu öteki türler olsa da hayvanlara karşı adaletten, hayvan yapabilirliklerinden, çevre adaleti ve çevre etiğinden söz edebilmek için evvela insan yapabilirliklerinden de söz

¹⁷ M. Onur Arun, “Yapabilirlikler Yaklaşımı ve Değerli Yapabilirliklerin Tanımlanması Sorunsalı Yanlış Bilinç mi, Yapısal Eşitsizlikler mi?”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Eskişehir, s. 15.

¹⁸ Nussbaum, *Fragility of Goodness*, s. xiii.

¹⁹ Nussbaum, *Fragility of Goodness*, s. 1.

²⁰ Nussbaum, *Fragility of Goodness*, ss. xiii-xiv, 41.

etmek gerekecektir. Öyle ki öteki türler için iyi yaşamı, yapabilirlikleri ve adaleti sağlayacak olan insandır.

Tezin ilk bölümü İyi Yaşam Felsefesi ve Yapabilirlikler Yaklaşımına ayrılmıştır. Nussbaum İyi Yaşam Felsefesi ile Yapabilirlikler Yaklaşımının temellerini Aristoteles'e (MÖ. 384–322) dayandırdığı için Aristoteles ile Nussbaum birbiriyle mukayese edilecek ve iyi yaşam sorunu için ilk kaynağa yani Antik Yunan²¹ felsefesine başvurulacaktır. Nussbaum iyi yaşam problemi üzerine kritik etmede öncelikle Antik Yunan trajedyalarına başvurur. İlk bölümde iyi yaşamın ölçütü ve iyiliğin kırılabilirliği meselesi öncelikle trajedilerden hareketle irdelenecektir. Ardından iyi yaşamın ölçütü olarak aklı başındalık ve duygular, şans ve çaba faktörü ile öteki türlerin sorunları karşısında etik ve politika ikilemi irdelenecektir. İyi yaşam şans mı yoksa çabaya mı bağlıdır? İyi yaşam için temel kıstas aklı başındalık mıdır veya aklı başında olmak iyi bir yaşam için yeterli bir ölçüt müdür? Öteki türler için iyi yaşamın imkanı nedir gibi soru ve sorunlar tartışılacaktır. Bu sorulara yanıt verebilmek için öncelikle hangi canlılar için iyi bir yaşamdan söz edilebileceği sorulmalıdır. Nussbaum'a göre duyarlı olan her canlı iyi ve adil bir yaşamı hak eder. Duyarlılık ile sadece acıdan kaçınabilmeyi değil aynı zamanda algısal farkındalığı ve canlının yaşamı için çabalaması, mücadele etmesi kast edilir. Duygular, canlıların en önemli hedefleri ve projeleri ile ilgili işlerin nasıl gittiğine dair haberleri alma biçimleri olarak gelişmiştir.²² Nussbaum'a göre "hayvanlar, algı/hayal gücü/düşüncenin ve birçok çeşit arzu ve duygunun yardımıyla kendi karakteristik amaçları için çabalayan karmaşık canlılardır."²³ Dolayısıyla canlılar hem duygulara hem

²¹ Tezde Antik Yunan Dönemi düşünürlerinden Sokrates, Platon, Aristoteles ve Stoacıların felsefe anlayışlarına (M.Ö. 469-322 yılları arası) ve Antik Yunan tragedyasına yeri geldikçe atıf yapılacaktır. Dönem olarak M.Ö. 3. ve 6. Yüzyılları kapsamına almaktadır.

²² Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 119.

²³ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 120.

de algısal farkındalığa sahip olması bakımından akla sahiptir. Ancak Antik Yunan Dönemindeki bazı düşünürlere göre hayvanlar ne akla ne de sezgiye sahip değildir. Yine modern dönemde de hayvanlar bir otomata indirgenmiştir. Ancak bu tartışmalar karşısında Nussbaum'un yeri oldukça nettir. Her ne kadar kadim dönemden günümüze hayvanlara bir araç muamelesi yapılırsa da Nussbaum'a göre hayvanların hatta ahtapot gibi bir omurgasızın bile insanlar gibi akli ve duyguları vardır ve hayvanlar yasal bir hak talebinde bulunmasalar da insanlar onlar için de etik ve politik tartışmalar yürütülebilir.²⁴

Gerek Türkiye'de gerek diğer ülkelerde öteki türler ekonomi, siyaset, eğitim ve sosyo-kültürel yaşamda ihmal edilmekte ve problemleri politikalarda sürekli olarak ertelenmektedir. Nussbaum'un "mevcut pek çok adaletsizliğe karşı ihtiyacımız olan yaklaşım Yapabilirlikler Yaklaşımıdır"²⁵ iddiası bu bölümde kritik edilecek ve Yapabilirlikler Yaklaşımının adaletsizlikler karşısında alternatif bir yol sunup sunmadığı tartışılacaktır.

İyi yaşamın ölçütü problemi ayrıca modern yaklaşımlar açısından da kritik edilecektir. Öteki türler niçin dezavantajlıdır ve iyi yaşamdan uzaktır? İyi yaşam salt ekonomik kalkınma veya fayda ile ölçülebilir mi? Yapabilirlikler Yaklaşımı bu sorunlara nasıl bir cevap verir gibi sorulara yanıtlar aranacaktır. Pek çok modern yaklaşımdan bahsedilebilir ancak bu tezde Nussbaum'un üzerinde durduğu karşı kuramlar ve Yapabilirlikler Yaklaşımı mukayese edilecektir. Tezde bahsi geçen karşı kuramlar ise *GSYİH Yaklaşımı/The GDP Approach*, *Bizim Gibi Yaklaşımı/So Like Us Approach*, *Faydacı Kuram/The Utilitarian Approach*, *Christine Korsgaard'ın Kantçı Yaklaşımı/Christine Korsgaard's Kantian Approach* ve *İnsan Hakları Yaklaşımı/Human*

²⁴ Nussbaum, *Justice for Animals*, ss. xiv-xv.

²⁵ Nussbaum, *Creating Capabilities* s. xii.

Rights Approaches'dir. Burada öncelikle hayvanlar için salt ekonomik faydaya dayalı bir anlayış ile iyi bir yaşamın ölçülüp ölçülemeyeceği tartışılacaktır.

GSYİH Yaklaşımı iyi yaşamı salt maddiyat ile ölçer. Tezde GSYİH Yaklaşımının Yapabilirlikler Yaklaşımına göre niçin eksik kaldığı tartışılacaktır. GSYİH Yaklaşımı iyi bir yaşamı ekonomiye indirger. Yaklaşım hane gelirine değil ortalama gelire bakar. Ayrıca yoksulluk daima ekonomiyle ilişkisi olmayan pek çok problem ve yoksunluğa da neden olur. Sözgelimi engelliler ekonomik gelire sahip olsalar da bazı faaliyetleri gerçekleştiremezler. Bu sebeple insanlar için sadece maddiyata sahip olmak ve hayvanlar içinse mama ve barınak ihtiyacını karşılamak çözüm olamaz. Bu minvalde tezde iyi bir hayat için önemli olanın yapabilirliklerin hayata geçirilebilmesi ve yetersiz şartların iyileştirilmesi olduğu iddia edilecektir. Yoksul, engelli ve yaşlı insanlar gibi hayvanların da toplumda birtakım hak ve özgürlükleri vardır. Hatta hayvan refahından da söz edilir.²⁶

Faydacılık Yaklaşımı ise iyi yaşamı fayda ile zevk ve tatmin ile ölçer.²⁷ “Bizim Gibi” Yaklaşımında ise hayvanlar insanlar gibi olduğu için veya insana daha çok benzeyen hayvanlar değerli bulunur.²⁸ Korsgaard'ın Kantçı yaklaşımında her ne kadar hayvanların bir amaç olarak görülmesi gerektiği ileri sürülse de insanlarla öteki türler arasında çok keskin bir çizgi çizmiş ve hayvanların pasif vatandaşlardan öteye gidemeyeceğini iddia etmiştir. Ona göre hayvanlar kendi iyiliklerine ilişkin görüşlerini değiştiremeyecektir.²⁹ Halbuki Yapabilirlikler Yaklaşımı hayvanları baştan aktif vatandaşlar olarak görmektedir.³⁰ İnsan Hakları Yaklaşımı ise öteki türler probleminde

²⁶ Cafer Sadık Yaran, *Adil Bir Dünya Ümidi Martha Nussbaum'un Ahlak, Siyaset ve Din Felsefesine Giriş*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2019, ss. 100-101.

²⁷ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 84.

²⁸ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 32.

²⁹ Nussbaum, *Justice for Animals*, ss. 72-73.

³⁰ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 109.

ziyade insan haklarını merkeze aldığı gibi toplumsal cinsiyet ve ırkçılık meselelerini derinlemesine irdelemediğinden Nussbaum tarafından eleştirilir.³¹ Dolayısıyla sözü edilen yaklaşımlar iyi yaşamı tek bir ölçüte indirger. Ancak yaşam tek bir ölçüte indirgenebilir mi? Tezde bu soruya da yanıt aranacaktır. Yapabilirlikler Yaklaşımının bu eksikliklere çözümler getirmeye çalışması bakımından önemine dikkat çekilecektir.

Pek çok yaklaşım yaşamı bir değere indirgerken Yapabilirlikler Yaklaşımı; uzun bir hayat yaşayabilme, duyular, hayal gücü ve duygular, pratik akıl, dengeli beslenme, eğitim, sağlıklı olabilme, bedensel bütünlük ve oyun gibi birden çok niceliksel ve niteliksel ölçütü içerisinde barındırmakla birlikte iyi bir yaşam için bu ölçütlerin hepsinin aynı anda yaşama geçirilmesi gerektiğine dayanır.³² Üstelik insan olmayan canlılara da iyi yaşam ve adalet hakkını tanır. Bu sebeple Yapabilirlikler Yaklaşımı diğer yaklaşım ve teorilere göre ideal ve alternatif bir çözümdür. Çünkü bu yaklaşım sadece insanın değil duyarlı olan her canlının yapabilirliklerini ne derecede gerçekleştirebildiğine ve iyi yaşama odaklanır. Tek bir ölçütü merkezine almaz ve yaşamdaki pek çok iyiye odaklanır. Yaklaşımı diğer karşı kuramlardan ayıran husus da budur. İnsanın ve insan olmayan canlıların yaptıkları ile yapabilecekleri arasında uyumsuzluklar vardır.³³ Nussbaum iyi yaşamı işte bu uyumsuzluğun ortadan kaldırılması olarak görür. Doğuştan yapabilirliklere sahip olursa bile bu yapabilirlikler eğer kullanılmıyorsa iyi bir yaşam olamaz.

Diğer yandan yine tezin ilk bölümünde Yapabilirlikler Yaklaşımı açıklanmadan evvel öncelikle yaklaşımı açıklayabilmek için yaklaşımın felsefi temellerine yer

³¹ Martha Craven Nussbaum, *Yapabilirlikler Yaratmak İnsani Gelişmişlik Yaklaşımı*, çev.: Selda Somuncuoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s. 80.

³² Nussbaum, *Justice for Animals*, ss. 88-89.

³³ Arun, "Yapabilirlikler Yaklaşımı ve Değerli Yapabilirliklerin Tanımlanması Sorunsalı Yanlış Bilinç mi, Yapısal Eşitsizlikler mi?", s. 14.

verilecektir. Yaklaşım Sokrates ve Aristoteles gibi Antik Yunan düşünürlerinin görüşlerine dayanmakla birlikte Batı felsefesinde 17. ve 19.yy.'lar arasındaki filozoflarda da yaklaşımın izleri görülür. Nussbaum; Adam Smith'in (1723-1790) duygudaşlık düşüncesi, Rousseau'nun (1712-1778) Toplum Sözleşmesi Teorisi, Immanuel Kant'ın (1724-1804) ahlak felsefesi, John Stuart Mill'in (1806-1873) Faydacılık Yaklaşımı, John Rawls'ın (1921-2002) dezavantajlılık ve karşılıklılık ilkelerinden hareketle yaklaşımını temellendirmiştir.³⁴ Tezde yaklaşımın temelini oluşturan bu etkilenmelerden de yeri geldikçe bahsedilecektir. Bu etkilenmeler kısaca açılacak olursa öncelikle hayvanların felsefi bir problem olmasının Antik Yunan Dönemine kadar uzandığı ifade edilmelidir. Nussbaum, Plutarch (MS 46-119) ve Porphyry'nin (MS 234-305), “insanların hayvanlara yönelik zulmünü kınayan, onların keskin zekasını ve sosyal yaşam kapasitelerini anlatan ve insanları beslenme düzenlerini değiştirmeye teşvik eden ayrıntılı incelemeler”³⁵ yazdığından söz eder. Bu düşünürlerin kadim dönemde bu meseleleri ele almış olması bugün, insanoğlunun hayvanlar için süresi çoktan geçmiş etik ve politik görevleri olduğunu gösterir.³⁶ Modern dönemde Jeremy Bentham (1748-1832) ile birlikte hayvanlar için de meşru müdafaa ilkesinin geçerli olması gerektiğinden söz edilmeye başlanması önemlidir. Faydacılık Yaklaşımını savunan düşünürler ile birlikte hayvan hakları ile ilgili daha radikal söylemler ön plana çıkmıştır. Ancak Bentham “zevk ve acıya dair hiçbir açıklama sunmaz ve Mill'in belirttiği gibi, bununla ilgili felsefi bir sorunun varlığının bile farkında değildir ve kesinlikle tüm zevklerin ve acıların nitelik bakımından

³⁴ Martha Craven Nussbaum, “The Capabilities Approach and the History of Philosophy”, Ed. Enrica Chiappero-Martinetti, Siddiqur Osmani, Mozaffar Kızılbaş, *The Cambridge Handbook of the Capability Approach*, Cambridge University Press, 2020, ss. 14-15.

³⁵ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. xi.

³⁶ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. xi.

homojen olduğu söylenemez. Dahası Bentham faydayı niceliğe indirgemıştır.³⁷ Modern dönemde öne çıkan Nussbaum'un en güçlü adalet teorilerinden biri olarak tanımladığı ve Rawls'ın da içinde yer aldığı Toplum Sözleşmesi Teorisi geleneği bile hayvanların insanlar ile karşılıklı çıkara dayalı işler kuramayacağı gerekçesiyle sorunlarını politikada ertelemiş hatta onları bir özne olarak kabul etmemiştir.³⁸ Kant ise hayvanların haysiyetten tamamen yoksun olduğu şeklindeki söylemleriyle hayvanları ahlaki bir fail olarak görmez ve onlara saygı duymaz.³⁹ Gerek Antik gerek modern dönemde pek çok düşünür hayvanları bir otomata indirgerken, Nussbaum'un hayvanların merhamet gibi duyguları deneyimlediğini iddia etmesi oldukça önemlidir.⁴⁰ Tezde kadim dönemden modern ve çağdaş döneme kadar olan sürede hayvanların karşılaştığı bu gibi problemler ve düşünürlerin bakış açısı kritik edilecektir.

İkinci bölüm adalet teorilerinde adaletin ölçütü problemi ile öteki türlerin karşılaştığı adalet sorunları ve bu sorunların çözümlerine ayrılmıştır. Adalet sorunu geçmişten günümüze insanlığın önünde duran temel meselelerden ve siyaset felsefesinin de önemli konularından birisi olmuştur. Adaletin sağlanması için birtakım yapabilirliklere sahip olunması ve sahip olunan bu yapabilirliklerin kullanılabilmesi gereklidir. Kadim dönemden günümüze insanlık tarihinin her yer ve anında insanoğlu hep bir şeyleri yapabilmek, başarabilmek için çabalamış ve her zaman bir adalet arayışı içerisinde olmuştur. Ancak bir kişi eğer bir şeyi yapmak ister ve bu isteği engellenirse “bu temel adaletin başarısızlığıdır” diye cevap verecek ve sorumluluk devlete yüklenecektir. İnsan ve öteki türlerin kırılganlığı, adalete olan güven ve beklentileri arttırmıştır. Bu sebeple

³⁷ Nussbaum, *Justice for Animals*, ss. 40-41, 46.

³⁸ Nussbaum, *Frontiers of Justice, Disability, Nationality, Species Membership*, Cambridge: The Belknap Press Of Harvard University Press, 2007, s. 93.

³⁹ Nussbaum, *Justice for Animals*, ss. 58-59.

⁴⁰ Nussbaum, *Justice for Animals*, xiv.

sözü edilen sorunları çözecek olan kurumlar ve yasalardır. Yasalar merkezi yapabilirlikleri bir çözüm olarak kullanmalıdırlar. Yapabilirlikler ve adaletin sağlanması için temel gerekliliklerden birisi eleştirel ve sorgulayıcı bir muhakeme bilincinin geliştirilmesidir. Bu bilinç Yapabilirlikler Yaklaşımının ilk ilkelerindedir. Bu bilincin kökenini Sokrates'te (MÖ. 469-399) bulabiliriz. Ancak Sokrates gelişmiş bir siyasi teoriye sahip olmadığı için Yapabilirlikler Yaklaşımı için ilk Batılı tarihsel kaynak olarak Aristoteles'in "işlevsellik" düşüncesi ele alınabilir. Onun politik ve etik fikirleri Nussbaum felsefesi için bir yol haritası çizer.⁴¹ Ayrıca farklılıklara saygı, merhamet ve hoşgörü gibi ilkeler de yapabilirlikler ve adaletin temel ilkelerindedir. Nussbaum felsefesine göre "savunduğumuz siyasi ilkelere uyumlu bir merhamet geliştirerek onları desteklemeye"⁴² ihtiyacımız vardır. Dünyadaki canlıların hepsi ortak problemleri yaşar. Bir toplumda farklı olana ötekine karşı sempati duygusu geliştirilmedikçe var olan sorunlar aynı kalacaktır. Bu bakımdan var olan sorunları çözmeye ve öteki türlere karşı olan tutumlarda merhamet ve farklılıklara saygı yapabilirliği önemli bir rol oynar. Bu ilkelerle birlikte Nussbaum'un sözünü ettiği ve tezin ilerleyen bölümlerinde ayrıntılı olarak açıklanacak olan 10 temel merkezi yapabilirlik bir çözüm olarak gündemde tutulmalıdır. Ayrıca adaletin rasyonel zemini tartışılacaktır. Hayvanların insanların elinde acı çekmesi ve aşağılanması çoğu kez etik bir mesele ve nadiren bir adalet sorunu olarak kabul edilmiştir. Bu sebeple bu türlerin sorunları adalet teorilerinde ve yasalarda sürekli ertelenmektedir. Bu konuların yeniden gündeme getirilmesi gereklidir.⁴³

Yapabilirliğin tanımı, merkezi yapabilirlikler ve yaklaşımın felsefi temelleri açıklandıktan sonra yaklaşımın adalet teorilerinden ayrılan yanlarına değinilecek ve öteki

⁴¹ Nussbaum, "The Capabilities Approach and the History of Philosophy", ss. 13-18.

⁴² Nussbaum, *Frontiers of Justice*, s. 91.

⁴³ Nussbaum, *Frontiers of Justice*, ss. 1-2.

teorilere göre niçin ideal bir yaklaşım olduğu açıklanarak adaletle bağlantısı kurulacaktır. Ancak bunun öncesinde sosyal ve küresel adaletin imkanı üzerinde durulacaktır. Nussbaum başlarda yaklaşımında ulus-devletlerin sorunlarına, kadın hakları ve eğitim gibi sosyal adalet sorunlarına odaklanmaktaydı ancak zamanla çevre konusunu da yaklaşımına dahil etmesi ve mültecilik gibi uluslararası sorunlara da dikkat etmesiyle yaklaşımında evrensel adalet sorunlarına daha çok dikkat çekmeye başlar. Evrensel adaletin tüm duyarlı canlıların haklarını koruması gerektiğini iddia eder.⁴⁴ Fakat burada görüşlerini bir “kozmpolitanizm” olarak okumak yanlıştır. Yaklaşımındaki maddeleri kozmpolitan olmayanlar da kabul eder.⁴⁵ Nussbaum’un amacı uluslararası insan haklarına ve çevre kalitesi gibi evrensel adalet sorunlarına dikkat çekmektir. Dolayısıyla yaklaşım hem sosyal adalet hem de evrensel adalet problemlerini merkezine alır.

Tezde adaletin ölçütü problemi öncelikle temel adalet teorilerinden hareketle irdelenecektir. İlk olarak John Locke’a göre; doğa durumunda adalet “insanlar arasında kaba bir eşitlik, özgürlük ve bağımsızlığı”⁴⁶ mümkün kılar. Ona göre doğa durumunda insanlar özgürdür çünkü hiç kimse diğer bir bireyin hükümdarı değildir ve her bir birey kendi kendini yönetir. Doğa durumunda her birey eşittir. Çünkü hiç kimse diğeri üzerinde hüküm süremez ve yargı yetkisi bireyin kendisine aittir. Herkes az çok aynı haklara sahiptir. Ayrıca her bir bireyin kendi kişisel projelerini içinde bulunmadan takip edebilme hakkına sahip olduğu kadar özgür olması bakımından da herkes bağımsızdır.⁴⁷ Ancak doğa durumunda “karşılıklı avantaj için bir sözleşme kurgusundan yararlandıkları yeterince vurgulanmaz.”⁴⁸ Doğa durumunda herhangi bir sözleşme olmadığı için insanlar

⁴⁴ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 314.

⁴⁵ Nussbaum, *Yapabilirlikler Yaratmak*, s. 110.

⁴⁶ Nussbaum, *Frontiers of Justice*, s. 11.

⁴⁷ Nussbaum, *Frontiers of Justice*, s. 42.

⁴⁸ Nussbaum, *Frontiers of Justice*, s. 45.

güvenlik ihtiyacı nedeniyle bir yasaya, toplumsal bir sözleşmeye ihtiyaç duymuşlardır. Böyle bir ihtiyaç ise doğa durumundaki sınırsız özgürlüğün başkalarının mülkiyetine tecavüz edebilmesi ve bu tutumun doğa durumunda yanlış olmamasından doğar.⁴⁹

Toplum Sözleşmesi Teorisi ise bu gibi problemlere karşılık toplumsal paylaşım dair oldukça güçlü kuramsal bir fikir ön plana çıkarır. Nussbaum bu teorinin güçlü bir adalet teorisi olduğunun bilincinde olsa da karşılıklı çıkarı dayalı bir ilişkiyi meşru gördüğü için dezavantajlı durumdaki grupların ihmal edilmesine yol açar. Bu durumda öteki türler insanlar gibi karşılıklı çıkarı dayalı ilişkiler kuramayacağı için sözleşmeden faydalanamaz ve adaletin öznelere olamazlar. Rawls da karşılıklılık ilkesini savunarak açıkça her ne kadar dezavantajlı kesimin haklarına vurgu yapsa da bilişsel engelli veya hayvanlar gibi bazı grupların sözleşmeye giremediği için bu gruplara siyasi bir adalet borcu olamayacağını iddia etmektedir. İlişkilerde akli yetiler temel alındığı için ve Rawls hayvanlarda aklın olmadığını iddia ettiği için hayvanlara karşı ne ahlaki ne de politik hiçbir sorumluluğun olamayacağını iddia etmektedir.⁵⁰ Bu noktada Nussbaum gerek Toplum Sözleşmesi Teorisi gerek Hakkaniyet olarak Adalet Teorisini öteki türler merkeze alındığında pek çok ilkesinin eksik olması gereğince tenkit etmektedir.

Nussbaum etik ve politik tartışmalarda sözü edilen üç teoriye karşılık Yapabilirlikler Yaklaşımını ön plana çıkarmaktadır ve yaklaşımı insan olmayan canlıları, hayvan haklarını temel alması bakımından önemli bir konumdadır. Hayvanlar da akıl ve duygu yetisine sahip olduğu için adaletin öznesidir. Bu sebeple adalet karşısında sadece insanı değil duyarlı olan canlıların da haklarını merkeze almakta ve adaleti öteki türlere taşımaktadır. Nussbaum'a göre bir adalet teorisinin temel kaygısı insan olmayan canlıları

⁴⁹ Nussbaum, *Frontiers of Justice*, s. 51.

⁵⁰ Nussbaum, *Creating Capabilities*, ss. 84-87.

da kapsamına almalıdır. Sanılanın aksine öteki türlerin insan yaşamında oynayacağı önemli görevler de vardır.⁵¹ Liberal sosyal adalet teorisini benimseyen Nussbaum'a göre:

Herkes için adaleti ve fırsat eşitliğini arzulayan liberal bir toplumda, duyguların politik önemi vardır ve duyguların politik olarak yetiştirilmesi için iki görev vardır. Birincisi, toplumsal yeniden dağıtım, daha önce dışlanmış veya marjinalleştirilmiş grupların tam olarak dahil edilmesi, çevrenin korunması, dış yardım ve ulusal savunma gibi çaba ve fedakarlık gerektiren değerli projelere güçlü bir bağlılık oluşturmak ve sürdürmektir.⁵²

Dolayısıyla alıntıdan da anlaşıldığı üzere Nussbaum kırılğan grupları adaletin konusu olarak görmektedir. Nussbaum tezin ikinci bölümünde de ifade edileceği üzere hayvanlara karşı saygı, hoşgörü ve merhamet bilincinin önemine dikkat çeker. Liberal bir adalet teorisinde bu kavramlar hayvan hakları için önem arz eder. Nussbaum, Toplum Sözleşmesi teorisyenlerinin zihinsel ve fiziksel yeterliliği merkeze almalarını tenkit ederek hayvanların da kendi yaşamları için çabalayan yaşamda birer aktif fail olduklarını iddia eder.⁵³ Ancak kendisi gibi sosyal adalet teorisini olan Kant ve Rawls hayvanları sadece insan yararı için bir araç olarak görmektedir. Bu anlamda Nussbaum sosyal adalet teorisyenlerinden farklı görüşlere de sahiptir.

Tezin ikinci bölümünde ayrıca hayvan adaleti, hayvan hakları, çevre etiği ve çevre adaleti gibi sorunlar tartışılacaktır. Burada hangi hayvanların adaletin öznesi olduğu, duyarlılık ve türçülük gibi problemler irdelenecektir. Hayvan hakları farklı yaklaşımlar açısından değerlendirilecektir. Nussbaum'a göre duyarlı olan canlılar adaletin öznesidir ve ancak bu canlılar için hak iddia edilebilir. Türçülük mantığı ise ırkçılık ve kadın-erkek ayrımcılığı gibi aşılması gereken bir problemdir.⁵⁴ Bu bölümde Nussbaum'un çevreyi duyarlı görmediği için adaletin değil de etiğin konusu olarak görmesi kritik edilecektir.

⁵¹ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 112.

⁵² Martha Craven Nussbaum, *Political Emotions: Why Love Matters for Justice*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2013, *Political Emotions*, s. 3.

⁵³ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 67.

⁵⁴ Nussbaum, *Justice for Animals*, ss. 118-119.

Bitkilerin duyarlı olup olmadığı veya tepkisel davranışlar gösterip göstermediği tartışılacaktır. Ayrıca Nussbaum dezavantajlı grupların yaşamış olduğu sorunları anlatırken daha çok Amerika, Hindistan ve Afrika örneklerini⁵⁵ kullanır. Bu tezde ise Türk ve İslam hukukundaki hayvan hakları irdelenecek ve Türk toplumunun da sözü edilen problemde karşılaşılabileceği olası bunalımlara karşı çözümler sunularak meseleye mütavazi de olsa bir ışık tutmak denenecektir. Ancak tezde dini ve metafizik temellendirmelere başvurulmayacaktır. Tezde akademik bir üslup kullanılacaktır.

Son olarak tezde sözü edilen problemler kritik edildikten sonra bu meselelere çözüm önerileri getirilmeye çalışılacaktır. Yapabilirlikler Yaklaşımının söz konusu problemler karşısında yasalara taşındığı takdirde bir çözüm olabileceği vurgulanacaktır. Öyle ki Yapabilirlikler Yaklaşımı her canlının hak ve özgürlüklerini merkeze alır ve bu hakları yasal olarak güvence altına alır. İyi yaşam ve adaletin sağlanması için bu haklar ihmal edilmemelidir. Bu bağlamda öteki türler gibi kırılgan ve dezavantajlı grupların her tür problemleri yasalarca ayrıntılı olarak ele alınmalı ve bu gruptakilerin sorunları ertelenmemelidir. Azınlıkta olsalar da görmezden gelinmemelidir.⁵⁶ Hayvanların yapabilirliklerinin artırılması adil bir toplum için büyük önem taşır. Hayvan hak ve özgürlüklerinin sağlanması ise yeni bir düşünme şeklini gerektirir. Şu halde yapabilirlikleri engelleyen unsurlara acilen bir çözüm getirilmelidir. Ortalama bir mutluluk yakalamaya çalışarak öteki türleri ikinci plana atmak gelişmenin önündeki ciddi bir engeldir ve bu engelin çözüme ulaşması gereklidir. Bu çözümü sunacak olan yaklaşım ise Yapabilirlikler Yaklaşımıdır.

⁵⁵ Nussbaum, *Frontiers of Justice*, s. 155, 33, 79.

⁵⁶ Sebile Başok Diş, “Martha Craven Nussbaum, Adalet ve Umut”, *Arkhe Logos Felsefe Dergisi*, Sayı: 4, Sentez Yayınları, Bursa, 2017, s. 127.

“Yapabilirlikler ve Adalet” meselesi Batı literatüründe çok fazla çalışılan bir konudur. Ancak bu konunun Türkiye’de yeni yeni çalışılıyor olması tezi anlamlı ve önemli kılar. Nussbaum’u Türkiye’de ilk kez Haticenur Beyaz Erkızan çalışmıştır. Bilinen ilk makalesi 2009-2010 yılları arasında kaleme aldığı “Çağdaş Aristotelesçi Düşüncede İnsan: Nussbaum’ın Özcü (Essentialist) İnsan Anlayışı Üzerine Bir İnceleme”dir.⁵⁷ Nussbaum ile ilgili çalışmış olduğu konulara bakıldığında genellikle insan felsefesi ve eğitim, değer, feminizm gibi konuları çalıştığı fark edilir.⁵⁸ Nussbaum’un Yapabilirlikler ve Adalet anlayışı ile ilgili ise Türkiye’de 2021 yılında Umut Dağ tarafından yapılmış olan sadece bir tez vardır. Bu tez dezavantajlı ve azınlık durumundaki engelli, kadın ve mülteci gibi öteki milletlerin sorunlarını temel almaktadır. Ancak bu tezi diğerinden farklı kılan, problemin sınırlandırılarak sadece öteki türlerin sorunlarının irdelenecek olmasıdır. Üstelik diğer tezden farklı olarak bu tezin ilk bölümünde iyi yaşam felsefesine geniş bir yer verilmiştir. Diğer taraftan Nussbaum’un iyi yaşam felsefesi hakkında “Martha Nussbaum’da iyi yaşam ve talih” başlığıyla yine Türkiye’de Barış Mutlu tarafından yazılmış bir tez bulunmaktadır. Bu tez Nussbaum’un Antik Yunan okumalarından hareketle hazırlanmıştır. Barış Mutlu ayrıca Nussbaum’un hayvana bakışını konu edinen “Yeni-Aristotelesçi Bir Bakış Açısıyla Hayvanlar ve Hayvanlığımız”⁵⁹ başlıklı bir makale de yazmıştır. Diğer tezler ise Nussbaum’un duygu politikası, merhamet anlayışı, eğitim felsefesi, insan anlayışı ve cinsiyet meselesi

⁵⁷ Haticenur Beyaz Erkızan, “Çağdaş Aristotelesçi Düşüncede İnsan: Nussbaum’ın Özcü (Essentialist) İnsan Anlayışı Üzerine Bir İnceleme”, Özne Yayınları - Aristoteles Özel Sayısı, Kitap 11-12, Adana, 2009-2010, 86-103.

⁵⁸ <https://www.mu.edu.tr/tr/personel/nerkizan>. 04.09.2024 tarihinde erişildi.

⁵⁹ Barış Mutlu, “Yeni-Aristotelesçi Bir Bakış Açısıyla Hayvanlar ve Hayvanlığımız”, *Beytül-Hikme*, 10: 2, 2020.

üzerindedir. Türkiye’de Nussbaum ile ilgili yazılmış olan dokuz adet tez vardır ve bu tezi diğer dokuz tezdten ayıran, problemin öteki türler ile sınırlandırılmış olmasıdır.

Batı literatüründe yapılan çalışmalara bakıldığında ise; toplumsal cinsiyet ve adalet, eğitim ve adalet, iklim değişikliği, sağlık adaleti, güvenlik ve adalet, engelli yapabilirliği ve adalet, özgürlük ve insan hakları ile ekonomi ve adalet konuları temel çalışılan temalar arasında yer almaktadır.⁶⁰ Konu başlıklarına bakıldığında genel itibariyle meselenin geniş tutulduğu fark edilmektedir. Bu tezi Batı’da yapılan çalışmalardan farklı kılan husus problemin öteki türlerle sınırlandırılmış olması ve iyi yaşam ile adalet sorununa birlikte yer verilmesidir. Tezde iyi yaşam ve adalet probleminin bütünlüğüne dikkat çekilmiştir. Yapabilirlikler Yaklaşımının bir diğer öncüsü Amartya Sen’dir⁶¹ ve bu tezde sadece Nussbaum’un Yapabilirlikler anlayışı üzerinde durulacak, yeri geldikçe Sen’in yaklaşımından farkları da belirtilecektir. Yine Nussbaum’da hayvan yapabilirlikleri, hayvanlar için iyi yaşam, Nussbaum’un yaklaşımında çevre adaleti veya hayvan hakları hakkında Batı literatüründe birkaç makale bulunmaktadır.⁶² Ancak bu

⁶⁰ İlgili kaynaklar için bkz. İlgili eserde problem, toplumsal adaletin belirli sorunları - eğitim, sağlık politikası, engellilik, çocuklar, cinsiyet adaleti - ışığında değerlendirilir: Harry Brighthouse and Ingrid Robeyns, *Measuring Justice: Primary Goods and Capabilities*, Cambridge University Press, 2010. İlgili eser Yapabilirlikler ve Adalet problemini engellilik ekseninde değerlendirir: Christopher A Riddle, *Disability and Justice: The Capabilities Approach in Practice*, Lexington Books, 2014. İlgili eser Yapabilirlikler ve Adalet problemini iklim değişikliği ekseninde ele alır: David O. Kronlid, *Climate Change Adaptation and Human Capabilities: Justice and Ethics in Research and Policy*, Palgrave Macmillan, 2014. Cinsiyet adaleti ve eğitim konusundaki eser için bkz. Firdevs Melis Cin, *Gender Justice, Education and Equality: Creating Capabilities for Girls' and Women's Development*, Palgrave Macmillan, 2017.

⁶¹ Amartya Sen Yapabilirlikler ve Adalet problemini refah ve fayda ekseninde değerlendirmektedir. Konu ile ilgili eseri için bkz. Amartya Sen, *Commodities and Capabilities*, Oxford India Paperbacks, 1999.

⁶² Ayrıntılı bilgi için bkz. Maleka Momand, “Nussbaum’s Capabilities Approach and Nonhuman Animals: The Ecological Implications”, *CLA Journal 4*, 2016, 218-238. Breena Holland, “Justice and the

tezde sadece hayvanların yapabilirlikleri veya hayvan adaleti değil, bunlarla birlikte aynı zamanda hayvan hakları, hayvan refahı, hayvanlar ve öteki türler için iyi yaşamın imkanı, hayvan ve çevre etiği ile çevre adaleti gibi konu ve sorunlara da yer verilecektir. Ayrıca tezde soruna İslam ve Türk Hukuku açısından da yaklaşılmaya çalışılacaktır. Sözü edilen makaleler tek bir soruna odaklanmıştır. Tez sözü edilen sorunlara daha farklı bir perspektiften baktığı için de diğer yapılan çalışmalardan ayrılmaktadır. Sözü edilen makaleler probleme çok dar bir açıdan yaklaşmıştır ancak bu bir tez olduğu için problemlere daha geniş bir perspektiften yaklaşmış, sorunlara çözüm önerileri getirilmeye çalışılmıştır. Bahsi geçen makaleler bir ön eleştiri niteliğindedir. Bu tez problemlere daha geniş bir perspektiften bakmaktadır.

Bu tezin seçilmesinin nedeni öteki türlerin yaşadığı problemleri fark edebilmek ve yaşanan adaletsizliklere karşı kağıt üzerinde olan ilkelerin gerçek hayata ve eyleme geçirilmedikçe yaşamı şekillendirmede herhangi bir etki edemeyeceğini göstermektir. İnsan onuruna yakışmayan bir hayat nasıl adaletin önünde engel ise aynı şekilde hayvanlara karşı yapılan her türlü eziyet veya işkence ile öteki türlerin göz ardı edilmesi de yine insanlığa yakışmayan bir tutumdur. Ancak saygın bir yaşam sürülürse ve kendinden olmayana değer verilirse adaletten söz edilebilir. 1948 *İnsan Hakları Evrensel Bildirisi* ile insan onurunun ve onun temel hak ve özgürlüklerinin tanınması, adalet ve barışın sağlanması hedeflenmişti. Her ne kadar her insanın saygıyı hak ettiği düşüncesi aşılsa da insanın temel değerleri üzerinde çok da etkili olmadığı gibi hayvan hakları ile çevre konusu da gündemde tutulmamıştır. Bu bakımdan yeterli de olamamıştır.

Environment in Nussbaum's Capabilities Approach, Why Sustainable Ecological Capacity is a Meta-Capability”, Political Research Quarterly OnlineFirst, Pennsylvania, Volume 20, Number 10, 2007, 1-13. Anders Schinkel, “Martha Nussbaum on Animal Rights”, *Ethics and the Environment* 13(1), Spring 2008, 41-69.

Ayrımcılığa uğrayan veya hakları ihlal edilenlerin hayatlarını iyileştirerek dünyayı adil bir yere dönüştürmek mümkündür.⁶³

Bazen farklılıkları ve bizden başka olanı ihmal ederek, bizden farklı yerlerde yaşamının bizimki gibi olması gerektiğini varsayarak ve gerçekte neye benzediklerini merak etmeyerek hata yaparız. Bu tez, Nussbaum'un da ifade ettiği gibi insanlığımızı karmaşık, iç içe geçmiş bir dünyada yeşertmek, ortak ihtiyaçların ve amaçların farklı koşullar ile farklı şekillerde gerçekleştirilme yollarını anlamayı içerir. Bu, kendisinden farklı birinin yerine geçmenin nasıl bir şey olabileceğini düşünme, onun öyküsünün zeki bir okuyucusu olma ve bu şekilde yetiştirilmiş birinin sahip olabileceği duygu, istek ve arzuları anlama yapabilirliği anlamına gelir. Dünyayı diğerinin bakış açısından anlamının ilk adımı, herhangi bir sorumlu yargılama eylemi için gereklidir, çünkü bir eylemin anlamını kişinin niyet ettiği gibi görene kadar neyi yargıladığımızı bilemeyiz. Dolayısıyla ötekini anlayabilmenin yolu hayal gücü ve merak gibi yapabilirliklerden geçer.⁶⁴ Ötekine karşı ayrımcılığın önlenmesinde *farklılıklara saygı* ilkesi referans olabilir.

Adalet konusunu tercih etmemin nedeni ise hem kendi memleketim hem dünya uygarlığı için yararlı bir konu olduğunu ve hem de İslam aleminin ihtiyaç duyduğu bir konu olduğunu düşünmemden kaynaklanır. Bu minvalde problemleri ikinci plana alınan dezavantajlı durumdaki canlıların hak ve özgürlüklerinin ihmal edilmemesi gerekir. Canlıların yaşam alanına müdahale etmek insanlığın da sonunu getirebilir. Dünyadaki her canlı hatta doğa bile eşit değer ve saygıyı hak eder. Doğanın tahrip edilmesi ve onun üzerinde egemenlik kurulması demek aynı zamanda insanın kendi varlığını da tehlikeye atması demektir. Doğadaki her canlı sırf canlı olduğu için bizzat kendi başına değerli ve

⁶³ Diş, "Martha C. Nussbaum, Adalet ve Umut", ss. 123-124.

⁶⁴ Marta Craven Nussbaum, *Cultivating Humanity A Classical Defense of Reform in Liberal Education*, Harvard University Press, Cambridge, 1997, ss. 10-12.

özeldir ve her canlının doğada bir görevi vardır. Bu sebeple çevreye karşı duyarlı olunması gerekir. Yine hayvanlara karşı da duyarlılık esas alınmalıdır. Nitekim yumurta üretimi için tavukların dar kafeslere kapatılması özgürlüklerini engellediği gibi insan sağlığına da olumsuz etkileri olabilir. Hayvanların sahipsizce sokaklarda yaşamaları ise onlara özgürlük verse de onları ölüme terk etmek anlamına gelebileceği gibi özellikle çocuklar için bir risk unsuru da olabilir. Bu yüzden tezde hayvanların adaletin birincil öznesi olması gerektiği iddia edilecektir. Çünkü bu tutumun kabulü sadece hayvanlar için değil insanlık için de gereklidir. Çevre konusu evrensel bir adalet problemi olarak insanlığın önünde durmakta ve gerek hayvan çeşitliliğinin azalması, gerek çevre kirliliği ve küresel ısınma gibi sebeplerle önemi günden güne artmaktadır.

Tezin felsefi açıdan önemi Yapabilirlikler Yaklaşımının felsefi temellerinin ayrıntılı bir şekilde anlaşılmasına izin vermesi ve azınlıkta yer alan ve problemleri politikada ertelenen öteki türlere karşı adalet konusunun felsefi bir tartışma konusu haline getirilebilmesidir. Adaletin önemi ise pek çok problemin çözümü için insanların adalete başvurmasıdır. Bu bağlamda hem devlete hem vatandaşlara önemli görevler düşer. Adaletin dünyada uygulanabilmesinin yolu ayrımcılıkların önlenmesi, temel hak ve özgürlüklerin sağlanması ve insanlara, adalet için kendi çıkarlarını bir kenara bıraktıracak bir ahlak ile mümkündür.

Diğer taraftan insanların toplu halde yaşaması ve temel gereksinim ve ihtiyaçlarını karşılarken kazandıklarının eşitlik ve doğrulukla dağıtılması gereğince adalete başvurulur. Adaletin önemi insanlar arasındaki çatışmalara bir çözüm sunmasından, öteki türlerin de burada olduğunu hatırlatmasından ve sosyal hayatta vücut bulan insanın, içinde yaşadığı toplumun bir üyesi olarak nasıl yaşayacağını düzenleyen bir rehber olmasından kaynaklanır. Adalet konusu temel değerlerimizi de öne çıkardığı için ahlakla da bağlantılıdır. Ayrıca adalet kavramı kadim dönemden beri dört ana erdemden biri olarak kabul edilir. Adalet her yapı ve kurumun bir parçasıdır. İnsanın gelişmesi ve

yetiştirilmesi için başvurulması gereken temel ilkelerden biridir. İnsanın yetiştirildiği bir yerde her canlının hak ve özgürlüklerinin sağlanması ile adil ilkeler ve sağlıklı bir ortam olmalıdır.⁶⁵ Bunu sağlayacak olan ve yapabilirlikleri arttıracak olan da adalettir. Bu sebeple adalet konusu önemli ve her daim güncel bir meseledir.

Bu tezde yöntem olarak literatür taramasından yararlanılacaktır. Bu tez nitel bir araştırma tezidir. Ana kaynaklar *Justice for Animals, Yapabilirlikler Yaratmak İnsani Gelişmişlik Yaklaşımı, Frontiers of Justice* ve *Fragility of Goodness*'tir. Diğer eserlere öteki türler konusunu kapsamadığı için sadece yeri geldikçe alıntı yapılacaktır. Nussbaum'un Cass R. Sunstein (1954-) ile birlikte editörlüğünü yaptığı *Animal Rights* eserine de yer verilmiştir. Nussbaum'un bu eserde sadece bir adet makalesi bulunur ve konu ile ilgisi olması bakımından bu makaleye de atıf yapılmıştır. Ayrıca gerek duyuldukça ve ilgili yerlerde Martha Craven Nussbaum'un İngilizce eserleri ile Türkçeye çevrilen diğer eserlerine ve Nussbaum hakkında yazılmış olan makaleler, eserler ve tezlere de atıfta bulunulacaktır. Ardından *Yapabilirlikler ve Adalet* konusunda Felsefe Tarihi boyunca fikir ortaya koymuş filozofların görüşlerine de gerek duyuldukça atıfta bulunulacaktır. Nussbaum'un iyi yaşam ve adalet anlayışı ile Yapabilirlikler Yaklaşımı hakkında yazılmış olan makaleler ve çalışmalar tezle doğrudan bağlantılı olduğu için tezi anlamlı ve önemli kılmaktadır. İkincil kaynaklar ise iyi yaşam felsefesi, pratik etik, Yapabilirlikler Yaklaşımı ve adalet ile ilgili yazılmış olan makaleler, kitaplar, bildiriler, tezler, tebliğler, internet kaynakları, ansiklopediler ve sözlükler olacaktır. Tezde temel olarak birincil kaynaklardan yararlanılacak ve tez ikincil kaynaklar ile desteklenecektir. Dolayısıyla bu tez, birincil ve ikincil verilere dayalı nitel bir araştırmadır.

⁶⁵ Mehmet Küçükçene ve İsmail Aydoğan, "Eğitim Yönetiminde Adaletin Önemi ve Gerekliliği Üzerine Bir İnceleme", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 2, Temmuz 2018, s. 642.

Yapabilirlikler Yaklaşımının temel hedefinin iyi bir yaşam olduğu belirtilmişti. Yapabilirlikler Yaklaşımını irdelemeden evvel Nussbaum'un iyi yaşam felsefesi ile iyiliğin kırılmalığı problemini ele almak yerinde olacaktır. Ardından öteki türler için iyi yaşamın imkanı tartışılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

MARTHA CRAVEN NUSSBAUM'DA İYİ YAŞAM VE YAPABİLİRLİKLER

Yapabilirlikler Yaklaşımının temel hedefi her canlının iyi yaşam sürdürmesini mümkün kılacak olanakları sağlamaktır. Nussbaum, Aristoteles'in siyasi ve normatif bir iyi yaşam anlayışından hareketle yaklaşımını inşa eder.⁶⁶ Bu sebeple bu bölümde öncelikle üzerinde durulması gereken mesele iyi yaşamın imkanı meselesi olmalıdır fakat konuya geçmeden evvel iyi yaşam kavramını tanımlamak yerinde olacaktır. İyi yaşam “erdemli yaşam, eudaimonia, refah, ve insan gelişimi anlamlarına gelmekle birlikte iyi bir yaşam yaşamak, insan olarak olmamız gereken şey olmak”⁶⁷ şeklinde tanımlanabilir.

Alan Holland iyi yaşam kavramını “tercih memnuniyeti ve değerli bir yaşam” olarak tanımlar ve üç temel iddiada bulunur “ilki, iyi yaşamın en iyi, yaşamaya değer bir hayat açısından karakterize edilmesidir; ikincisi, değerli yaşamın merkezinde, hem diğer insanlarla hem de doğal dünyayla ilgili anlamlı ilişkiler vardır; üçüncüsü, değerli veya anlamlı bir yaşamın anlatı boyutuna sahip olmak gerektiği”⁶⁸ şeklinde. Alıntından anlaşıldığı üzere iyi bir yaşam doğal dünya ile de olumlu ilişkiler geliştirebilmeye

⁶⁶ Arun, “Yapabilirlikler Yaklaşımı ve Değerli Yapabilirliklerin Tanımlanması Sorunsalı Yanlış Bilinç Mi, Yapısal Eşitsizlikler Mi?”, s. 15.

⁶⁷ <https://www.mvorganizing.org/what-is-good-life-sts/> 18.10.2021 tarihinde erişildi. “Refah (*well-being*), saadet (*flourishing*), mutluluk (*happiness*), iyi yapıp etme (*doing well/eu prattein*), tam olma (*fullfillment*) şeklinde de çevrilen veya Nussbaum gibi yer yer çevrilmeden bırakılan *eudaimonianın* sözlük anlamı; iyi bir daimona, (*eu/well-daimon/divinity/spirit*) sahip olmak, uğurluluk, şans, bahtı-açıklık ve mutluluktur. Bu minvalde iyi bir yaşam aynı zamanda mutlu bir yaşama sahip olmaktır.” Barış Mutlu, “Martha Nussbaum'da İyi Yaşam ve Talih”, *Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı Sistemik Felsefe ve Mantık Bilim Dalı Doktora Tezi*, İzmir, 2015, s. 1.

⁶⁸ Akt. John O'Neill, “Happiness and the Good Life”, *Environmental Values*, May 2008, 17: 2, 125-144, s. 126.

dayanır. Doğal dünya ile olumlu ilişkiler geliştirebilme düşüncesi, tezin ilerleyen bölümlerinde de ifade edileceği üzere Nussbaum'un 10 temel merkezi yapabilirlikler listesinde de yer alır.

Nussbaum ise iyi yaşam kavramını şu şekilde tanımlar “en iyi yaşam, kendisi için gerçekten değerli olan her şeyi (onsuz yaşamın eksik ve değersiz olacağı her şeyi) içermesidir.”⁶⁹ Buna göre Nussbaum için iyi bir yaşam tek bir değere indirgenemez. Nussbaum için iyi bir yaşam salt insan için değil öteki türler için de mümkündür. Ayrıca Nussbaum'a göre iyi yaşam “bir insan için iyi yaşamın bir dereceye kadar ve bir şekilde kendi kendine yeterli olması, şansın saldırılarından bağımsız olması”⁷⁰ şeklinde de tanımlanabilir ve *kendi kendine yeterlilik* ilkesiyle⁷¹ ölçülebilir. Dolayısıyla iyi yaşam bireysel çabaya da bağlıdır.

Öte yandan her düşünür, her disiplin, her dönem ve her geleneğin farklı bir iyi yaşam anlayışı ve kavrayışının olduğunu hatırlatmak gerekir. Düşünürler, yaklaşık iki bin yıldır iyi yaşama ilişkin farklı anlayışları destekler. Ancak, psikologların iyi yaşamla ilgili tartışmaya henüz yeni girdikleri söylenebilir. (Psikoloji 19.yy.'da bir disiplin haline gelmiştir.) Baldwin (1906), W. James (1890), Sigmund Freud (1961), Horney (1937) ve Erik Erikson (1963) gibi isimlerin bilişsel ve psikolojik modellerini ifade etmeye başlamaları 19. ve 20.yy.ları bulur.⁷²

⁶⁹ Nussbaum, *Fragility of Goodness*, s. 297.

⁷⁰ Nussbaum, *Fragility of Goodness*, s. 3.

⁷¹ Nussbaum, *Fragility of Goodness*, s. 3.

⁷² Cheryl Armon and Theo Linda Dawson, “The Good Life, A Longitudinal Study of Adult Value Reasoning”, *Handbook of Adult Development*, Chapter 15, Ed. J. Demick and C. Andreoletti. Plenum Press, New York, 2002, 271-300, s. 271.

İyi bir yaşama sahip olmak, yaşamın büyük bir bölümünde mutlu olmak, değerlere uygun yaşayabilmek, her hal, durum ve zamanda bu hali sürdürebilmektir. Zira insanın yaşamdan bir beklentisi vardır. Bu beklenti iyi bir yaşam ve bu yaşamı amaç edinmektir. Elbette iyi bir yaşamın sadece insana özgü olmadığı, yaşama katılan her canlının iyi yaşamayı hak ettiği söylenebilir. Ancak iyi olmak, iyi yaşamı hak etmek, iyi yaşam için çabalamak ve iyi yaşam talebinde bulunabilmek birbirinden farklıdır. Öyle ki kırılgan olan canlılar bu hakkı talep edemezler ancak insanlar onların haklarını gözetebilirler. İyi yaşam için başvuru alan ilk kurum devlettir. Devletin görevi iyi yaşama engel olan saldırıları ortadan kaldırmak iken bir vatandaşın görevi ise iyi bir ahlaka sahip olmak ve iyi yaşam için haklarını gözetmektir. İyi yaşam fikri en net ifadesiyle ilk kez İranlı Zerdüşt Spitama'da kendini göstermekle birlikte bu görüş ayrıca Hindistan ve Uzak Doğu felsefelerinde de vücut bulmuştur. Fakat ilk kullanımı Antik Yunan düşüncesine aittir.⁷³

Zerdüşt'e göre akla sahip olan özgür insanın yükümlülüğü kendi ruhunu koruyabilmek ve kendini gerçekleştirebilmektir. İyi yaşam kendini gerçekleştirmek, kötülükle mücadele edip iyilik yapabilmek, iyinin, doğrunun, adil ve güzel olanın yolundan gitmek ve Tanrı yolunu takip etmek ile mümkündür.⁷⁴

İyi yaşam üzerine düşünme felsefe tarihinin en eski temalarındandır. İyi yaşama ulaşmak mümkün müdür, hayatın amacı, değeri ve anlamı nedir, iyi yaşamın ölçütü nedir gibi sorular kadim dönemden günümüze yanıtlanan ve yanıt bekleyen sorulardır. Antik Yunan düşünürleri felsefeyi; sevgi ve dostluk anlamına gelen *philia* ve derin bilgi, hikmet

⁷³ Charles Gore, *İyi Yaşam Felsefesi*, çev.: İsmail Hakkı Yılmaz, Pinhan Yayınları, İstanbul, 2021, s. 12, 18.

⁷⁴ Gore, *İyi Yaşam Felsefesi*, ss. 43-44. "Kendini gerçekleştirme" ilkesi Yapabilirlikler Yaklaşımının da temel ilkelerindedir. Kendini gerçekleştiren bir insan kendisinden ziyade ötekini, öteki insanları veya öteki türleri düşünen insandır. Öteki türleri gözeterek yaşayabilmek ise etik bir mesele olduğu gibi aynı zamanda politik ve dini bir meseledir.

anlamına gelen *sophia* kelimelerinden oluşan *bilgelik sevgisi (philosophia)* şeklinde tanımlar. Sophia kavram olarak “pratik işleri yapabilmek, akli kullanabilmek, hikmetli ve ölçülü olmak” anlamlarına gelir.⁷⁵ Tanımdan hareketle bu dönem düşünürleri için iyi yaşam hikmet, erdem ve bilgi ile ölçülür.

Antik Yunan düşüncesinin inşası “mitostan logosa, irrasyonelden rasyonel olana geçiş” şeklinde yorumlanır. Sözlü gelenek ürünü olan mitolojiler, doğada bir kaosun olduğuna gönderimde bulunurken, yazılı geleneğe geçişle birlikte rasyonel düşüncede bir sıçrama olmuş ve doğada belli bir düzenin, bir nedenler silsilesinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır.⁷⁶ Öte yandan Antik Yunan düşüncesinde iyi bir yaşam bilgelikle ölçülse de her düşünürün de farklı bir iyi yaşam anlayış ve kavrayışı vardır. Sözelimi Sokrates ve Aristoteles’e göre iyi yaşam; *mutluluk/eudomonía* ile ölçülür. Sokrates’e göre yaşamın amacı mutluluk olduğu gibi insanın yaşam boyu ulaşmak istediği en yüksek iyi de mutluluktur. Mutluluğa erişmenin yolu ise bilgidir. Epiktetos’a göre (MS. 50-130) iyi yaşam *içsel huzur*, Platon ve Stoalılara göre ise *erdem* ile ölçülür.⁷⁷

⁷⁵ Celal Türer, “Felsefeyi Nasıl Anlayalım”, *Felsefe Tarihi*, Ed. Celal Türer, Bilay Yayınları, Ankara, 2019, s. 24.

⁷⁶ Hasan Yücel Başdemir, “Antik Yunan’da Akli Düşüncenin Doğuşu: Mitos’tan Logos’a”, *Felsefe Tarihi*, Ed. Celal Türer, Bilay Yayınları, Ankara, 2019, ss. 80-83.

⁷⁷ Tanımlar için bkz. Aristoteles, *Eudemos’a Etik*, çev.: Saffet Babür, Bilgesu Yayınları, Ankara, 2020, s. 9. Epiktetos, *İçsel Huzur İyi Yaşamın Kapısını Açar*, çev.: Cengiz Erengil, Beta Kitap, İstanbul, 2019, s. 3. Epiktetos’un ayrıca eserinde iyiliğin kırılabilirliği konusunda kontrol dışında gelişen olaylar için endişe duyulmaması gerektiğini söylemesi İslamiyetteki tevekkül anlayışını çağırışmaktadır. Tezin ilerleyen bölümlerinde iyiliğin kırılabilirliği meselesine yer verilecektir. Bkz. Epiktetos, *İçsel Huzur İyi Yaşamın Kapısını Açar*, s. 8. Erol Bayoğlu, “Platon ve Aristoteles’in Devlet Anlayışlarının Karşılaştırılması”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, Erzurum, 2012, s. 125. Ayrıca bkz. <https://uskudar.edu.tr/pozitif-psikoloji/filozoflarin-gozunden-mutluluga-bir->

çıkarak davranışları”⁸⁰ gerektirir. Antik Yunanda iyi, doğanın düzenine uygun yaşamakla, Ortaçağ’da iyi Tanrı’nın düzenine uygun yaşamakla ölçülür. Kant ile birlikte Aydınlanma Döneminde *insani iyi* ve insani düzen ön plana çıkar. Modern döneme gelindiğinde iyi yaşamın ölçütü ekonomistlere göre refah ile, John Stuart Mill ve Jeremy Bentham gibi yararçılara göre fayda ile ölçülür ve fayda *‘biricik iyi’* olarak tanımlanır. Yani teleolojik iyi veya utiliteriyen iyi kavramı öne çıkar. Teleolojik iyi “davranışların sonuçlarının toplumun geneline fayda sağlaması ve iyilik getirmesi” ile ilgili ve ilişkilidir. Amartya Sen ve Nussbaum’a göre ise iyi bir yaşam yapabilirliklerin sağlanması ile ölçülebilir.⁸¹

Her ne kadar farklı şekillerde ifade edilmiş olsa da bu filozoflar için iyi yaşamın mutluluk ve erdemle ilişkili olduğu görülür. Nussbaum kendinden önce fikir öne sürmüş bu gibi düşünürlerle bilhassa utiliteriyen⁸² ve deontolojist⁸³ yaklaşımlar ve katı

⁸⁰ Dilek Esen, “Teleolojik ve Deontolojik Kuram Bağlamında İşletmelerin Etik Çalışmalarının Analizi”, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19. Uluslararası İşletmecilik Kongresi Özel Sayısı Bildirisi, Aralık 2020, s. 300.

⁸¹ Tanım ve açıklamalar için bkz. Sevda Akar, “Türkiye’de Daha İyi Yaşam Endeksi: Oecd Ülkeleri ile Karşılaştırma”, *Journal of Life Economics*, 1/2014, s. 3, s. 5. Bahtinur Mönü, “Modern Dünyada Mutluluk: John Stuart Mill’in Faydacı Etiği”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19 (1): 23-30, 2015, s. 27. Dilek Esen, “Teleolojik ve Deontolojik Kuram Bağlamında İşletmelerin Etik Çalışmalarının Analizi”, s. 299. Christine M. Korsgaard, “G.A. Cohen: Equality of What? on Welfare, Goods and Capabilities Amartya Sen: Capability and Well-Being” *The Quality of Life*, Ed. Martha Craven Nussbaum and Amartya Sen, 1993, s. 53.

⁸² Nussbaum Faydacıların “etik kahramanlar” olduğunu başlarda kabul eder ancak onları eksik bulur. Her ne kadar hayvanların yaşadığı acıya dikkat çekseler de iyi yaşam için salt ölçüt acıdan kaçınmak olamaz. Nussbaum hayvan yaşamlarının başka yönlerinin de dikkate alınması gerektiğini düşünür. Bkz. Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 56.

⁸³ Kant’ın hayvanların etik seçim yapabilirliğinden ve haysiyetten yoksun olduğunu iddia etmesi hayvanların istenildiği gibi kullanılabileceği düşüncesine neden olmuştur. Nussbaum bu anlayışı tenkit

rasyonalist⁸⁴ düşüncelerle hesaplaşarak iyi ve adil bir yaşamın ölçütü olarak yapabilirlikleri merkeze alır. Yaklaşımı açıklamaya geçmeden evvel, iyi yaşamın anlamı ve serencamı felsefe tarihindeki düşünörlere göre kısaca aktarıldıktan sonra bir sonraki başlıkta Nussbaum'un iyi yaşam anlayışı ve iyi yaşamın ölçütü problemi irdelenecektir.

1.1. İyiliğin Kırılğanlığı ve İyi Yaşamın Ölçütü Sorunu

Günümüzde birçok filozofun iyi yaşam problemi üzerine kritik etmesinde Antik Yunan Dönemine yani ilk kaynağa gittiği görülür. Bu düşünörler iyi yaşama ulaşmada “erdem, mutluluk/eudomonía ve karakter” üzerine eğilirler. İyi yaşama nasıl ulaşılabilir, kimlerin iyi yaşama ulaşabildiği veya ulaşması gerektiği gibi sorular iyi yaşam felsefesinin temel problemlerindendir. Fakat burada başka bir problem daha vardır ki o da iyi yaşam denildiğinde iyi yaşamın salt insana özgü olduğunun düşünölmesidir. Oysa her ne kadar kırılğan da olsalar öteki türler için de iyi yaşamdan söz edilmelidir. Ancak Nussbaum'un da belirttiği üzere insan da öteki türler gibi kırılğan⁸⁵ bir varlıktır. Bu

eder. Nussbaum deontolojist yaklaşımı hayvan hakları meselesi söz konusu olduğunda eleştirir. Bkz. Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 58.

⁸⁴ Nussbaum'a göre rasyonalite, “zihnimizin işleyişine içeriye doğru bakar ve bulduğu bağlantılar hakkında normatif sorular sorar. Ancak bu normatif özyönetim yapabilirliğinin hayvanlarda tamamen eksik olduğu konusunda ısrar etmeleri” problemlidir. Eleştirel düşünönceye vurgu yapılması önemli olsa da inançların mantık süzgecinden geçirilmemesi de yine problemlili görünmektedir. Bkz. Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 23, 73.

⁸⁵ Kırılğanlık (*Fragility*): günümüzde siyaset ve hukuk felsefesinde sık karşılaşılan kavramlardan biri olmakla birlikte Türkçeye *savunmasızlık* ve *vulnerability* (*yaralanabilirlik*) terimleriyle yerleşmiştir. Kavram; tehlikelere açık olma, yaralanabilme ve olası tehlikelerden zarar görebilme potansiyeli anlamlarına gelmektedir. Kavram aynı zamanda *dezavantajlı olma* anlamını da taşımaktadır. Bkz. Elif Çelik, “İnsan Hakları Bakımından Kırılğan Kavramına Bir Giriş ve Kavramın Aihm Kararlarındaki Görünörlüğü”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 22, Sayı: 1, 2020, 57-77, s. 59.

kırılgnlık veya savunmasızlık bir rekabet arayışını ve devamında kötü duyguları getirmiştir. Nussbaum narsistik duyguların çözümlenmesinde Grek trajedileri ve felsefesine başvurur. Zira Yunanlılar iyi yaşam ve mutluluğu soruşturdıkları gibi önemli bir sorunu fark etmiş ve işe “Nasıl Yaşamalı?” sorusunu sorarak başlamışlardır. Grekleri kendisine örnek alan Nussbaum bu düşünürlerden hareketle faydacı ve kuralcı teorilere karşı çıkararak önemli olan hususun faydacılık değil erdem, karakter ve mutluluk olduğunu belirtmiştir. Fark edildiği üzere trajediler üzerinden Antik Yunan Döneminde derin bir felsefi kavrayış bulmak mümkün görünmektedir.⁸⁶

Bu minvalde Nussbaum öncelikle trajedileri incelemeye koyulur. Çünkü trajediler iyiliğin kırılgnlığını, insanın şanssız ve öteki türler gibi savunmasız ve bağımlı bir varlık oluşunu gösterir. Bu bağımlılık veya savunmasızlık ise yapabilirlikleri engeller. Ancak burada şansın kurbanı olma anlamı çıkmamaktadır. Ne insan ne de evrendeki öteki türler kendi kaderine mahkum edilmemelidir. İyiliğin kırılgnlığı veya dezavantajlılık doğal olmakla birlikte, Nussbaum politikalarda bu durumun aşılmasını ister. İnsandan eyleme geçmesini bekler. Ancak günümüzde dezavantajlılık unutulmuştur. Oysa gerek insanın gerekse öteki türlerin savunmasız ve bakıma muhtaç olması oldukça doğaldır. Dolayısıyla burada eşit ve adil olmayan durumlar ortaya çıkar. Nussbaum trajediler üzerinden çatışmalar ve adaletsizlikleri sorgulayarak iyi yaşamın imkanını tartışır. İyi yaşam problemi öncelikle kısaca trajediler üzerinden irdelenecektir. Bu sebeple evvela insan için iyi yaşam sorunu üzerinde durulacaktır. Zira öteki türlerin iyi bir yaşam sürebilmesi insana ve onun kararlı eylemliliğine bağlıdır.

Trajediler insanın erdemli ve iyi karakterinin oluşumunda iyi veya kötü şansa maruz kalmasının rolünü inceler. Nussbaum’a göre trajediler, “tipik olarak, yalnızca

⁸⁶ Mutlu, “Martha Nussbaum’da İyi Yaşam ve Talih”, ss. 2-6.

insani olanı aşma hırsı ile bu hırsın gerektirdiği kayıpların tanınması arasındaki bir mücadeleyi”⁸⁷ göstermektedir.

Trajediler iyi bir kimsenin yaşamında sürekli olarak erdemli kalabilmeyi sürdürmesinin imkanına odaklanır. Zira iyi bir insan pek çok kötülükle karşılaşabilir. Sokrates iyi birinin kesinlikle zarar görmeyeceğini iddia etmişti. Fakat iyi bir insan yaşamın risklerle dolu bir yer olması dolayısıyla hayatında her zaman güvenli ve konforlu bir ortamı yakalayamayabilir. Dahası bir yurttaş olarak işlev görme yapabilirliği, sevgi ve dostluğu içeren eylem ya da faaliyetler ile cesaret ve adalet gibi etik erdemlerle failin iyiliği tek başına güvence altına alınamaz. Öyle ki insan her ne kadar iyi bir yaşamı arzulasa ve özlem duysa da, hayatında kontrol edemediği pek çok olayla yüzleşir. Bu olaylar iyi bir insanın etik dışı davranışlarda bulunmasına veya hata yapmasına, yapabilirliklerinin engellenmesine ya da hayattaki iyilik halini kaybetmesine yol açabilir. Yaşamdaki sözü edilen bu şanssızlıklar insan olmayan canlılar için de geçerlidir. Vahşi doğa özellikle kırılgan durumdaki canlılar için güvenilir bir liman olmadığı gibi hayvanların hayatta kalmaları için bir güç ilişkisini de doğurur. Bazen de vahşi doğa pek çok hayvan için güvenilir ve doğal bir yaşam alanı sağlarken yapay mekanlar veya insan ve onun eylemleri hayvanlar için bir tehdit oluşturabilir. Yaşam her canlı için bir çatışma ve çelişkiler yumağıdır. Çatışma yaşamı sınırlayan bir unsur olduğu gibi aynı zamanda yaşamın itici gücüdür. O halde kontrol dışında gelişen pek çok olay mutluluk, başarı ve karakteri yani iyi yaşamı etkiler. Kaliteli bir yaşamdan mahrum olmak ise yapabilirliklerin engellenmesine neden olur. Trajedi yazarları, acıma ve korku gibi pek çok güçlü duygunun, iyi yaşam üzerinde içgörü kaynağı olduğu görüşünü savunurlar. Ancak Platon ise akli duyguların etkilerinden ayıran etik bir anlayış geliştirerek bu görüşü reddeder. Platon gibi pek çok Antik Yunan Dönem düşünürü akıl ile iyiliğin kontrol altına

⁸⁷ Nussbaum, *Fragility of Goodness*, s. 8.

alınması gerektiği düşüncesini savunmuşlardır. Şu halde sorgulanan temel soru iyi bir yaşamın imkanıdır. İyi bir yaşam mümkün müdür veya nasıl mümkündür? Şansın insafına göre yaşamaktan kurtulmak mümkün mü? İyilik dış olaylarla mı oluşur? Dış faktörler veya kontrol edilemeyen olaylar iyiliği, iyi bir yaşamı ve dolayısıyla yapabilirlikleri nasıl etkiler gibi sorular burada yanıtlanması gereken sorulardır. Buradan hareketle iyiliğin çoğulluğundan ve pek çok iyiden bahsetmek mümkün olduğu gibi bu iyilerin çatışmasından da bahsedilebilir.⁸⁸ İyiliğin kırılabilirliği bu çatışmalardan doğar.

İyiliğin kırılabilirliği kavramı ile iyiliğin çoğulluğu ve insanın kontrolü dışında gelişen olaylar⁸⁹ kast edilmekle birlikte her insanın veya toplumun kendine has doğruları, gelenek-görenekleri olması ve bu doğruların ya da iki iyi değer çatışması da iyiliğin kırılabilirliğini gösterir. Yaşamda birden çok iyilik olasılığının olması iyi yaşamı tehdit etmekte ve iyiliğin kırılabilirliğini doğurur. Bu kırılabilirlik ve çatışmayı en iyi biçimde trajedilerde görmek mümkündür.⁹⁰ Nussbaum *İyiliğin Kırılabilirliği (The Fragility of Goodness)* adlı eserinde pek çok karakter üzerinden şans faktörünü irdeler. Başvurduğu ilk isimler öncelikle Antigone ve Agamemnon gibi kişilerdir. Bu kişilerin hayatta karşılaştıkları şans ve etik sorununu gündemine alır. Antigone ve Agamemnon gibi kimseler yaşamlarında kendilerinin kontrol edemediği olaylarla yüzleşir ve bu yüzleşme, bu kişilerin iyi yaşam hakkındaki temeldeki düşüncelerini sorgulamalarına yol açar.

Nussbaum'un üzerinde durduğu temel iyi; şefkat ve merhamet duygusudur. Şefkat ve merhamet iyi yaşamı mümkün kılar ve belki de kötü kaderden uzak tutar. Ancak insanların veya canlıların yaşamına dışarıdan kötü bir muamelede bulunulması veya yasaların kötü yargılara varması, kimilerinin sefaletine, yabancıların toplumsal hayattan

⁸⁸ Nussbaum, *Fragility of Goodness*, ss. xiii-xv, 2-3.

⁸⁹ Nussbaum, *Fragility of Goodness*, s. xiv.

⁹⁰ Nussbaum, *Fragility of Goodness*, s. xv.

izole edilmesine, öteki türlerin sorunlarının ertelenmesine, kadının sosyo-kültürel hayatta güçsüz kalmasına veya sağlık ve eğitimle ilgili sorunlar yaşamaya yol açar. Bu duruma özellikle Nussbaum'un şefkat ve insan yapabilirlikleri düşüncesinin zeminini hazırlayan Sophokles'in (MÖ. 497-406) *Philoktetes* eserinde rastlanır.⁹¹

İyi yaşam problemindeki en temel tartışma iyi yaşamın şans mı yoksa çabaya mı bağlı olduğudur. Sophokles iyi yaşamın şans mı yoksa çabaya mı bağlı olduğu konusunda yasaların güçlünün menfaatine işlediğini anlatır. Philoktetes bir yılan tarafından ısırıldığında ıssız bir adada silah arkadaşları tarafından terk edilir ve birey, toplum faydası uğruna kendi hakkından feragat ederek iyi yaşam için bireyin değil genelin iyiliği temel alınmış olur. Ayrıca burada güçlü olanın hakkının aranması, politikada başarı uğruna etik ilkelerden uzaklaşmaya da neden olur.⁹² Ahlak ve siyasi yasalar ile şans ve çaba arasındaki bu ikilem iyiliğin kırılganlığını veya savunmasızlığı ortaya çıkardığı gibi aynı zamanda iyi yaşamı tehdit etmekte ve yapabilirlikleri engeller. Üstelik yasaların güçlünün lehine işlemesi, masum ve kırılgan olan ötekinin görmezden gelinmesine, şansa mahkum bir hayat yaşamaya da neden olur. İyiliğin dış olaylara bağlı kalmamasının yolu yasaların kırılgan durumdaki ötekinin haklarını temel almasıyla mümkün görünmektedir.

İnsan mükemmelliğini bir fidana benzeten Pindar (MÖ. 4.yy.) “ama insan mükemmelliği, yeşil çiy tarafından beslenen bir asma ağacı gibi büyür, bilge adamlar arasında ve adil bir şekilde gökyüzüne yükselir”⁹³ şeklindeki sözleriyle iyi bir yaşam hakkında Grek düşüncesinin merkezinde yatan bir problemi öne çıkarır: *iyiliğin kırılganlığı problemi...* İnsan öteki türler gibi doğup büyüyen, gelişen ve yaşamak için

⁹¹ Nussbaum, “The Capabilities Approach and the History of Philosophy”, s. 15.

⁹² Sophokles, *Philoktetes*, çev.: Ari Çokona, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020, ss. IX-XI.

⁹³ Nussbaum, *Fragility of Goodness*, s. 1.

sürekli olarak pek çok şeye ihtiyacı olan savunmasız bir varlıktır. Bu anlamda onu bitki ve hayvanlardan ayıran yanlar olduğu gibi insan aynı zamanda öteki türler gibi narin bir varlıktır. Zira insan da öteki türler gibi bakıma muhtaç olabilir. İnsan ve öteki türler her ne kadar yeterli yapabilirliklerle doğmuş olsalar da toplumsal şartlarda karşılaşacakları çeşitli felaketler ve şanssızlıklar da vardır. İnsan yaşamındaki şans faktörü görmezden gelinemeyeceği gibi insan aynı zamanda ötekine (öteki milletler veya öteki türlere), dış faktörlere ve her canlının sevgi ve dostluğuna ihtiyacı olan bağımlı bir varlıktır. Pindar’a göre insan her ne kadar iyi olsa da bu iyiliğin de bir yükümlülüğü vardır. Yaşadığı gibi ölmek için dua eder. Öyle ki insanın kendi hayatını da yönetemediği durumlar olabilir. Ancak Nussbaum burada önemli bir soruna işaret eder “değerimiz sadece sulanmaya ihtiyacı olan bir bitkiyse, nasıl övgüler veren ve alan kişiler olabiliriz?”⁹⁴ İnsan bir bitki kadar savunmasız ve iyilik dış olaylara bağımlı ise insan nasıl bir değer varlığı olabilir? Şans faktöründen kaçmak mümkün değil midir? İyiliğin kırılganlığı da bu çatışmadan doğar. İnsanın savunmasız ve çaresizliği de kırılganlığı doğurur.

İnsan her ne kadar kırılgan, muhtaç ve toprağa kök salmış olsa da amaçlarını sıralayabileceği tutarlı planlar yapabilen, hayata aktif bir biçimde katılabilen, düşünebilen, duygulara sahip, değerli ve değersiz olanın ayrımını yapabilen ve seçimler yapabilen rasyonel ve duygudaş bir varlıktır. Aciz yanları olduğu gibi ötekine rehberlik eden ve hükmeden de bir varlık oluşu, onu şansın insafına göre yaşamaktan kurtarır. Bu umut, Antik Yunan düşüncesinin iyi yaşam hakkındaki temel meşguliyetidir.⁹⁵

Nussbaum kötü şansın varlığını kabul eder ancak şans karşısında insandan beklediği onun etkin olmasıdır. Keza etkin bir şekilde hayata katılan bir birey için kendi yapabilirlikleri ile öteki türlerin yapabilirliklerini güvenceye alması mümkün

⁹⁴ Nussbaum, *Fragility of Goodness*, s. 2.

⁹⁵ Nussbaum, *Fragility of Goodness*, s. 2.

olabilecektir. Felaketler veya imtihanlar hak olsa da insandan beklenen ve onun eylemlerini değerli kılan şey umut, merhamet ve çabadır. Nussbaum merhameti “içinde öfke barındırmayan şey” olarak tanımlamaktadır. Öfkeyi ise “işlerin kötü gitmesini temenni etmek” anlamında kullanmaktadır.⁹⁶ Dolayısıyla merhameti öfkeyi ortadan kaldırması ve ötekine karşı şefkat bilincini uyandırması sebebiyle gerekli görmektedir.

İnsanlar, doğal olarak merhamet yapabilirliğine sahiptir ve bir bitki nasıl yetiştiriliyorsa merhamet de geliştirilebilir niteliktedir. Merhamet gayret ve çaba ile geliştirilebileceği gibi aynı zamanda ahlaki bir duygu olarak merhamet duygusu ötekine zarar vermemek anlamında öncelikle ailede yeşerir.⁹⁷ Ailede kazanılan merhamet bilinci gelişimini okulda tamamlar. Bu minvalde merhamet bilinci bireye aynı zamanda sorgulamayı ve duygudaşlığı da kazandırır. Ancak merhamet ve duygudaşlık arasındaki farkın belirtilmesinde de yarar vardır. Nussbaum’a göre sempati, merhamete denktir. Fakat aralarındaki fark merhametin sempatiye göre daha derin olması ve büyük bir acıya işaret etmesidir. Dolayısıyla güçlü bir şekilde acımayan biri “merhamet”ten çok “sempati” duyuyordur.⁹⁸

İyi yaşam şansın merhametine bırakılmamalıdır. Yaradanın ismi olan merhamet (Rahman ve Rahim) doğadaki her canlıyı şansın insafına göre yaşamaktan kurtarır. Aynı zamanda hayvanlar her ne kadar kendi haklarını aramada yetersiz olsalar da onlar da insanlar gibi duygulara sahip, akıllı ve hatta insanlar gibi belki de ondan daha duyarlı varlıklardır. Haklarını arayamıyor oluşları hakları olmadığını göstermez. Ancak yine de

⁹⁶ Martha Craven Nussbaum, *Anger and Forgiveness: Resentment, Generosity, Justice*, New York: Oxford University Press, 2016, ss. 22-23.

⁹⁷ Eşref Nas & Ferhat Kardeş, “Merhamet Eğitimi ve Eğitimde Merhamet”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2022, 11 (1): 316-340, s. 322.

⁹⁸ Mutlu, “Martha Nussbaum’da İyi Yaşam ve Talih”, s. 231.

iyi birisi olmak, iyi kalmaya çalışmak ve çaba göstermek hayatta kontrol edilemeyen şeylerin olmadığı anlamına gelmez ve kontrol edilemeyen olaylar yüzünden kötü bir kadere maruz kalınabilir. Yaşam boyunca pek çok risk, kötülük, engel, afetler ve kayıplar gibi dış olaylarla karşılaşılır ve bu dış olaylar, iyi yaşamı ve yapabilirlikleri tehdit eder. Her ne kadar sorumlu ve dikkatli olursa da dış koşullar, mutlu bir hayattan alıkoyabilir. Bu yüzden iyi bir yaşam yaşamak ve yapabilirlikleri hayata geçirebilmek çoğu zaman mümkün olmayabilir. Öteki türler düşünüldüğünde onların iyi yaşamı da dış olaylar ve kötü yaşam şartları yüzünden engellenebilir. Ancak yol almayı sağlayan, yaşamdaki rotayı çizdiren, yapabilirlikleri arttıran veya iyi bir yaşam sürdürmeyi olanaklı kılan da yaşanan bu şans veya şanssızlıklardır. Zira yaşama anlam katar. Bu da yaşamda pek çok olasılığın olduğunu gösterir. İyi ile kötü, siyahla beyaz, kadın-erkek, doğu ve batı... Yaşamdaki ikilikler aslında bir bütünü oluşturmaktadır ve çatışmalar her daim yaşamın bir parçası olmaya devam edecektir. Burada önemli ve değerli olan, insanın kendisi ve öteki türlerin iyi yaşamı için yapmış olduğu ve yapacağı mücadelelerdir. Bu mücadele yapabilirlikler ve adaleti sağlayacağı gibi erdem, onur ve karakteri de ortaya çıkaracaktır.

Antik Yunan düşünürleri şansın insafına göre yaşamaktan kurtulmanın koşulu olarak “kendi kendine yeterlilik”⁹⁹ ilkesini gösterirler. Yaşamda olumsuzluklar olduğu gibi bu olumsuzlukları kovabilmek de önemlidir. İnsan için iyi bir yaşamın rasyonel olarak kendi kendine yeterli olması ve şans faktöründen bağımsız olması gerekir.¹⁰⁰ Buna göre iyilik bu dönem düşünürlerine göre, insanın iyi yaşama yaptığı entelektüel yatırımla mümkündür. Entelektüellik ve erdemli olmak iyi yaşamı mümkün kılmaktadır. Elbette burada şu hususun belirtilmesinde yarar vardır ki insan olmayan canlıların entelektüel veya akla sahip olmadıklarının düşünülmesi, onların iyi yaşamdan mahrum kalması

⁹⁹ Nussbaum, *Fragility of Goodness*, s. 3.

¹⁰⁰ Nussbaum, *Fragility of Goodness*, s. 3.

anlamına gelmez. Bu sebeple iyi yaşam salt akılla ölçülemez. Ayrıca her ne kadar Antik Yunan ve Aydınlanma Döneminde akli-başındalık salt insana özgü olarak tanımlansa da tezin ilerleyen bölümünde de ifade edileceği üzere hayvanlar da sınırlı da olsa akla sahiptirler. Üstelik öteki türler duygulara sahip ve hatta bazen insandan daha duygudaş ve daha merhametli bir varlık olarak karşımıza çıkar. Bu sebeple onların da duyguları, hakları ve yapabilirlikleri yasalarca gözetilmelidir. Hayvanların insanlardan ayrı tutulması/ayrıştırıcılık veya türçülük, kırılmalığa neden olan bir diğerkendir. Doğadaki düzenin kırılmalığı insanın doğa üzerindeki hakimiyetini ortadan kaldırdığında ve doğa ile uyum sağlandığında aşılabilir.

Bu minvalde şans karşısında duyguların rolünden de bahsetmek gerekir. Kibir, öfke, rekabet ve açgözlülük gibi duyguların kötü, akla hükmetmenin iyi olarak tanımlanması Yunan trajedilerinde fark edilir. Trajediler kaderi aşma hırsı ile bu hırsın getireceği kayıplar arasındaki mücadeleyi gösterir. Nussbaum, trajedi incelemelerine Aeschylus'un (MÖ. 525-456) Agamemnon'u ile başlar. Özetle metinlerin ana mesajı şudur: iyi yaşamın kaynağı erdemli ve karakterli olmaktan geçer. Fakat erdemlerin çatıştığı ve dikkatli bir şekilde okunduğunda karakterin kaderi belirlediği fark edilir. Üstelik adına imtihan da denilen sınanmalar veya kötü akıbetler bilhassa erdemli kimselerin başına gelir. Hikayeye göre kral Agamemnon Tanrılardan yardım için kızını (onun yakarışlarına aldırmadan) bir hayvanmış gibi kurban eder:

Agamemnon çocuğunu, bir hayvanmış gibi, daha fazla acı çekmeden öldürerek, çatışmasına karşı uygunsuz bir tavır aldı: özel bir onur yoktu, sanki koyunların bol olduğu bir canavarın ölümü gibi çocuğunu kurban etti. Ölüm Artemis tarafından zorlanır. Agamemnon, Artemis'in şartını yerine getirmezse, herkes ölecek. Ayrıca seferi terk edecek ve Zeus'un emrini ihlal edip asker kaçağı olacaktı. Agamemnon'un seçim yapmasına izin verilir. Hangi yolu seçerse seçsin yanlış yapıldığını kabul eder: *Bunlardan hangisi kötülük içermez?*¹⁰¹

Yapılan günahlara karşı iyi bir eylemde bulunmak Antik Yunan trajedilerinin ana temasıdır. Burada Agamemnon'un konumu ve çatışması Hz. İbrahim'e benzetilir.

¹⁰¹ Nussbaum, *Fragility of Goodness*, ss. 33-35.

Agamemnon'un dilemması dinsizlikle dindarlık, kaderi kabul etmeyle ona boyun eğme, günahla sevap arasında gidip gelir: "İyi bir adam, ya ilahi emre itaat ederek masum bir çocuğu öldürmeli ya da daha ağır bir itaatsizlik ve dinsizlik suçuna maruz kalmalıdır."¹⁰² İki iyi değer arasındaki bu çatışma iyiliğin kırılabilirliğine neden olur. Burada insanın da hayvanlar gibi kırılabilir olduğu duruma örnek verilmiştir. Aeschylus, hem pişmanlığın etik iyilikle olan bağlantısını hem de insanın istekleri uğruna nasıl kötülük yapabildiğini gösterir. İnsan, hedefleri için kendi hatasını bir değerle kapatmaya eğilimli olabilir. Zira tarihte yapılan pek çok savaş kültürel miraslar ve değerler uğruna olmuştur. İyilik de kötülük de doğruluk da düzensizlik de insan eylemleri sonucu ortaya çıkar.

İyi yaşamı ararken kırılabilirliğin ortaya çıkışı ve içsel çatışmanın bir diğer örneği Sophokles'in (MÖ. 496-406) Antigone'udur. Antigone itaatle direniş, kadere boyun eğmeyle kaderi değiştirme arasındaki dilemmasında otoriteye karşı çıkarak kardeşini gömmek ister. Bir taraftan devlete karşı çıkarsa suçlu olacak, diğer taraftan kardeşini gömmezse günahkar olacaktır. Burada iki farklı değer sisteminin çatıştığı ve birden çok iyilik olasılığının olduğu görülür. Bir yandan dünyevi ve geçici olana itaatin iyi oluşu ile diğer yandan dini vazifeleri gerçekleştirmenin iyi, değerli ve adil olması öne çıkar. İyi ve adil olan hangisidir? Antigone ne yapabilir veya yapmalıdır? Burada insanın tıpkı öteki türler gibi savunmasız bir varlık oluşu ve iyiliğin kırılabilirliği sorunu öne çıkar. Temel problem iyiliğin olmaması değil, birden çok iyinin olması, iyilerle değerlerin çatışmasıdır. Zira birden fazla iyilik olasılığı vardır. (Geleneğe uygun olarak kardeşini gömmek veya yasaya uyarak kardeşini gömmemek.) Bu çatışma insanın yapabileceklerini sınırlandırır.¹⁰³ Hem hükümdar hem Antigone iyi yaşam için adil olanı ararken hangi değer iyi olduğu tartışmalıdır. Fakat Nussbaum'un perspektifinden

¹⁰² Nussbaum, *Fragility of Goodness*, s. 35.

¹⁰³ Bkz. Sophokles, *Antigone*, çev.: Sabahattin Ali, Karbon Kitaplar, 2019, ss. 14-16, 21, 36-37.

bakıldığında kadın-erkek eşitsizliği ve kadere boyun eğme kabul edilebilecek bir tutum değildir. Öyle ki insan yapabilen, eyleyebilen bir varlıktır. İnsan iyi yaşam için gerek kendisi gerek öteki türlerin haklarını göz önünde bulundurarak herkes için iyilik ve adalet arar. Antigone örneğine benzer bir çatışma Nussbaum'un eserinde şu şekilde ele alınır:

Oidipus'un oğlu Thebes kralı Eteocles, kardeşi Polynices liderliğindeki işgalci bir orduyla karşı karşıya. Kapılardaki yedi rakip şampiyondan altısına karşı koymak için altı diğer Theban şampiyonunu seçtikten sonra, şimdi yedinci rakibinin aynı kardeş olduğunu keşfeder. Önce ailesine lanet eder. Sonra, "ağlamak ya da üzölmek uygun değildir" diyerek kısa tutar. Kardeşin haksız şiddetine karşı uygun bir savunucuyu seçecektir: *Başka kimi göndermek daha adil? Kardeşe karşı kardeş, düşmana karşı düşman, ona karşı duracağım.*¹⁰⁴

Bu örnekte de iki kardeşin birbiriyle savaşmaları görülür. Rasyonel olarak yasalara uygun hareket etme veya duygulara göre eyleme çatışması... Metnin devamında okuyucu her iki eylemin de hem doğru hem yanlış olduğu sonucuna varabilir:

Halktan biri: 'Neden bu kadar heveslisin? Ruhunuzu dolduran mızrak özleminin sizi uzaklaştırmasına izin vermeyin. Bu kötü tutkunun otoritesini kenara atın.' Eteocles, Agamemnon benzeri çıkarımla yanıtlar: 'Durumun Tanrı tarafından kontrol edildiği açık ise, hızlı gitmek uygundur'. Kadınlar onun coşkusunu suçlayarak yanıt verir: 'Acı meyve veren, dökölmemesi için kan döken bir adam öldürmeye sizi teşvik eden arzu açğözlüdür'.¹⁰⁵

Eteocles'in verdiği yanıt kardeş katline karşı tutkulu bir istek duyduğunu gösterir. Agamemnon gibi Eteokles de aldığı kararla masum gibi görünür. Kontrol dışı güç ve tesadüflerin ana yönetim öğeleri olduğu açık olsa da, kısıtlayıcı koşulların oluşumundan bir dereceye kadar sorumlu oluşu Agamemnon'un durumundan farkını gösterir.¹⁰⁶ Nussbaum'a göre "Eteokles, kendi kusuru olmaksızın, iyi karakterli biri için tikslenme, pişmanlık ve acı veren hatıraların salt kaçınılmaz değil, ayrıca uygun görüldüğü durumlarda kendini bulur. Antigone oyunu ise pratik aklın dünyayı nasıl düzenlediğini gösterir."¹⁰⁷ Buna göre bu dönemde pratik akıl, iyi yaşamın en önemli göstergesidir.

¹⁰⁴ Nussbaum, *Fragility of Goodness*, s. 38.

¹⁰⁵ Nussbaum, *Fragility of Goodness*, ss. 38-39.

¹⁰⁶ Nussbaum, *Fragility of Goodness*, s. 39.

¹⁰⁷ Nussbaum, *Fragility of Goodness*, s. 51.

Trajedî metinlerinde insanın duygusal davranması, okuyucuda bir kusur gibi algılanır. Değerlerin çoğul oluşu ise çatışmayı getirdiği gibi iyiye olan inancı da sarsar.

Öte yandan öteki türler düşünüldüğünde de birden çok iyilik olasılığının olduğu fark edilecektir. Sözgelimi hayvanların yerinin neresi olduğu başlı başına bir tartışma konusudur. Hayvanlar sokağa mı, eve mi yoksa barınaklara mı aittir? Barınak veya evde olmak bir şans mıdır yoksa özgürlüğe engel midir? Hayvanlar evde beslenebilir mi? Bu konuda din bizlere ne söyler? Elbette dini değerler, etik değerler ve politikanın bu konuda da farklı söylemleri olacağı için iyiliğin çoğulluğu görülecektir. Öyle ki dini açıdan bakıldığında evde köpek beslemenin caiz olmadığı fark edildiği gibi köpek beslenen eve meleklerin giremediğini rivayet eden pek çok hadis de bulunmaktadır.¹⁰⁸ Bu sorulara pek çok farklı yanıt vermek mümkündür. Din, etik ve siyaset bu konuda farklı yanıtlar verecektir. Ancak sokak hayvanlarının ilk mekanları ev olmadığı için ev yaşamına adapte olmakta da zorluk yaşayacaklardır. Bu yüzden bu hayvanlara eğitim verilmesi icap edebilir. Aynı şekilde sahiplenilen ev hayvanları sokağa atıldığında da daha büyük zorluklar yaşayacakları aşikardır. Nussbaum bu konuda gerek ev gerek barınaktaki hayvanların durumunun kontrol edilmesi gerektiğini ifade eder. Ona göre bir çocuğa gösterilen özenle bir evcil hayvana gösterilen özen aynı olmalıdır. İnsanların sokak veya barınaktan kendi geçici arzuları için hayvan sahiplenmesi ve sonradan onları terk etmesinin etik olmadığını ifade eder.¹⁰⁹

Diğer taraftan dini açıdan köpek beslemek bir problem olsa da etik ve politik açıdan düşünüldüğünde köpekleri sahiplenmenin bir sorun olmadığı açıktır. Hatta hayvanların sahipsiz veya başıboş bırakılmasına pek çok vatandaş razı gelmemektedir.

¹⁰⁸ Ekrem Yücel, “Köpeklerle İlgili Rivayetlere Genel Bakış”, *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 9/5, Ankara, Spring 2014, 2141-2163, s. 2143.

¹⁰⁹ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 207.

Dahası hayvanları sahiplenmenin iyiliği ile ilgili mülkiyet hukukunda üç temel madde bulunmaktadır. Buna göre; hayvan sahipliği yasal olmakla birlikte bu ilişki sahiplenen bireyin merhametine göre değil, adalet ilkelerine göre belirlenmelidir. İnsan olmayan canlıların iyi yaşam ve barınma hakları ile özgürlükleri yasalarca tanınmalıdır. Ancak burada özgür olmakla bağımlı olmanın çatıştığı fark edilir. Hayvanlar belli bir mekana kapatılmalı mı yoksa doğaları gereği doğal ortamlarında özgürce hareket edebilmeli, insanlar gibi sosyalleşip üreyebilmeli mi? Üremek de bir özgürlüktür zira evde beslenen hayvanlar kısırlaştırılır. Ancak buna rağmen politikalar hayvan sahiplenilmesini onaylar. Sahiplenilen hayvanların ise sahiplerinden sağlık ve beslenme ile ilgili her türlü bakım ve gereksinimlerini giderebilmek gibi hak ve özgürlükleri vardır. Son olarak bu canların velayeti, mülkiyet bölüşümüne göre değil, onların iyiliğine göre değerlendirilmelidir.¹¹⁰ Dolayısıyla önemli olan hayvan sahiplenmek değil onları koruyabilmektir. Ancak evcil hayvan beslemek onları eve hapsetmek değildir. Yapıları gereği doğa ile iç içe olmaya da hakları olduğu için günün belli saatlerinde dışarıya çıkarılmaları ve gerekiyorsa belli eğitimlerden geçirilmeleri gerekir. Tıpkı bir çocuk gibi köpeklerin de iyi bir vatandaş olabilmeleri için eğitime ihtiyaçları vardır.¹¹¹ Buna göre hayvanlar için düşünüldüğünde de pek çok iyilik olasılığının olduğu fark edilir.

Öte yandan iyi bir yaşamın tutku ve hazlarla olduğu düşüncesi Antik Yunan düşünürlerinin ve elbette Nussbaum'un kabul edebileceği bir sav değildir. Nitekim bu dönem düşünürlerine göre tutkular, dünyadaki düzensizliğin kanıtı iken insan, aklederek, rasyonel yönünü kullanarak iyi olanı aramalıdır.¹¹² Nussbaum insanı rasyonel ve

¹¹⁰ Mine Yıldırım, "Bu İtin Sahibi Kim?": Hayvanların Yeri, Aidiyeti ve Sahipliği Sorunu", *Birikim Dergisi*, 2019, <https://birikimdergisi.com/guncel/9323/bu-itin-sahibi-kim-hayvanlarin-yeri-aidiyeti-ve-sahipligi-sorunu> 31.1.2022 tarihinde erişildi.

¹¹¹ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 208.

¹¹² Nussbaum, *Fragility of Goodness*, s. 7.

duygudaş bir varlık olarak tanımlar. İyi ile doğru, akıl ile duygular ve etikle politika birbiriyle çatışan değerler değil birbiriyle bütünlük oluşturan değerlerdir.¹¹³ Fakat öne çıkardığı duygu tutku ve haz anlamındaki duygu değil duyarlılık ve duygudaşlık anlamındaki duygudur. İnsan ve hayvanları sadece akla sahip veya salt duyguları olan biyolojik bir varlık olarak tanımlamak yanlıştır. İnsan ve hayvanlar aynı zamanda his ve sezgilere de sahip psikolojik varlıklardır. Ahlak duygulara indirgenemeyeceği gibi sadece rasyonel olarak da temellendirilemez. Dolayısıyla ruh ve beden nasıl birbiri ile bütün ise akıl, duygu, sezgi ve hisler de bir bütündür. Ayrıca Antik Yunan düşünürleri ile Aydınlanma düşünürleri her ne kadar insanı rasyonel bir varlık olarak tanımlasa da akıl insanı yanıltabilir ve elbette tutkular da insanın hata yapmasına ve incinmesine neden olabilir. Bu sebeple duygu ve aklın hatta hislerin bütünlüğüne dikkat çekilmelidir.

Modern döneme bakıldığında ise ahlak felsefesinde duygudaşlığı savunan David Hume (1711-1776) yanılığın ahlaksızlığın nedeni veya bir suç göstergesi olmadığını ifade etmekteydi. Ona göre asıl ahlaksızlık bile isteye, bilinçli olarak yapılan haksızlıklar idi. Dolayısıyla yanlış yapmak bir kötülük göstergesi veya erdemsizlik değil sadece hatadır. Yanılmak ve hata yapmak bir kişiyi ahlaksız olarak etiketlemek için yeterli değildir.¹¹⁴ Hume her ne kadar duyguların öneminden söz etse de akıllı, tutkuların kölesi olarak nitelendirmekte ve akıl ile duygunun çatıştığını ifade etmektedir.¹¹⁵ Nussbaum ise iyi yaşamın ölçütünün akıl ve duygu, ahlak ve siyaset bütünlüğünde yattığını ifade eder.

¹¹³ Martha Craven Nussbaum, *Upheavals of Thought The Intelligence of Emotions*, Cambridge University Press, 2001, ss. 1-2.

¹¹⁴ David Hume, *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, çev.: Ergün Baylan, Bilge Su Yayınları, Ankara, 2015, ss. 308-313.

¹¹⁵ David Hume, *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, çev.: Aziz Yardımlı, İdea Yay. İstanbul, 1997, ss. 401-402.

Diğer yandan aynı çatışma Sokrates'in yaşamında da öne çıkar. Sokrates, gençlere ders verirken onları baştan çıkarmakla ve geleneklere karşı çıkmakla yargılanır. İyi olan nedir? Sorgulamak ve eleştirmek mi yoksa itaat etmek ve boyun eğmek mi? “Sorgulanmamış Hayat Yaşanmaya Değmez” diyen Sokrates için iyi yaşamın ilk adımı insanın kendini bilmesi, geliştirmesi ve sorgulamasıdır. İyi yaşamın imkanı öncelikle insanın kendini gerçekleştirilmesiyle mümkündür. İnsan ancak kendini huzurlu hissettiği ve maddi-manevi ihtiyaçlarının karşılandığı bir ortamda iyi hisseder ve ancak kendine değer veren bir kimse iyi bir yaşama sahip olabilir.¹¹⁶ Yaşanmaya değer bir hayat için doğru olduğu zannedilen her türlü gelenek ve öğretiyi sorgulayabilmek önemlidir. Zira doğru olduğu zannedilen ve sorgulanmayan pek çok düşünce insanın önünü görmesine engel olacağı gibi aklederek isteklerin dizginlenebilmesi de insanın kendisinin efendisi olmasının önünü açar. Nussbaum Yapabilirlikler Yaklaşımı ile iyi yaşam felsefesinin temelinde işte bu eleştirel düşünebilme yapabilirliğini yerleştirir. Bu minvalde yapabilirliklerden ilki veya iyi bir yaşamın imkanlarından birincisi sorgulayabilme becerisidir. Bu beceri veya pratik akıl yapabilirliği, insana ifade ve vicdan özgürlüğünü sağlamaktadır. İnsan ancak sahip olduğu bu vicdan ile öteki türlerin orada olduğunu ve onların da sevgi ve dostluk gibi maddi-manevi ihtiyaçlarının olduğunu anlayabilir.

İyi yaşam kendini bilmek, kendini sorgulamak, kendi kendine yeterli olmak veya kendini gerçekleştirmeyle mümkündür. Dolayısıyla Sokrates'in insanın kendini bilmesi ve gerçekleştirilmesi gerektiği düşüncesi Antik Çağ'dan günümüze dek varlığını korumuş olan güncel bir meseledir ve iyi yaşam düşüncesinin temelini oluşturur. Diğer taraftan her canlının yaşamında öncelikli olan fiziksel ihtiyaçlar ve sosyal güvenlidir. İnsan nasıl barınmaya, sevgi, saygı ve estetiğe ihtiyacı olan bir varlık ise hayvanların da korunaklı

¹¹⁶ Nejat Bozkurt, “Kaliteli Yaşamın Felsefesi”, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Dergisi*, 15-24, 2003, ss. 15-16.

bir barınağa, sevgi ve saygıya ihtiyacı vardır. Kendinden farklı olana saygı, tezin ilerleyen bölümünde de bahsedileceği üzere Nussbaum'un Yapabilirlikler Yaklaşımındaki üç temel ilkedен (*eleştirel düşünebilme, farklılıklara saygı ve duygudaşlık*) biridir. Bu üç ilke yapabilirlikleri sağladığı gibi iyi yaşamın da temel ölçütleri olarak sayılabilir:

“İnsanlığın yetiştirilmesi” neyi gerektirir? İnsanlığın günümüz dünyasında gelişmesi için üç yapabilirlik gerekir. İlki, kişinin kendini ve geleneklerini eleştirel inceleme yapabilirliğidir. Demokratik vatandaşlığı yerine getirmek için Sokratik öğretime ihtiyaç var. İkincisi ortak insanlık sorunlarına bağlı olduğumuzdan emin olmalıyız. Kendimizden farklı görünen yurttaşlarımızın ihtiyaçlarını ve yapabilirliklerini ihmal ediyoruz. Üçüncüsü sempatik bir anlayış geliştirmektir. Bu anlayış ve saygı, yalnızca farklılığı değil, aynı zamanda ortaklığı, ortak hakları, özlemleri ve sorunları da tanımayı gerektirir. Dünya vatandaşı, uzak kültürlerle ve kendi içindeki etnik, ırksal ve dini azınlıklara karşı sempatik bir anlayış geliştirmelidir.¹¹⁷

Gerek iyi yaşam felsefesi gerek Yapabilirlikler Yaklaşımında Sokrates'i temel alan Nussbaum iyi yaşam için gerekli olan bir diğer değer adalet olduğu kanısındadır. Kendisi Sokrates, Platon, Aristoteles ve diğer Antik Yunan Dönem okumalarından hareketle adaleti iyi yaşamın merkezine yerleştirir. “Bildiğim bir şey varsa o da hiçbir şey bilmediğimdir” diyen Sokrates, eleştirel bilincin önemi üzerinde durur. Zira insan sorgulayarak iyi, doğru, adil ve de anlamlı bir hayata ulaşabilir ve ancak yasalar her canlının iyiliğini sağlayabilecektir. Fakat önemli olan tek bir vilayet veya belli bir grubun değil dünyadaki bütün canlıların mutlu ve adil yaşamasıdır. Para getiren ve fayda sağlayan şeylerin ötesinde adalet en üstün erdemlerdendir.¹¹⁸ Bilakis insan sorgulamadığında, adil olmayan koşulları kabul etmiş ve kötü bir yaşamı bile isteye tercih

¹¹⁷ Martha Craven Nussbaum, *Not For Profit: Why Democracy Needs The Humanities*, Princeton University Press, Princeton, 2010, s. 10, s. 69.

¹¹⁸ Platon, *Devlet*, İkinci Kitap, çev.: Cenk Saraçoğlu ve Veysel Atayman, Bordo-Siyah Yayınları, İstanbul, ss. 357a-358a: <https://cdeniz.com/site/assets/files/1288/platon - devlet.pdf>. Cem Nikravan, “Martha Craven Nussbaum'un Eğitim Anlayışı”, *Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul, 2018, s. 30. (Nussbaum'un adalet anlayışına ikinci bölümde yer verilecektir.)

etmiş olacaktır. İnsan kaderini seçemese de mevcut düzeni sorgulayarak hem kendisi hem de öteki türler için yeni ve iyi bir yaşama ulaşabilir ve daha adil bir düzen inşa edebilir.

Platon ise adaletin politik olmaktan çok ruhla ilgili olduğunu ifade eder “iyi yaşama tarzı ruhun kusursuzlaşmasını, tamamlanmasını sağlarken, berbat bir hayat ruhun yok olmasına sebep olur.”¹¹⁹ Buna göre iyi yaşam sadece dış dünyadaki mutlulukla değil aynı zamanda iç dünyadaki mutlulukla da ölçülür. Öyle ki kötü bir ruhun kendi kaderini kötüye çekmesi ve dahası başkasını da kötü etkilemesi ihtimaller dahilindedir.

Stoa ahlakının önemli düşünürlerden biri olan Epikür için de iç dünyadaki mutluluk, iyi yaşamın başlangıcıdır. Zira Epikür’e (MÖ. 341-270) göre; “İçsel Huzur İyi Yaşamın Kapısını Açar”¹²⁰. Epikür iyi bir yaşamın mutluluk ve içsel huzurla mümkün olduğu kanısındadır. Bu bağlamda nasıl iyi ve mutlu bir yaşama sahip olunabileceği sorgulanmalıdır. O halde mutluluğun formülü iyi, doğru, karakterli, erdemli bir hayat yaşamak ve kişinin kendini geliştirmesinde yatar. Onun *iyi yaşam* terimi, *içsel huzura* ve *sonsuz özgürlüğe* ulaşmak için bir pusuladır. Bu anlamda insan arzularının kölesi değil, efendisi olmalıdır. Epikür insanın kendini yönetmesi gerektiğini vurgular. Zira ancak kendini bilen, kendini yöneten ve sorgulayan bir insan için iyi yaşamın kilitli kapıları ardına kadar açılabilir. Bu yüzden kendisinin yaşama sanatı üzerine odaklanan pek çok çağdaş düşünür de öncülük eder.¹²¹ Kendisi her ne kadar Antik Yunan Döneminde yaşamış olsa da öğretileri çağdaş hayata uygundur. Diğer yandan huzurlu olmak ve huzurlu bir ortam sessiz ve dilsiz olan masum canların da hakkıdır. Yapabilirlikler Yaklaşımı yasalarca kabul edildiğinde bu canların bir sesi olabilir.

¹¹⁹ Platon, *Devlet*, s. 444a.

¹²⁰ Epiktetos, *İçsel Huzur İyi Yaşamın Kapısını Açar*, ss. 2-3.

¹²¹ Epiktetos, *İçsel Huzur İyi Yaşamın Kapısını Açar*, ss. 1-3.

Nussbaum'un Helenistik okumalarına bakıldığında Stoacı etiğin özellikle insan kavramı, insanın şans karşısındaki kırılganlığı ve duyguların doğası konusunda kendisine büyük bir referans sağladığını gösterir. Stoacıların değer yargıları olarak duyguları analiz etmesi, onların tartışmalı normatif tezlerinden bağımsızdır. Nussbaum uygun şekilde değiştirildiğinde, duyguların çağdaş bir felsefi açıklamasının temelini sağlayabileceğine inanır. Ona göre Stoacı teorinin üç ana modifikasyona ihtiyacı vardır: İlk olarak, yetişkin duyguları ile çocukların ve insan olmayan hayvanların duyguları arasındaki ilişkinin makul bir açıklamasına ihtiyaç duyar. Nussbaum her ne kadar Stoacıları desteklese de onların çocukların ve hayvanların duyguları olduğunu inkar etmeleri bakımından eleştirir. İkincisi, teori, duygudaki kültürel çeşitliliğin iyi bir açıklamasına ihtiyaç duyar. Stoacılar, duygularımızın mimarisinde sosyal normların ne ölçüde içselleştirildiğini ikna edici bir şekilde gösterdiler; ancak ilgili normların tüm toplumlarda temelde benzer olduğunu düşünüp ince farklılıklara çok az dikkat ettiler. Son olarak, Stoacı teori, yetişkin duygularının bebeklik ve çocukluktaki arkaik duygulardan nasıl geliştiğine dair genetik bir hikayeye ihtiyaç duyar. Bu genetik hikaye, teoriyi birçok yönden karmaşıklarlaştırır ve yetişkin duygularının tipik olarak sevilen nesnelere karşı rahatsız edici bir kararsızlık içeren güçlü erken deneyimlerin izlerini taşıdığını öne sürer. Bu son derece değiştirilmiş biçimde bile Stoacı duygu teorisinin bir versiyonunu benimserseniz, duygular tarafından verilen rehberliğin bazen etik olarak iyi, bazen de kötü olduğunu kabul etmek gerekir.¹²²

Buraya kadar anlatılanlardan hareketle Antik Yunan'da iyi bir yaşam; içsel huzur, mutluluk, karakter ve erdemle ölçülür. Hayvanların ahlaki ve siyasi durumu ise ikinci bölümde ayrıntılı bir şekilde kritik edilecektir. Ancak burada onların da yaşamda mutlu olmaya ve huzura haklarının olduğu belirtilmelidir. İyi ve kaliteli bir hayat sürdürebilme ve şans meselesine Aristoteles'in *Nikomakhos'a Etik* ve *Eudemos'a Etik* adlı eserlerinde

¹²² Nussbaum, *Fragility of Goodness*, ss. xvi-xvii.

de yer verilir. Nussbaum, Aristoteles okumalarından hareketle iyi yaşam felsefesi ve Yapabilirlikler Yaklaşımını inşa etmiştir. Bu sebeple burada Aristoteles'i ele almak ve Nussbaum ile mukayese etmek yerinde olacaktır. Dolayısıyla bir sonraki başlıkta Nussbaum'un iyi yaşam felsefesinin Aristotelesçi kökenleri üzerinde durulacak ve iyi yaşamın ölçütü problemi; şans ve çaba faktörü açısından kritik edilecektir.

1.1.1. İyi Yaşamın Ölçütü Olarak Şans ve Çaba Faktörü

İyi yaşam şansa¹²³ mı yoksa çabaya¹²⁴ mı bağlıdır? Nussbaum “bir insan için iyi yaşamın bir dereceye kadar ve bir şekilde kendi kendine yeterli olması ve şansın saldırılarından bağışık olması”¹²⁵ gerektiğini ve şans kavramıyla rastgele olan olayları kast etmediğini dile getirir. Nussbaum'a göre şans “bir kişiye şans eseri olan şey, yaptığı şeyin aksine, kendi aracı aracılığıyla olmayan, başına gelen şey ve koşullarımızın ve tutkularımızın değişkenliği, taahhütlerimiz arasındaki çatışmaların varlığı”¹²⁶ anlamına gelir. Bu tanıma göre şans, insanın kendi isteği, beklentisi veya onayı dışında başına gelen bir hadise olarak anlaşılmaktadır. Kontrolsüz gelişen olaylar hadisesi ise iyi yaşamı engellemektedir. Nussbaum Antik Yunan trajedileri üzerinden insan yaşamındaki şans faktörünü açıklarken şansın olağan olduğunu, iyiliğe olan inancı etkileyemeyeceğini,

¹²³ Şans (İng. Chance) kavram olarak “failin kontrolü dışında eriştiği veya karşılaştığı bir durum anlamına geldiği gibi rastlantı, talih ve kısmet kelimeleriyle de örtüşür. Ancak rastlantı ve şans birbirinden ayrı anlamlara da gelmektedir. Öyle ki bir şans rastlantı olabilir ancak her rastlantı bir şans değildir.” Bkz. Akt. Hasan Yücel Başdemir, “Gettier ve Bilgide Şans Unsuru”, *Felsefe Dünyası Dergisi*, Sayı: 50, 2009/2, 121-140, s. 126.

¹²⁴ Çaba ise (İng. Effort) “güçlü veya kararlı bir girişim, bir girişimin sonucu, yorucu fiziksel ve zihinsel efor” olarak tanımlanmıştır. Bkz. <https://www.lexico.com/definition/effort> 18.10.2021 tarihinde erişildi.

¹²⁵ Nussbaum, *Fragility of Goodness*, s. 3.

¹²⁶ Nussbaum, *Fragility of Goodness*, s. 4, s. 13.

iyiliğin dışsal olaylardan etkilenmeden varlığını sürdürebileceğini ve iyi insanların da kötülük yapabileceğini iddia eder:

Yunan trajedisi, iyi insanların başlarına gelen, kontrol edemedikleri şeyler yüzünden mahvolduklarını gösterir. Bu kesinlikle üzücü; ama bu insan yaşamının sıradan bir gerçeğidir. İyiliğe dair inandığımız hiçbir inancımızı da tehdit etmez, çünkü iyilik, dışsal faktörlerdeki bir değişiklik yoluyla zarar görmeden varlığını sürdürebilir. Ayrıca, trajedi daha derinden rahatsız edici bir şeyi de gösterir: iyi insanların kötü şeyler yaptığını, aksi halde kökenleri kendilerinde olmayan koşullar nedeniyle etik karakterlerine aykırı şeyler yaptığını gösterir. Bu tür vakalar, fiziksel kısıtlama veya mazur görülebilir cehaletle hafifletilir.¹²⁷

Burada insan hata yapan bir varlık olarak tanımlanmıştır. İnsan, yaptığı hataları bir değer ile kapatma eğiliminde olmuştur. Agamemnon'un kızını kurban etmesi veya Hz. İbrahim'in oğlunu kurban etmesi gibi... Antik Yunan düşüncesinde her ne kadar insanın rasyonel yönüne vurgu yapılsa da insanın irrasyonel bir varlık oluşuna da gönderimde bulunulur. Trajediler insanın duygusal yönünü de açığa çıkarmaktadır. İnsan yaşamındaki bu çatışmalar kırılmalıya neden olmaktadır. İnsan, yaşamında her ne kadar iyiyi arzulasa ve istese de hayat şartları veya şanssızlık insanın çabasını ve yapabilirliklerini engelleyebilir. Bu durumda insandan beklenen nedir? Nussbaum'a göre:

Tamamen pasif bir kurban, bir başkasına yardım etmek için eylemde bulunma gücünü gösteremez ve fail başkasını göremez. İyi bir yaşam ve şansa mahkum bir yaşamdan kurtuluş düzen ve düzensizlik, kontrol ve kırılmalılık arasındaki hassas dengeyi kurabilmektir. Herakleitos'un da belirttiği gibi, adalet gerçekten bir çatışmadır: yani bu tür çatışmaların ortaya çıkmasına izin veren gerilimler aynı zamanda kısmen değerlerin kendilerinin de kurucularıdır. Çatışma olasılığı olmadan her şey dağılır, artık kendisi olamaz.¹²⁸

Aynı ikilem ve çatışma öteki türler için de varlığını sürdürür. Hayvan olarak doğmak bir kader veya şanssızlık mıdır, hayvanlar kendi kaderine mi mahkum edilmelidir? Özgür mü kalmalılar yoksa gözetilmeliler mi? Hayvanların kendi çabalarıyla vahşi doğada ve soğuk kış şartlarında yaşamını sürdürmesi ne kadar mümkündür, hayvanlar ne yapabilir veya hayvanlar için ne yapılabilir ya da hayvanların yaşamı boyunca karşılaşılabilecek engeller nelerdir ve bu engeller iyi yaşam ve yapabilirliklerine nasıl mani olacaktır? Şans kelime olarak "kontrol dışında gerçekleşen olay" anlamına

¹²⁷ Nussbaum, *Fragility of Goodness*, s. 25.

¹²⁸ Nussbaum, *Fragility of Goodness*, s. 81

geldiği için burada belli bir durumu şans olarak adlandırmak da yanlış olacaktır. Sözelimi hayvanların evde yaşaması kimilerine göre bir şans olarak düşünülse de eğer hayvanlara bakan kişi bakım ile yeteri kadar ilgilenmiyor ve hayvanı yalnızlığa mahkum ediyorsa doğal yaşam hayvanlar için daha çok özgürlük alanı sunacaktır. Bu gibi çatışmalar ve yaşam boyu karşılaşılan engeller iyiliğin kırılmağına sebebiyet vermektedir. Bu sebeple insanlar gerek kendi hayatları gerek öteki türlerin iyi yaşamı için elinden geldiğince hayvanların tehlikeye atılmış yaşamlarını iyileştirebilmeli, bunun için onları acı/ızdıraptan uzak tutmalı ve de çevrenin doğal dengesini korumaya çalışmalıdır. Bunu yapmak sadece öteki türler için değil insanın kendisi ve kendi alanını koruması için de önemlidir. Fabrika çiftliklerinden laboratuvarlara kadar her alandaki hayvanlara iyi davranılması ve onlar için çaba gösterilmesi gereklidir. Öyle ki hayvan araştırmalarında da uyulması gereken etik ilkeler vardır. Dolayısıyla hayvanların sağlıklı bir psikoloji ve iyi bir yaşam sürdürebilmeleri için gereken çaba ve mücadele görevi insana ve politikalara düşer.¹²⁹ İnsan veya öteki türler her ne kadar doğdukları yer, aile ve dünyayı seçemeseler veya şansa mahkum olsalar da çaba faktörü her canlı için iyi bir yaşamı mümkün kılar. Bu sebeple öteki türler kendi kaderlerine bırakılmamalıdır.

Nussbaum gerek iyi yaşam felsefesi gerek Yapabilirlikler Yaklaşımını her ne kadar Sokrates'e dayandırsa da kendisi gelişmiş bir siyaset felsefesine sahip olmadığı için iyi yaşam felsefesi ve Yapabilirlikler Yaklaşımı için ilk kaynak olarak Aristoteles'i alır.¹³⁰ Ancak burada Aristoteles'in izini sürdüğü veya onun görüşlerini benimsediğini söylemek yanlış olacaktır, kendisinin Aristoteles'i irdeleyerek felsefesini inşa ettiğini söylemek daha doğru olacaktır. Öyle ki Aristoteles aklı-başındalığı salt insana özgü olarak

¹²⁹ Marc Bekoff, "Is "A Life Worth Living" a "Good Life" for Other Animals?", <https://www.psychologytoday.com/us/blog/animal-emotions/201603/is-life-worth-living-good-life-other-animals> 22.1.2022 tarihinde erişildi.

¹³⁰ Nussbaum, "The Capabilities Approach and the History of Philosophy", ss. 15-16.

tanımlamıştır.¹³¹ Ancak akletmenin salt insana özgü olup olmadığı hayvanların da pratik zekaya sahip olup olmadığı tartışılmalıdır.

Şans iyiliği ne derecede etkilemektedir? Aristoteles bu soruya, daha önce yaptığı gibi, iki uç noktayı karşılaştırarak yanıt verir. Bazı insanların iyi yaşamının şanslı bir hayata sahip olmakla aynı şey olduğuna inandıklarını ifade eder. Aristoteles'e göre iyi yaşam; çaba, öğrenme veya istikrarlı karakterin iyiliği ile güvenilir bir bağlantısı olmayan tanrıların bir armağanıdır. İnsan ilişkilerinde şansın büyük bir gücü vardır. Kontrol dışı olaylar iyi yaşamı ne önemli ölçüde iyileştirebilir ne de önemli ölçüde azaltabilir.¹³² Nussbaum ise kontrol dışında gelişen olayların iyi yaşamı önemli ölçüde olmasa da etkileyebileceğini ifade etmektedir.

Aristoteles *Retorik* adlı eserinde bir *kırılganlıklar listesi* hazırlar. Buna göre; engellilik, ölüm, yaşlılık, kötü şans ve yoksulluk gibi kontrol dışında gerçekleşen pek çok durum kırılganlığa neden olur. Yaşlılık, yoksulluk, engellilik ve mültecilik ile birlikte insan olmayan öteki türlerin yaşadığı benzer kırılganlıklara/dezavantajlı durumlara Nussbaum felsefesinde de yer verilmiştir.¹³³ Hem Aristoteles hem de Nussbaum politik yasaların bu kırılganlıkları değerlendirmesi gerektiğini ifade ederler. Aristoteles bu kırılganlıkları şu şekilde sıralar:

Ölümler, bedensel ihlaller, bedensel sakatlıklar, yaşlılık, hastalıklar, yiyeceksizlik, arkadaşsızlık, az arkadaşına sahip olma, arkadaşlarından ve ilişkilerinden ayrılma, çirkinlik, zayıflık, şekil bozukluğu, iyi bir şey beklediğiniz bir kaynaktan kötü bir şey almak, ancak en kötüsü olduktan sonra iyi bir şey yaşamak, hiç iyi bir şansa sahip olmamak veya sonunda iyi bir şanstıan yararlanamamak...¹³⁴

¹³¹ Melike MOLACI, "Aristoteles'in Etik Görüşü", *Medeniyet ve Toplum*, Bahar 2018 Cilt 2, Sayı 1, s. 45.

¹³² Nussbaum, *Fragility of Goodness*, s. 319.

¹³³ Bkz. Nussbaum, *Creating Capabilities* ss. 143-166.

¹³⁴ Nussbaum, "The Capabilities Approach and the History of Philosophy", s. 18.

Buna göre sıralanan bu kırılğanlıklar iyi yaşamın önündeki ciddi engellerden olduğu gibi aynı zamanda bu sorunlar yapabilirlikleri de engellemektedir. Görüldüğü üzere şanssızlık da kırılğanlığa neden olan ve iyi yaşamı engelleyen bir başka faktördür. Aristoteles bu listeyi insanları düşünerek hazırlamış olsa da aynı kırılğanlıklar hayvanlar ve öteki türlerde bulunmaktadır. Örneğin sakatlık, hastalık, yiyeceksizlik, bedensel ihlaller ve elbette şanssızlık bunlardandır. Burada vahşi doğada olmak veya evcil hayvan olmak da bir şans veya şanssızlık olarak düşünülebilir. Vahşi yaşam koşullarında hayvan daha çok çaba göstermesi gerekirken, evcil bir hayvan bütün düzeneği önünde bulabilmektedir. Öte yandan Aristoteles için iyi bir yaşam *mutluluk/eudomonía* terimiyle ölçülür. Kelime manası olarak *mutluluk/happiness*:

Hem maddi, hem de manevi koşullar bakımından hali vakti yerinde olma veya iyi durumda bulunmayı ifade eder; refah, bolluk, hayırlı bir daimona sahip olma, uğur, iyi şans, bahtı açıklık, kutluluk, mutluluk, varlıklı, tuzu kuru, bolluk içinde; eudaimo: iyi ve uğurlu bir kadere sahip olan, şanslı bahtı açık; Lat. felix; zengin ve varlıklı, beatus: mutlu, Osm. Saadet, refah¹³⁵

anlamlarına gelmektedir. Ayrıca mutluluk “iyi bir ruh tarafından kutsanmış olmak”, “iyi bir ruh tarafından yönetilmek”, “hayattaki en mükemmel iyi”, “esenlik ve iyi olma hali” ve “kutsal koruma” anlamlarına gelir. Aristoteles ise mutluluğu “ruhun erdeme uygun etkinliği”¹³⁶ şeklinde tanımlamaktadır. Şu durumda Aristoteles mutlulukla erdemli olmayı bir bütün olarak görmektedir. Eudomonía yaşamın kalitesini, en iyiyi vermekte ve en iyiye ulaşan kaliteli bir yaşama sahip olabilmektedir. İyi yaşam ile mutluluk arasında bir bağlantı olduğu fark edilmektedir.¹³⁷ Ayrıca iyi yaşam ile güvenlik

¹³⁵ Francis E. Peter, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, çev.: Hakkı Hünler, Paradigma Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 121.

¹³⁶ Sümeyye Sel Odabaş, “Ruhun Erdeme Uygun Etkinliği: Aristoteles’te Mutluluk”, *Bilim ve Sanat Vakfı*, 2014, Sayı: 85.

¹³⁷ Zehra Edisan ve Funda Kadioğlu, “Yaşam Kalitesi Kavramının Antik Dönemdeki Öncülleri”, *Lokman Hekim Journal*, 2013, 3(3), 1-4, s. 3.

ve korunma arasında da bir bağlantı kurulmuştur. Buna göre korunaklı bir hayat iyi yaşamı sağlayacaktır. Bu da hayatta şanstın çok çabanın öne çıktığını göstermektedir.

Aristotelesçi felsefeden hareket eden Nussbaum da “bir şeyin eudaimonia’nın bir parçası olup olmadığı sorusunu, bir şeyin en iyi insan yaşamında değerli bir bileşen olup olmadığı sorusu”¹³⁸ olarak nitelendirir. Dolayısıyla Nussbaum iyi bir yaşamın değerli olan şeyleri içermesi gerektiği ve en değerli iyinin mutluluk olduğunu ifade ederek iyi bir yaşamın ölçütlerinden biri olarak Aristoteles’in *eudaimoniasını* temel alır. Yine onun sosyo-politik insan anlayışı ve evrensel ahlak yasasını baz alan Nussbaum evrensel bir insan tanımı yaparak engelliler, yaşlılar ve öteki türler gibi bakıma muhtaç olanlarla, mülteci, gurbetçi ve siyahiler gibi azınlıkta olan dezavantajlı durumdaki insanlar da dahil her insanın hatta doğadaki her canlının iyi bir yaşam yaşaması gerektiğini ifade eder.¹³⁹ İyi bir yaşam “ortak iyi”yi temel alarak değil, “farklı olanları” da dahil etmekle mümkündür. Kırılgan grupları da yaşama dahil etmek, şans faktörünü ortadan kaldıracaktır. Doğadaki her canlının yapabilirlikleri sağlandığı ölçüde iyi, onurlu ve adil bir hayattan söz edilebilecektir. Dolayısıyla azınlıkta veya bakıma muhtaç olmak her ne kadar doğal olsa da bu gruptakiler şanslarına mahkum bırakılmamalıdır. Bu kötü şanstın kurtulabilmek ise insanların çabası ve onların değerli eylemliliği ile mümkün görünmektedir.

Öte yandan Aristoteles, dönemindeki diğer düşünürler gibi iyi yaşamı şans faktörü açısından irdeler. Ona göre mutluluk şanstın ziyade çabaya bağlıdır. Fakat Nussbaum’un da ele aldığı üzere yaşamdaki pek çok dış faktör bu iyilik halini bozabilir ve insanlar ile öteki türleri güvenilir limanlarından alıkoyabilir. Aristoteles “bazı insanlar, iyi yaşamın şanslı bir hayata sahip olmakla aynı şey olduğuna inanıyor. İyi yaşam, çaba, öğrenme

¹³⁸ Nussbaum, *Fragility of Goodness*, s.297.

¹³⁹ Nussbaum, *Fragility of Goodness*, s. 301.

veya istikrarlı karakterin iyiliği ile güvenilir bir bağlantısı olmayan Tanrıların bir armağanıdır”¹⁴⁰ der. O halde iyilik hali ile iyi yaşam arasında bir fark ve boşluk vardır, kontrol dışı gelişen olaylar bu boşluğa adım atabilir.¹⁴¹ Burada tartışılması gereken mesele iyi yaşamın çabaya mı yoksa şansa mı bağlı olduğudur ve alıntıdan da anlaşıldığı üzere Aristoteles etiğinde şans faktörü ikinci planda kalır. Sağlam bir iyi yaşam için şansın rolünü kabul etse de insanın şansa mahkum bir varlık olmadığını ifade eder. Nussbaum’un ifade etmek istediği husus da tam olarak budur. Burada sözü edilen çaba veya insandan beklenen aktif olma durumu yapabilirlikleri devreye koyar. Elbette burada öteki türlerin bakıma muhtaç olduğu ve çabadan ziyade yaşamlarında şans faktörü ön planda olduğu düşünülebilir. Ancak burada bahsi geçen çaba salt fiziksel veya biyolojik bir çaba değil, zihinsel bir çabadır aynı zamanda. Öteki türler kendi hakkını arayamasa da onlar için öteki kimseler/başkaları veya devlet bir şeyler yapabilmelidir. Her canlının iyi yaşam ve yapabilirliklerden mahrum olduğu düşünülse de yaşama katılımları sağlanmalıdır. Bu bağlamda hem insanlığa hem de politikaya önemli görevler düşer. Bu görevler, sorumluluklar ve ödevler çabayı ortaya koyar.

Şans hayatımızda gözden çıkaramayacağımız bir mevzu iken, insan ve öteki (!) türler kötü kaderine mahkum değildir. Aristoteles mutluluğun eyleme geçmekle mümkün olduğunu belirtir ve Nussbaum da iyi yaşamı işte bu çabaya bağlar. Fakat bununla birlikte yine de kırılğan durumda olan pek çok canlı vardır. Bu durumda çaba, kırılğan durumda olmayanlar için mi geçerli olacaktır? Üstelik insan olmayan canlıların iyi ve adil bir yaşam için hak talep edebilmesi mümkün olmadığı için de iyi yaşamdan geri kalabilmekteler. Fakat Nussbaum burada kadere boyun eğmek veya şansa mahkum olmak gerektiğini ifade etmez. Aksine kırılğanlığın doğal bir durum olduğunu ve bu durumun

¹⁴⁰ Nussbaum, *Fragility of Goodness*, s. 318.

¹⁴¹ Nussbaum, *Fragility of Goodness*, s. 334.

yasalarca adaletin sağlanmasıyla aşılabileceğini belirtir. Nussbaum'a göre "bakıma ihtiyaç duymak sosyal bir haktır. Bu hakların yasalarca yeniden ele alınması gerektiğinden teorik yapıların yeniden biçimlendirilmeye, eski teorilerin de yeni bir uygulamaya ihtiyacı vardır."¹⁴² Nussbaum'un ifade etmek istediği husus kırılmanın doğal olduğu ve yasaların bu kırılma kabulu kabul edilip yeniden güncel bir şekilde ele alınması gerektiğidir. Öyle ki öteki türler adaletin birincil özneleri olarak görülmemektedir. Fakat farklı hayatların hepsi de aynı saygıyı hak ederler.¹⁴³ Buradaki kabulleniş kadere boyun eğmek anlamına gelmemektedir.

Nussbaum pek çok eserinde iyiliğin kırılmasına veya dezavantajlı durumdakilere örnekler vermiştir. "Kimlerin yapabilirliğinden söz ediyoruz" diyerek söze başlar ve asıl hedefin insan yapabilirlikleri olduğunu ve ancak bununla birlikte duyguları olan her canlının iyi yaşam ve yapabilirliklerinin de göz önünde tutulması, bireyci bakımdan kaçınılması bitkiler de dahil olmak üzere bütün canlıların kendi başına birer varlık olduğu için değerli olduğunu ve de hakları olduğunu savunur.¹⁴⁴

Aristoteles de dış faktörler yüzünden engellenen eylemlerden söz eder. Bu durumda mutluluk hali dış güçler tarafından engellenmediğinde mi mümkün olabilir? Burada Nussbaum, Aristoteles'in artık iyiliğin dış faktörlere karşı savunmasız olduğu durumları tanımlaması ve başa gelebilecek olan felaketlerin mutluluğu kısıtlayabileceğini sorgulaması gerektiğini belirtir.¹⁴⁵ Zira dış faktörler şans unsurunu devreye koyar.

İyilik hali ve iyi olmak ile iyi yaşamın birbirinden farklı şeyler olduğu belirtilmişti. İyi olmak için iyiyi amaç edinmek gerekir fakat en iyi nedir? Aristoteles'e

¹⁴² Nussbaum, *Frontiers of Justice*, ss. 1-2.

¹⁴³ Nussbaum, *Frontiers of Justice*, s. 17.

¹⁴⁴ Nussbaum, *Creating Capabilities*, ss. 157-158.

¹⁴⁵ Nussbaum, *Fragility of Goodness*, s. 327.

göre en iyi *kendinde iyidir*. Bu kavram “iyilerin en önde geleni ve başka iyilerde iyinin bulunmasının nedeni” olarak da tanımlanır. Öteki iyiler ise en iyiden pay alanlardır.¹⁴⁶ Bu durumda Aristoteles felsefesinde iyilik halinin de dereceleri vardır. Gerek ahlak gerek siyaset felsefesinde bir hiyerarşiye gittiği fark edilir. Bu anlayış Yapabilirlikler Yaklaşımı açısından kabul edilecek bir tutum değildir. (Gerek insanlar ve canlılar arasında, gerek iyiler arasında hiyerarşiye gitmekten söz ediliyor. Nussbaum tezin ilerleyen kısımlarında belirtileceği gibi her iyinin aynı anda hayata geçirilmesi gerektiğini savunur.) Ancak Aristoteles’in iyilik hali için öne sürdüğü bu “kendinde iyi veya kendi kendine yeterli olma” durumu, şansa mahkum olarak yaşamaktan kurtarması bakımından önemlidir.

İyi yaşayabilmek Aristoteles’e göre mutlu bir yaşamdan geçer. Fakat iyi ve mutlu bir yaşamın ölçütü veya şartlarının ne olduğu da sorgulanmalıdır. Aristoteles felsefesine göre iyi yaşamın ölçüleri “phronesis/pratik akıl, adalet ve erdem” olarak sayılabileceği gibi aynı zamanda ahlak ile siyasi kurallara uygun yaşayabilmede” yatar. Nussbaum ise ahlaki ve siyasi ilkelerin rolünü kabul etmekle birlikte insanın salt akla sahip bir bilinç varlığı olarak anlaşılmasına karşı çıkar. İnsanlar ve hayvanlar pratik akıl yapabilirliğine sahip oldukları gibi aynı zamanda duygudaş canlılardır.

1.1.2. İyi Yaşamın Ölçütü Olarak Aklı Başındalık ve Duyguların Rolü

Antik Yunan düşünürleri insanı rasyonel bir varlık olarak tanımlamış ve kimi Antik Yunan düşünürleri hayvanların akıl ve ruha sahip olmadığını dile getirmiştir. Stoacılar bu düşünürler arasında yer alır ve hayvanların hem akli hem de duyguları olduğunu inkar ederler. Nussbaum açısından bu durum iyiliğin kırılğanlığına neden olmaktadır ve bu hususu şu şekilde belirtmiştir:

Stoacılık, insan ve hayvan arasında çok keskin bir ayrım yapar. İnsanı inşa ederken, onu değerli ve sınırsız bir değere dönüştürürken, hayvanı da aşağılar, onu vahşi ve hareketsiz,

¹⁴⁶ Aristoteles, *Eudemos'a Etik*, s. 18.

haysiyet ve hayretten yoksun bir şey haline getirirler. Bu onları, gerçekte yanlış olan iddialarda bulunmaya yönlendirir - örneğin, hayvanların duyguları yoktur, hayvanlar zekadan yoksundur.¹⁴⁷

Stoacılar hayvanları katı bir şekilde duygu ve akıldan yoksun olarak tanımlarken Nussbaum hayvanları “insani zeka ve duygu biçimlerimizin, hayvanlıktan ayrı veya hayvanlıktan ayrı bir şey değil, hayvanlığın belirlenimleri”¹⁴⁸ olarak görür. Nussbaum duygu ve akıl bütünlüğüne vurgu yapmakta ve hayvanlarda da insanlarda olduğu gibi duygu ve aklın mevcut olduğunun ifade etmektedir. Ancak böyle bir tanım yani insanı hayvanın belirlenimleri olarak görmek ayrı bir eleştiri konusu olabilir. İnsanın hayvanlar ile ortak yönleri olması ile insanı hayvanların belirlenimleri olarak tanımlamak arasında fark vardır. Sözgelimi Nussbaum’un şu ifadeleri insanın hayvandan türediğine benzer bir düşünceyi çağrıştırmaktadır “hayvanların bedenlerinden iğrenmemiz, kendimizden iğrenmek anlamına gelir ve bizler böyle parçalardan yaratılmışızdır.”¹⁴⁹

Öte yandan Aristoteles de insanı rasyonel bir varlık olarak tanımlamış ve tüm hayvan eylemlerinin arzudan kaynaklandığını ifade etmiştir.¹⁵⁰ Ancak Aristoteles “her doğal yaratıkta, görünüşte ne kadar alçak ve hatta itici olursa olsun, harika ve hayranlık uyandırmaya değer bir şey olduğunu”¹⁵¹ da savunur. Aristoteles insanın akla sahip bir varlık oluşu ile onun iyi yaşamı elde edebilmesi arasında bir bağlantı kurar. Fakat buradaki sorun akli-başındalığın salt insana özgü olarak düşünülmesidir. Aristoteles’in *Ruh üzerine* adlı eserinde şu ifadelere yer vermesi, onun hayvanlar ve bitkilerin akledemediğini düşündüğünü gösterir “bitkiler yer değiştirmekten ve duyumsamadan pay almadığı halde yaşıyor ve birçok hayvan da akıl yürütmeye sahip değil gibi görünüyor.

¹⁴⁷ Nussbaum, *Fragility of Goodness*, s. xxiii.

¹⁴⁸ Nussbaum, *Fragility of Goodness*, s. xxiii.

¹⁴⁹ Nussbaum, *Fragility of Goodness*, s. xxiv.

¹⁵⁰ Nussbaum, *Fragility of Goodness*, s. 273.

¹⁵¹ Nussbaum, *Fragility of Goodness*, s. xxiii.

[...] Anlama gücü (phronesis) olarak akıl, bütün insanlarda bile var gibi görünmüyor, bütün hayvanlarda nasıl bulunsun?”¹⁵² Ancak Aristoteles ve Platon “ruhun özelliğinin akletmek”¹⁵³ olduğu konusunda hemfikirdirler. Eğer akletmek ruha özgü ise ve hayvanlar da ruha sahipse, bu durumda hayvanlar da akledebilir demek doğru olmayacak mıdır? Aklın salt insana özgü olduğunun düşünülmesi modern döneme kadar devam etmiştir. Her ne kadar René Descartes (1596-1650) gibi Aydınlanma Dönemi düşünürleri hayvanı “insanı taklit eden akılsız bir makine”¹⁵⁴ olarak tanımlasalar da *Hayvan Yapabilirliği* bölümünde de ifade edileceği üzere pek çok araştırma, hayvanların da düşünebildiğini ve hatta planlar yapabildiğini kanıtlamıştır.

Antik Yunan’da her ne kadar iyi yaşam için akıl sahibi olma ölçütü olarak ele alınsa da Nussbaum’a göre “ön koşul olarak rasyonelliğin temel alınması veya dilsel, zihinsel ve fiziksel eşitliğin baz alınması, öteki türler gibi dezavantajlı olanların yaşamdan dışlanmasına neden olur.”¹⁵⁵ Nussbaum duygular, akıl ve ahlak arasında bir bağ kurar. Duygular, akıldan ayrı değildir:

Duygular, ahlaki yargıların ve etik muhakeme sisteminin veya etik akıl yürütme sisteminin bir parçasıdır. Öyle ki doğru ve yanlış gibi politik fikirlerle, iyi ve kötü gibi etik yargıları içerir. Duygular iyi yaşam ve adalet hakkındaki düşüncelerde etkin bir rol oynar. Bu sebeple ahlak ve siyaset felsefesinin önemli bir konusudur. Kontrol edilemeyen dış olayların iyi yaşamı etkilemesi gibi duygular da iyi yaşama ilişkin yargılarda bulunur. Dolayısıyla duygular salt bireysel hazlar olarak düşünülmemelidir. Duygular, insanın sosyal normlar karşısındaki yeri ve tepkisini gösterir.¹⁵⁶

Alıntıdan anlaşıldığı üzere Nussbaum, duyguların önemini dile getirmekte ve bu duyguların akıl yürütmenin bir parçası olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla Nussbaum

¹⁵² Aristoteles, *Ruh Üzerine*, çev.: Ömer Aygün ve Y. Gurur Sev, Pinhan Yayınları, İstanbul, s. 43, 79.

¹⁵³ Aristoteles, *Ruh Üzerine*, s. 35.

¹⁵⁴ René Descartes, *Metot Üzerine Konuşma*, çev.: Atakan Altınörs, Paradigma Yayıncılık, İstanbul, 2013, ss. 55-56.

¹⁵⁵ Nussbaum, *Frontiers of Justice*, s. 16.

¹⁵⁶ Nussbaum, *Upheavals of Thought*, ss. 1-2, 6.

burada bir akıl ve duygu çatışmasından bahsetmemekte hatta aklın, duygulardan bağımsız olmadığını dile getirmektedir. Çünkü aklın duygulardan bağımsız olması bir otoriteyi de beraberinde getirecektir. Oysa insan hayata anlam ve değer katan bir varlık olarak yaşadığı travma ve trajedilerine duygularını da katmaktadır. Salt rasyonelliğin temel alınması, hayvanlar üzerindeki egemenliği ortaya çıkarır. Ancak hayvanlar da hayatın öznesidirler. Nussbaum alıntından da anlaşılacağı üzere ahlaktan siyasete doğru yol olarak duyguların ahlaki ve politik yargıların parçası olduğunu ve politika ile ahlakın örtüştüğünü belirtmektedir. Duygular kendini etik ve politikada açıklamaktadır. Buradaki duygu duygudaşlık anlamındaki duygudur. Nitekim ancak merhamet gibi iyi duygular iyi yaşamı sağlayacaktır. Elbette Nussbaum'un da belirttiği üzere burada bir hedonizm kast edilmez. Zira kendisi faydacı kuramlara tepki göstermesiyle tanınır. Sonuç olarak aklın rolü kabul edilmeli ancak aklın tek mercii olduğu düşüncesinin yanlışlığı da fark edilmelidir. Bununla birlikte öteki türlerin haklarının politikada yer almasında aklın rolü görmezden gelinemez. İkinci bölümde ayrıntılı olarak ifade edileceği üzere hayvan hakları etik bir sorun olarak görülüp, bir adalet problemi olarak görülmemektedir. Ancak hayvan haklarının güncel bir mesele olarak gündemde yer alması politika ile mümkündür. Dolayısıyla iyi olmak etik alanında iyi yaşamak politik alanda açıklanır.

Şefkat, sevgi ve merhamet gibi duygular sadece ahlak ile değil politikayla da bağlantılıdır. Öyle ki bu gibi iyi duygular insanın, ötekinin (öteki milletler ve öteki türler) iyiliğini ve farklı olanın yapabilirliklerini düşünmesini sağlayacaktır. Ancak öfke ve korku gibi kötü duygular iyi yaşamın temel öncüllerinden olan kendi kendine yeterlilik ilkesine zarar verecek ve insanlar ile öteki türlerin kontrol edemediği dış olaylar karşısında kırılabilir olmasına neden olacaktır. Bu da kişinin iyi yaşam anlayışına kontrolsüzlük ve muhtaçlığı dahil etmesi anlamına gelir. İyi ve kontrollü bir yaşam için iyi olan duyguların yaşama geçirilmesi gereklidir. Başkasına ve öteki türlere merhamet

etme ahlaki açıdan iyiliği ve iyi yaşamı sağladığı ve etik farkındalığı arttırdığı gibi politik açıdan da her canlı için yapabilirlik ve adaleti sağlayabilir.¹⁵⁷

İnsanın akleden bir varlık olarak tanımlanması başka bir probleme daha neden olur. Bu sorun, Aristoteles'in vatandaş olarak yetişkin hür erkekleri kabul etmesi ve dolayısıyla kadınlar, köleler, yaşlı ve çocuklar ile öteki türleri ikinci plana atmasıdır. Ancak kadın veya köle olarak ya da hayvan olarak yani dezavantajlı olarak dünyaya gelmek bir kusur veya şanssızlık mıdır? Sadece yetişkin hür erkeklerin vatandaş olması demek sadece bu kişilerin akli başında olduğu ve hür seçimler yapabildiği veya hür olabildiği anlamını taşımaktadır. Üstelik bu katı rasyonalist tutum Aydınlanma Döneminde de devam etmiştir. Buradan hareketle kadın ve köleler akılsal bir varlık olmadığı gibi birinci sınıf insan da değildirler. Bu düşünce erkek egemenliğini ve kadının ikinci sınıf bir vatandaş olarak görülmesini sağlamıştır. Köle, yaşlı, çocuk, zihinsel engelli veya insan olmayan öteki türlerin tarihsel sahneden silinmesi ve kadının insan olarak kabul görmeyişi ise bilgelik sevgisine olan kırılmaya ve iyiliğin kırılmasına zemin hazırlar. Bu durumda kadın ve hayvanlar akla değil duygulara sahip bir varlık olarak görülür. Duygulara sahip olan ve ötekileştirilenin ise hem toplumsal hayatta hem de politikada yeri yine ikinci plandadır. Aristoteles felsefesinde gerek kadın gerek insan olmayan hayvanlar akıl-dışı alana hapsedilip işlevsiz hale getirilmiştir. Akılsal olanın üstünlüğü düşüncesi ise beraberinde kadının, çocuk, yaşlı ve azınlık durumundaki köleler ile öteki türler üzerindeki masculen üstünlüğün meşrulaştırılması, doğaya olan egemenliği ve bu düşüncenin doğal olduğu sonucunu doğurmaktadır.¹⁵⁸ Üstelik duyguların dişil olanla ve akıl dışılıkla özdeşleştirilmesi duyguların ikinci plana

¹⁵⁷ Nussbaum, *Upheavals of Thought*, ss. 12-14.

¹⁵⁸ Hatice Nur Beyaz Erkızan, *Aristoteles Yazıları, Feminizm ve Aristotelesçi Feminizm Üzerine*, Sentez Yayınları, Bursa, 2012, s. 13, 25.

alınmasına neden olduğu gibi duyguların kadınlar ve öteki türler ile özdeşliği kadının ikinci sınıf bir vatandaş olarak görülmesine ve öteki türlerin ötekileştirilmesine neden olur.

Kadının ve öteki türlerin bu dezavantajlı durumu sadece Antik Yunan değil Aydınlanma Döneminde ve günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Hayvanların akıl-dışı olarak tanımlanması onların birer duygu varlığı olarak görülmelerine ve sorunların etik sahada tartışılmasına ve politikaya taşınamamasına neden olur. Şu halde Yapabilirlikler Yaklaşımının temel sorusu olan bir “insan ya da bir hayvan ne yapabilir ve ne olabilir” sorusu bir muamma olarak ortaya çıkar. Halbuki Nussbaum burada insan olmayan hayvanlarda zekanın varlığını kabul etmek gerektiğini ifade eder.¹⁵⁹ Aristoteles’e dönülecek olursa kendisi, bazı varlıkların akıl dışı olduğunu ünlü *Metafizik* adlı eserinde şu şekilde dile getirir:

Bazı varlıkların akıl-dışı olup güçlerinin de akıl dışı olmasına karşılık, bazıları akılsal olarak hareket ettirme gücüne sahip olup güçleri de akılsal olduğuna göre, yine bu ikincilerin zorunlu olarak bir canlı varlıkta bulunup, öbürlerinin aralarında bir ayrım olmaksızın gerek canlı gerekse cansız varlıkta bulunmaları mümkün olduğuna göre, bu koşullarda bu sonuncu güçlerle ilgili olarak söz konusu olan güce uygun bir tarzda etkide bulunan ve etkiye uğrayan bir araya gelir gelmez, birinin etkide bulunması, diğerinin ise etkiye uğraması zorunlu olup, diğerinde zorunlu değildir. Çünkü her akılsal gücün zıtları meydana getirmesine karşılık her akıl-dışı güç ancak tek bir etkiyi meydana getirebilir.¹⁶⁰

Aristoteles akla sahip olan varlıkların bir güce ve elbette iyi yaşama sahip olduğunu ve aynı zamanda etkin akla sahip olduğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda akıl-dışı varlıkların akıllı edilgin durumdadır. Aristoteles’in insanlar ve öteki türler arasında bir hiyerarşiye gitmesi etik olmadığı gibi akıl-dışı alana bırakılmak iyi yaşamı ve yapabilirlikleri engelleyerek, iyiliğin kırılmasına zemin hazırlayacaktır. Bu sebeple akıl, duygulardan bağımsız düşünülmemelidir. Çünkü duygudaşlık bilincine sahip insan

¹⁵⁹ Nussbaum, *Frontiers of Justice*, s. 93.

¹⁶⁰ Aristoteles, *Metafizik*, çev.: Ahmet Arslan, Divan Kitap, İstanbul, 2019, s. 442.

sadece karşı cinse veya öteki türlere karşı saygı duymakla kalmaz aynı zamanda uzak kültürlerle ve kendi içindeki azınlıklara/öteki milletlere karşı da hoşgörüyle yaklaşır.¹⁶¹

Her canlının yapabilen ve eyleyebilen bir özelliği vardır. Aristoteles her ne kadar insanın işlevlerini ön plana çıkarmaya çalışsa da dezavantajlı durumdakiler ile öteki türleri işlevsiz hale getirmiştir. Ancak bu tutum yapabilirlikleri engelleyerek adil olmayan bir dünyaya zemin hazırlar. Fakat burada şu hususun belirtilmesinde de fayda vardır ki Aristoteles döneminin zihniyetine göre konuşmaktadır. Her ne kadar pratik aklın önemine vurgu yapsa da kendi döneminde vatandaş olarak salt yetişkin hür erkeklerin kabul edilmesi durumunu sorgulamamıştır. Ancak eleştirel bir düşünme ve merhamet¹⁶² bilincine sahip bir insan, öteki için eyleme geçtiğinde şans faktörünü en aza indirecektir. Üstelik zihinsel engelli bir insan sırf insan olduğu için değeri ve iyi yaşamayı hak ettiği gibi sınırlı akla sahip olan canlılar da kendi başlarına birer varlık olmaları sebebiyle saygı ve sevgiyi hak ederler. Dolayısıyla bu canlıların da duyguları vardır, bu canlılar da yaşamda birer faildirler ve iyi yaşamaya hakları vardır.¹⁶³

Kadın, çocuk, yaşlı, zihinsel engelli, köle ve öteki türlerin duygulara sahip olmadığını ifade etmek onların tarih sahnesinden silinmesi anlamına gelecektir. Bu tutum ise etik olmadığı gibi siyasi yaşamda da adaletsizliği doğurmaktadır. Nussbaum'a göre “duygular merhamet ile yakından bağlantılıdır. Merhametin felsefi tanımı yardım etme ve şefkat gösterme duygusunun bir parçasıdır.”¹⁶⁴ Dolayısıyla Stoacıların iddia ettiği gibi

¹⁶¹ Nussbaum, *Cultivating Humanity*, ss. 20-22, 69.

¹⁶² Nussbaum'a göre merhamet “hayal gücümüzü başkalarının iyiliğine bağlamak ve onları yoğun ilgimizin nesnesi haline getirmek için sıklıkla güvenilen bir duygudur ve insanın etik farkındalığını genişletmesinin ve olayların ve politikaların insani anlamını anlamının paha biçilmez bir yoludur.” Nussbaum, *Upheavals of Thought*, ss. 13-14.

¹⁶³ Nussbaum, *Upheavals of Thought*, s. 5.

¹⁶⁴ Nussbaum, *Anger and Forgiveness*, s. 22.

“hayvanlar gibi çocukların da duyguları olmadığı”¹⁶⁵ yönündeki mantıksız görüşe sahip olmak çocuk ve canlılara merhamet edilemeyeceği anlamına gelmektedir.

Nussbaum iyi yaşam felsefesini her ne kadar Antik Yunan felsefesine ve bilhassa Aristoteles’e dayandırsa da ondan ayrıldığı yanlar olduğu fark edilmektedir. Bunun sebeplerinden ilki Aristoteles’in bazı canlıların akıl-dışı olduğunu iddia etmesi bir diğer nedeni ise insan merkezli bir etik hakikat anlayışının kabulüdür. Bu kabul Nussbaum’a göre etik güvenin kırılmasını artırır.¹⁶⁶

Aristoteles *Politika* adlı eserinde her devletin iyiliği elde etmek amacıyla kurulduğunu, en yüksek iyiyi amaç edindiğini dile getirmekle birlikte efendi ile köle, insan ile hayvan ve kadınla erkek arasındaki nitelik farkını da kabul ettiğini dile getirmektedir. İnsanlar ve varlıklar arasında bir hiyerarşiye, bir derecelendirmeye gittiği fark edilmektedir. Buna göre insan hayvandan, erkek kadından, kadın da köleden üstündür.¹⁶⁷ Bu ayrımın onun aristokrasiyi yani sınıflı bir yönetimi kabul etmesinden kaynaklandığı düşünülebilir ve aynı sınıflandırma mağara benzetmesi hatırlanacak olursa Platon felsefesinde de varlığını sürdürmektedir. Öyle ki Platon; halk, siyasiler ve filozoflar arasında bir derece farkı olduğunu ifade etmiş ve en erdemli, en akıllı başında ve en bilge kimsenin devleti yönetmesi gerektiğini belirtir. Elbette bu hiyerarşi bir bilgi sınıflandırmasıdır ve burada Platon’un Aristoteles’ten farklı olarak kendi dönemini cesur bir şekilde sorguladığı, kadının toplumdaki yeri ve önemini vurguladığı da es geçilmemelidir.¹⁶⁸

¹⁶⁵ Nussbaum, *Upheavals of Thought*, s. 6.

¹⁶⁶ Nussbaum, *Fragility of Goodness*, s. 238.

¹⁶⁷ Aristoteles, *Politika*, çev.: Murat Temelli, Ark Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 117-118.

¹⁶⁸ Hümeýra Özturan, “Sistematiik Felsefe-I (Platon)”, *Felsefe Tarihi*, Ed. Celal Türer, Bilay Yayınları, Ankara, 2019, s. 160.

Aristoteles yaşadığı dönem gereğince sadece hür yetişkin erkeklerin mantıklı kararlar alabildiğini düşündüğü için vatandaş olarak hür erkekleri kabul eder denildi. Fakat Nussbaum felsefesine göre bu anlayış kabul edilemez. Zira kendisi kadın, çocuk ve köle gibi azınlıkların ve kırılgan olan canlıların hak ve özgürlüklerini aramaktadır. Bu sebeple Nussbaum Aristoteles'i cinsiyet, sınıf, tür ve etnik köken farklılıklarını yani eşitliği merkezine almadığı ve yine kendisinin savunmuş olduğu dünya vatandaşlığına yani çoğulculuk ilkesine saygı duymadığı gerekçesiyle tenkit etmektedir. Çoğulculuk ilkesi her insan ve her canlının hak ve özgürlüğünü temel almaktadır. Nussbaum Aristoteles'in öteki ülkelerdeki insanlara ve öteki türlere karşı olan sorumlulukları sormamasını bir kusur olarak değerlendirir.¹⁶⁹ Öyle ki Aristoteles'e göre "şehir eğer iyi bir yaşam için değil de sadece yaşayabilmek için var olsa idi köleler ve insan olmayan canlılardan oluşmuş bir şehir belki de mümkün olabilirdi."¹⁷⁰ Görüldüğü üzere Aristoteles'e göre iyi bir yaşam salt insanlar, hatta hür erkekler için mümkün görünmektedir. Dolayısıyla adaletin öznesi de salt hür olanlar olabilecektir.

Aristoteles köleliği kabul etmekte ve tıpkı ruh ve beden veya zihin ve ruh gibi yönetenle yönetilen, insanla hayvan, kadınla erkek ve efendi ile köle arasında kesin bir ayrımın olduğunu ve bu ayrımın en başta doğuştan var olduğunu söyler. Buna göre nasıl zihin bedeni ve akıl da tutkuları yönetiyorsa efendiler de köleleri öyle yönetirler.¹⁷¹ Alıntılardan anlaşıldığı üzere Aristoteles sınıflı bir yönetimi kabul eder ve bunun en baştan beri doğuştan var olduğunu söylemesi her ne kadar çabanın önemine vurgu yapsa da, onu hayattaki şans faktörünün de önüne geçilemeyeceğini söylemiş olmaktan alıkoymaz. Bu durumda çaba sadece yetişkin hür erkekler için mümkündür. Diğerleri

¹⁶⁹ Nussbaum, "The Capabilities Approach and the History of Philosophy", ss. 18-19.

¹⁷⁰ Akt. Mehmet Çiçek, "Aristoteles'in Adalet Anlayışı", *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18:4, Manisa, 2020, 1-11, s. 6.

¹⁷¹ Aristoteles, *Politika*, ss. 124-125.

şansa mahkum bir hayat yaşar. Bu görüşü ile de Nussbaum'dan ayrılır. Hiyerarşiye dayalı anlayışı Nussbaum perspektifinde varlığını sürdürmemektedir. Nussbaum felsefesinde her insana, insan olduğu için, insan olmayan canlılara da sırf canlı oldukları için saygı duymak gerekir. Bu durumda akla sahip olmak Aristoteles'in anlayışına göre salt yetişkin hür erkekler için geçerli olacak ve ötekileştirilen kimseler ile öteki türler akıl-dışı alana hapsedilerek yapabilirlikleri engellenecektir. Ancak Antik Yunan Döneminin diğer düşünürlerinin iyiliğin ancak akılla kontrol altına alınabileceğini savunduğu belirtilmişti. Zira akla hükmetme, insanın kötü şansından kurtulmasına da imkan tanımaktadır. Burada problemlili olan husus aklın salt yetişkin erkeklere bahşedilmesidir.

Bunun yanı sıra Nussbaum Aristoteles'ten farklı olarak insanın akleden yapısından daha ziyade kırılabilirliğin aşılmasında duyguların rolüne de dikkat çekmektedir. Merhamet, acıma, duygudaşlık gibi pek çok iyi duygu iyi yaşamı sağlayacaktır. Önyargıların aşılmasında bu duygudaşlık bilinci ile eleştirel/sorgulayıcı bir bilinç yardımcı olacaktır. İyi ve mutlu bir yaşam için gerekli olan duygular; saygı, merhamet ve vicdandır. Ancak pek çok toplumda kötülük probleminin varlığını korumasının sebebi gerek sosyal gerek siyasi yaşamdaki narsistik duygular, kaygı ve kuşku kültürüdür. Bu sebeple iyi yaşam daha çok dış faktörlere bağlı kalmıştır. Nussbaum ötekine karşı duyulan korkunun yerini hoşgörü bilincine ve saygıya bırakması gerektiğinin altını çizer. İhtiyaç duyulan şey kötü duygular yerine etik erdemleri hayata geçirebilmektir.¹⁷² Dolayısıyla öteki insana veya öteki türlere karşı duyulan öfke, kaygı ve korku duygusu, tür, ırk veya kültür ayrımcılığı, ötekileştirme ve kötülük probleminin önünü açmaktadır. Tüm bu sorunlar ise yapabilirliklere engel olmakta ve fırsatların değerlendirilememesine neden olmaktadır. Kaygıyı yaratan ise farklılıktır. Hayvanların

¹⁷² Martha Craven Nussbaum, *Yeni Dinsel Tahammülsüzlük Kaygılı Bir Çağda Korku Siyasetinin Üstesinden Gelmek*, çev.: Berkay Ersöz, Phoenix Yay. 2018, Ankara, ss. 15-17.

tür olarak insandan farklı olması veya zararlı olduğu düşüncesi kaygı ve korkuya neden olmaktadır. İnsan için farklı olan daima bir korku unsuru oluşturmuştur. Nussbaum'a göre "öteki türleri küçümsemek yani türçülük; ırkçılık, cinsiyetçilik ve homofobi gibi başka kötülüklerin ortak bir kaynağı"¹⁷³ olabilir.

Bu sebeple kırılmanın önlenmesi, hayatın yeşermesi ve iyi yaşam için "vicdana dayalı eşit saygı" ilkesinin hayata geçirilmesi, "diğerlerinin iyiliğinin gözetilmesi" ve korkunun yerini *saygıya* bırakması gereklidir. Temel hedef adaletin sağlanması ve anlayıştır. Tüm canlılar eşit saygıyı hak ettiği için evrendeki her canlıya saygı duyulmalıdır. Maddi, etnik, cinsiyet, başarı, karakter, tür, ırk ve yapabilirlik farklılıkları eşitliğin önünde engel değildir. "Tüm ruhlar Tanrı'nın nazarında eşittir" diyor Nussbaum. Zira ancak Tanrı tüm canlılara karşı vicdanidir ve vicdan insanlığın özü olarak kavranmaktadır. Bu bağlamda iyi duygular iyi yaşamın kalitesini arttırmaktadır. Ancak akla dayanan onur ilkesi bilhassa da Aristotelesçi rasyonel insan anlayışı öteki türleri ve bunların sorunlarını ikinci plana atar. Fakat tüm canlıların eşit derecede sevgi ve saygıyı hak ettiği unutulmamalıdır. Vicdan veya merhametin ihlali gerek insanlık onuruna gerek hayvanların onuruna bir saldırıdır. İyiliğin, dünyadaki kötü dış faktörler tarafından engellendiği durumda vicdani duygular devreye girmelidir.¹⁷⁴

Nussbaum'a göre "tüm toplumlar, kayıplara karşı merhametli olmalı, adaletsizliğe öfkeyi, kapsayıcı sempati lehine haset ve tiksinti duygusunu sınırlamayı düşünmelidir."¹⁷⁵ Öyle ki bütün sistemlerdeki yasal ilkeler sempati ve sevgi gibi iyi duygulara gereksinim duyar. Bölünme ve hiyerarşiye karşı "bir arada yaşayabilme yapabilirliği" problemlerin aşılmasında bir çözümdür. Ötekinin içinde bulunduğu durumu

¹⁷³ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 46.

¹⁷⁴ Nussbaum, *Yeni Dinsel Tahammülsüzlük*, ss. 85-90.

¹⁷⁵ Nussbaum, *Political Emotions*, s. 1.

anlamak yerine ona karşı nefret duygusunu geliştirme, kırılmalığa sebebiyet verir. İğrenme ve kıskançlık ya da başkalarına zarar verme gibi kötü duygular engellenmezse insanlığa ve öteki türlerde oldukça büyük zararlar verebileceği gibi iyi yaşamı ve yapabilirlikleri de engelleyecektir. Bu durumda dezavantajlı durumdaki her varlığa karşı barışçıl ve iyi niyetli bir tutum geliştirilebilmelidir.¹⁷⁶ Dolayısıyla akıl ile duygular bir bütünlük sergilemelidir. Nussbaum'un da belirttiği üzere duygular, salt akleden insana güç vermekle kalmaz ayrıca akletmenin bir parçası olarak da düşünülebilir. Öte yandan duygular ile iyilik arasındaki güçlü ilişki de gözden kaçırılmamalıdır. Bu ilişkiyi kavramak, politikanın iyi yaşamı nasıl etkileyeceğini görmeyi sağlayacağı gibi bu konudaki müzakereleri de güçlendirecektir.¹⁷⁷

Sonuç olarak her ne kadar yaşamda birtakım şanssızlıklar olsa da bu kötü şans veya kaderden insanın kendi kendine yeterli olması, kendini gerçekleştirebilmesi, kendini yönetebilmesi, kendini ve öteki türlerin varlığını bilmesi, pek çok kabul edilmiş ve doğruluğu sorgulanmamış değeri sorgulaması, iyi duyguları hayatına geçirmesi ve iyilik ya da kötülüğe dair olasılıkları hayatlarından silmesiyle kurtulmak mümkündür. Dahası duygudaş ve akli başında bir yaşam, iyi yaşamın kapılarını açacağı gibi, iyi yaşam yapabilirlikleri ve yapabilirlikler de adaleti sağlayacaktır.

İyi yaşamın bir diğer ölçütü Aristoteles'e göre ahlak ve siyasete uygun hareket etmekte yatmaktadır. İyi yaşam felsefesini Aristoteles okumalarından hareketle Aristoteles etiğine dayandıran Nussbaum da kırılmalığın ahlak ve bilhassa da adalet ile çözülebileceğini ifade edecektir. Zira adalet, özellikle de küresel adalet dünyada adil

¹⁷⁶ Nussbaum, *Political Emotions*, ss. 1-4.

¹⁷⁷ Nussbaum, *Upheavals of Thought*, s. 3.

muamele görmesi gereken her canlının sorununu merkezine alır.¹⁷⁸ Dolayısıyla iyi bir yaşam her iki düşünürü göre de ahlak ve siyasi ilkelere uygun olarak yaşamaktan geçer.

1.1.3. İyi Yaşamın Etik Politikası

İyi yaşamı dönemindeki diğer düşünürler gibi “kendi kendine yeten amaç” olarak tanımlayan Aristoteles kırılabilirliğin aşılmasının ve iyi yaşamın imkanının ancak devlet yapısı ile sağlanabileceğinin altını çizer. Ona göre “politik olmayan ya hayvan ya da Tanrı”dır. Bu durumda politik olmak Aristoteles’e göre salt insana özgü bir işlevdir. Kendi kendine yetebilmek ise insanın tek başına değil toplumla kazanabileceği bir yetidir ve insanın sosyo-politik varlık oluşu kırılabilir durumdakilerin orada olduğunu fark edebilmeyi de sağlamalıdır. Nussbaum, Aristoteles felsefesinin bizlere insanların yapabilirliklerini yaşama geçirebilmeleri için gereken tüm imkanı sağladığı gibi insanlığın en iyi ve mutlu halini elde etmesine imkan veren bir politik teori teklif ettiğini belirtir. Onun görüşlerini Marx’ın şu düşünceleri ile benzer bulur “kendi emeğine yabancılaşmamış işçi gibi iyi yaşama sahip bir kimsenin yaşamdaki yapabilirliklerini ve işlevlerini gerçekleştirebilmesi, eylemini hürce seçerek yaşayabilme yapabilirliğini kazanması gerekir.”¹⁷⁹ Nussbaum’un Aristoteles felsefesinden esinlenme nedeni bu yetenekli, eylemde bulunan bireye lazım olan hak ve imkanı veren bir toplumsal devlet yaklaşımına sahip olmasıdır.¹⁸⁰ Her iki düşünür de insanın toplumdaki davranışlarını erdem ve politikaya uygun olarak eylemeleri gerektiğinden bahseder. Hayvanlar politik zekaya sahip olmadıkları için insan, etik-politik bir varlık oluşu sebebiyle ve bu sayede hayvan hakları ile çevre kalitesini de yasalarca koruma altına alabilecektir. O halde iyi

¹⁷⁸ Nussbaum, *Frontiers of Justice*, s. 92.

¹⁷⁹ Çiğdem Yazıcı, “Aristoteles’te İyi Yaşam, Kendine Yeterlilik ve Kölelik”, *Kilikya Felsefe Dergisi*, Sayı: 1, 2021, 1-17, ss. 2-3.

¹⁸⁰ Yazıcı, “Aristoteles’te İyi Yaşam, Kendine Yeterlilik ve Kölelik”, ss. 2-3.

yaşamın bir diğer ölçütü ahlak ve politikaya uygun hareket etmekten geçer. Nussbaum'a göre "politikalar, öteki türlerin kendi hedeflerine nasıl ulaşacaklarını ve gelişme fırsatlarını nasıl vereceklerini veya engelleyeceklerini düzenleyen kurumlardır."¹⁸¹

"İnsan politik bir hayvandır"¹⁸² diyen Aristoteles Nussbaum gibi insanın toplumsal ve siyasi yönüne dikkat çekerek, politik var oluşu insanın bilinçliliğine dayandırmaktadır. Nussbaum ise Aristoteles'ten esinlenerek hayvanları da inceleme konusu yapmaktadır. (*Ruh Üzerine ve Hayvanların Hareketleri Üzerine* adlı eserlerinde bu konuya genişçe yer verir.) İnsanın eylemlerini bilinçli bir şekilde eylemesi, insan olmayan öteki türlerin hareketlerinin gelişigüzel olduğu gibi yanlış bir düşünceye sebep olabilir. Ancak Aristoteles daha önce de belirtildiği gibi *Ruh Üzerine* adlı eserinde her canlının hareketinin ve yönelimlerinin gelişigüzel olmadığını ve içkin bir neden ve amaca göre konumlandırıldığını ifade eder. Nitekim ona göre evrende herşeyin bir nedeni ve sebep-sonucu vardır. Dolayısıyla hayvanlar ve doğadaki öteki türler de eylemlerini belli bir amaca göre gerçekleştirmektedirler. Var olma klığı belirleyen ise bu amaçlılıktır. Bu da canlıların işlevini (*ergon*) ortaya çıkarmaktadır. Her canlının yaşamda belli bir erek ve işlevi vardır. Bu işlev, Aristoteles felsefesinde biyolojik olanı imlemektedir. Sitedeki hayat etik-politik var-oluşa imkan verdiği için insanın amaçlarını göstermektedir. Hayvanların doğadaki yaşama biçimi Aristoteles'in düşüncesine göre daha çok sınırlılık ve zorunluluğa dayalı olduğu için etik ve politika, insanın insana dönüştüğü bir alan olarak ortaya çıkar.¹⁸³ Dolayısıyla etik-politik var oluşun imkanı Aristoteles felsefesinde insanlar için mümkün iken, öteki türler bu tanımın dışında kalmaktadır.

¹⁸¹ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 19.

¹⁸² Aristoteles, *Politika*, çev.: Furkan Akderin, Say Yayınları, 2017, s. 1253a.

¹⁸³ Efe Baştürk, "Aristoteles Düşüncesinde Politik Biyoloji ve Prohairesis", *Kaygı*, 18:1, 2019, 206-224, ss. 210-211, 216.

İyi bir hayatın etik-politiği insanın ne olduğu sorusu ile yakından ilgilidir. Öyle ki insan tanımlanmadan, ona uyan hayatın neliği cevaplanamaz. İnsan, toplumdan soyut bir özne değildir. Öte yandan insanın bir şeyleri yapabilir ya da yapamıyor oluşu da etik-politik bir varlık alanını açığa çıkarır. Yapabilirlikler ahlak ve politikada kendini gösteren eylemlerdir. İnsanın neliği toplumsal ve siyasi teorilerin yanıtladığı bir soru olarak karşımıza çıkar. Şu halde insan nedir sorusuna verilecek pek çok yanıt vardır. Çünkü insanlar birbirlerinden farklılık gösterirler ve bu sebeple de saygı duyulmayı hak ederler. Bu farklılığın fark edilmesi, ötekini anlayabilmeyi sağlar. Farklılıklara saygı; etik ve politik düzlemde önemli bir niteliktir. İnsanı kendi başına hapsolmuş bir bunalım varlığı olarak değil, öteki ile doğadaki her canlı ile bir arada yaşayabilen evrensel bir varlık olarak düşünmek gerekir. Evrensel insan düşüncesi ise farklılıklara saygı fikrinin bir sonucu olarak karşımıza çıkar.¹⁸⁴ Öteki ile bir arada yaşayabilme yapabilirliği insanın insanla ve öteki türlerle karşılaştığı pek çok etik ve politik sorunu çözebilmesini sağlayabildiği gibi etik-politik bir varoluş, iyi yaşamın kapılarını açacaktır. Ancak insan öteki türler ile de bir arada yaşayan bir varlık olduğu için öteki türlerin de hak ve özgürlüklerini korumaya almalıdır. Öyle ki ancak evrensel ahlaki ilkeler ile toplumsal ve siyasi kurallara uyan ve bu kuralları öteki türler için de hayata geçiren bir insan için iyi yaşamdan söz edilebilir. Etik-politik ilkelere uyum sağlanması, hayvanlar ve doğanın da “can” olarak kabul edilmesini sağlayacaktır. Bugün çevre kalitesi uluslararası sahada önemli bir mesele olarak görünmektedir.

İyi ve ahlaki bir yaşamın imkanı konusunda yine Antik Yunan düşünürlerinden örnek verilecek olursa daha çok rasyonel bir ahlak anlayışına sahip olan Stoacılar, insan özgürlüğünü determinist yasaları takip eden bir doğa alanı olarak görmekteydiler. Buna

¹⁸⁴ Hatice Nur Beyaz Erkızan, *Aristoteles Yazıları, Etik ve Politika Üzerine*, Sentez Yayınları, İstanbul, 2012, ss. 21-22.

göre insan özgürlüğü doğa kanunlarından ayrı tutulamazdı. Kant ise aksine ahlaki özgürlükle doğal zorunluluk alanı arasında bir ayrım olduğunu kabul eder. Buna göre etik-politik yapabilirlikleri sayesinde insan, doğanın üzerine çıkıp, amaçlar aleminde var olur. Ancak burada şu hususun belirtilmesinde yarar vardır ki Kant, insanların hayvanlar veya öteki türlere karşı ahlaki anlamda bir sorumluluğu olmadığını iddia eder. Elbette bu tutumun Nussbaum felsefesine göre oldukça sorunlu olduğu aşikardır. Sözü edilen ayrılık hayvanların bir haysiyete sahip olmadığı ve insanın öteki türlere göre üstün olduğu düşüncesini doğurur. Ancak Aristoteles'in de ifade ettiği üzere *insan politik bir hayvandır*. İnsanların da tıpkı hayvanlar gibi savunmasız ve kırılgan olduğu, hastalandığı, bakım ve ilgiye ihtiyaç duyduğu, yaşamdaki risklerle karşılaştığı pek çok durum ve an vardır. Bu sebeple Nussbaum bu tarz bir bölünmeyi reddederek insanın savunmasız hayvanlığına vurgu yapar.¹⁸⁵

Antik Yunandan modern felsefeye kadar ve modern felsefeyi de kapsayan dönemde öteki türlere yeniden incelenmesi, insanın hayvan olan yönünün vurgulanışı (*zoon-politikon*) ve hayvanlar ile ortak taraflarının tekrardan değerlendirilişi fark edilmektedir. Bu değerlendirme modern felsefede Alasdair Chalmers MacIntyre'nin (1929-) da ifade ettiği üzere özellikle Charles Darwin (1809-1882) ile birlikte gündeme gelir. Her ne kadar bu vurgu yeniden gündeme gelse de çağdaş dönemde hayvanlarla olan ortaklık ve bir arada yaşayabilme yapabilirliği korunamamıştır. Öyle ki var olan kapitalist sistem, öteki türlere yönelik büyük soykırımlara neden olmuştur.¹⁸⁶ Ancak burada Darwin'in evrim teorisiyle kast edilen insanın hayvanlardan türemesi değil, insanların hayvanlarla ortak olan yönlerinin olduğudur.

¹⁸⁵ Nussbaum, *Frontiers of Justice*, ss. 130-133.

¹⁸⁶ Mutlu, "Yeni-Aristotelesçi Bir Bakış Açısıyla Hayvanlar ve Hayvanlığımız", s. 514.

Diğer taraftan Aristoteles insanın hayvanlarla ortak olan yönünü kabul eder. Ancak insandan hayvanlarla paylaşılan yapabilirliklerini veya onlarla ortak olan yönlerini azaltmasını bekler. İnsandan beklediği tüm yapabilirliklerini kullanabildiği bir iyi yaşamdır. Buna göre bir bitki veya hayvan tarafından yönetilebilecek bir yaşamdan çok tüm insani yapabilirliklerin kullanımını içeren bir hayat övülmeye değerdir. Yaşam planlandığı ve pratik akıl tarafından yönetildiği sürece yaşanmaya değerdir. Bu da insanın etik-politik varlık alanını ortaya çıkarır.¹⁸⁷

İnsan için neyin iyi olduğunu belirleyen erdem iken erdemnin neliğini ve adaleti belirleyen de siyasettir. Dolayısıyla politika ve etik birbiriyle bir bütünlük sergiler. Aristoteles'in düşüncesine göre devletin hedefi mutlu ve iyi yaşama arzusunu gerçekleştirebilmektir. Bu arzuyu sağlayan devlet, bireyin doğası gereği *politik bir hayvan (zoon politikon olma)* olduğunu da gösterir. Aristoteles insanın sosyal bir canlı olduğunu ve yine doğası gereği bir arada yaşamaya elverişli olduğunu ifade eder. Bir arada yaşayabilme yapabilirliği sadece temel ihtiyaçların karşılanması için değil, güvenliğin sağlanması ve bir uygarlık kurabilmek için de gereklidir. İnsan sadece yaşamı değil aynı zamanda iyi yaşamı da diler. İyi yaşamın ve mutluluğun imkanı Aristoteles perspektifine göre ancak toplumsal bir düzen ve politika ile mümkündür.¹⁸⁸ Buna göre iyi ve onurlu bir yaşama sahip olmak etik-politik varlığı ortaya çıkarır. Fakat insanlar gibi öteki türler de bir arada yaşayabilen sosyal varlıklardır ancak bu varlıklar kendi başlarına bir uygarlık veya medeni bir yasa kuramayacakları için doğanın kanunlarına göre yaşarlar. Bununla birlikte insanın etik-politik varlık alanı öteki türler için de iyi bir yaşam kurabilmeyi amaç edinir.

¹⁸⁷ Martha Craven Nussbaum, *Aristotle's de Motu Animalium*, Princeton University Princeton Press, Princeton, 1985, s. 106.

¹⁸⁸ Aristoteles, *Politika*, ss. 65-68.

Bugün hayvanlar ve öteki türler için de etik ve adaletten söz edilmektedir. Aristoteles'in insanı politik bir hayvan olarak tanımlaması, kendisini Nussbaum'da kırılabilirlik ve dezavantajlılık üzerinden gösterir. Zira Nussbaum da insanın öteki türler gibi kırılabilir olan yönüne dikkat çekmiştir. İnsan da öteki türler gibi bakıma muhtaç olabilmektedir ve bu gayet doğaldır. Nussbaum'un Yapabilirlikler Yaklaşımı giriş kısmında da ifade edildiği üzere iyi bir yaşamı amaçlar. Onun mutlu, onurlu, adil ve iyi bir yaşam arayışı Aristoteles felsefesinde kendisini açıklar. Her ikisi de iyi ile adalet arasındaki ilişkiyi irdelenmiştir. Dolayısıyla iyi yaşam ve adalet arasında kopmaz bir bağ vardır. Hayvanların ahlakiliği, hayvan etiği ve hayvan adaleti konusu üzerinde durulması gereken geniş bir mevzudur ve bu konu ikinci bölümde ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır. Burada bahsedilmesi gereken asıl mesele iyi yaşam için etik-politik bir varoluşun öncelikle insan için gerekli olduğudur. Nitekim gerek insan gerek öteki türler için iyi yaşam hakkını devletten talep edecek olan insandır.

Konuya dönecek olursa, Aristoteles'in etik ve sosyo-politik insan kavrayışından hareket eden Nussbaum¹⁸⁹ insanı bir *dünya vatandaşı* olarak tanımlar ve Diogenes'in şu meşhur sözünü örnek gösterir “Birileri ona nereden geldiğini sorduğunda, ben bir dünya vatandaşıyım dedi.”¹⁹⁰ Diogenes bu şekilde bir tanımla kendisini daha evrensel özlem ve kaygılar açısından tanımlamaktadır. Onu izleyen Stoacılar da bu görüşünü takip edip

¹⁸⁹ “Aristoteles'in insan kavramı ve pratik müzakere anlayışının, çağdaş etik ve politik düşünce için hâlâ büyük önem taşıdığını düşünüyorum; Hem şairlerde hem de Aristoteles'te bulduğumuz iyilerin çoğulluğunun ve bunlar arasındaki çatışmaların tasvirinin, çağdaş toplumsal akıl yürütmenin çoğunda bulunmayan iç görüler sunduğuna inanıyorum.” Aristoteles burada açıkça, ayrı bir doğal olgu alanına değil, en derin değer yargılarımıza başvurur: “*insan politik bir hayvandır ve doğal olarak birlikte yaşamaya yatkındır.*” Eudaimonia, onsu bir yaşamın eksik sayılacağı her değeri içerecekse, politik olanı kendi başına bir amaç olarak içermelidir. Bkz. Nussbaum, *Fragility of Goodness*, s. xv, s. 351.

¹⁹⁰ Nussbaum, *Cultivating Humanity*, s. 50.

geliştirmişlerdir. Aristoteles öteki milletleri ve her ne kadar öteki türleri incelese de yine neticede öteki türlerin sorunlarıyla ilgilenmemekteydi fakat insanın toplumsal hayattaki erdemlerinin önemine dikkat çekmekteydi. Nussbaum ise burada insanın toplumsal yönünden ziyade kozmopolit yönüne dikkat çekmektedir. Öyle ki insanın dünya vatandaşı olması veya kültürel çeşitlilik, ahlaki ve siyasi yarguların gerekçelendirilmesinde başvurulan ilkelere dendir. Öteki ulusların yaşamlarına girmek de insanın bu dünyada yalnız olmadığını göstermektedir. Ahlaki ve sosyal sorumluluklarımızın temelinde kültürel çeşitliliğin önemsinmesi yatar. Zira ırkçılık, ve etnik sınıf ayrımı türçülük sorununda olduğu gibi her vatandaşın ve her canlının iyi yaşamasına izin vermez. İyi yaşam dünyadaki her vatandaşın hatta her canlının hakkıdır. İyi yaşamın engellenmesi yapabilirliklere ve dolayısıyla adaletle de engel olacaktır. O halde adaletin ve temel ahlaki değerlerin sağlanması için Nussbaum'un da belirttiği gibi "tüm insanları vatandaşlarımız ve yerel sakinlerimiz olarak görmeliyiz."¹⁹¹ Etik-politik bir varoluş, insanlığın yeşermesi ve dolayısıyla iyi bir yaşam ile yapabilirliklerin imkanı dünya vatandaşlığı ilkesinin veya farklılıklara saygı düşüncesinin kabulü ile mümkündür.

Öteki türlere ve öteki milletlere karşı yani farklılıklara karşı saygı düşüncesinin kabulü etik ve politik ilkelerin hayata geçirilmesinde büyük önem taşır. Ancak insanın etik-politik bir varlık olmasının yolu salt bu düşüncenin kabulünden geçmez aynı zamanda tezin başlarında da ifade edildiği üzere eleştirel bilincin, vicdan, sevgi, saygı ve merhamet gibi iyi duygular ile sempatik bilincin yaşama geçirilmesiyle de mümkündür.

Nussbaum bu konudaki fikirlerini şu şekilde açıklar:

İyi ilkeleri hayata geçirebilmek için saygı ve duygudaşlık gibi 'iç gözlerimizi' geliştirmemiz gerekir. Çünkü çoğumuz dünyaya fiziksel gözlerimizle bakarız. Ancak ötekinin ne görüp ne hissettiğini sorgulayabilme ve ona karşı anlayışlı olabilmeye ihtiyacımız vardır. Bu içgörü kamusal dostluğumuzu pekiştirecektir.¹⁹²

¹⁹¹ Nussbaum, *Cultivating Humanity*, ss. 50-52.

¹⁹² Nussbaum, *Yeni Dinsel Tahammülsüzlük*, ss. 173-174.

Etik-politik olma iyi olan ile ve iyi yaşam ile yakından ilişkilidir o halde. Öyle ki Aristoteles siyasi ve etik sahaya dair pek çok problemin iyiden ayrı yanıtlanamayacağını iddia eder. İnsan için neyin iyi olduğu hem politika hem de ahlak felsefesinin temel sorusudur. Aristoteles felsefesinde bireyin sosyo-politik bir hayvan olarak tanımlanması, insanın kendini siyasi, toplumsal ve etik sahada gerçekleştirebileceği anlamına gelir.¹⁹³

Burada iyiden kastın ne olduğu sorulabilir ve elbette pek çok iyiden bahsedilebilir. Ancak Aristoteles en yüksek iyiyi arama peşindedir ve ona göre en yüksek iyi *mutluluktur eudaimoniadır*. Mutluluk bir iyilik hali olduğu gibi yaşamdaki ilk *hedeflerden (telos)* de birisidir. Çünkü iyi bulunan şey amaç edinilecektir. Bu amaca ise ancak *erdem* ile ulaşılabilir.¹⁹⁴ O halde Aristoteles etiğinde iyiliğin ve iyi yaşamın imkanı mutlu ve erdemli olmakla mümkündür. İyi yaşamın imkanı ve ölçütlerinden biri de mutluluktur ve mutlu olmak bir ahlaklılıktır. Fakat mutluluk salt insana özgü değildir. Doğadaki her can mutluluğu, saygıyı ve onuru hak eder.

Aristoteles etiğinde iyi ve mutlu bir yaşam “etik erdem ve akli başındalık” ile mümkündür. Aristoteles bunu *politika hayatı*, *filozofun hayatı* ve *haz hayatı* olarak sınıflandırmıştır. Buna göre siyasi yaşamda mutlu bir hayat erdemle mümkün iken, filozofun yaşamında mutluluk hakikate göre yaşamayı gerektirir. Buradaki ince çizgi hakikati veya adaleti bilmek değil, hakikate ve adalete uygun yaşamaktır.¹⁹⁵ Burada şu hususun belirtilmesinde fayda vardır. Bilmek bir erdem olsa da (Antik Yunan düşünürlerine göre) iyi ve mutlu bir yaşamı sunamayabilir. Bu durumda insan, yaşamının büyük bir bölümünü hakikate ve adalete uygun yaşarsa mutluluğu elde edebilme ihtimali

¹⁹³ Erkızan, *Aristoteles Yazıları, Etik ve Politika Üzerine*, s. 41.

¹⁹⁴ Barış Mutlu, “Aristoteles’te Doğal, Etik, Politik Bir Tasarım Olarak İnsan Anlayışı”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, Ankara, 2009, s. 46.

¹⁹⁵ Aristoteles, *Eudemos’a Etik*, s. 12, 15.

artar. Kaldı ki bilmenin erdem olarak tanımlanması da sorunludur. Bilen kimseler de hayatlarında hata yapabilirler. Üstelik bu hata farkında olarak ya da olmayarak yapılabilir. Bilgiyi sadece insanın elde edebilmesi ve bilgili olanın erdemli olması düşüncesi insan olmayan hayvanların ahlaklı olmadığı veya hayvanların ahlaki durumlarından bahsedilemeyeceği ve onlar için adalet aranmayacağı düşüncesini doğurur. Türe dayalı bu ayrımcılık veya diğer bir tabirle türçülük sorunu ise insanın üstün olduğu gibi bazı önyargıya dayanan düşünceleri doğurur.

Nussbaum bir söyleşisinde Aristoteles etiğine duyduğu ilgiye ve onun iyi yaşam felsefesine dikkatleri çeker. Buna göre etik üzerine fikir yürüten pek çok düşünürün etikle, hayatın öteki alanları arasında net bir ayırım yaparak işe koyulduğunu ifade eder. Bu filozoflar ahlak sahasına “Benim ahlaki ödevim nedir?” sorusunu sorarak başlarlar. Fakat Aristoteles’in problemi daha geniş tutarak “insanın iyi bir yaşam sürmesi ne anlama gelir?” sorusunu sorduğunu belirtir. Bu soru elbette sadece ahlak alanını değil pek çok alanı kapsamına aldığı için önemlidir. Bu soru hem etik hem de politikanın önemli bir sorusudur ve insanın hayatını nasıl daha iyi yaşayabileceğinin imkanlarını araştırır.¹⁹⁶ Benim için iyi olan nedir diye sorulduğunda şüphesiz bir hedonizm ortaya çıkacağı gibi insan için iyi olan nedir diye sorulduğu vakit insanın bireysel değil evrensel yönü vurgulanmış olacaktır. Bu durumda her iki düşünür de hazcılığı eleştirerek, insanı evrensel bir şekilde tanımlar. Bu tezde ise soruna biraz daha geniş bir perspektiften bakılarak “her canlı için iyi yaşamın imkanı nedir?” diye sorulmakta ve bu soruya yanıt verilmeye çalışılmaktadır. İnsan hayatının nasıl daha iyi bir yaşam standardına sahip olabileceği, onun sadece bireysel hayatını değil, gerek içinde yaşadığı ülkenin gerek diğer milletlerin ve de öteki türlerin de gelişimini belirleyecektir.

¹⁹⁶ Bryan Magee, *Platon’dan Wittgenstein’a Batı Felsefesi Büyük Filozoflar*, çev.: Ahmet Cevizci, Paradigma Yayıncılık, İstanbul, 2001, s. 46.

Aristoteles'in iyi yaşamın imkanı hususunda Nussbaum'dan ayrılan yanı mutluluğun insana özgü olduğunu ifade etmesidir. Dolayısıyla onun bu görüşü Nussbaum'un acil ve çözüme ulaşmamış problemler arasında yer verdiği insan dışındaki hayvan ve bitki gibi öteki türlerin mutlu veya iyi bir yaşama hakkı olmadığı anlamına gelir. Bunun sebebi Aristoteles'e göre bu canlıların *Tanrı'dan pay almamalarıdır*. Çoğunluğun sanılarını incelemenin gereksiz olduğunu ifade eder. Buna göre sadece insan olmayan varlıklar değil aynı zamanda hastalar, yaşlılar veya zihinsel özürlüler üzerine de uslamlama yapılamayacaktır.¹⁹⁷ Aristoteles felsefesinde öteki türler kırılgan ve savunmasız bir durumdadır. Ancak Nussbaum'un Yapabilirlikler Yaklaşımında her canlının iyi yaşamaya hakkı olduğu ifade edilir.

Aristoteles etiğinde en yüksek iyinin mutluluk ve mutluluğun koşulunun da erdem olduğu belirtildi. Fakat nasıl bir erdeme sahip olunmalı ki mutlu olunsun? Aristoteles bu konuda karakter erdemlerini ön plana çıkarır. Pek çok karakter erdeminden söz edilebilir. Fakat etik olan Aristoteles'e göre *orta halli olmaktır*. Sözelimi öfkeli, vurdumduymaz ve sakin dediğimizde öfkellik en uç, vurdumduymazlık alt sınırdır. Şu halde orta halli olmak mutlu ve erdemli olmayı sağlayacaktır. Bu durumda erdemlerin de kendi içinde sınıflandığı fark edilmektedir.¹⁹⁸ Karakter erdemlerinden yola çıkan Aristoteles mutluluğun insana özgü olduğunu ifade ettiği için erdem de doğal olarak insana özgü olduğunu ifade etmiş olur. Ancak burada onun hayvanları inceleme konusu yapmadığı söylenemez, ifade etmek istediği şey mutluluğun insana özgü olduğu ve sadece insanın mutlu olmayı talep ettiğiidir. Nussbaum'un ilgisini çeken Aristoteles'in hayvanları da inceleme konusu yapmasıdır. Bu ve bunun gibi ilgilerden hareketle yaklaşımının temellerini atmıştır.

¹⁹⁷ Aristoteles, *Eudemos'a Etik*, s. 11, 17.

¹⁹⁸ Aristoteles, *Eudemos'a Etik*, s. 27.

Diğer taraftan her iki düşünür'e göre de etiğin devamı politikadır ve bu geçiş Aristoteles'e göre karakter erdemleri üzerinden gerçekleşir. Nussbaum'a göre ise bu geçiş yapabilirlikler üzerinden gerçekleşir. İyi yaşam yapabilirlikleri ve yapabilirlikler de adaleti sağlamaktadır. Siyasetin temel görevi ise bir çocuğun erdemli davranacağı biçimde eğitimini sağlayacak olan yasalar yapmaktan geçer.¹⁹⁹ Buna göre karakter erdemleri ahlakla, düşünce erdemleri ise eğitim ve siyasetle edinilir. Aristoteles'in eğitimi en temel erdemlerden alma sebebi olarak şüphesiz insanın gelişimini öncelikle eğitim ile gerçekleştirmesi gösterilebilir. Nussbaum da eğitimi bir erdem olarak ele alarak ancak iyi eğitilmiş birinin bir dünya vatandaşı olabileceğini belirtir.²⁰⁰ Nussbaum'un elbette bu şekilde düşünmesinde Amerika'da öğrenim gören pek çok siyahinin de etkisi vardır. Kültürel çeşitliliğin merkezlerinden biri olan ABD, her ne kadar görünüşte çeşitliliğin yoğun olduğu merkez ülkelerden biri olsa da insanlar arasındaki ayrımcılığın önüne geçememiştir. Zira cezaevlerindeki pek çok insanın siyahi olması bunu göstermektedir. Bu da ülkede ayrımcı bir politikanın güdüldüğünü gösterir. Üstelik bu ayrım salt politikada değil eğitim ve sağlık gibi sosyo-kültürel hayatın her alanında.²⁰¹ Ayrımcı bir politika güdülmesi etik olmadığı gibi siyahilerin/dezavantajlı kimselerin iyi yaşamdan mahrum olmasına ve yapabilirliklerinin engellenmesine de sebep olmaktadır. Beyaz insanın ayrıcalıklı olduğu düşüncesi gayri-insani ve ırkçı bir düşünce olduğu gibi öteki türlerin de üstün olmadığı düşüncesini doğurmaktadır. İnsanın insana egemen olması doğaya da egemen olabileceği düşüncesine neden olmuştur. Nussbaum hayvanların da eğitim alarak ahlaki anlamda gelişebileceğini savunmuş ve iyi yaşamın ilkelerinden birisi

¹⁹⁹ Akt. Mutlu, "Aristoteles'te Doğal, Etik, Politik Bir Tasarım Olarak İnsan Anlayışı", ss. 108-109.

²⁰⁰ Nussbaum, *Cultivating Humanity*, s. 9.

²⁰¹ https://insamer.com/tr/amerikada-ayrimci-politikalar-ve-siyahi-mucadele-tarihi_542.html 20.10.2021 tarihinde erişildi.

olarak eğitimi göstermiştir. Eğitim konusu salt bireysel bir çabanın ürünü değildir. Kolektif sorumluluklar ve yasal yaptırımlar gerekir.²⁰²

Düşünce erdeminin eğitimle edinilmesi meselesinde hayvanlar düşünüldüğünde onların da (her ne kadar ilkel olsa da) eğitime tabi tutulduğu hatırlanacak olursa, burada hayvanların akledip akledemediği sorulabilir. Hayvanlar her ne kadar gelişmiş bir zihinsel beceriye sahip olmasalar da sınırlı bir akla ve içgüdüye sahip olmaları sayesinde pek çok şeyi öğrenip yaşamlarını sürdürebilirler. İnsan, ileri seviyede düşünebilen bir varlık olsa da düşünebilen tek canlı değildir. Beyne sahip her hayvan düşünüp karar alabilir. Ancak insan, düşünceyi birkaç adım daha ileri seviyeye taşımıştır.²⁰³

Öte yandan Nussbaum tezin ilerleyen kısımlarında da belirtileceği üzere maddeler halinde 10 temel merkezi Yapabilirlikler listesi hazırlar. Bu maddelerden birisi de insanın iş hakkına sahip olduğu gibi aynı zamanda oyun ve eğlenceye de hakkı olduğudur. Hayvanlar için oluşturduğu benzer bir listede de oyun ve eğlence maddesi yer alır. Bu madde hayvanların hak ve özgürlük alanını ortaya koyar. Fakat Aristoteles etiğine göre insanın amacı ve mutluluğu eğlencede aranamaz. Hayat boyu oyun ve eğlence için çalışmanın saçma olduğunu ifade eder. Çünkü bu çaba yetişkin bir insanın değil ancak bir çocuğun hedefi olabilir. Buna göre erdemli ve iyi bir yaşam eğlencede değil dinginlikte ve çalışmadadır. Fakat dinginliğe ulaşma uğruna dinginliğin feda edildiği,

²⁰² Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 208.

²⁰³ Çağrı Mert Bakırcı, “İnsan, Düşünebilen Tek Hayvan Türü mü? İnsan Harici Hayvanların Bilinci Var mı?”, *Evrin Ağacı Akademi: Canlıların Evrimi Yazı Dizisi*, [https://evrimagaci.org/insan-dusunebilen-tek-hayvan-turu-mu-insan-harici-hayvanlarin-bilinci-var-mi-1101#:~:text=Beyni%20olan%20her%20hayvan%20d%C3%BC%C5%9F%C3%BCnebilir,veya%20birk%C3%A7\)%20ad%C4%B1m%20%C3%B6tede%20yapar.&text=Kald%C4%B1%20ki%2C%20yap%C4%B1lan%20t%C3%BCm%20bilimsel,karar%20verme%20yetenekleri%20oldu%C4%9Funu%20g%C3%B6stermektedir](https://evrimagaci.org/insan-dusunebilen-tek-hayvan-turu-mu-insan-harici-hayvanlarin-bilinci-var-mi-1101#:~:text=Beyni%20olan%20her%20hayvan%20d%C3%BC%C5%9F%C3%BCnebilir,veya%20birk%C3%A7)%20ad%C4%B1m%20%C3%B6tede%20yapar.&text=Kald%C4%B1%20ki%2C%20yap%C4%B1lan%20t%C3%BCm%20bilimsel,karar%20verme%20yetenekleri%20oldu%C4%9Funu%20g%C3%B6stermektedir) 23.1.2022 tarihinde erişildi.

yine barış için savaşın tercih edildiği durumlar da vardır. Bu durumda erdemini kendini siyasette açmış olduğu bir kez daha fark edilir.²⁰⁴

Burada konumuz gereği değinilmesi gereken bir diğer etik erdem adalettir. Adalet Antik Çağ'ın temel erdemlerindedir. İnsanlar geçmişten günümüze kadar her türlü problemlerinin çözümü için adalete başvurmuşlardır. Aristoteles adalet üzerine düşüncelerini *Nikomakhos'a Etika* adlı eserinin 5. Kitabında dile getirir. Eserinde adaletin de tıpkı erdem gibi orta halli olmanın bir özelliği olduğunu ve adaletsizliğin ise uçlarda olmayı ifade eder. Yasaya uygun eyleyen kimsenin davranışı adil ve etik olacaktır. Oysa adaletsiz olan kimse çıkar ve faydayı amaç edinir. Çıkar da iyi olanla ilgilidir ancak yasalar herkesin ortak çıkarını gözetmelidir. Bununla birlikte adalet tüm erdemleri kendi içinde barındırır. Erdemler arasında sadece adalet, ötekini de iyiliğini temel alır. Bunun sebebi iletişim ve etkileşimden kaynaklanır. O halde ötekine karşı erdemli olan kişi en iyi kimsedir ve adalet iyi bir yaşamın temel ölçütlerindedir. Burada adalet ile erdem arasında ne fark olduğu belirtilecek olursa adalet, öteki ile ilişkide devreye girerken erdem, bir huy/karakter olarak açığa çıkar.²⁰⁵ Nussbaum'un farklılıklara saygı düşüncesinin izleri burada da fark edilir. Adil olan arandığından bu adalet evrendeki bütün canlılar için, tüm dünya için geçerli olmalıdır. Aksini düşünmek belli bir grup ya da kişinin hak ve çıkarlarını temel almayı gerektirir. Fark edildiği üzere Aristoteles özne temelli faydacılığı eleştirmektedir. Aristoteles'in faydacılık eleştirisi, Nussbaum felsefesini de etkilemiştir ve ilerleyen kısımlarda da Nussbaum'un faydacılık eleştirisine yer verilecektir.

Nussbaum Antik Yunan düşünürlerinden farklı olarak duygu ve akıl arasında bir çatışma değil bütünlük olduğunu vurgular. Bilakis kendisi hem etik hem de siyasette

²⁰⁴ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, ss. 205-207.

²⁰⁵ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, ss. 91-93.

duygulara yer olduğunu belirtir. Eğer duygular iyileştirilebilirse daha iyi bir yaşam mümkün olabilir. Eğitimdeki tek ölçüt nasıl sadece başarı değilse, siyasetteki tek ölçüt de salt akıl değildir. İnsanla adalet veya öteki türler ile adalet arasındaki ilişki ancak sevgi ve merhamet bağıyla kurulabilir. Nussbaum Yapabilirlikler ve Adalet anlayışında Kant'ın fikirlerini de irdeleyerek ona atıfta bulunur. Örneğin Kant insan eğer iyi bir iradeye sahipse iyi olana ulaşabileceğini ve insanın mutlu olabileceğini iddia eder. Ancak Nussbaum bu konuda insanın mutluluğu üzerine araştırmalarında bu mutluluğun bireysel kontrol dışında olabileceğine ve eylemlerin dış koşullar tarafından engellenebileceğine de dikkat çeker. Çünkü insan Antik Yunan düşünürlerinin de ifade ettiği üzere kırılğan bir varlıktır ve hayatta pek çok riskle karşılaşır.²⁰⁶ Nussbaum burada sadece dış koşulların iyi yaşamı belirlediğini ifade etmez. Zira Aristoteles gibi ahlaktan politikaya geçen Nussbaum kırılğanlıkları kabul etmekle birlikte, kırılğanlığın uygun siyasi ilkelerle yani politikaya başvurmakla aşılabileceğini belirtecektir. İradeye sahip olmayan bir insan sözgelimi zihinsel engelli bir birey veya çocuk ve yaşlılar ile yine hayvanların da iyi olana ve iyi yaşamaya hakkı vardır. Dolayısıyla Aristoteles'teki insan-merkezci bakış açısı hayvan hakları, hayvan yapabilirlikleri, hayvan etiği ve hayvanlar için iyi yaşam ve adaleti ikinci plana almakta hatta gündeminde tutmamaktadır.

Sonuç olarak Antik Yunan düşünürlerine göre iyi bir yaşam için kendi kendine yeterlilik, sorgulayıcı bir düşünme bilinci, ruhsal gelişim, mutluluk, erdem, karakter, adalet ve iç huzur gibi değerler büyük önem taşımaktadır. Öyle ki ancak başkasına muhtaç olmayan ve kendine yetebilen bir kimse hürce yaşayabilir ve ötekinin hakkını arayabilir. Nussbaum bu dönem düşünürlerinden olan Sokrates'ten eleştirel düşünebilme becerisini, Diogenes'ten dünya vatandaşlığı düşüncesini, Aristoteles'ten adalet ve ahlaki erdemler fikrini ve de insanın kendi kendine yetebilme düşüncesini ödünç almış ve iyi yaşam

²⁰⁶ [Big Thinker: Who is Martha Nussbaum? - The Ethics Centre](#) 20.7.2021 tarihinde erişildi.

felsefesini bu ve bunun gibi düşüncelerden hareketle inşa etmiştir. Elbette bu etik ve politik ilkeler bütün canlılar için iyi bir yaşamı amaçlayan Yapabilirlikler Yaklaşımının temelini oluşturmaktadır. Buraya kadar genel itibariyle insan için iyi yaşam sorunu üzerinde duruldu. Ancak öteki türler için iyi bir yaşamın ölçütünün ne olduğu veya ne olması gerektiği de sorgulanmalıdır.

1.1.4. Öteki Türler için İyi Yaşamın İmkânı

İnsanlar için iyi yaşama imkan veren koşullardan bahsedilebileceği gibi hayvanlar ve bitkiler gibi öteki türler için de iyi yaşamdan söz edilmektedir. Buraya kadar anlatılanlardan hareketle Aristoteles ve bazı Antik Yunan Dönem düşünürleri iyi yaşamı özellikle insanlar açısından değerlendirmiştir. Ancak bu demek değildir ki Aristoteles doğadaki canlıları araştırma konusu yapmamıştır. Aristoteles felsefesinde teori ve pratik arasında olduğu gibi doğa bilimleri ile sosyal bilimler arasında ve doğa ile insan arasında da bir zıtlıktan bahsetmek mantıksız olacaktır. Üstelik kendisi siyasi ve sosyo-kültürel olayların pek çoğunu empirik analizden geçirmiştir. Doğayı bir mekanizmaya indirgeyen her tür düşünceye karşıdır. Kendisi *Politika* ve *Eudemos'a Etica* gibi eserlerinde; öteki ile birlikte yaşamak (*Suzen*) ve iyi yaşamın (*Eu-Zen*) öneminden bahseder. İnsanın doğa ile olan ilişkisi bir hegemonyaya veya doğaya üstün olmaya dayalı bir mutlak egemenlik fikrine dayanmamalıdır. Böyle bir düşünce salt hayvanlar ve bitkiler gibi öteki türleri değil insanın kendisini de ortadan kaldırma tehlikesini doğurur. Oysa Aristoteles'e göre insan, içinde yaşadığı doğanın bir parçasıdır ve bu sebeple iyi bir yaşam için doğayı da gözetmelidir.²⁰⁷ Diğer yandan gerek Aristoteles'in gerek Nussbaum'un insanın hayvani yönüne ve kırılganlığına vurgu yaptıkları da ifade edilmişti. İnsanın da doğadaki

²⁰⁷ Hatice Nur Beyaz Erkızan, *Aristoteles Yazıları Varlık, Bilgi ve Yaşam Üzerine, Yaşamak, Birlikte Yaşamak ve İyi Yaşamak*, Sentez Yayınları, Ankara, 2013, ss. 11-13, 45.

öteki türler gibi savunmasız olduğu durum ve anlar olabilmektedir. Kırılganlığın aşılması için Yapabilirlikler Yaklaşımında öteki türler ile olumlu ilişki içinde ve onları gözeterek yaşamak gerektiğinden söz edilmektedir.

O halde insan olmayan öteki türler için iyi yaşamın imkanı nedir? Elbette burada niceliksel ve niteliksel ölçütlerden söz edilebilir. Ancak bunun öncesinde hayvanların yaşadığı sorunlara dikkat çekmek gerekir. Günümüzde pek çok hayvan işkence veya şiddete maruz kalabilmekte, pek çok tavuk ekonomik fayda için yapay koşullarda oldukça hızlı bir biçimde büyütülmekte ve bunun sonucunda sakatlık, bazı organlarında kayıp ve solunum yetersizliği gibi pek çok sorun yaşamaktadır. Yine deney hayvanları etik olmayan davranış ve şartlara maruz kalır. Modern fabrika çiftliklerinde çoğu hayvan oyun ve eğlence yapabilirliğinden mahrum yaşamlar sürer. Hayvanların acı çekmesi, anestezisiz bir şekilde öldürülmeleri veya ameliyat edilmeleri, aile ve yuvalarından koparılmaları, deney hayvanlarının uygun olmayan ortamlarda barındırılması gerek evcil gerekse vahşi olsun hiçbir hayvan için etik ve adil değildir. Hayvanların da insanlar gibi yaşamdan zevk almaya ve iyi bir yaşama hakları vardır. Hayvanlar öldürüldüğünde onların tecrübe edilmemiş değerli yaşamları da ortadan kaldırılmış olur. Hayvan hakları aktivisti olan Martin Balluch (1964-) için “öldürmek, bilinçli ve özerk varlıklara yapılabilecek en büyük zarardır.” Tom Regan (1938-2017) ise hayvanları çıkar uğruna kullanmanın adil olmadığını belirtir.²⁰⁸ Burada özellikle Regan’ın ifadesi önemlidir. Çünkü öteki türlerin problemlerini salt etik açıdan değil politik açıdan da değerlendirmektedir. Bu şekilde bir değerlendirme ise sorunların adalete taşınması ve çözümlenmesi açısından önem arz eder. Hayvanların iyi yaşamı için sorunlarının

²⁰⁸ Akt. Alice Oven, “Redefining ‘a good life’ for domestic animals: the role of pleasure in positive welfare”, 2018: <https://www.aliceanimalwelfare.com/redefining-a-good-life-for-domestic-animals-the-role-of-pleasure-in-positive-welfare/> 23.1.2022 tarihinde erişildi.

gündeme taşınması elzemdir. Bunun için hak ve erdem temelli yaklaşımların ve yasaların uygulanması gereklidir.

Her hayvan ve doğadaki her canlı için hayat, yaşamaya değer bir yer haline getirilmedikçe, bu sorunlarla karşılaşılmaya devam edilecektir. Şüphesiz kendilerine bir tercih hakkı sunulsaydı acısız bir yaşamı tercih ederlerdi. Her canlı için daha yüksek bir refah standardını sağlayabilmek, iyi yaşam için kaçınılmaz olmalıdır. Sokak hayvanları düşünüldüğünde elbette devlete düşen görevler vardır ve devlet müdahalesi sorunlara kalıcı çözümler sağlayacaktır ancak insanların da bu konuda ilgili olması probleme çözüm sağlayabilir. Örneğin kedi-köpekler için ilkel de olsa poşetli kartonlardan veya tahtadan barınaklar yapmak, hasta olanlar için belediye ile iletişime geçmek, su ve yemek ihtiyaçlarını sağlamak veya sularına vitamin damlatmak az da olsa sorunlarını giderebilir ve iyi yaşamalarına imkan verebilir.²⁰⁹ Ancak bu gibi eylemler her ne kadar çözüm sağlasa da bu çözümler geçicidir. Zira insanların tüm hayvanların sorunlarıyla ilgilenmesi oldukça zordur ve bu sebeple bu konuda hayvanlar için daha çok devletin bir şeyler yapması gerekebilir. Hayvan barınakları burada bir çözüm olarak düşünülse de barınakların nasıl koşulları olduğu da araştırılmalıdır. Diğer yandan insanlarda olduğu gibi öteki türler için de tek bir maddi ölçüt iyi yaşamı sağlamaya yetmez. Sözgelimi hayvanlar için sadece gıda sorununu çözmek veya salt barınak sağlamak iyi yaşamı sağlamaz. Dolayısıyla birden çok niceliksel ve niteliksel ölçütün yaşama geçirilmesi gereklidir.

Devlet, en başta hasta veya sakatlanmış hayvanların kontrol ve tedavi edilmesinden sorumlu olmalıdır. Elbette ortada bir problem olmadığında da olası

²⁰⁹<https://www.mapfre.com.tr/blog/dusle/kisin-sokak-hayvanlari-icin-neler-yapilir/>.

<https://hthayat.haberturk.com/yasam/guncel/haber/1058796-sokak-hayvanlari-icin-neler-yapabiliriz>.

24.1.2022 tarihinde erişildi.

muhtemel sorunlara engel olunabilecek önlemler alınmalıdır. Sözgelimi bir hayvanın rahatlığı, zevki, ilgisi ve güveni için fırsatlar yaratılmalıdır. Yine yüksek standartlardaki veteriner bakımı ve en yüksek hayvancılık standartları da hayat kurtarıcı olabilmektedir. Öte yandan hayvanlar için iyi yaşamı değerlendirebilmede bilimsel veya evrensel olarak kabul edilen bir yaklaşım yoktur. İnsanlar ise hayvanların yaşam kalitelerini farklı biçimlerde puanlayabilirler.²¹⁰ Ancak burada iyi yaşamın ölçütü olarak *Farm Animal Welfare Committee* (FAWC)'nin belirlemiş olduğu şu kriterler temel alınabilir; *konfor, zevk, ilgi ve güven...* Fark edildiği üzere sadece gıda ve barınak sağlamak yeterli bir çözüm değildir. Aynı zamanda hayvanların da ilgi ve şefkate, güvenli, konforlu ve sıcak bir ortama ihtiyaçları vardır. Bunun yanı sıra elbette onlar için zararların en aza düşürülmesi ve sağlıkları için bakımları ile ilgilenilmesi gerekir. Burada konfor, zevk, ilgi ve güven ölçütlerini kısaca açmak gerekirse:

- a. Konfor: Hayvanlar için rahat fiziksel/termal ortam ve en az zarar için güvenli bir çevre sağlanmalıdır.
- b. Zevk: Hayvanlara tercihe dayalı gıda zenginliği sağlanmalıdır. Tıpkı insanlar veya çocuklar gibi onların da oyun tercihleri uygulanabilmeli, olumlu üreme ve beslenme deneyimleri yaşayabilmelidirler.
- c. Kendinden Eminlik ve İlgi: Hayvanlar, insanlarla ve kendi gruplarıyla olumlu sosyal deneyimler yaşayabilmelidir.
- d. Güvenli Ortam: Hayvanlar, yaşamları boyunca zengin bir çevre yaşayabilmelidir. Hayvanlar, bilişsel zenginleştirme yoluyla olumlu duygusal durumları deneyimleyebilmeli ve güvenlikleri sağlanmalıdır.
- e. Sağlıklı Yaşam: Hayvan bakıcıları, günlük ve uzun vadeli hayvan sağlığını etkin bir şekilde yönetmeli ve hayvanlar sakatlanmalardan arınmış bir iyi yaşam yaşayabilmelidir.²¹¹

Hayvan refahı üzerine yazan Sidney Üniversitesi profesörü David Fraser ise hayvanlara iyi yaşam sağlayabilecek bazı kriterleri şu şekilde özetlemiştir:

- a. Hayvanların sağlıklı ve başarılı olmaları, öyle ki, işleyişin bir yönünün diğerlerinin aleyhine gelişmemesi gerekir ve davranış ve fizyoloji sistemlerinin, sağlığın

²¹⁰ James W. Yeates, "How Good? Ethical Criteria for a 'Good Life' for Farm Animals", *J. Agric Environ Ethics*, Springer, 2017, 23-35, s. 28.

²¹¹ Joanne L. Edgar, Siobhan M. Mullan, Joy C. Pritchard, Una J. C. McFarlane and David C. J. Main, "Towards a 'Good Life' for Farm Animals: Development of a Resource Tier Framework to Achieve Positive Welfare for Laying Hens", *Animals*, 3 (3), Langford, Temmuz 2013, ss. 584-605.

bozulabileceği, hayvanların bir şeyler yapma yeteneğine sahip olduğu yerlere itilmemesini içerir.

- b. Farklı çevresel koşullar arasından seçim yapma özgürlüğü ve hayvanların hayattan zevk alabilmeleridir.
- c. Olumlu durumlar yaşayabilmeleri ve olumsuz durumların en aza indirilmesi de dahil olmak üzere güçlü bir şekilde motive olmalarıdır.²¹²

Görüldüğü üzere hayvanların da tıpkı insanlar gibi duyguları, bağ/ilişki kurma ve oyun gibi temel ihtiyaç ve istekleri vardır. Üstelik hayvanlar ile dostluk kurmak insan sağlığı ve psikolojisi için de iyi olabilir. Yukarıda sözü edilen bu ilkelere Yapabilirlikler Yaklaşımında da yer verilir. Buna göre öteki türler ile bağ kurma ve onlarla olumlu ilişkiler içinde yaşayabilme yapabilirliği, hayatın yaşanmaya değer ve uzun olması, güvenlik, özgürlük, beden sağlığı ve bütünlüğü ile oyun ve eğlence gibi ilkeler merkezi yapabilirlikler listesinde de yer almaktadır. Elbette bu listede öteki türler ile olumlu ilişki içinde ve onları gözeterek yaşamak gerektiği de belirtilir. Görüldüğü üzere Yapabilirlikler Yaklaşımı iyi yaşamı değerlendirirken pek çok niteliksel ölçüte yer vermektedir ve bu sebeple öteki kuram ve yaklaşımlara göre daha makul bir yaklaşımdır. Öyle ki kaynağa dayalı yaklaşımlar salt ekonomik-maddi problemler ile ilgilendirilir ve fakat hayvanlar için sadece maddi sorunları gidermek bir çözüm değildir. Öte yandan Faydacılar her ne kadar bu konuya katkı sağlamış olsalar da kuramda belli başlı eksiklikler (*uyarlanabilir tercihleri görmezden gelmesi ve insan zevki için hayvana uygulanacak zalimliğe izin vermesi gibi*) göze çarpar. Ayrıca yine tek bir ölçüye dayanır. Ancak doğadaki bütünselliğin korunması için hayvanların sağlıklı bir şekilde eylemde bulunabilmesi, dostane muameleler görmesi ve onların da birer fail olarak görülmesi gereklidir. Üstelik salt hayvanların değil bu bütünselliğin korunabilmesi, ekosistemin sağlıklı bir şekilde işleyebilmesi ve gelecek nesillerin de hak, özgürlük ve yapabilirliklerinin artırılması adına çevre kalitesine yaşamsal bir önem verilmelidir. Bu sorun liberal siyasette ve evrensel adalet çalışmalarında kapsamlı bir biçimde değerlendirilmektedir. Nitekim

²¹² Akt. Daniel M. Weary, “A Good Life for Laboratory Animals – How Far Must Refinement Go?”, *Altex Proceedings*, 1/12, Proceedings of WC8, s. 12.

çevrenin kalitesi, insan sağlığı için de önemlidir.²¹³ Fakat öteki türler insanlar için değil sadece canlı oldukları için iyi yaşamayı hak ederler. Burada hangi canlıların sözgelimi duyarlı varlıkların mı yoksa doğadaki bütün canlıların mı iyi yaşamı hak ettiği sorulabilir. Bu meseleye yani türçülük problemi ile duyarlılık meselesine ikinci bölümde ayrıntılı olarak yer verilecektir.

Dolayısıyla bu kısma kadar sözü edilen bu problemlere merkezi yapabilirlikler listesi bir çözüm olarak düşünülebilir. Çünkü yaklaşımda, hayvanların insanlar gibi iyi ve kaliteli bir yaşam için salt maddi değerlerin yeterli olmadığına vurgu yapılır. Liberal bir Yeni-Aristotelesçi olarak Nussbaum, hayvanlar ile olan ortaklığımıza vurgu yaparak öteki türleri de “ortak politik bir iyi yaşam”ın kapsamına alır. Hayvanlar da yaşamda birer fail oldukları ve insanlar gibi yas tutabilme ve acıyı deneyimleyebilme yetisine sahip oldukları için adaletin konusunu oluşturmalarıdır. İyi bir yaşam için pek çok ölçüt sayılabilir. Ancak sorunlara en kalıcı çözüm adaletin sağlanmasıdır. Yapabilirlikler Yaklaşımına göre iyi bir yaşam için öncelikle duyarlı olan yani acıyı deneyimleyebilen her hayvanın yaşamını sürdürmeye hakkı vardır. İkinci bir ölçüt ise hayvanları işkenceye uğramaktan uzak tutacak ve onların bedensel bütünlüklerini koruyup sağlıklı bir yaşam sürdürebilmelerine olanak sağlayacak politik ilkeleri yaşama geçirebilmektir. Hayvanlar da insanlar gibi saygın varlıklardır. Yine hayvanların iyi yaşam için alanlarının korunması ve uygun yaşama yerlerinin olması gereklidir. Nussbaum’a göre tüm bunlar küresel bir adalet anlayışıyla mümkün görünmektedir.²¹⁴

Nussbaum iyi bir yaşam için hayvanların bedensel sağlığının ve bütünlüğünün korunması ile hareket özgürlüğünün engellenmemesi gerektiğinden yanadır. Ancak evcil hayvanların ve et, süt veya yumurta üretimi için tutulan hayvanların hareket alanları

²¹³ Nussbaum, *Yapabilirlikler Yaratmak*, ss. 177-182.

²¹⁴ Barış Mutlu, “Yeni-Aristotelesçi Bir Bakış Açısıyla Hayvanlar ve Hayvanlığımız”, ss. 553, 567-570.

sınırlandırılmış görünmektedir.²¹⁵ Kanun “halihazırda hayvan bedenlerine yönelik bazı açık zulmü yasaklıyor: dövme, cinsel saldırı yapmak, hayvanı diğer hayvanlarla kavgada kullanmak üzere eğitmek”²¹⁶ gibi. Bununla birlikte tırnakların kesilmesi (kediler) ve kuyruk kesilmesi olarak güncel iki tartışma konusu vardır. Tırnak kesilmesi konusunda Nussbaum Yapabilirlikler Yaklaşımının tutumunu şekilde izah eder:

Hayvanların rahatlığı veya estetik kaygılar nedeniyle, karakteristik yaşam biçimindeki merkezi bir unsuru ortadan kaldıran, ağrısız olanlar da dahil olmak üzere tüm bedensel değişiklikleri yasaklamasıdır. Pençe çıkarmanın sorunu, kedilerin tırmanmak ve çekiş kazanmak için pençeleri kullanmayı içeren yaşam biçimlerinin önemli bir bölümünü kullanmasını engellemesidir. Tırnakları kesilmiş bir kedi dışarıya çıkarsa ağaçlara tırmanamayacak ve kendini savunamayacaktır. Açık havada bir kedinin yasa dışı ilan edilmesi gerçek bir zulümdür. Ancak evdeki bir kedi için bile pençelerin çıkarılması, kedinin patilerini çekiş, tırmanma ve tırmalama için neredeyse işe yaramaz hale getiriyor.²¹⁷

Köpeklerin kuyruklarının kesilmesi konusunda ise hayvanın estetik görünümü ve rahatlığı açısından değerlendirildiğinde problem teşkil eder. Kuyruk kesmenin nedeni “kuduz şüphesine dayanan tamamen yanlış bir sağlık endişesi, geleneklere sadık kalmak, hayvan görünümünün iyileştirilmesi, köpeklerin avlanma sırasında kendilerine zarar vermelerinin önlenmesi, köpeklerin gösteri için ekonomik nedenlerden dolayı estetik bir görünüme sahip olmalarını istemek, kuyruk yaralanmalarının önlenmesi, daha iyi hijyen ve insanlarla daha uyumlu bir birlikte yaşamının sağlanması”²¹⁸ olarak sıralanabilir. Ancak kuyruğun kesilmesi anestesiz yapıldığında ağrı, hayvanın beden sağlığı ve bütünlüğü açısından engel teşkil eder. Bu sayılan nedenler arasında en makul olanları hijyenlerini korumak ve kuyruk yaralanmalarını önlemektir. Ancak kuyruk yaralanmalarının önlenmesine ilişkin veriler sonuçsuz görünmektedir. Hijyen konusunda ise hayvanlara yönelik yapılacak bakımlar ve tımar bu sorunu ortadan kaldıracaktır. Esasen hayvanların kuyruklarının kesilmesi bakımdan ziyade estetik ve rahatlık

²¹⁵ Nussbaum, *Justice for Animals*, ss. 209-212.

²¹⁶ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 212, 214.

²¹⁷ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 212.

²¹⁸ Nussbaum, *Justice for Animals*, ss. 212-213.

nedeniyle tercih edilir. Kuyruk kesilmesinin başlıca muhalifleri arasında ise “veteriner hekimler (Birleşik Krallık ve Avrupa’daki mesleki dernekleri kuyruk kesimini yasaklıyor), Evcil Hayvanların Korunmasına İlişkin Çok Taraflı Sözleşmesi ve kulak kesmeyi, ses tellerinin çıkarılmasını, diş çıkarmayı ve kuyruk kesimini yasaklayan Avrupa Konseyi”²¹⁹ yer alır. Hayvan kuyruğunun kesilmesi hayvanın yapısal ve işlevsel bütünlüğüne zarar verdiği için böyle bir müdahalede bulunmak yanlıştır. Öyle ki kuyruk duyarlı bir denge organıdır. Hareket etmeyi sağladığı gibi iletişim için ve bölgeyi işaretlemek için de kullanılır.²²⁰ Bu sebeple hayvanın kuyruğunu kesmek onun yapabilirliğini ortadan kaldıracığı için makul görünmemektedir.

Başka bir çözüm olarak hayvanların yaşam alanlarının genişletilmesinden yanadır. Kediler her ne kadar ev yaşamına adapte olabilseler de egzersiz ihtiyacı olan köpekler için durum farklı olabilir. Her insanın büyük bir bahçesi olmadığı için özellikle evcil hayvan sahipleri köpekleri için tıpkı çocuk parkları gibi köpeklerinin eğlenebileceği alanlara gereksinim duyarlar. Sokaklarda tasmalı bir köpekle dolaşmak her zaman mümkün olmayabilir ve köpeklerin tasmasız, özgür ve diğer köpeklerle sosyalleşmesine imkan tanıyan alanlara ihtiyacı vardır. Kamusal alan tasarımı nasıl engelli insanlar için radikal değişikliklere uğradıysa, aynı şekilde köpekler için de yeniden tasarlanacak alanlar yaratılması gerekir. Köpek parkları geniş olmalı ve tırmanma ve atlama gibi fırsatlara sahip olmalıdır.²²¹ Bir diğer sorun hayvanların insanlar gibi doğum kontrolünü planlayamamasıdır. Yapabilirlikler Yaklaşımı, her hayvanın üreme konusunda şanslı olacağını öne sürer. Yaklaşımına göre;

İlk doğumdan sonra hayvanın sağlığı ve dişi hayvanın tekrarlanan gebelikler nedeniyle tükenmesini önlemek ve uygun yuvalar bulamayan ve muhtemelen ya terk edilecek ya da barınakların zaten aşırı yüklenmiş olan nüfusunu artıracak olan çok sayıda yavru kedi ve

²¹⁹ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 213.

²²⁰ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 213.

²²¹ Nussbaum, *Justice for Animals*, s.215.

yavru kedinin uğradığı zararı önlemek için kısırlaştırma uygun görünmektedir. Kısırlaştırma hayvanın bedensel sağlığı ve bütünlüğünü korumak açısından önemli görünmektedir.²²²

Nussbaum kısırlaştırmayı önerse de kısırlaştırmanın da acısız olmasına dikkat edilmesi gerektiğinin altını çizer.²²³ Dolayısıyla hayvanların iyi bir yaşam yaşayabilmesi için önemli olan kıstaslar üreme, beden sağlığı ve bedensel bütünlüğünün korunmasıdır. İyi yaşamın bir diğer ölçütü Nussbaum'a göre eğitimidir. Ona göre bir hayvanın iyi sosyal davranışlar kazanabilmesi ısırılmamak ve halıyı kirletmemek gibi alışkanlıklar kazanmakla mümkün olabilir. Ancak eğitim sadece kontrol etmek değildir aynı zamanda hayvanın sosyal olgunluğunun da gelişmesidir.²²⁴ Ayrıca Nussbaum'a göre her evcil hayvanın "duyu, hayal gücü, düşünce ve oyun yapabilirliklerine karşılık olarak, duyularını ve meraklarını harekete geçiren, onları hem diğer hayvanlarla hem de insanlarla oyundan keyif almaya davet eden ortamlara"²²⁵ sahip olmaları gerekir. Özellikle meşgul insanlar hayvanlarını kendi başına bıraktığında hayvanlar hareketsizlik yüzünden hastalanabilmektedir. Ayrıca Nussbaum'a göre hayvanlar için iyi bir yaşam şu şekilde mümkün olabilir:

İyi bir hayat, insanla daha geniş bir ilişki içinde çıkarlarına saygı gösterilmesi anlamına gelir; kısacası tüm merkezi köpek veya kedi yeteneklerinde yeterli seçeneğe sahip olmak; yalnızca insanların çıkarlarının dikte ettiği değil, canlının kendisine ait olan iyi bir yaşam yaşayabilmektir. Ve bu iyi yaşam hiçbir zaman yalnız bir yaşam olmayacağı, her zaman insanlarla (ve çoğunlukla diğer hayvanlarla) iç içe olacağı için, insanlarla ilişkinin karşılıklı sevgi dolu ve karşılıklı saygılı bir ilişki olması çok önemlidir. Eğer sevgi ve saygı varsa ve eğer insanlar evcil hayvanı sadece bir oyuncak ya da alet olarak değil, kendi amaçları olan bağımsız bir varlık olarak düşünmeyi gerçekten öğrenirlerse, geri kalan her şey gelecektir.²²⁶

Evcil hayvanların yanı sıra at, koyun ve tavuk gibi dışarıda yaşayan hayvanlar için de iyi yaşam standartları oluşturulmalıdır. Atlar insanlar ile iyi bir ilişkiden keyif alırlar. Bir başlarına bırakıldıklarında iyi bir yaşama sahip olamazlar. Diğer yandan atlar

²²² Nussbaum, *Justice for Animals*, ss. 215-216.

²²³ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 200.

²²⁴ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 217.

²²⁵ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 218.

²²⁶ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 219.

açısından en önemli sorunlardan birisi at yarışlarıdır. Özel köpek yetiştiriciliğinin kaldırılması gerektiği gibi safkan at yarışına da son verilmesi gerekir. Yarış endüstrisi için atlar gereğinden fazla yıpratılır ve bu, zulümle eş değerdir. Ayrıca yarışlar için ince bacaklara sahip olacak şekilde yetiştirilmeleri sağlanır ve bu sebeple hem bacakları zarar görür hem de erken ölümlerine neden olur. Bu sebeple bu tarz bir uygulama derhal yasa dışı hale getirilmelidir. Aynı durum inekler için de söz konusudur. Şu an günümüz süt endüstrisi yüzünden inekler, atların uğradığı zulme uğrarlar. Bol süt üretebilmek için yetiştirildiklerinden dolayı bu hayvanların kemikleri zayıflar ve sürekli hamile bırakılmaları da pek çok sağlık sorununa neden olur.²²⁷ Hayvanların iyi bir yaşam yaşayabilmeleri için en önemli ölçütlerden birincisi sağlıklı olmaktır. Bu sebeple yine bu konuda da bir düzenlemeye gidilmesi gerekir.

Koyunlar söz konusu olduğunda atlar veya inekler kadar problem yaşamadıkları açıktır. Ancak çoğu kez koyunlara da iyi davranılmamaktadır. Nussbaum veganların aksine hayvanlar zarar görmediği ve bakımları yapıldığı sürece hayvansal ürünlerin kullanımında problem olmadığı düşüncesindedir. Ancak tavuklar söz konusu olduğunda bilhassa yumurta üretmek için yetiştirilen tavuklar da inek ve atların yaşadığı problemlere benzer sorunlar ve aynı istismarı yaşarlar. Gezen tavuk yerine fabrikalarda, kapalı ve dar kafeslerde yetiştirilen tavukların tercih edilmesi hayvan için işkenceden farksızdır. Üstelik erkek civcivlerin veya yumurta üretimi olmayan tavukların öldürülmesi kabul edilebilir değildir. Tavukların iyi bir yaşam yaşayabilmeleri için keşfedip oyun oynayabilecekleri, olumlu ilişkiler kurabilecekleri ve etrafta dolaşabilecekleri geniş bir ortama sahip olmaları önem arz eder. Hamsterlar, gerbiller, muhabbet kuşları, altın balıklar, kaplumbağalar ve kanaryalar da her ne kadar evde beslenebilse de bu hayvanlar da doğası gereği vahşi hayvanlardır ve ev yaşamına adapte olamayabilirler. Özetle

²²⁷ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 220.

Nussbaum'a göre hayvanlara, "kendi yaşamlarını sürdüren aktif bağımlı vatandaşlar" olarak davranıldığı sürece hiçbir problem olmayacaktır.²²⁸

Bir diğer problem canlıların yaşam alanlarının tahrip edilmesidir. Bu sorun canlılar kadar insan sağlığı için de etik bir problemdir. Ancak Nussbaum öteki türlerin sadece canlı olduğu ve bizzat kendi iyilikleri için iyi yaşamaya hakkı olduğunu savunmaktadır. Yasalar evcil hayvanlar konusunda oldukça hassastır ve aynı durum sokak hayvanları için de geçerli olmalıdır. Bu hayvanlar evrensel yasal işlemlerle korunmalıdırlar. Bu sebeple Nussbaum öteki türlerin hakkını savunmak için yeni etik ve politik bir yaklaşıma ihtiyaç olduğunu altını çizerek Yapabilirlikler Yaklaşımının bu imkanı verdiğini belirtir. İnsanlardan beklenen ise öteki türlere karşı gereken sağduyuyu gösterebilmektir. Gerek etik gerek hukuki sahada öteki türlerin problemlerine çözüm üretebilmede beşeri bilimlere ihtiyaç vardır ve felsefe bu konuda etkili argümanlar sağlayabilir. Dolayısıyla filozofların sözü edilen sorunlar için işe koyulması gerekir. Aynı evreni paylaştığımız türlere karşı olan davranışımız insanlığımızın farklı bir yönünü gösterir. O halde bu sorunu ihmal etmek, insani olarak başarısızlığımızı gösterecektir.²²⁹

Öte yandan öteki türler ile olan ilişkide onları gözeterek yaşayabilmek ve çevreyi korumak da önemlidir. Fakat insanoğlunun toplumsal sözleşme ve yerleşik düzene geçmesiyle beraber doğadaki yegane güç olduğu fikri egemen olmuştur. Kentleşme, sanayileşme ve teknolojinin ivme kazanması bu düşünceyi daha da belirgin hale getirmiş ve doğal çevre üzerinde geri dönüşü oldukça zor olan tahribatlara zemin hazırlanmıştır. Sanayileşmenin olumsuz sonuçları arasında fabrika atıkları, hızlı göç ve bu göç sonucunda gecekondulaşma, nüfus kontrolü sorunu ile çarpık kentleşme ve hastane, okul

²²⁸ Nussbaum, *Justice for Animals*, ss. 221-222.

²²⁹ <https://news.uchicago.edu/story/prof-martha-c-nussbaum-address-animal-rights-humanities-day-keynote>. 17.10.2022 tarihinde erişildi.

gibi yapıların doğal alanlara kurulması sayılabilir. Dolayısıyla doğal çevrenin hızla tahrip edilmesi hem insanlar hem de öteki türler üzerinde pek çok olumsuz sonuç doğurmuştur. Bu gibi sorunlar etik problem olarak görüldüğü ve etik de subjektif bir mesele olduğu için sayılan evrensel sorunlara hukuksal süreçler üzerinden çözüm aramak daha makul görünmektedir.²³⁰ Çünkü çevredeki bütün canlıların iyi ve sağlıklı yaşamaya hakkı vardır. Nussbaum bu sorunların etik bir problem olarak görüldüğü sürece çözülemeyeceğini düşünmektedir. Bu sebeple çarpık kentleşme, göç, gecekondulaşma, nüfus kontrol sorunu, doğal alanların tahribatı ve fabrika atıkları gibi sorunların yasalara taşınması ve acilen çözüme kavuşturulması gereklidir.

Yaşam kalitesi doğadaki her canlı için yaşamsal önem taşır. İyi bir yaşam salt fiziksel, sosyo-kültürel, politik, insani ve psikolojik koşulların iyileştirilmesini değil ve fakat bunlarla birlikte aynı zamanda çevresel koşulların da iyileştirilmesini gerektirir. Çevre kalitesi daima yaşam kalitesinin önemli bileşenlerinden biri olmuştur. Çevrenin kalitesini belirleyen ölçüt veya değerler ise şu şekilde sıralanabilir “güzellik ve estetik, temiz hava, temiz çevre, gürültü kirliliğinin olmaması, çevresel altyapı ve hizmetlerin iyileştirilmesi” olarak... Burada elbette çevre kalitesini olumsuz yönde etkileyen etkenlerden de söz etmek gerekir. Sözelimi özellikle kentsel atıklar ile hava ve su kirliliği günlük hayatı önemli ölçüde etkiler. Öyle ki pek çok bulaşıcı hastalık hava ve su yoluyla ortaya çıkmaktadır ve dolayısıyla çevre kalitesini iyileştirmek insan sağlığı için de önemlidir. Yine verimli topraklar üzerinde yapılan inşaatlar da çevre kalitesini bozan etkenlerdendir. Diğer sorunlar ise; kültürel ve tarihi mirasların yok olması/edilmesi, iklim

²³⁰ Emrah Akyüz, “Çevre Etiği ve Sokak Hayvanları: İstanbul Örneği”, *Eurasian Conference on Language and Social Sciences*, Ekaterinburg, Russia, 2021, ss. 349-350.

değişikliği, deprem ve sel gibi doğal felaketler ile insanlardan kaynaklanan yangınlar ve trafik kirliliği gibi problemler olarak sayılabilir.²³¹

İyi yaşam veya yaşam kalitesinin göstergeleri arasında pek çok etken sayılabileceği gibi özellikle kentsel yaşam kalitesi ve formlarını tanımlama konusunda pek çok kuramcının fikirleri de mevcuttur. Kevin A. Lynch (1918-1984) iyi yaşamın göstergeleri ile ilgili olarak şu bileşenleri sıralamıştır “canlılık (sağlıklı çevre), duyu (mekan veya kimlik duygusu), uyum (mekanın adaptasyonu), erişim (insanlara, aktivitelere, kaynaklara, mekanlara ve bilgiye erişim) ve denetim (çevrenin kontrol sorumluluğu)”. Bu bileşenler ön plana alındığında daha kaliteli bir yaşamdan söz edilebilecektir. Yine Jane Jacobs (1916-2006) ve Donald Appleyard’ın (1928-1982) yaşam kalitesi ile ilgili saymış oldukları nitelikler arasında ise “yaşanabilirlik, kimlik ve kontrol, erişim, otantiklik, kamusal yaşam, kentsel öz güven ve herkes için çevre” gibi kavramlar öne çıkar. Matthew Carmona ve diğerleri (2003), “geçirgenlik, çeşitlilik, açıklık ve esneklik” terimlerini ve Bentley (1990) ise “geçirgenlik, çeşitlilik, açıklık, görsel uygunluk, zenginlik ve kişiselleştirilebilme” gibi özellikleri ön plana çıkarmıştır. Burada yaşanabilirlik kavramı ile “hayatta kalma, sağlık, konfor ve güvenlik” gibi kriterler kast edilmektedir. Çeşitlilik ile kast edilen ise mekansal güzellik, farklı seçim ve ilgilere sahip olabilme ile duyarlılıktır.²³² Diğer taraftan öteki kentsel yaşam kalitesi göstergeleri arasında ise;

²³¹ Ruşen Keleş, “The Quality of Life and the Environment”, Asia Pacific International Conference on Environment-Behavior Studies, *Procedia Social and Behavioral Sciences* 35, Cyprus, December 2012, 23-32, ss. 23-25.

²³² Akt. Nuran Zeren Gülersoy, Ahsen Özsoy, Azime Tezer Reyhan Genli Yiğiter, Zeynep Günay, “Mevcut Kentsel Dokuda Çevresel Kalitenin İyileştirilmesi Stratejik Kalite Planlaması Modeli”, *İstanbul Teknik Üniversitesi Yay.* İstanbul, 2012, ss. 28-29.

- a. demografik özellikler (mahallelere göre ortalama yoğunluk, hanehalkı sayısı, hane geliri, yapı sahipliği oranı, işsizlik oranı, mahalle/ilçelere göre öğrenci-öğretmen oranı, okul sayısı, öğrenci sayısı, suçluluk istatistikleri),
- b. kullanım ve ulaşım (kullanım türü oranları, park alanına uzaklık, alışveriş alanına uzaklık, hastaneye uzaklık, ulaşım hattına ve durağına uzaklık),
- c. ekoloji (çevrede yer alan orman, göl, nehir ve deniz gibi doğal kaynakların boyutu, bitki örtüsü) ve
- d. kentsel doku özellikleri²³³

gibi ölçütler sayılabilir. Sonuç olarak öteki türler ve elbette insan için iyi bir yaşam; doğaya zarar vermeden ve doğayı koruyarak yaşamayı gerektirir. Böyle bir yaşam ise ancak *düşük enerjili bir teknoloji* ve daha az kirletici enerji modellerinin benimsenmesi (*yenilenebilir enerji*), hijyenik koşulların sağlanması, daha verimli ve adil yapıların inşası, daha az kaynak gerektiren önlemlerin alınması ve daha az tüketen yaşam tarzlarının benimsenmesiyle mümkün olabilir. Aksi halde insan ve doğa için geri dönüşü olmayan çevresel problemler ön plana çıkabilir.²³⁴

Sağlık ve güvenlik gibi sözü edilen yaşam kalitesi bileşenleri Yapabilirlikler Yaklaşımı listesinde de ilk sıralarda yer almaktadır. Yaklaşımına göre öteki türlerin sağlıklı bir şekilde yaşayabilmesi, öteki türler ile olumlu ilişkiler içinde ve onları gözeterek yaşayabilmek, öteki türlerin yaşam alanlarını koruyabilmek ve bu türlere saygıyı gerektirecek biçimde oluşturulmuş yasalar öteki türlerin iyi yaşamı için öncelikli öneme sahiptir. Ayrıca sözü edilen bileşenler yaşam kalitesini belirlediği gibi yaşam kalitesi aynı zamanda sunulan hizmetlerle de doğrudan bağlantılıdır. Ancak Nussbaum'un yaklaşımında iyi yaşamın göstergeleri sadece hizmetlerden duyulan memnuniyet olarak değil, ayrıca hizmete erişim ve bu hizmetten faydalanabilme olarak da anlaşılır. Yapabilirlikler Yaklaşımına göre iyi yaşam gerek değerli olan eylemlerin gerçekleştirilmesi gerekse değerli durumlara ulaşabilme yapabilirliğine sahip olmakla

²³³ Robert Marans, "Kentsel Yaşam Kalitesinin Ölçülmesi", çev.: Handan Dülger Türkoğlu, *Mimarlık 335 Dergisi*, Mayıs-Haziran 2007.

²³⁴ Fabiola Hernandez Alvarez, "A Good Life For Everyone, Except The Planet?", *Yale Environment Review*, Yale University, May 9, 2019.

yani iyi olanı yaşama geçirebilmek ve değerli olanı yapabilmekle ölçülmektedir.²³⁵ Sonuç olarak sağlık, güvenlik ve çeşitlilik gibi yaşam kalitesini belirleyen değerli bileşenlerin yaşama geçirilebilmesi için bu ölçütlerin yasalarda genişletilmiş bir biçimde yer verilmesine ihtiyaç vardır.

Hayvanların refah içinde yaşamaları için iyi bir yaşama ihtiyaçları vardır. Ancak insanların, hayvanların ve doğal çevrenin alanını sınırlandırarak evler inşa etmesi hem hayvanların pek çok adalet sorunu ile karşılaşmasına hem de gerek hayvan gerek insan için geri dönüşü olmayan pek çok çevre sorununun ortaya çıkmasına neden olacaktır. Bu sebeple insanların adalet karşısında hesap verebilir olması ve buna yönelik yasaların inşa edilmesi gereklidir.²³⁶ Hayvanlar için iyi yaşam be sebeple önemlidir ve beraberinde yaptırımları da gerektirir.

Buraya kadar öteki türler için iyi yaşamın imkanından söz edildi. Sonuç olarak öteki türlerin iyi yaşamı için bedensel sağlık ve bütünlüğünün korunması, uzun ve yaratıcı hayatlar yaşayabilmeleri, gerek insan gerek öteki türler ile dostane ilişkiler yürütebilecek ortama sahip olması ve bu minvalde birer fail olarak görülmeleri, hareket özgürlüklerinin sağlanması gerekir. Yine çevre kalitesi de iyi yaşam için önemli bir etkidir. Hayvan ve Çevre Etiği, Hayvan Hakları ile Hayvan ve Çevre Adaleti konusuna 2. Bölümde ayrıntılı bir şekilde yer verilecektir. Burada değinilmesi gereken bir diğer husus iyi yaşamın veya *Nasıl Yaşamalı* sorununun sadece Antik Yunan düşünürlerini meşgul etmediğinin, bu problemin modern yaklaşımları da ilgilendiren bir sorun olduğunun altı çizilmelidir. Nussbaum iyi yaşamın ölçütü olarak yapabilirlikleri göstermektedir. Ancak

²³⁵ Z. Aslı Gürel Üçer, “Kentsel Yaşam Kalitesinin Belediye Hizmetleri Kapsamında Belirlenmesine ve Geliştirilmesine Yönelik Bir Yaklaşım: Orta Ölçekli Kent Örnekleri”, *Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Doktora Tezi*, 2009, Ankara, s. 4, s. 17.

²³⁶ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 232.

Yapabilirlikler Yaklaşımına geçmeden evvel Nussbaum'un ele aldığı karşı kuramları incelemek yerinde olacaktır. Zira Nussabum, Yapabilirlikler Yaklaşımını bu kuramları irdeleyerek ve bu kuramlardan hareketle inşa etmiştir.

1.2. Modern Yaklaşımlar Açısından İyi Yaşamın Ölçütü Problemi

Yaşam kalitesini belirleyen ölçütlerden ilki *Gayri Safi Yurt İçi Hasıla Yaklaşımı*dir. Gerek ekonomik büyüme ve refahı temel alan kaynağa dayalı yaklaşımlar gerek GSYİH Yaklaşımı ekonomik gelişmenin ne ölçüde sağlanabildiğine odaklandığı için modern dönemlerde en çok ilgilenilen yaklaşımlardan olmuştur. Öyle ki ekonomi sadece tek bir ülkenin değil dünyadaki bütün ülkelerin gelişmişliğini gösteren bir ölçüt haline gelmiştir. Fakat artan küreselleşme ile birlikte yalnızca refaha dayanan yaşam standardı önemsiz olmaya başlamıştır. Dünya değiştiği gibi insanların ihtiyaçları da gündün güne değiştiği için yaşamın tek bir ölçü birimine göre değerlendirilemeyeceği anlaşılmaya başlamıştır. Hayvanların iyi yaşamı düşünüldüğünde sadece gıda yardımı yapmak veya hayvan için barınaklar yapmak çözüm değildir. Hayvanların da insanlar gibi iyi bir yaşam için ekonomik faydadan çok daha fazlasına ihtiyaçları vardır.

Yaşam kalitesini ölçen yaklaşımlardan bir diğeri de en az acı ve en çok mutluluğa odaklanan fayda odaklı yaklaşımlardır. Ancak ahlakiliğin ve doğruluğun salt mutluluk ve fayda ile ölçülmesi de aynı sorun ve sonuca sebep olmuştur. Ayrıca faydanın ölçülebilir olarak tanımlanması da başlı başına bir sorundur. Zira gerek insanların gerek doğadaki canlıların aynı şeyden aynı oranda haz duyması imkansızdır. Bu ikisi haricinde hayvan hakları ile ilgisi olan diğer yaklaşımlar “Bizim Gibi” Yaklaşımı ve Nussbaum'un Yapabilirlikler Yaklaşımına daha yakın olduğunu düşündüğü “Korsgaard'ın Kantçı Yaklaşımı”dır. Bu yaklaşımlardan “Bizim Gibi” Yaklaşımı hayvanları salt insana benzediği için değerli görmesi bakımından etik açıdan problemlidir. Korsgaard ise tezin ilerleyen başlıklarında da ifade edileceği üzere bütün duyarlı canlıların haklarını

önceleyerek onların salt insan yararı için bir araç olmadığını bizzat kendileri için bir amaç varlığı olduklarını ifade eder. Korsgaard, Kant etiğinden hareketle, hayvan haklarına yeni bir bakış açısı kazandırır. Ayrıca yaklaşımı pek çok niteliksel ve niceliksel ölçütü baz aldığı için Yapabilirlikler Yaklaşımına daha yakın durmaktadır. Ancak Korsgaard hayvanları özyönetim ve test edebilme yapabilirliği olmayan pasif vatandaşlar olarak gördüğü için Nussbaum tarafından eleştiri de alır.

İnsan Hakları Yaklaşımı ele alındığında ise insan-merkezli bir yaklaşım oluşu, pek çok sorunun görmezden gelinmesine ve öteki türlerin ihmal edilmesine neden olur. Nussbaum bu gibi problemleri fark ederek sözü edilen yaklaşımları tenkit etmiş ve bu yaklaşımların karşısına iyi ve adil bir yaşama imkan veren ve ideal bir yaklaşım olduğunu düşündüğü Yapabilirlikler Yaklaşımını yerleştirmiştir. Yaklaşım salt niceliksel ölçütlere değil bunlarla birlikte niteliksel ölçütlere de odaklanır. Tezin ilerleyen kısımlarında sözü edilen kuramlar karşılaştırmalı ve mukayeseli bir şekilde irdelenecek ve Yapabilirlikler Yaklaşımının pek çok soruna karşı daha çözüm odaklı bir yaklaşım olduğu iddia edilecektir. Yaşam kalitesini belirleyen ölçütlerden ilki kaynağa dayalı bir yaklaşım olan GSYİH Yaklaşımıdır. Öncelikle bu yaklaşım ile hesaplaşmak yerinde olacaktır.

1.2.1. İyi Yaşamın Ölçütü Olarak Ekonomik Büyüme

İyi yaşamın kalitesini belirleyen pek çok ölçüt olduğu gibi belli bir grubun veya bir ülkenin iyi bir yaşam yaşamasını ve gerek insanların gerek canlıların gelişmesini belirleyen pek çok kriter de sayılabilir. Yaşam kalitesinin değerlendirilmesine yönelik modern kuram veya yaklaşımlara bakıldığında karşımıza çıkan ilk iki kuram GSYİH Yaklaşımı ve Faydacılık Kuramıdır. Bunlardan GSYİH Yaklaşımı*²³⁷ Nussbaum'a göre

²³⁷ *GSYİH; bir ülkede üretilen mal ve hizmetlerin toplam parasal değerini ifade eder. bir ülke tarafından belirli bir yılda üretilen tüm mal ve hizmetlerin toplam dolar değeridir. Bir ülke ekonomisini

çok da aydınlatıcı değildir. Bunun sebebi gelir dağılımının ülkeden ülkeye ve kişiden kişiye göre farklılıklar göstermesi ve dolayısıyla büyük eşitsizliklere neden olmasıdır. Diğer taraftan Nussbaum'un neo-Aristotelesçi yorumunda iyi yaşamın kısmi kavrayışı, siyasi hedefler için belirlenmiş bir etik anlayış şeklinde tasarlanmıştır. İyi yaşamın temel ölçütlerinden birisi de Aristoteles'in ifade ettiği gibi gerek ahlakta gerek politikada erdemli olmaktır.²³⁸ Dolayısıyla iyi bir yaşam için tek ölçüt olarak ortalama gelir baz alınamaz.

Dünyada yoksullukla mücadele eden pek çok kesim vardır. Ancak zenginliğe sahip olmasına rağmen bu zenginliği kullanamayan da büyük bir kesim vardır. Burada önemli olan sahip olunan kaynaklar değil, bu kaynakların nasıl kullanılabileceği, yaşamların nasıl daha iyi sürdürülebileceği ve her canlının ihtiyaçlarının nasıl karşılanabileceğidir. Sadece ekonomik sahada değil siyasetten sosyal yaşama, sağlıktan eğitime kadar pek çok alanda iyi, adil ve onurlu bir yaşam sürdürebilmek önemlidir. Her canlının hakları ve ayrıcalıkları yasal olarak koruma altına alınmalı ve her birey ve hatta hayvanlar da çeşitli eğitimlere katılabilmelidir. Dolayısıyla her ne kadar tartışmaya açık bir konu olsa da ekonomik zenginlik, yaşam kalitesini ölçmede yetersizdir. Zira yaşam kimi işlevlerin bir kombinasyonudur. Bunlar; yeterli ve iyi beslenme, sağlıklı olma, topluma katılma, onur ve özsaygının korunması gibi eylem ve davranışları içerir. Dolayısıyla yapabilirlikler, seçilen farklı işlevleri ifade eder.²³⁹ Her canlının iyi bir yaşam

değerlendirmek için kullanılan başlıca göstergelerden biridir ve piyasa değişimi ve satın alma gücü paritesi (SAGP) cinsinden hesaplanabilir. Mary Hall, "What Is Purchasing Power Parity (PPP)?", *Investopedia*, 2016.

²³⁸ Martha Craven Nussbaum, *Women and Human Development The Capabilities Approach*, Cambridge University Press, New York, 2000, s. 60, 63.

²³⁹ Martha Craven Nussbaum and Amartya Sen, *The Quality of Life*, Clarendon Press, Oxford, 1993, ss. 1-3.

sürdürebilme özgürlüğüne sahip olması gerekir ancak GSYİH Yaklaşımı sayılan ölçütleri içerisinde barındırmaz.

İyi yaşam sürdürebilmek, değerli yapabilirliklerin iyileştirilmesiyle mümkündür. Yapabilirlikler Yaklaşımı tek bir niceliksel ölçüte değil, bedensel bütünlük, din-ifade özgürlüğü, duygudaşlık, pratik akıl yapabilirliği, mülteci ve engelli çocuklar da dahil her bireyin hatta hayvanların da zorunlu eğitime katılabilmesi, uygun ve elverişli sağlık koşulları, siyasal katılım, dünya vatandaşlığı, her türlü ayrımcılığın engellenmesi, oyun ve eğlence hayatına dahil olabilme, kendini gerçekleştirebilme, öteki milletlerle bir arada yaşayabilme veya öteki türlerle olumlu ilişki içinde ve onları gözeterek yaşayabilmek gibi pek çok nitel ölçüte dayanır. Bu sebeple öteki yaklaşımlara göre daha ideal bir ölçüttür ve iyi bir yaşama imkan verir. Sayılan ölçütler salt insanlar için değil öteki türlerin iyi yaşamı için de geçerlidir. Oysa Nussbaum'a göre "sağlık, bedensel bütünlük, eğitim, siyasi katılıma erişim, boş zaman, saygıya dayalı ve aşağılanmayı önleyen ilişkiler; bunların ve yaşamın diğer unsurlarının hepsi"²⁴⁰ önemli olduğu gibi sayılan yapabilirlikler salt insan yaşamında değil duyarlı olan canlıların da yaşamında olması gereken ölçütlerdir.

İyi yaşamın ölçütü ekonomi gibi tek bir nicel ölçüt ile ölçülemez. Öyle ki iyi yaşam için gerekli araçlardan birisi edinilse bile bu bir ölçüt oluşturamaz. Örneğin herhangi bir engeli veya kalıcı bir hastalığı olan kimse veya bir hayvan her ne kadar ekonomik koşulları iyi durumda olsa da iyi bir yaşam sürdürdüğü söylenemez. Öteki türler için düşünüldüğünde sadece bakımı üstlenmek veya salt gıda problemini gidermek kalıcı bir çözüm sunmaz. Amartya Sen bu konuda Nussbaum gibi iyi bir yaşam için ekonomik kaynakların bir ölçüt oluşturamayacağı düşüncesini onaylamaktadır. Yapabilirlikler Yaklaşımı, ekonomi veya fayda eşitliğinin aslında eşitsizlik ve

²⁴⁰ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 83.

adaletsizliğe yol açtığını gösterir. Aslında eşitliğin sağlanmış gibi görünse de gerçekte öyle olmadığını ortaya koyar.²⁴¹ Buna göre iyi bir yaşam belli bir grubun faydası veya refahı ile ölçülemez. İyi bir yaşam tek tek her canlı için mümkün olmalıdır. Dahası temel problem eşitsizlik değil adaletsizliktir.

Amartya Sen “açlık, bazı insanların yeterli yiyeceğe sahip olmamasının özelliğidir. Yeterince yiyecek olmamasının özelliği değildir”²⁴² sözüyle dünya çapında bütün insanlığa ve elbette bütün canlılara yetecek kadar temel besinin var olduğunu fakat buna herkesin ulaşamadığını ifade etmektedir. Sen, açlığın gıda arzıyla olan ilişkisine vurgu yapsa da insanlar arasındaki eşitsizlik sadece ekonomi alanında kendini göstermemektedir. Dahası *BM Kalkınma Programı*’nın *İnsani Gelişme Raporları*nın açılışını yapan Pakistanlı ekonomist merhum Mahbub ul Haq’ın da 1990 yılında belirttiği gibi “Bir ulusun gerçek zenginliği insanlarıdır. Ve kalkınmanın amacı, uzun, sağlıklı ve yaratıcı yaşamlardan zevk almayı sağlayan bir ortam yaratmaktır. Bu basit ama güçlü gerçek, maddi ve finansal zenginlik peşinde koşarken çoğu zaman unutulur.”²⁴³ Sadece kaynağa dayalı bir ölçümle yola çıkıldığında pek çok eşitsizlik de pekiştirilmiş olacaktır. Şu durumda ekonomi ölçütü veya ekonomik kaynağa dayalı yaklaşımlar yaşam kalitesini değerlendirmede eksik kalmaktadır. Bu durumda GSYİH Yaklaşımının iyi yaşamın değil ekonomik gelişimin ölçütü olarak gösterilebileceği söylenebilir.

Öteki türler düşünüldüğünde ise hayvanlar için sadece mama yardımı yapmak yeterli değildir. Hayvanların da bakım, sağlık, güvenli ve huzurlu bir ortam, sevgi ve

²⁴¹ Enes Eryılmaz, “Amartya Sen: The Idea of Justice”, Kitap Değerlendirmesi, *Dîvân* 2013/1, 166-176, s. 174.

²⁴² Amartya Sen, *Poverty and Famines, An Essay on Entitlement and Deprivation*, Clarendon Press, Oxford, 1981, s. 1.

²⁴³ Nussbaum, “What Makes Life Good?”, 2011, <https://www.thenation.com/article/archive/what-makes-life-good/> 25.7.2021 tarihinde erişildi.

saygı, oyun ve hatta bazı hayvanlar için eğitim gibi yapabilirliklere ihtiyaçları vardır. Hayvanların yaşamış olduğu kötü hayata dikkat çeken ve İngilizler tarafından hazırlanmış olan “Brambell Raporu”nda hayvanlar için bazı özgürlük alanları şu şekilde ifade edilmiştir:

1. Hayvanlar açlık ve susuzluk çekmemeli, temiz suya ve sağlıklı uygun yeme erişebilmelidir.
2. Hayvanlar, rahatsızlık durumundan uzak olmalı, insancıl şekilde korunmalı ve rahat bir dinlenme alanı sağlanmalıdır.
3. Önleme veya hızlı tedavi ile hayvanlar ağrı, yaralanma ve hastalıklardan uzak tutulmalıdır.
4. Hayvanlar, yeterli alana ve imkânlara sahip olmalı ve kendi türündeki hayvanlarla temas kurmalıdır.
5. Hayvanlar korku ve sıkıntıdan uzak olmalı, aksi takdirde tedaviye tabi olmalıdır.²⁴⁴

Bu ilkeler hayvanların kötü yaşam şartlarına dikkat çekmek amacıyla hazırlanmıştır. Hayvanlar sadece ekonomik probleme sahip değildir. Hayvanları ve onların fiziksel-ruhsal sağlığını ve refahını korumak, her türlü sorun ve ihtiyaçlarını gidermek temel meselelerden birisi olmalıdır. Hayvanların iyi yaşamını muhafaza etmek, onların yapabilirliklerini sağladığı gibi onlardan alınacak verimi de arttıracaktır. Öyle ki hayvan ıslahı, hayvanların kötü koşullara maruz kalması veya onların işkenceye uğraması insan sağlığı, insan yapabilirlikleri ve çevre için de bir tehdittir. Ancak temel güvencelerini sağlamak salt insanlık yararı için değil, hayvanların kendisi için gereklidir. Bu sebeple doğal yaşamın dengesi özenle korunmalıdır.

Diğer yandan pek çok kalkınma kuram ve politikalarının amacı özünde saygın bir hayatı yaşama geçirebilmektir. Ancak ekonomik gelişme eğitim ve sağlık gibi alanlar ile özgürlük ve demokraside artışa neden olmayabilir. Üstelik ortalama yaşam süresi hakkında bilgi vermediği gibi GSYİH Yaklaşımının ekonomik gelişme ölçütü ortalama gelire dayanır. Ancak burada önemli olan ortalama gelir düzeyi değildir, temel kıstas *hane*

²⁴⁴ Hülya Sert ve Ayşe Uzmay, “Dünya’da Hayvan Refahı Uygulamalarının Ekonomik ve Sürdürülebilirlik Açısından Değerlendirilmesi”, *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 4, Aydın, 2017, 263-276, s. 265.

başına düşen gelir miktarı olmalıdır. Nussbaum *İnsani Gelişmişlik Endeksi*'ne (İGE) göre yapılan insani gelişmişlik sıralamasının GSYİH Yaklaşımına göre yapılan sıralama ile aynı olmadığını ifade eder. Bir ülke GSYİH Yaklaşımında ilk sıralarda iken İGE listesinde orta sıralarda ve hatta Yapabilirlikler Yaklaşımında son sıralarda görülebilmektedir. Bu sebeple ekonomiye dayalı bir yaklaşım dezavantajlıların haklarını dikkate almamaktadır. Irkçılık ve adaletsizliklerin devasa boyutta olduğu Afrika, ekonomik zenginlikleri fazla olduğu için eskiden gelişmekte olan ülkeler arasındaydı. Ancak ortalama zenginlik, yoksulların, farklı etnik, türsel, dini ve ırksal grupların ne yaptığını göstermez. Bu yaklaşım sadece birkaç yapabilirliğin göstergesi olabileceği için yaşam kalitesi için belirleyici değildir.²⁴⁵ Buna göre GSYİH Yaklaşımı sadece zenginlerin iyi yaşamına odaklanmakta ve adaletsizliği doğurmaktadır. Yaklaşım, öteki türlerin yaşadığı problemleri ise dikkate almamaktadır.

Nussbaum Aristoteles'e referansla servet peşinde koşmanın iyi bir yaşam için hedef olamayacağını belirtir. Aristoteles ekonomik zenginliğin bir amaç değil araç olduğunun bilincindedir. Öyle ki bu ölçüt, politik ilkelere rehberlik eden temel değerler hakkında söz söyleyemez. Aristoteles felsefesi iyi yaşamın ekonomi ile ölçülemeyeceği düşüncesine kaynak sağlamaktadır. Bu durumda ekonominin iyi yaşamı ölçemeyeceği ve adaleti sağlayamayacağı açıktır. Önemli olan, hayatın niteliği ve her canlı için yaşanmaya değer bir yer olmasıdır.²⁴⁶

Bu durumda yapabilirlikleri engelleyen unsurlardan ilki *ekonomik yoksulluktur* fakat yaşam kalitesini belirleyen tek ölçüt ekonomi değildir. Buradaki temel sorun mevcut eşitsizlik ve adaletsizliklerdir. Ancak GSYİH Yaklaşımı mevcut eşitsizliklerle ilgilenmez. Üstelik ekonomik büyüme yaşam kalitesiyle doğru orantılı değildir. Bu

²⁴⁵ Nussbaum, *Creating Capabilities*, ss. 47-50.

²⁴⁶ Nussbaum, "The Capabilities Approach and the History of Philosophy", s. 16.

bakımdan ülkelerin kalkınmışlığı veya canlıların yaşam kalitesi salt GSYİH Yaklaşımıyla ölçülemez. Dünyada adaletsizlik, ırkçılık, türler arasındaki ayrımcılık veya her türlü ayrımcılık, engellilik, mültecilik, yetersiz sağlık, bakım ve beslenme koşulları gibi pek çok problem yaşanmaktadır.²⁴⁷ Dolayısıyla yaşamdaki tek problem yoksulluk değildir. Sağlıksız ve hijyenik olmayan yaşam koşulları, güvenlik ihlali, hayatın yaşanmaya değer olmaması, her türlü ayrımcılık ve farklı ırksal-türsel-etnik-azınlıkların toplumdaki dışlanmaları, kötülük problemi ve ötekileştirme gibi pek çok sorun, yapabilirlikleri engelleyerek adaletsizliğe neden olur. Oysa merkezi yapabilirliklerin baz alınması, bu gibi problemlere karşı bir çıkış yolu sunabilir.

Yapabilirlikler Yaklaşımının önemli temsilcilerinden Amartya Sen'in *yapabilirlikten yoksunluk* anlayışına göre ise yoksulluk yalnızca gelir yetersizliği anlamına gelmez. Yoksulluğu kavramak için sadece hanelerin gelir düzeylerine değil, aynı zamanda içinde yaşadıkları yaşamlara da bakmak gerekir ki yapabilirliklerden yoksun olmak gelir azlığının olmadığı durumlarda da ortaya çıkabilir. Önemli olan bir insanın ve bir canlının ne yapabileceği, ne olabileceği ve neleri gerçekleştirebileceğidir. Yapabilirliklerden yoksun olmanın göstergeleri sadece ekonomik yoksulluk değildir aynı zamanda eğitimsizlik, yetersiz sağlık, beslenme ve barınma koşulları, sosyal güvencesizlik, türcülük ve toplumsal cinsiyet eşitsizliğidir. Dolayısıyla Sen, Nussbaum gibi ortalama gelir düzeyine değil, yaşanan hayata da bakmak gerektiğini savunur. Öyle ki yapabilirliklerden yoksun olmak yoksulluk olmadığında da ortaya çıkabilir.²⁴⁸ Buna göre yoksulluk her ne kadar bir toplumsal eşitsizlik ölçütü olarak görülse ve

²⁴⁷ Yaran, *Adil Bir Dünya Ümidi*, ss. 71-72.

²⁴⁸ Cihan Selek Öz ve Cavit Çolakoğlu, "Yapabilirlikten Yoksunluk Açısından Mikro Kredi Uygulaması: Sakarya İli Örneği", *Çalışma ve Toplum*, 2017/4, 2027-2054, ss. 2027-2028.

değerlendirilse de önemli olan sahip olunan fırsatlar ve seçimler değil, bu fırsatların kullanılıp kullanılmadığıdır.

Sonuç olarak ölçümlerin salt niceliksel olarak yapılarak niteliksel olarak yapılmaması veya tek bir ölçümün kullanılması bir problem olarak ortaya çıkar. Yani yapabilirlikler düzeyinin nasıl ölçülmesi gerektiği sorunu ortaya çıkar. Günümüzde hala GSYİH Yaklaşımı ve *İnsani Gelişmişlik Endeksi (İGE)* tek veya birkaç ölçütü baz alırlar. İGE ekonomik ölçüme ek olarak ortalama hayat süresiyle eğitimi de temel alır. Bu ikisi haricinde zaman geçtikçe farklı ölçme araçları da kullanılmaya başlanmıştır. Sözgelimi *Toplumsal Cinsiyet Güçlendirme Ölçütü Yaklaşımı* kadının siyasi yaşama erişimini de ölçer. Fakat Yapabilirlikler Yaklaşımı sadece insanların veya kadınların sorunları ile değil bunlarla birlikte doğadaki canlıların da iyi ve adil yaşamı ile ilgilenir.²⁴⁹ Yapabilirlikler Yaklaşımı için önemli olan sadece bir insanın veya bir canlının uzun ve sağlıklı veya zengin yaşaması değildir. Önemli olan yaşanan hayatın yaşanmaya değer olması ve yaratıcı bir hayattır. Yaklaşım kadın haklarını da içerisinde barındırır fakat tek sorun kadının veya insanın karşılaştığı problemler değildir. Önemli olan öteki türler gibi dezavantajlı durumda olanların hayatlarının da iyileştirilmesidir.

GSYİH Yaklaşımı tek rakamla hayatın tüm bileşenlerini verememektedir. Pek çok azınlık grubunun mahrumiyetleri, öteki türlerin sorunları ile sosyo-kültürel ve siyasi özgürlüklere dayalı problemleri yanıtlanamamaktadır. Sonuç olarak GSYİH Yaklaşımı dezavantajlı grupların ve öteki türlerin mahrumiyetlerini göz önünde bulundurmaz.²⁵⁰ Bu

²⁴⁹ Nussbaum, *Yapabilirlikler Yaratmak*, ss. 76-79.

²⁵⁰ Süheyla Nur Erçin, “Alternatif Bir Kalkınma Ekonomisi Ölçütü, Martha Nussbaum’un Yapabilirlikler Yaklaşımı”, *Sakarya Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt:8 Sayı:1-2, Temmuz-Ağustos 2020, 23-38, ss. 24-25.

durum da başka alternatif yaklaşımlara başvurmayı gerektirmiştir. Öteki türlerin iyi yaşamı baz alındığında alternatif yaklaşımlardan biri “Bizim Gibi” Yaklaşımıdır.

1.2.2. İyi Yaşamın Ölçütü Olarak “Bizim Gibi” Yaklaşımı

“Bizim Gibi” Yaklaşımı, ABD yasalarında oldukça etkili olduğu düşünülen, hukuk uzmanı Steven Wise’in (1950-2024) bir çalışmasıdır. Bu yaklaşım, sınırlı sayıda hayvan için koruma sağlamayı odak almaktadır. Sınırlı sayıda hayvan yaşamına odaklanması sebebiyle teorinin kapsamının dar olduğu söylenebilir. İyi ve adil bir yaşam için temel kıstas hayvanlara verilen hakların genişletilmesi ve hayvan çeşitliliğini önemsemektir.²⁵¹ Bu bağlamda bu yaklaşımın da hayvanların problemlerini çözme konusunda eksik olduğu açıktır.

Yüzyıllardır genel kabul görmüş olan kanı, hiyerarşik olarak insanın, doğru ve yanlışın ayrımını yapabilmesi, ahlaki kurallara göre yaşaması ve akla ve dile sahip olması hasebiyle ilahi olana daha yakın olduğu düşüncesidir. Söz konusu “öteki” türler olduğunda, bu hiyerarşinin en alt kısımlarında yer alıyor. Ancak bazı din veya kültürlerde hayvanlara ayrı bir kutsallık atfedilmiştir. Sözelimi Hint yasasına göre hayvanlar bir “kişi” olarak kabul edilir ve pek çok Hindu vejetaryendir.²⁵² Bu düşünce salt Hindistan geleneğinde varlığı sürdürmez. Antik Yunan Dönem filozoflarından Pisagor’un ilk vejetaryen filozoflardan olduğu ve Pisagor vejetaryenliğinin ruhların göçü anlayışına kadar dayandığı fark edilir.²⁵³ Ancak Ortaçağ’a gelindiğinde bu düşünce önemini yitirdiği gibi doğanın merdiveni fikrini esas alan scala-naturalist bir görüşe de evrilmiştir. Bu görüşe göre bazı hayvanlar diğerlerinden ve insan da hayvanların hepsinden daha

²⁵¹ Nussbaum, *Justice for Animals*, ss. 19-20.

²⁵² Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 20.

²⁵³ Zehra Dilistan Shipman, “Beslenmede Vejetaryen Modeli”, *Aydın Gastronomy*, 2021, 5/1, 45-62, s. 47.

üstündür. Uygulamada merdiven metaforu, insan ve hayvan arasında derin bir uçurum olduğunu varsayan Stoacı bir anlayışa dayanır ve özü itibariyle Yahudi-Hıristiyan geleneğine dayanan dini temelli bir fikirdir. Fakat bu görüşlerden farklı olarak Yaratılış hikayesi, her canlının korunmaya değer olduğunu gösterir. Bunun en güzel örneği ise Nuh Tufanında Allah ile insan ve her canlı arasında yapılan antlaşmadır.²⁵⁴ Dolayısıyla scala naturae görüşü diğer yaklaşımlarda olduğu gibi insan-merkezli bir perspektife sahiptir.

Bizim Gibi Yaklaşımına göre yunus, balina ve fil gibi canlılar, insanlara benzedikleri, kendi kendilerini yönetip yönlendirdikleri, kendilerinin bilincinde ve Wise'a göre bir kültüre sahip oldukları için özerktirler. Wise, burada görüşünü maymunlarla olan evrimsel akrabalığa değil, benzerliğe dayandırmaktadır. Hayvanların bakıma muhtaç olmadığını ileri sürmekte ve bu iddiası ile de hayvanlara hukuksal kişilik verilmesi gerektiğini iddia etmektedir.²⁵⁵ Filler ve balinalar düşünüldüğünün aksine salt içgüdüleri ile hareket etmemektedir ve daha düşük frekansları duymak gibi insanlardan ayrı yapabilirlikleri de vardır. Bu farklılıkları nedeniyle de bu canlıları tek bir ölçütle karşılaştırmak eksik olacaktır.²⁵⁶ Fakat Wise'ın doğanın çeşitliliği düşünüldüğünde sadece belli bir grup hayvanı ve birkaç hakkı baz alması sorunların sınırlı bir kapsamda değerlendirilmesine neden olacaktır.

Nussbaum'a göre Thomas White, Wise'a göre en azından yunuslar konusunda daha bilgilidir. White, yunus balıklarının karmaşık zihinsel ve duygusal yapabilirliklere ve hukuksal kişiliğe sahip olduğu konusunda ısrarcıdır. Bu bağlamda ton balığı avcılığını

²⁵⁴ Nussbaum, *Justice for Animals*, ss. 23-24.

²⁵⁵ Nussbaum, *Justice for Animals*, ss. 28-29.

²⁵⁶ Nussbaum, *Justice for Animals*, ss. 31-32.

sonlandırmak gibi daha radikal çözüm önerilerine sahiptir.²⁵⁷ White yunusların niçin felsefi ve hukuksal kişiliğe sahip olduğunu ise şu şekilde yanıtlar:

Özbilinç, benlik duygusu (ayna testini geçme yapabilirliğiyle gösterilir), ileri derece bilişsel ve duygusal yapabilirlikler, hedeflerinin ışığında davranışları kontrol etme yapabilirliği, alternatif eylemler arasında özgürce seçim yapabilme yapabilirliği ve diğer kişileri tanıma ve onlara uygun şekilde davranma yapabilirliği.²⁵⁸

Buna göre Wise sadece hayvanların da bizim gibi, bize benzediğini söylemekle yetinirken, White insanların sahip olduğu bazı yapabilirliklere bağımsız bir değer atfedip yunusların bu yapabilirliklere zaten sahip olduğunu iddia eder. Her ne kadar White da Wise gibi bir veya birkaç hayvan üzerinden meseleye yaklaşırsa da Nussbaum'a göre bazı hususlarda White, Wise'dan ayrılmaktadır. White, kişilik olmadan hiçbir canlının hiçbir özelliğe sahip olamayacağı konusunda ısrarcıdır. İkincisi White, yunuslar insana benzese de esasen farklı bir zekaya sahip olmak veya zekalarının insana yabancı olması gibi bazı yönlerden insandan tamamen farklı yapabilirliklere de sahip olduğunu iddia eder. Örneğin yunuslar, görmekten ziyade dokunarak nesnelere okuyup algılar ve seslerini kullanarak daha fazlasını yaparlar. Bunun en güzel örneği ise yapılan bir deneye göre bir yunusun, eğitmeninin hamile olduğunu öncesinden bilmesidir. Ayrıca yunuslar oldukça sosyal canlılardır.²⁵⁹

Thomas White, deniz canlıları ile ilgili araştırma yapan bilim insanlarının, balinaların ve yunusların bir zamanlar insanlara özgü olduğuna inanılan özellikleri paylaştıklarını açıkça ortaya koyar. Buna göre bu özellikler şu şekilde sıralanabilir: “kişisel farkındalık, soyut düşünce, sorunları çözümleyerek çözme yeteneği. ileriye planlamak, sözdizimi gibi

²⁵⁷ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 35.

²⁵⁸ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 35.

²⁵⁹ Nussbaum, *Justice for Animals*, ss. 35-37.

dilbilimsel açıdan karmaşık kavramları anlamak ve kültürel toplulukların oluşumu”²⁶⁰ olarak.

White her ne kadar daha derin ve dokunaklı açıklamalar yapsa da yine meseleye dar bir açıdan bakmakta ve canlıları sadece insana benzeyenlerle sınırlamaktadır. Bunun yanı sıra White son zamanlarda Yapabilirlikler Yaklaşımını tavsiye etmektedir. Bizim Gibi Yaklaşımına güçlü bir meydan okuma ise her hayvanın acısına odaklanan Faydacılık Yaklaşımıdır.²⁶¹ Nussbaum pek çok yönden Faydacılık Yaklaşımının bu yaklaşıma göre daha ideal olduğunu itiraf eder. Bentham ile birlikte hayvan haklarının aranması önemlidir. Ancak bu yaklaşımın da tek bir ölçüte dayanması yani salt acıya odaklanmak gibi nedenlerle bazı çıkmazları vardır.

1.2.3. İyi Yaşamın Ölçütü Olarak Faydacılık ve Çıkmazları

İyi ve adil bir yaşamın kalitesini ölçen modern yaklaşımlardan bir diğeri Faydacılık Yaklaşımıdır. Yaklaşım hem yaşam kalitesini hem de adaleti ölçen bir kuramdır. Öncelikle yaklaşımın temsilcilerinden olan John Stuart Mill faydacılık kavramını “en yüksek iyiye, en yüksek mutluluğa uygun olan” ve “en yüksek düzeyde mutluluk ilkesi” (*summum bonum*) şeklinde tanımlamaktadır. Mill’in faydacılık anlayışına göre eylemler mutluluğa katkı sağladığı ölçüde doğru, mutsuzluğa ve acıya neden oldukları ölçüde de yanlışlardır. Mill, bilinenin aksine fayda kelimesinin zevk ve arzu anlamına gelmediğini ve bu şekilde bir kullanımın yanlış olduğunu dile getirir. Filozofa göre burada fayda ve mutlulukla kast edilen şey acının olmamasıdır.²⁶² Buna

²⁶⁰ Thomas I. White, “Whales, Dolphins and Humans: Challenges in Interspecies Ethics”: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://indefenseofdolphins.com/wp-content/uploads/2013/07/Whales-dolphins-humans.pdf. 15.07.2024 tarihinde erişildi.

²⁶¹ Nussbaum, *Justice for Animals*, ss. 38-39.

²⁶² John Stuart Mill, *Faydacılık*, çev.: Gökhan Murteza, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2019, s. 21, 28.

göre en yüksek iyi kavramı ile mutluluk terimine işaret eden Mill, ahlaki olanın en yüksek mutluluğa yakınlaşmak ve en çok acıdan uzaklaşmakla mümkün olduğunu belirtir.

Mill, mutluluğun imkanını ise bireyci faydacılıkta aramaktadır. Bireysel özgürlük, bireysel düşünme ve bireysel mutluluk ile ifade ve bireysel eylem özgürlüğünün önemi üzerinde duran Mill'e göre, özgürlüğün imkanı, birey eyleminin sonuçlarının salt kendini etkilemesiyle mümkündür. Zararlı eylemlerin acıya neden olacağı düşüncesinden hareketle bireysel özgürlük için başkasının eylemlerini engellememe koşulunu öne çıkarır.²⁶³ Buradan hareketle Faydacılık Yaklaşımı her bireyin eşit şekilde hür olması ve her birey için en yüksek faydanın sağlanması gerektiği düşüncesine dayanır. Başkasının eylemini engellemek ise yapabilirliklerin önünü açması bakımından önemlidir.

İngilizcede *Utilitarianism* olarak geçen Faydacılık Yaklaşımı 19.yy.'da Bentham ile Mill tarafından önerilmiş bir yaklaşımdır. Bu kişilerin yaklaşımları *Klasik Faydacılık* olarak bilinmekle birlikte iyi ve adil bir yaşamın imkanını tartışmaktadırlar. Yaklaşım, *en fazla mutluluk prensibi ve fayda ilkesine* dayanır. Dolayısıyla iyi yaşamın imkanı en yüksek mutluluk ve en yüksek faydaya ulaşmakla mümkündür. Mill bu ilkeyi “eylemler, üretebilecekleri mutluluk oranında doğru, üretebilecekleri mutsuzluk oranında yanlıştır” şeklinde ifade eder. Amaç mutluluk ve faydanın en fazla canlıya ulaşabilmesidir. Bu yaklaşım, bir eylemin doğruluk ya da yanlışlığını sebep olduğu sonuca göre değerlendirmektedir. Bentham ve Mill'den sonraki faydacı kuram teorisyenleri ise *kendinde iyi olan başka terimlerin de olduğunu ileri sürerler. Sözelimi özgürlük, başarı, güzellik, sağlık ve eğlence gibi...*²⁶⁴ Sözü edilen bu terimler Yapabilirlikler Yaklaşımında da zikredilir. Yaklaşımında Mill ve Bentham'dan esinlenen Nussbaum iyi bir yaşam için

²⁶³ John Stuart Mill, *Özgürlük Üzerine*, çev.: Berkay Tartıcı, Kutu Yayınları, 2019, s. 77.

²⁶⁴ Perihan Elif Ekmekçi ve Berna Arda, “Temel Etik Kuramlar Açısından Adalet ve Sağlık Hakkı Kavramlarının Değerlendirmesi”, *Türk Klin Tıp Etiği Hukuku Tarihi*, 23/1, 2015, ss. 6–21.

olması gereken eğlence, beden sağlığı, pratik akıl, özgürlük, sağlık, güvenlik, oyun ve eğitim gibi yapabilirlikleri ön plana çıkarır.²⁶⁵ Nussbaum her ne kadar Faydacılık Yaklaşımından etkilense ve bu yaklaşımdan hareketle felsefesini inşa etse de faydacılığı özellikle de klasik faydacılığı eleştirmiştir. Burada Faydacılık Yaklaşımının GSYİH Yaklaşımından farklı olarak sadece bireylerin değil öteki türlerin de özgürlük ve mutluluk ihtiyacı olduğunu vurgulaması bakımından önemlidir.

Diğer taraftan Bentham, Mill gibi öteki kimselerin faydasından ziyade bireysel fayda ile ilgilenir. Toplum karşısında bireyi öncelemekle birlikte birey karşısında başka bir gerçekliğin olmadığını ifade eder. Toplum bir kurgudan başka bir şey değildir. Ancak toplum için çalışmak demek aslında bireyin faydası için çalışmak anlamına geldiği için genelin çıkarı söz konusu olduğunda bireysel faydanın ikinci planda kalabileceğinin de altını çizer. Yine de bireysel fayda ile toplumun mutluluğu arasında bir uçurum vardır. Bu uçurumu aşmak için ise bazı çareler aradığı görülür. Örneğin *eğitim* bunlardan birisidir. Ancak eğitimle ötekinin içinde bulunduğu durum anlaşılabilir ve genelin iyiliği sağlanmış olacaktır. Nussbaum'un dikkat çektiği husus da tam olarak budur. Fayda ile sorumluluk arasındaki uçurumu ortadan kaldıran bir diğer etmen *kurumsal bir çevre* inşa etmekten geçmektedir. Zira böyle bir yapı, bireyin toplum adına faydalı uğraşlar edinmesini sağlayacaktır. Dolayısıyla Bentham en fazla sayıda kişinin en çok mutluluğa ulaşmasını hedefleyerek bireysel çıkardan toplumsal faydaya ulaşmış olur.²⁶⁶

Öteki türler söz konusu olduğunda ise Bentham hayvanlara yapılan muameleyi köleliğe benzetir ve Antik Yunan Dönemi ile pek çok Aydınlanma düşünürlerinden farklı olarak sorulması gereken sorunun akla sahip olup olmadıkları değil acı çekip çekmedikleri olduğunu ifade eder. Bizim Gibi Yaklaşımından farklı olarak her hayvan

²⁶⁵ Nussbaum, *Creating Capabilities*, ss. 33-34.

²⁶⁶ Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi*, Say Yayınları, İstanbul, 2014, ss. 885-886.

baz alınsa da iki yaklaşım da hayvan dünyasının çeşitliliklerini tam olarak kavrayamamaktadır. Faydacılık Yaklaşımı hayvan yaşamını salt acıya indirgemekle yalnızca yaşamın bir yönüne odaklanmaktadır. Ayrıca Bentham iyi yaşamın niteliksel özelliklerinden ziyade niceliksel boyuta odaklanmaktadır. Ancak Bentham'ın artık iyi yaşamın, ahlak ve hukukun duyarlı tüm canlılarla ilgilenmesi gerektiğini söylemesi oldukça önemlidir. Burada asıl kast ettiği şey insanlar ile şeyler arasındaki geleneksel ayırımın reddidir. Hayvanların mal, mülk konumuna ve ikincil konuma indirgenmesine karşıdır fakat Bentham hayvanların kişi olduğunu iddia etmemektedir. Vurgulamak istediği asıl önemli nokta hayvanlara kanunlar kapsamında insanlara davranıldığı gibi davranılması gerektiğidir.²⁶⁷ Öteki türler için düşünüldüğünde yaklaşım iyi bir ölçüt olarak düşünülebilir. Buna göre hayvanlar da acıdan mümkün olduğunca uzak tutulmalıdır ve hayvanlar da ahlak ve adaletin öznesidir. Ancak her ne kadar her canlı için yaşamda acıdan uzak olmak önemli olsa da yine de tek ölçüt olarak “fayda” baz alınamaz.

Faydacılık Yaklaşımı yaşam kalitesini toplam fayda, ortalama iyilik ve insanların kendi duyguları üzerinden ölçerek tatmini baz alan bir yaklaşımdır. Ancak her ne kadar birey mutluluğu vurgulansa da toplumda ortalama bir mutluluk yaratmaya çalışılması tıpkı ortalama geliri baz almak gibi bir çıkmaza yol açar. Kaldı ki insan, farklı hazlardan farklı tatmin duygularına da sahiptir ve hayvanların iyi yaşamı için duyarlılıktan başka ölçütler de vardır. Ortalama haz ve memnuniyetin merkeze alınması en alttakinin madur edilmesine zemin hazırlar. Yaklaşımdaki bir diğer sorun öteki ırklar ve etnik sınıflar arasındaki farkın önemsenmemesidir. Dolayısıyla yaklaşım bireysel olarak insanı önemsiyor gibi görünse de evrensel olarak bütün insanlığın problemleriyle derinlemesine yüzleşmekten kaçınır. Yaklaşım her ne kadar özgürlüğü temele alıyor gibi görünse de

²⁶⁷ Nussbaum, *Justice for Animals*, ss. 40-42.

özgürlük ve demokrasiyi küçümsemektedir.²⁶⁸ Yaklaşım için önemli olan bireysel özgürlük olduğu için bütünün özgürlüğü göz ardı edilmektedir.

Faydacılık Yaklaşımının ortalama yararı gözettiği için dezavantajlı durumdaki grupların sorunlarını ikinci plana attığı fark edilmektedir. Diğer yandan öteki türler ile ilgilenmiyor gibi görünse de Bentham ile birlikte hayvanların da hukuki ve ahlaki statüsüne yer verilmeye başlanması önemlidir. Ayrıca Bentham hayvanların da insanlar gibi “meşru müdafaa” ilkesine tabi olduğu konusunda ısrar eder. Buna göre hayvanların zalimane uygulamalara karşı haklarının olması gereklidir. Görüşlerinin en azından hayvanların yiyecek ve giyecek olarak kullanımını yasaklayan Viktorya Dönemi düşünürlerinde olduğu gibi radikal olmadığı düşünülse de Bentham, tüm zevk ve acıların eşit değerde olduğunu da iddia etmektedir. Ona göre bazı zevkler daha yüksek diğerleri daha düşük değildir.²⁶⁹

Öte yandan Nussbaum felsefesine bakıldığında evrensel ve toplumsal bir varlık kavramı ön plana çıkar. Oysa Faydacılık Yaklaşımında daha çok kendisi için iyi olanı isteyen bir varlık olarak tanımlanan insan kavramı ön plandadır. Ancak bu tanım, faydacı ve öznel bir yaklaşımı çağrıştıracaktır. Faydacı bir zihniyetle ne iyi ne de adil bir yaşama ulaşamaz. O yüzden sorulması gereken soru “Benim için iyi olan nedir?” değil, “Herkes için hatta her canlı için iyi yaşam nedir?” olmalıdır. Öyle ki benim için iyi olan öteki için de yani herkes için iyi olmalıdır. Bu da kozmopolit bir dünyayı ve evrensel bir adaleti savunmak anlamına gelir. İnsan salt kendi çıkarı veya maddiyatı peşinde koşan hedonist ve bireysel bir varlık değildir. İnsan toplumsal ve evrensel bir varlıktır ve kendi anlam ve değerini toplumda inşa eden bir varlıktır. İyi bir yaşam her canlı için geçerli olmalı ve iyi

²⁶⁸ Nussbaum, *Creating Capabilities*, ss. 50-56.

²⁶⁹ Nussbaum, *Justice for Animals*, ss. 42-45.

yaşamı seçmek demek ayrıca yapabilirlikleri de artırmak anlamına gelmelidir.²⁷⁰ Buna göre Mill her ne kadar Faydacı yaklaşımın bir hedonizm olmadığını ifade etse de yaklaşımda evrensel değil, bireysel bir insan tanımı yapılır.²⁷¹ Hedonizm ise iyi bir yaşamın temel ölçütü olamamaktadır.

Bireysel mutluluk üzerinde durulsa da genelin çıkarı söz konusu olduğunda birey ikinci planda kaldığı için Faydacı felsefenin esas ilkesi ve amacı “daha fazla sayıda kişiye daha fazla miktarda fayda” sağlamaktır. Bu yaklaşımı eleştirenlerin başında yer alan Amartya Sen yaklaşımın; *refahçılık* (ekonomik faydanın temel alınması), *sonuçculuk* (eylemin iyiliğinin sonucuna göre değerlendirilmesi) ve *toplam sıralama* (kişilerin tek tek çıkarlarının toplamı) olarak üç bileşenini öne çıkarır. Buna göre Sen, değer terimini fayda üzerinden ekonomiye dayandırmanın hatalı olduğunu bildirir. Çıkar haricinde bütün herşeyin göz ardı edilmesi etik bir sorundur.²⁷² Bu durumda eğer bir faydadan söz edilecekse salt mal tüketimi gibi yararlılardan değil hak ve özgürlükler gibi faydalardan da bahsedilmelidir.

Hayvanlar için düşünüldüğünde ise yine faydadan başka değerli olan başka şeyler de vardır. Bu değerler; özgürce bir yerden başka bir yere hareket edebilme yapabilirliği, yalnız veya grup halinde gezebilme ve grubuna bağlı olabilme, grubu için fedakarlık gösterme ve insanlarda olduğu gibi hürce tercihler yapabilme olarak sıralanabilir. Ancak hayvanların bizzat kendi çıkarları için değerli oldukları değil de insanların faydası için bir araç olduğu düşünülürse o zaman hayvan doğumlarının da iyi bir şey olmadığı

²⁷⁰ Hatice Nur Beyaz Erkızan, *Aristoteles'ten Nussbaum'a İnsan*, Sentez Yayınları, İstanbul, 2012, ss. 17-19.

²⁷¹ Nussbaum, *Women and Human Development The Capabilities Approach*, s. 60, 63, 76.

²⁷² Hülya Kirmanoğlu, “Amartya Sen’in Özgürlük ve Kalkınma Üzerine Düşüncelerine Bir Bakış”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, 47. Seri, 2005, 21-30, s. 23.

düşünülebilir.²⁷³ Bu sebeple Faydacılık her ne kadar hayvanların acısını ortadan kaldırmayı düşünse de ortaya çıkardığı belli sorunlar da var gibi görünüyor. Nussbaum bu konuda “saygınlık, sosyal yapabilirlik, merak, oyun, planlama ve bunun yanı sıra serbest hareket gibi” yapabilirliklerin de temel alınması gerektiğini ifade eder.²⁷⁴

Bentham’ın hayvanların çektiği acıların farkında olması, insan ve hayvan zevklerinin bir olduğuna dikkat çekmesi, spor için avlanma, spor için hayvan dövüştürme ve kaçak balıkçılık gibi zalimane uygulamalara son verilmesi gerektiğini belirtmesi yaklaşımı önemli kılarsa da genel itibarıyla Bentham’ın yaklaşımı adalete dayalı acil yetkilerle ilgili açıklama yapmaktan kaçınması belli sorunları da ortaya çıkarır. Ancak hayvanların kendi aralarında olumlu bir ilişkiye ihtiyaçları oldukları gibi insanlarla da olumlu ilişkiler geliştirebilmeleri gerekir. Ayrıca acı ve faydayı niceliğe indirgemesi de sorundur.²⁷⁵ Ayrıca Nussbaum, Bentham’ın fikirlerinin her ne kadar fiziksel acıya son verilmesi gerektiği konusunda önemli olsa da bir noktada zihinsel ve psikolojik acıya odaklanmadığı için eksik kaldığını düşünmektedir.²⁷⁶ Bu konudaki diğer eleştirisi ise şu şekildedir:

Bunun ötesinde, Bentham’ın açıklaması bize hayvanların (insan-hayvan dahil) yaşamlarında neyin önemli olduğuna dair çok dar bir açıklama sunuyor: sadece zevk (niteliksel olarak homojen bir duygu olarak görülür) ve acıdan kaçınma. Dolayısıyla serbest dolaşımın, arkadaşlığın ve kendi türünün diğer üyeleriyle ilişkilerinin, duyuşsal uyarılmanın hoş ve uygun bir ortamın özel değerine yer yoktur. Bu başarısızlıkta Benthamizm “Bizim Gibi” yaklaşımıyla birleşiyor: Her ikisi de hayvanların gerçekte sürdürdüğü birçok karmaşık yaşam biçimini tam olarak değerlendirmeyi reddeder.²⁷⁷

²⁷³ Ed. Cass R. Sunstein and Martha Craven Nussbaum, *Animal Rights Current Debates and New Directions*, Nussbaum, “Beyond Compassion and Humanity Justice for Nonhuman Animals”, Oxford University Press, New York, 2004, 298-318, ss. 303-304.

²⁷⁴ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 56.

²⁷⁵ Martha Craven Nussbaum, “Working with and for Animals: Getting the Theoretical Framework Right”, *Denver Law Review*, Volume 94, Issue 4, January 2017, 609-625, ss. 617-619.

²⁷⁶ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 46.

²⁷⁷ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 48.

Örnekten anlaşıldığı üzere Nussbaum'a göre Bizim Gibi ve Faydacılık Yaklaşımı aynı sonuçları doğurur. Mill'in bu konu ile ilgili eleştirisi ise Bentham'ın yaklaşımında mutlulukla ilgili herhangi bir niteliksel ayrıma girmemesi ve hazları niceliksel olarak sıralamasının bir sorun ve sonuç olarak bedensel ve hayvani zevklerin tatminine yol açtığıdır. Bu da Bentham'ın kendisiyle çelişmesine neden olur. Mill bu sorunun hazların niteliksel olarak sıralanmasıyla çözülebileceği düşüncesindedir. Bu konudaki tavrını ise “karnı doymuş bir domuz olmaksızın aç bir insan olmak, doyurulmuş bir aptal olmaksızın doyumsuz bir Sokrat olmak iyidir”²⁷⁸ diyerek net bir şekilde ifade eder.

Faydacılığın yol açtığı sorunlardan bir diğeri de *saf dağıtım problemi*dir. Buna göre bir pasta, bir grup için bölünür. Her bireyin pastadan aldığı pay arttığında daha çok faydaya ulaşacaktır. Buradaki amaç, dağıtımdan bağımsız olarak ortalama faydayı arttırmaktır. Fakat bu anlayış tek tek her bireyin ya da her canlının fazladan ek bir kek dilimi daha alması anlamına gelir. Yani bu şekilde bir *marjinal fayda eşitliği*, herkesin yararına eşit muamele gösterme manasını taşır. Richard Hare (1919-2002) “tüm tarafların eşit çıkarlarına eşit ağırlık vermek faydacılığa yol açacaktır” demektedir. Yine, John Harsanyi (1920-2000) faydacılığın “bir kişinin ve bir başka kişinin eşit derecede acil insani ihtiyaçları arasında haksız ayrımcılığı önlemek için özel bir yetenek olduğunu” iddia etmiştir. Bu görüşlere göre gereksinimlerin ahlaki önemi, sadece fayda kavramına dayanmaktadır. Sen'in yorumuna göre ise faydacı yaklaşım her ne kadar tek tek herkesin yararını gözetiyor gibi görünse de aslında özünde bireyselliği ve tek bir bireyin çıkarını dayatmaktadır. Bu da ortalama faydayı elde etmek ve pasta diliminden pay alamayanları

²⁷⁸ Akt. Sebile Başok Diş, “Bentham ve Mill'in Klasik Faydacılığı Bağlamında Mutluluk Problemi”, *Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi*, Sayı: 7, 2017, s. 85.

dışlamak anlamına gelir. Yani bu marjinal eşitlik anlayışı özünde eşitsizliği doğurmaktadır.²⁷⁹

Faydacılık Yaklaşımının çıkmazlarından bir diğeri ise adalet sorunudur. Mill “hak” terimini reddederek, adil olanın faydalı olduğunu savunur. Fakat burada adil bir durumun faydalı veya faydalı bir durumun adil olup olmadığı yeteri kadar net değildir. Üstelik bazı düşünürlere göre bu yaklaşım azami mutluluğu temel aldığı ve ortalama bir mutluluk anlayışına dayandığı için adil değildir. Bu yaklaşıma yapılan bir başka itiraz ise faydanın biyolojik karakterde olması yani haz veya acının beyindeki moleküllerinin hareketlerinden başka anlamlarının olmamasıdır. Böyle bir anlayış, iyiyle kötüyü ayıranın fayda olduğu düşüncesini doğurmakla birlikte ahlakın zihindeki molekül hareketlerine indirgenmesine neden olur.²⁸⁰ Nussbaum’un eleştirdiği kısım da tam olarak budur. Temel hak ve özgürlükler anlamında faydacılığı onaylarken, faydacılığın biyolojik karakterde anlaşılmasına karşıdır.

Felsefe tarihine bakıldığında Aristoteles’ten Kant’a kadar pek çok filozofun öteki türleri birer *ahlaki fail* olarak görmedikleri ve bu sebeple de onların *hak sahibi* de olamayacakları fark edilmektedir. Descartes hayvanı *ruhsuz bir makine* olarak tanımlayarak öteki türleri bir nesneye indirgemıştır. Ancak bilindiği gibi makine acı çekmemektedir ve hayvanın acı çekmediğinin düşünülmesi, Faydacılık Yaklaşımı açısından düşünüldüğünde benimsenecek bir tutum değildir. Nussbaum’a göre geçmişin bilimi ve filozofları hayvanları “kaba”, “öznel bir dünya algısı olmayan”, “duygusu olmayan”, “otomatlar” olarak tanımlamışlardır.²⁸¹

²⁷⁹ Akt. Amartya Sen, “Equality of What?”, *The Tanner Lecture On Human Values*, Stanford University, May 22 1979, 195-220, ss. 198-199.

²⁸⁰ Diş, “Bentham ve Mill’in Klasik Faydacılığı Bağlamında Mutluluk Problemi”, ss. 87-89.

²⁸¹ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. xiv.

Faydacılık Yaklaşımının tanım ve açıklamalarına bakıldığında (bireysel mutluluk ve bireysel fayda gibi) her ne kadar öteki türleri es geçiyor gibi bir algı yaratsa da özellikle Bentham öteki türlerin de bazı haklara sahip olduğunu iddia etmiştir. Ancak neticede bu yaklaşım da insan-merkezci bakış açısından kurtulamamış ve hayvan hakları veya hayvan refahı gibi değerlendirmelerde yetersiz kalmıştır. Bu sebeple önemli olan problemlerin adalete taşınmasıdır. Yine de Peter Singer (1946-) gibi çağdaş dönem Faydacılık yaklaşımçıları, Bentham'ın ileri sürdüğü klasik faydacılığın esasen hayvan haklarına dair ilk olumlu gelişmelerden olduğu kanısındadırlar. Bunun sebebi ise Bentham'ın insanın akıllı bir varlık ve dolayısıyla üstün bir varlık olarak tanımlanmasını sorgulamasıdır. Öteki türler akıllı değilse bile yine de duygulara sahiptir ve burada asıl düşünülmesi gereken şey öteki türlerin de acı çekip çekmediği yani duyarlı olup olmadıklarıdır. Bentham işte bu soruna dikkat çekmiş ve bir gün insan dışındaki duyarlı canlıların da bazı haklar talep edebileceğini iddia etmiştir.²⁸² Buradaki bir diğer sorun da sadece duyarlı olan varlıkların mı hakka sahip olabileceği veya hang, canlıların duyarlı olduğudur. Bu soruna ikinci bölümde yeniden değinilecektir.

Bentham dönemiyle birlikte artık hayvanlara olan bakış açısı değişmektedir. Bu değişiklik kendini öncelikle geleneksel *Varlık Zinciri* düşüncesinde gösterir. Buna göre dünyada belli bir hiyerarşik düzen vardır ve bu düzende yaratılan her canlının doğada bir görevi vardır. Sözelimi taş evrende yer kaplayan ve belli bir hacmi olan bir maddedir. Bitki ise öteki türler üzerinde belli görevlere sahip bir canlıdır. Bitki taştan, hayvanlar bitkilerden ve insan da hayvanlardan üstündür. Ancak bu üstünlük öteki türleri önemsiz veya değersiz kılmamaktadır. Fakat Aristoteles ve Platon hatırlanacak olursa bu hiyerarşik düzen eski dönemde de varlığını korumaktaydı. Ancak yine de Varlık Zinciri

²⁸² Haluk Aşar, "Hayvan Haklarına Yönelik Temel Görüşler ve Yanılgıları", *Kaygı Dergisi* 30, 2018, 239-251, ss. 242-243.

hierarchy'sinden sonra insanlar, hayvanların mantıken eyleme geçebileceğine ve akleden yanını kullanabileceğine inanmaya başlarlar. Faydacılık Kuramı ile birlikte ise hayvan refahının en az insan refahı kadar kıymetli olduğu kabul edilmeye başlanır.²⁸³

Nussbaum Faydacılık Yaklaşımını her ne kadar eleştirse de sözünü ettiği acil üç temel sorundan birisi olan hayvan haklarını gündeminde tuttuğu gerekçesiyle, mevcut problemlerin çözümünü iyi bir şekilde ele alabilecek yaklaşımlardan birisi olduğunu ve sonuç odaklı bir görüşe sahip olduğu için en az zorluğa neden olacağını belirtir. Ancak yine de Bentham'ın hazcılığını hazzın değeri ile acının kötülüğünü öne süren saf bir hedonist Faydacılık olarak yorumlamıştır.²⁸⁴

Diğer taraftan Bentham'ın takipçisi ve mirasçısı olan günümüzün önemli hayvan hakları teorisyenlerinden Peter Singer, Bentham gibi bazı hayatların diğerlerinden daha değerli olduğu yönündeki türçülük anlayışına karşı durarak iyi yaşamın ölçütü olarak “eşit değerlendirme ilkesi”ni temel alır. Bu ilke benzer yaşamlara benzer biçimde davranılması gerektiği düşüncesidir. Singer bazı konularda Nussbaum ile de hem fikir görünmektedir. Bu benzerliklerden ilki acıyı hisseden canlıları odak alan duyarlılık ilkesini benimsemesi, ikincisi ise öldürmenin yanlışlığını vurgulamasıdır. Ancak Singer'in de Bentham gibi nitelikten ziyade hayvan yaşamında hazzın ölçülebilir olduğuna dayanan niceliğe vurgu yapması Nussbaum açısından kabul edilebilir değildir. Bu iki düşünürün çıkmazı karşısında Mill'in tatminlerin niceliksel olduğu kadar nitelik açısından da değerlendirilmesi gerektiğine dair yanıtı bazı sorunları çözebilir görünmektedir. Ayrıca Nussbaum'a göre Mill'in sağlık, onur, dostluk, haysiyet ve

²⁸³ Gülnur Zeynep Söylev, “Bentham’da Hayvanların Ahlaki ve Hukuki Statüsü”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, Konya, 2020, ss. 43-47.

²⁸⁴ Nussbaum, *Frontiers of Justice*, ss. 338-340.

kendini geliştirmenin önemine vurgu yaparak doyumun iyi bir yaşam için tek bir ölçüt olamayacağını ortaya koymasını önemlidir. Bunun yanı sıra Mill'in hazzını, yüksek ve düşük hazlar şeklinde sınıflandırması klasik Viktorya Döneminde yapılan ayrımı yeniden gündeme getirdiğini göstermektedir.²⁸⁵

Singer hayvanlara yönelik yapılan zulüm gibi mevcut problemlerin çözümü ile ilgili her ülkede en az bir tane büyük ölçekli ve kurumsallaşmış olan hayvanları koruma derneklerinin rahatlatıcı olduğunu düşünmektedir. Bu derneklerin radikalleşmeden uzaklaşarak yerleşik düzenin geleneğini takip etmemesi yönünde ise ısrarcı görünmektedir. Derneklerin temel amaçlarından birisi öncelikle kamuoyunda hayvanlara karşı ilgi uyandırmak olsa da temel sorun “önce insan gelir” anlayışı yani türçülük problemidir. Bu anlayışa göre hayvanlar, insan problemleri karşısında ikinci planda kalmalıdır. Singer'e göre bu durum, hayvanların hiçbir öneme sahip olmadığını söylemekle eş anlamlıdır. Fakat Singer her acının aynı olduğu konusundaki söylemlerini “Hayvan Özgürleşmesi” adlı eserinde devam ettirerek hayvan özgürlüğünü savunmaktadır. Bu problem, önce beyazlar gelir diyen ırkçı söylem ile aynı türdendir. İrkçilik ve kadın-erkek ayrımcılığı gibi türçülük de iyi bir yaşam için engel teşkil eder.²⁸⁶ Nussbaum, Faydacılık Yaklaşımının girdiği sözü edilen çıkmazlar karşısında Yapabilirlikler Yaklaşımını bir alternatif olarak gündeme getirmektedir. Yaklaşımının Faydacılığa göre niçin ideal olduğunu ise şu şekilde açıklamaktadır:

Benim yaklaşımım, tüm duyarlı varlıkların çıkarlarının eşit ağırlığa sahip olması ve duyarlılığın çok önemli bir sınır olarak kabul edilmesi konusunda Faydacılık gibi olacaktır. Ancak acı çok önemli olmasına ve nedensiz acıya son verilmesi acil bir hedef olmasına rağmen hayvanlar birer etkidir ve onların yaşamlarının başka ilgili yönleri de vardır: saygınlık, sosyal yapabilirlik, merak, oyun, planlama ve diğerlerinin yanı sıra serbest hareket olmak üzere.²⁸⁷

²⁸⁵ Nussbaum, *Justice for Animals*, ss. 50-54.

²⁸⁶ Peter Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, çev.: Hayrullah Doğan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2018, ss. 326-330.

²⁸⁷ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 56.

Sonuç olarak Faydacılık Yaklaşımı da artılarına rağmen gerek ortalama faydaya odaklanması, gerek saf dağıtım problemi ve eylemlerin doğruluk veya yanlışlığını neden olduğu sonuca göre değerlendirmek gibi eksileri yüzünden GSYİH Yaklaşımı gibi iyi bir yaşam için temel ölçüt değildir ve yine mevcut adaletsizlikleri çözememektedir. Nussbaum ayrıca Yapabilirlikler Yaklaşımına daha yakın olan Korsgaard'ın Kantçı Yaklaşımını da irdeler. Bu yaklaşım hayvanlara bir amaç olarak yaklaşması bakımından önemlidir.

1.2.4. Christine Korsgaard'ın Kantçı Yaklaşımı

Bu kısma kadar sözü edilen yaklaşımlar ya hayvanları ikinci plana atmaktaydı ya da hayvanları sadece insanlara benzediği için veya acıyı hissettiği için değerli görmekteydi. Christine Korsgaard'ın yaklaşımı ise tüm duyarlı hayvanları her daim tedavi etmek gerektiği fikrini önceleyerek salt insan yararı için bir araç olarak değil bizzat canlı oldukları için amaç olarak kabul etmek gerektiği fikrine dayanır. Kant, Bentham'dan farklı olarak hazza kesinlikle ahlaki bir değer vermemiştir. Kant her ne kadar hayvanlara daha az saygı duysa da Korsgaard, Kant etiğinden hareketle, hayvan haklarına yeni bir bakış açısı kazandırmıştır. Korsgaard, hayvan yaşamında “algı, hayal gücü, arzu, duygu biçimleri” gibi ölçütlerin hepsinin aynı anda önemli olduğunu vurgular ve bu anlamda Nussbaum'a göre Yapabilirlikler Yaklaşımına daha yakın durmaktadır. Korsgaard, Nussbaum gibi duyarlı canlıların amaçlarına odaklanmakta ve her bir türün kendine özgü bir işleyişi olduğunu vurgulamaktadır. Korsgaard her ne kadar Kant'ı insan merkezli bulsa da, Kant ahlakını hayvan haklarını da kapsayacak biçimde genişletmiştir. Bu kısma kadar Nussbaum, Korsgaard ile hem fikirdir.²⁸⁸

²⁸⁸ Nussbaum, *Justice for Animals*, ss. 57-60.

Kant ahlaki açıdan akla sahip olduğunu düşündüğü melekler gibi başka varlıkların da yaşadığının altını çizse de Stoacılar gibi Kant da hayvanların ahlaki değerinin olmadığını belirtir. Hayvanların sadece içgüdü ile hareket ettiklerini düşünmektedir. Oysa hayvanlara bir araç olarak değil, kendi çıkarları doğrultusunda değerli bir varlık olarak yaklaşmak gerekir. Yine de Kant'ın hayvanlara karşı zalimane uygulamalara son verilmesi gerektiği yönündeki söylemleri önemlidir. Fakat bu talebi de yine hayvanlar için değil bizzat insanlık içindir. Çünkü hayvanlara karşı vahşi davranmanın sonucunun neticede insanın kendisini de zalimleştireceğini düşünmektedir. Hayvanlara eziyet eden zamanla insana da eziyet edecektir. Ayrıca Kant, Singer'den farklı olarak hayvan eti yenebileceğini fakat bunu acısız bir şekilde yapmak gerektiğini ifade eder. Yine hayvanlar çalıştırılabilir ancak onları zorlamamak gerekir ve eğlence amaçlı avcılığın engellenmesi taraftarıdır. Korsgaard ise hayvanları salt insan iyiliği için değil bizzat hayvanlar canlı olduğu için sevmek ve değer vermek gerektiğinden yanadır. Bu anlamda Kantçı etiği benimseyen düşünürlerin daha iyisini yapabileceğinden yanadır. Hem Kant hem Korsgaard sorumluluk sahibi tek canlının insan olduğu konusunda hemfikirdir. Ancak Korsgaard bir farkla hayvanların da zeki olduğu, benlik duygusuna sahip olduğu ve onların da yasalara dahil edilmesi gerektiğinden yanadır. Hayvanlar da insanlar gibi bir araç olarak değil bir amaç olarak görülmesi gereken canlılardır. Hayvanlar insanlara benzediği için değil bizzat kendileri için önemlidirler.²⁸⁹ Ancak bu şekilde bir yaklaşımla onlar için de ahlaki ve adil ilkelerden söz edilebilir.

Diğer taraftan Korsgaard'a göre hayvanların da adaletin öznesi olması gerektiği yönündeki söylemi Nussbaum'un yaklaşımı ile benzerlikler taşıdığını göstermektedir. Dolayısıyla Korsgaard "Bizim Gibi" Yaklaşımının pek çok hatasından kaçınmaktadır. Korsgaard hayvanların insanlar gibi kendi hayatı için çabaladığına ve bu çabanın önemine

²⁸⁹ Nussbaum, *Justice for Animals*, ss. 60-67.

dikkat çeker. Buna göre hayvanlar da insanlar gibi değer veren, empati bilinci ve haysiyeti olan canlılardır. Bu sebeple insana benzediği için değil bizzat kendileri oldukları için değerlidirler ve iyi yaşamı hak ederler.²⁹⁰ Bu anlamda yaklaşımı Yapabilirlikler Yaklaşımına benzemektedir. Her iki yaklaşım da çabanın önemine vurgu yapmaktadır.

Nussbaum her ne kadar Korsgaard'ın görüşlerini diğer yaklaşımlara göre pek çok yönden daha önemli bulsa da insanlar ile hayvanlar arasına çizgi çeken bazı söylemlerinin olması konusunda kendisini eleştirmektedir. Korsgaard'a göre hayvanlarda öz yönetim yapabilirliği ve test etme, seçim yapabilme ve değerlendirme gibi yapabilirlikler eksiktir. Buna göre hayvanlar “pasif vatandaş”tan daha fazlası olamaz ve insanlar ile karşılıklılık içerisinde yer alamazlar. Nussbaum açısından normatif öz yönetim yapabilirliğinin hayvanlarda bütünüyle eksik olduğunu söylemek Korsgaard'ın yaklaşımının bir diğer eksikliğidir. Ayrıca Korsgaard hayvanların kendilerini değerlendirebilme yapabilirliğinin olmadığını ve dünyayı kendi çıkarları açısından görebildiğini iddia eder.²⁹¹ Ancak Nussbaum'a göre Yapabilirlikler Yaklaşımı “hayvanları, ihtiyaçlarını dinlemeye istekli olanlara ileten araçlar ve “pasif” vatandaşlar olarak değil, potansiyel olarak aktif vatandaşlar olarak”²⁹² görmektedir.

Nussbaum eğitilmeyen her hayvanın vahşi olabileceği ve bazı yapabilirliklerden yoksun olabileceğini kabul eder. Bu sebeple Korsgaard'dan farklı olarak hayvan eğitiminin önemine dikkat çeker. Eğer bebekler eğitilmezse vahşi olabilir veya bir bebeğe konuşma öğretilmediğinde yine konuşabilme yapabilirliğini kullanamayabilir. Bu sebeple hayvanlar eğitildiğinde mevcut yapabilirliklerini daha iyi kullanabilecekleri gibi daha ahlaki davranmayı da öğrenip saldırgan davranışı bırakabilirler. Yapılan deneyler

²⁹⁰ Nussbaum, *Justice for Animals*, ss. 67-71.

²⁹¹ Nussbaum, *Justice for Animals*, ss. 71-73.

²⁹² Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 109.

küçüklüğünde istismara uğramış olan primatların insanlarda olduğu gibi istismara meyledebildiğini göstermektedir. Dolayısıyla Nussbaum'a göre eğitim merkeze alınırsa içgüdüden ziyade yaşamda hayvan için de kültürden söz etmek mümkün olabilir. Pek çok biyolog da sosyal öğrenme ile içgüdüsellüğün aşılabileceği konusunda Nussbaum ile hemfikir görünmektedir. Sosyal öğrenme eksikliğinde narsisizmin devreye girdiği de gözlemlenmiştir. Nussbaum ayrıca Korsgaard'ın "hayvanların dünyayı başkasının bakış açısıyla görebilme" yapabilirliğinden yoksun olduğu iddiasını da tenkit eder. Nussbaum köpek, primat, fil yunus ve pek çok kuş türünün perspektifsel düşünebilme yapabilirliği olduğunu iddia eder. Nussbaum'a göre hayvanlar kanunlarda hak sahibi olarak gösterilebilmek için insan vekaletine ihtiyaç duymaktadırlar. Ancak insanlar vekilliği kabul ettiğinde hayvanlar aktif vatandaşlar olacaklardır. Korsgaard her ne kadar canlıların değerli ve kendi başına amaç olduğunu vurgulasa da insanın ahlaki rasyonelliği söz konusu olduğunda daha ileri iddialarda bulunmak istemesi Kantçı yönünü ortaya koymaktadır. Ahlakı insanları, öteki türlerden ayıran bir olgu olarak tanımlamak yanlıştır.²⁹³ Buna göre Nussbaum ve Korsgaard'ın birleştiği nokta hayvanların da bir amaç olduğu yönündeki iddiadır. Nussbaum her ne kadar Korsgaard'ı kendine yakın bulsa da yaklaşımını Kantçı perspektiften çok da ayıramadığı için eleştirmektedir.

Nussbaum, bu yaklaşımların yanı sıra bir de İnsan Hakları Yaklaşımını irdeler. İnsan Hakları Yaklaşımı GSYİH, Faydacılık, Korsgaard'ın Kantçı Yaklaşımı ve Bize Göre Yaklaşımı gibi yaklaşımlara göre insan hakları söz konusu olduğunda Yapabilirlikler Yaklaşımına daha yakın bulur. Hatta Yapabilirlikler Yaklaşımının aslında İnsan Hakları Yaklaşımının bir türü olduğunu iddia eder.²⁹⁴ (Korsgaard'ı hayvan hakları söz konusu olduğunda kendine yakın bulur.) Ancak yaklaşım salt insanı baz almakta ve

²⁹³ Nussbaum, *Justice for Animals*, ss. 74-77.

²⁹⁴ Nussbaum, *Yapabilirlikler Yaratmak*, s. 79.

Nussbaum'un aciliyetini belirttiği üç adalet sorun içerisinde yer alan öteki türleri yani hayvan hakları ve çevre konusunu gündeminde tutmamaktadır. Dolayısıyla yaklaşım insan-merkezci bir bakış açısına sahip olduğu için sözü edilen ekolojik sorunları ve hayvan hakları ile ilgili sorunları çözemeyecektir.

1.2.5. İyi Yaşamın İnsan Hakları Yaklaşımı ile Düşünmek

İyi yaşamın insan haklarını güvenceye almakla sağlanacağı konusu İnsan Hakları Yaklaşımının temel meselesidir. Öncelikle *İnsan Hakları* terimi kavram olarak hukuki ve siyasi karşılığında önce ahlaki bir isteği ifade eder. Ancak ahlaki isteklerin pratikte daha etkili olması için hukuksal haklara dönüşmesi gerekir. Dolayısıyla hukuki bir talep olarak insan hakları, özünde ahlaki değerlerin korunmasıyla yakından ilişkilidir. İnsan, insan olması bakımından pek çok hakkı hak eder ve devlet bu hakları insana vermekle yükümlüdür. Öte yandan gerek İnsan Hakları Yaklaşımı gerekse İnsani Gelişme Yaklaşımlarının sahip olduğu ortak bir amaç vardır, o da tüm insanlığın saygısı, onuru, hak ve özgürlüklerini garantiye almaktır. Bu amacı gerçekleştirmek her ülkenin temel görevidir. Sözelimi Güney Afrika'da ırk ayrımcılığının sona erışı ve Hindistan'daki tüm yurttaşların ücretsiz sağlık ve eğitim hakkını elde etme talepleri gibi... Bu gibi ülkeler insan hakları hususunda inisiyatif almada büyük adımlar atarlar.²⁹⁵ Anlaşıldığı üzere siyasi ve ahlaki olmak üzere insan hakları yaklaşımının iki temel kaynağı bulunmaktadır. Ancak bu yaklaşım sadece insan haklarını merkezinde tuttuğu için öteki türlerin haklarını dikkate almaz. Bu bağlamda her ne kadar Yapabilirlikler Yaklaşımına en yakın olan yaklaşım olsa da öteki türlerin sorunlarını dahil etmediği için yine yetersiz kalacaktır.

²⁹⁵ Banu Metin, "Yoksullukla Mücadeleye İnsan Hakları Açısından Bakmak: Amartya Sen'in Kapasite (Capability) Yaklaşımı Temelinde Bir Değerlendirme", *Journal of Yasar University*, 9/36, 2014, 6261-6380, s. 6322.

Dolayısıyla bahsedilen bu üç yaklaşıma göre her canlının sorunlarını çözmeye ideal ve alternatif olan yaklaşım Yapabilirlikler Yaklaşımıdır demek yanlış olmayacaktır.

İnsan Hakları bütün dünyadaki insanların hak ve hürriyetlerinin gözetilmesini gerektirdiği için yani ortak insanlık düşüncesi temel alındığı için evrensel bir nitelik taşır. Öte yandan insanın sahip olması gereken temel haklar neler olabilir? Elbette pek çok haktan söz edilebilir ancak öncelikle *İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi*'nin ilk üç maddesine bakılabilir:

1. Bütün insanlar hür, haysiyet ve haklar bakımından eşit doğarlar. Akıl ve vicdana sahiptirler ve birbirlerine karşı kardeşlik zihniyeti ile hareket etmelidirler.
2. Herkes, ırk, renk, cinsiyet, dil, din, siyasi veya diğer herhangi bir akide, milli veya içtimai menşe, servet, doğuş veya herhangi diğer bir fark gözetilmeksizin bu beyannamede ilan olunan tekil haklardan ve bütün hürriyetlerden istifade edebilir.
3. Yaşamak, hürriyet ve kişi emniyeti her ferdin hakkıdır.²⁹⁶

Görüldüğü üzere tek tek her insanın hak ve özgürlüğünün sağlanması ve her türlü ayrımcılığın önlenmesi gerektiğinin altı çizilmektedir. Nitekim her insan doğuştan eşit ve özgürdür. Listedeki ilk üç madde eşitliğin sağlanması ve ayrımcılığın önlenmesi ile ilgilidir ve Nussbaum'un da ifade ettiği üzere Evrensel İnsan Hakları, Yapabilirlikler Yaklaşımının ilkeleri ile uyumaktadır. Listede ayrıca her insanın güvenlik, sağlık, eğitim ve eğlence hakkının olduğu da yazmaktadır. İlk üç madde İnsan Haklarının hepsini kapsamına alır. Öteki maddeler ise bu üçünün bir sonucu veya izahı gibidir.²⁹⁷ Burada yer alan haklar yani özgürlük, iyi ve mutlu bir yaşam ve yaşam hakkı doğal haklar olarak bilinir ve bu doğal haklar evrensel bir nitelik taşır. Yaklaşımına göre iyi bir yaşam için bu bildirgede yer alan maddeler bütün insanlar için hayata geçirilebilmelidir. Fakat temel mesele bütün kainat ve kainattaki bütün canlıların haklarıdır. Ancak yaklaşım öteki türlerin problemleriyle ilgilenmemektedir.

²⁹⁶ <https://www.hsk.gov.tr/Eklentiler/Dosyalar/9a3bfe74-cdc4-4ae4-b876-8cb1d7eeae05.pdf>. 15.10.2021 tarihinde erişildi.

²⁹⁷ Thomas Paine, *İnsan Hakları*, çev.: Mehmet Osman Dostel, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s. 127.

İnsan, toplum içinde yaşayan bir varlık olarak doğal haklara sahip olduğu gibi medeni haklara da sahiptir. Doğal haklar, medeni hakların temelini oluşturur ve insanın mutluluğu ile huzurunun sağlanmasına ilişkindir. Medeni haklar ise bireyin, toplumun bir ferdi olmasıyla sahip olduğu temel haklardır. Örneğin *güven ve korunma hakkı* bu tür haklardandır.²⁹⁸ Diğer yandan “oy kullanma hakkı, siyasi partilere katılma hakkı, özgürce bir araya gelme ve toplantılara katılma hakkı, bilgiye erişme hakkı ve düşünceyi ifade etme hakkı”²⁹⁹ da medeni haklar olarak bilinmektedir. Doğal hakların aksine medeni haklar, yasal bir temele dayanması bakımından önemlidir. Önemli olan problemlerin adalete taşınmasıdır. Bu da insanın karşılaştığı sorunlarda keyfiyete dayalı pratiklerle karşı karşıya kalmasını engelleyecek ve insanın sosyal hayattaki konum ve rolünün önemini arttıracaktır. Fakat elbette insan, bu haklarla sınırlandırılmayacak kadar değerli ve saygın bir varlıktır.

Diğer taraftan bir birey olarak sahip olunan haklar ötekinin hakkını düşünmeyi de gerektirir ve bu haklara sahip olmak aynı zamanda hakları garantiye almayı da gerektirdiği için İnsan Hakları Bildirgesinin bir Görevler Bildirgesi olduğunu da söylemek mümkündür. Bu bağlamda bu temel haklar ulusal özgürlüğün de temelini oluşturmakta ve her türlü ayrımcılığın önüne geçmektedir.³⁰⁰ Dolayısıyla hak ve özgürlük kavramlarını birlikte kullanmak yanlış olmayacaktır.

İnsan hakları insana sırf insan olduğu için saygı duymayı gerektirmektedir. İnsana sırf insan olduğu için saygı duymak gerektiğini ve insan onurunu temel almayı gerektiren yaklaşımların başında İnsan Hakları Yaklaşımı ile Yapabilirlikler Yaklaşımı gelir. Esasen

²⁹⁸ Paine, *İnsan Hakları*, ss. 74-75.

²⁹⁹ <https://www.tihek.gov.tr/insan-haklari-3/> 15.10.2021 tarihinde erişildi.

³⁰⁰ Thomas Paine, *Ortak Akıl İnsan Hakları ve Tarımsal Adalet*, çev.: Faruk Gültekin, Doruk Yayınları, İstanbul, 2013, s. 220.

Yapabilirlikler Yaklaşımı, İnsan Hakları Yaklaşımları arasında yer alır ve hatta İnsan Hakları Yaklaşımının bir türüdür denilebilir. Yaklaşım, insan haklarını ele almada öteki kuramlardan farklı bir yerde bulunmaktadır. Sözgelimi İnsan Hakları Yaklaşımında olduğu gibi sadece stabil bir insan doğası veya doğal haklar teorisinden yola çıkmamaktadır. Aynı zamanda her ne kadar eksiklikleri olsa da insan ve adalet ilişkisini irdelemede bir alternatif ve ideal bir çözüm olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun sebebi Yapabilirlikler Yaklaşımının İnsan Hakları Yaklaşımına göre daha avantajlı olmasıdır. İnsan Hakları Yaklaşımı hakların kaynağı, temeli ve tarihi gibi haklar konusunda derinlemesine bir teorik bilgi sunarken insan haklarının felsefi ve pratik temellendirmesi konusunda yetersiz kalmaktadır. Yapabilirlikler Yaklaşımı ise bu eksiklere çözüm getirmeye çalıştığı gibi bu tarz tartışmalardan ve soyutluktan uzak, açık ve somut bir yaklaşımdır.³⁰¹ Bu bağlamda İnsan Hakları Yaklaşımı ile Yapabilirlikler Yaklaşımı birbiriyle ilişki içerisindedir. Fakat Yapabilirlikler Yaklaşımı, İnsan Hakları Yaklaşımına göre problemlere daha geniş bir açıdan bakmaktadır.

Gerek İnsan Hakları Yaklaşımı gerekse Yapabilirlikler Yaklaşımı her insanın insan olduğu için temel hak ve özgürlüklere sahip olduğunun ve bu hakların desteklenmesinin bir yükümlülük olduğunun altını çizer. Fakat İnsan Hakları Yaklaşımı sadece insan haklarını gündemine alır ve hayvan hakları ile çevre konusunu gündeminde tutmaz. Öte yandan Nussbaum'un saymış olduğu on temel merkezi yapabilirlikler listesindeki temel haklarla Uluslararası İnsan Hakları Bildirgesindeki haklar genel itibariyle uyuşmaktadır. Sözgelimi ikisi de milletlerarası karşılaştırmalar yapar ve her ikisinde de politik, ekonomik ve medeni haklar aynıdır. Fakat İnsan Hakları Yaklaşımı öteki türleri önemsemediği gibi insanlar arasındaki ırk ayrımcılığı ve toplumsal cinsiyet

³⁰¹ Elif Çelik, "İnsan Hakları Kavramını Nussbaum'un Yapabilirlikler Yaklaşımı ile Düşünmek", *Arkhe-Logos Felsefe Dergisi*, Sayı: 4, 2017, ss. 102-103, 113-114.

ayrımcılığı konularında da eksiktir. Bu nedenle Nussbaum'un Yapabilirlikler Yaklaşımı bu yetersizlikleri aşmaya çalışması ve İnsan Hakları Yaklaşımına katkı sağlaması bağlamında önemlidir. Üstelik Nussbaum, hak ile onur kavramı arasındaki ince çizgiye vurgu yaparak temel yapabilirlikleri insan onurunu merkeze alarak tanımlar. İnsan hakları ve elbette hayvanların hakları ana rahminde iken başlar ve hakların bu şekilde anlaşılması her canlının haklarını korumayı mümkün kılar. O halde Yapabilirlikler Yaklaşımının İnsan Hakları Yaklaşımına göre daha bütüncül ve kapsayıcı bir yaklaşım olduğunu söylemek mümkündür. Diğer taraftan Yapabilirlikler Yaklaşımında şirketlerin, uluslararası kurum ve kuruluşlar ile devletin yapabilirliklerin güvence altına alınmasından sorumlu olması pozitif hakları ön plana çıkarmaktadır.³⁰² Dolayısıyla İnsan Hakları Yaklaşımı her ne kadar Yapabilirlikler Yaklaşımına en yakın olan kuram olsa da diğer yaklaşımlar gibi eksiklikleri olan bir yaklaşımdır. Bu bağlamda öteki kuramlara göre insanlar ve öteki türler arasındaki adalet problemlerini ele alabilecek en makul yaklaşım Yapabilirlikler Yaklaşımıdır. Üstelik İnsan Hakları Yaklaşımı erkek merkezli bir yapıya sahip olduğu için (Nussbaum'a göre cinsiyet ayrımcılığına kayıtsız kaldığı için) de tercih edilebilecek bir yaklaşım değildir.

Bir diğer problem İnsan Hakları Yaklaşımının temel hakları ele alsa da Yapabilirlikler Yaklaşımında olduğu gibi insanların veya kurumlarla devletin sahip olması gereken yükümlülükleri ele almamasıdır. İkincisi, hangi hakların merkezi haklar olarak tanımlanması gerektiği konusunda aralarında farklılıklar vardır. İnsanın hayat planını takip edeceği kaynakla ilgili haklar mı yoksa bu planlarla ilgili tercihler yapabileceği yapabilirliklere ilişkin haklar mı? Yapabilirlikler Yaklaşımı bu gibi tartışmalı meselelerde daha net bir konumda yer almakla birlikte temel hakları güvenceye alma konusunda en doğru yoldur. Nussbaum özellikle *bedensel bütünlük hakkı*, *evde*

³⁰² Nussbaum, *Yapabilirlikler Yaratmak*, ss. 79-81.

şiddetten ve işyerinde cinsel tacizden uzak olma hakkı gibi bazı hakların evrensel hak beyannamelerine eklenmesini önerir. Yapabilirlikler listesinin bu teklifi içerdiğini iddia etmektedir. Üstelik bu haklar kullanıldığı ölçüde sosyal adaletin sağlanacağını ve yapabilirlikler elde edildikçe de toplumun daha adil olacağını söylemek gerekir.³⁰³ Nussbaum açısından konuya yaklaşılacak olursa buradaki problem İnsan Hakları Yaklaşımının sorunlara genel bir perspektiften yaklaşması ve dezavantajlıların sorunlarını ön plana çıkarmamasıdır. Kimlik siyaseti güdülmediği veya kadın, dezavantajlı olarak görülmediği için Nussbaum'un görüşüne göre İnsan Hakları Yaklaşımı hatalıdır.

Diğer yandan sözü edilen soru ve sorunların İnsan Hakları gibi başlarda doğru gibi görünen ilkelere başvurarak yanıtlanamayacağı açıktır. İnsan Hakları Yaklaşımları bütün insanların ortaklığı düşüncesi üzerine bina edilse de bu nosyonun tam anlamıyla özerkliğe dayanmadığı da açıktır. Zira yaklaşım öteki türlerin sorunlarıyla ilgilenmediği gibi her insanın sorununu da çözememekte ve birbirinden farklı inanç veya fikirlere sahip grupların sözü edilen İnsan Hakları nosyonuna, gerçekliğin analizi perspektifinde farklı bir biçimde yaklaşmaktadır. İnsan Hakları Yaklaşımı temelde rasyonel bir zemine dayanan nesnelci bir yaklaşımdır. Fakat evrendeki çoğu problemin bilgisel kaynaklı olmaktan daha ziyade ahlaki ve politik bir yöne sahip olduğu artık fark edilmelidir.³⁰⁴

Sonuç olarak Yapabilirlikler Yaklaşımı gerek iyi bir yaşamın sağlanması ve toplumdaki her insan ve her canlının haklarının gözetilmesi, gerekse adaletin sağlanmasında öteki yaklaşımlar ve karşı kuramlara göre ideal ve alternatif bir

³⁰³ Martha Craven Nussbaum, "Capabilities As Fundamental Entitlements: Sen and Social Justice", *Feminist Economics* 9 (2-3), Routledge, 2003, 33-59, ss. 37-38.

³⁰⁴ Celal Türer, "İnsan Hakları Nosyonu'nu Nasıl Anlamalıyız?", *Ombudsman Akademik*, Yıl: 4, Sayı: 7, 2017, 157-171, ss. 158-159.

yaklaşımıdır. İyi bir yaşam ve adil bir dünyanın imkanı Yapabilirlikler Yaklaşımının hayata geçirilmesiyle ve bu yaklaşımın yasalarca ele alınmasıyla mümkündür denilebilir. Bir sonraki başlıkta Yapabilirlikler Yaklaşımının niçin ideal ve alternatif bir yaklaşım olduğuna yer verilecektir.

1.3. İyi Yaşamın İmkani Olarak Yapabilirlikler Yaklaşımı

Nussbaum öteki karşı kuramların ortaya çıkardığı sorunlara karşı bir çözüm olarak daha ideal ve alternatif bir yaklaşım olduğunu düşündüğü Yapabilirlikler³⁰⁵ Yaklaşımını teklif eder. Bu yaklaşım günümüzün acil sorunları karşısında en etkili olan yaklaşımdır ve gerek insanlığın gerek evrendeki her canlının pek çok sorununa çözümler sunabilen sonuç odaklı bir yaklaşımdır. Bunun sebeplerinden birisi yaklaşımın yaşam süresi ve eğitim gibi birden çok nitel ölçüte dayanması ve diğer yaklaşımlara göre daha geniş bir ölçme aracı olmasıdır.³⁰⁶ Yaşamın iyileştirilmesinde salt ekonomi ve fayda tek başına yeterli değildir. Nussbaum'a göre yaklaşım insan haklarında olduğu gibi hayvan hakları söz konusu olduğunda da diğer teorilere göre daha iyi yanıtlar vermektedir:

Yapabilirlikler Yaklaşımı hayvan yaşamları hakkında şu anda bildiğimiz gerçeklere diğer teorilerden daha iyi yanıt verebilir. Bunun sebebi hayvan yapabilirlikleri ve etkinliklerinin şaşırtıcı çeşitliliği, değer verme, sosyal ağ oluşturabilme ve kültürel öğrenme yapabilirliği ile doğrudan ilgili olmasıdır.³⁰⁷

Yapabilirlikler Yaklaşımı isminden de anlaşılacağı üzere bir teori veya kuram değil bir yaklaşımdır ve fakat yaklaşımı öteki karşı kuramlardan ayıran ve onu öteki kuram ve teorilere göre ideal kılan bazı farklılıklar vardır. Bu farklılıklardan

³⁰⁵ Yapabilirlik (Capability) sözlük anlamı olarak “bir şey yapma yeteneği veya gücü” anlamına gelir. Ayrıca “yeterlilik, yetenek, güç, iktidar ve kapasite” anlamlarında da kullanılmaktadır. <https://dictionary.cambridge.org/tr/s%C3%B6zl%C3%BCk/ingilizce-t%C3%BCrk%C3%A7e/capability> 23.10.2021 tarihinde erişildi.

³⁰⁶ Nussbaum, *Creating Capabilities*, s. 59, 62.

³⁰⁷ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 313.

bahsedilmeden evvel yaklaşımın ne anlama geldiği ve amaçlarının neler olduğundan kısaca bahsetmek yerinde olacaktır. Öncelikle Kapasite/Yetenek Yaklaşımı, Olanaklar Yaklaşımı ve İnsani Gelişmişlik Yaklaşımı olarak da adlandırılan Yapabilirlikler Yaklaşımı kavramını Nussbaum “yalnızca insanın doğuştan gelen yetenekleriyle sınırlı olmayan, aynı zamanda bireysel yetenekleriyle birlikte, siyasi, toplumsal ve ekonomik çevresi tarafından yaratılmış ve sunulmuş fırsat ve özgürlükler”³⁰⁸ şeklinde tanımlamıştır. Ayrıca bu kavramı “bir toplumun ne derece adil olduğunun belirlenmesinde vatandaşların neye sahip olduğuna değil, sahip olduğu şeyler ile değer verdiği işlevleri gerçekleştirip gerçekleştiremediklerine odaklanan ve normatif bir çerçeve sunan yaklaşım” şeklinde tanımlamak da mümkündür.³⁰⁹ Dolayısıyla bu yaklaşıma göre kendini gerçekleştirmek hedeflenir. “Capabilities” kelimesindeki *ability* kelime kökeninden de anlaşılacağı üzere yaklaşım insanların ve öteki türlerin yaptıklarına değil yapabileceklerine odaklanır. Buradaki temel problem yapabilirliklerin engellenmesidir. Yani yapma imkanı olan bir şeyi yapmaktan mahrum olmaktır. Sözgelimi kız çocuklarının okula gidememesi gibi. Bu da bir nevi negatif özgürlüklerin engellenmesidir.³¹⁰ Bu engel, ciddi ve çözülmemiş bir adalet problemidir. Dolayısıyla yapabilirliklerin artırılması veya iyileştirilmesi ile var olan adaletsizliklerin önüne geçilecektir.

³⁰⁸ Nussbaum, *Yapabilirlikler Yaratmak*, s. 37.

³⁰⁹ Arun, “Yapabilirlikler Yaklaşımı ve Değerli Yapabilirliklerin Tanımlanması Sorunsalı Yanlış Bilinç mi, Yapısal Eşitsizlikler mi?”, s. 14.

³¹⁰ Negatif özgürlük; *engellenmeden eylemde bulunma ihtimali*, pozitif özgürlük ise *kişinin kendi iradesi ya da benliği üzerinde kurduğu hakimiyettir*. Isaiah Berlin özgürlüğün negatif karakterinin pozitif olandan daha önemli olduğunu ifade eder. Geleneksel anlayış karşısında modernlerin özgürlük tanımını da karakterize eden negatif özgürlük otoriteyi engelleyerek bireysel tercihi kolay hale getirir. Armağan Öztürk, “Isaiah Berlin Düşünüşünde Özgürlüğün Sınırları”, Kent Kültürü ve Yönetimi Hakemli Elektronik Dergisi, Cilt: 10 Sayı: 2, 2017, 157-168, s. 157.

Yapabilirlikler Yaklaşımı “açlık ve yetersiz beslenme, eğitimsizlik, hastalıklardan kaçınma, sosyal güvencesizlik gibi hayatı zorlaştıran koşullardan kaçınabilme yetisi” şeklinde de tanımlanır.³¹¹ Buna göre yaklaşımda hedeflenen şey sadece ekonomik zenginlik veya bireysel hazlar değil, bunlar da dahil ve fakat aynı zamanda uzun, sağlıklı, eğitilmiş ve yaratıcı bir hayat yaşayabilmek için gerekli şartların sağlanabilmesidir. Öte yandan yaklaşımın temsilcilerinden olan Sen yapabilirlikler kavramını “bir kişinin yapabileceği veya olabileceği insan işlevlerinin değerli kombinasyonlarını elde etme fırsatı” şeklinde tanımlar ve bu yaklaşımın özgürlük ve hakların fırsat yönünü anlamada çok yardımcı olabileceğini de ifade eder.³¹²

Yapabilirlikler Yaklaşımı “İnsani Gelişmişlik Yaklaşımı” olarak da adlandırılır. Fakat Nussbaum *Yapabilirlikler Yaklaşımı* demeyi daha uygun bulmaktadır. Zira Yapabilirlikler Yaklaşımı kavramı daha geniş kapsamlıdır ve yaklaşımda sadece her insanın değil hayvanlar başta olmak üzere doğadaki her canlının iyi bir yaşam yaşaması amaç edinir ve öteki türlerin de yapabilirliklerinin olduğuna dikkat çekilir.³¹³

Siyaset ve ekonomi dünyasında yeni bir kuramsal paradigma olan bu yaklaşım öncelikle şu soruya cevap arar “İnsanlar gerçekte ne yapabilir ve ne olabilirler?” Her ne kadar basit bir soru gibi görünse de aslında insan hayatının ve elbette canlıların yaşamının farklılığı düşünüldüğünde karmakarışık bir sorudur. Bu sebeple sorunun kendisi zaten pek çok problemi de doğurmakta ve aynı zamanda bu sorunlara yanıt aramaktadır. Her ne kadar temelde insan yapabilirlikleri sorgulansa da Nussbaum hayvanların iyi yaşamını

³¹¹ Akt. Öz ve Çolakoğlu, “Yapabilirlikten Yoksunluk Açısından Mikro Kredi Uygulaması: Sakarya İli Örneği”, s. 2028.

³¹² Amartya Sen, “Human Rights and Capabilities”, *Journal of Human Development and Capabilities*, Vol. 6, No. 2, Routledge, July 2005, s. 153.

³¹³ Nussbaum, *Yapabilirlikler Yaratmak*, s. 34.

ve ne yapabildiğini de sorgulamıştır. Dünyadaki insanlar sadece gelir elde etmek için değil aynı zamanda iyi, adil, onurlu ve anlamlı bir yaşam için de çaba gösterirler. Öyle ki bir ülkenin gerçek servetinin vatandaşları olduğu belirtilmişti. Yine doğadaki canlıların ihtiyaç duyduğu tek şey besin değildir. Öteki türlerin de sağlıklı, uzun ömürlü, güvenli, eğlenceli, huzurlu, özgür ve iyi bir yaşam gereksinimleri vardır. Dolayısıyla kalkınmada hedeflenmesi gereken şey öncelikle uzun, sağlıklı, eğitilmiş, onurlu ve yaratıcı hayatlar sürmeyi mümkün kılacak koşulların yaratılmasıdır. Bu sebeple dünyadaki her canlının sorunları ve yaşadıkları adaletsizliklere karşı ihtiyaç duyulan kuram, yaşamdaki pek çok değeri ölçüt alan Yapabilirlikler Yaklaşımıdır. Yaklaşımın diğer amacı adil yasalar oluşturulmasıdır. Öyle ki Nussbaum'a göre "yaşam kalitesini iyileştirmek akılcı politik seçimlerde bulunmayı ve bireylerin kararlı eylemliliğini gerektirir."³¹⁴ O halde bir sahip olunan yapabilirlikler bir de yasalar tarafından sunulan yapabilirlikler vardır. Yapabilirlikler kavram olarak sahip olunması gereken olanaklar, fırsatlar, kapasite veya yetenekler anlamına gelir. Her insanın ve her canlının yeteneği veya kapasitesi birbirinden farklı olduğu için yapabilirlikleri de eşit değildir. Yaklaşım işte bu eşitsizlik veya adaletsizlik sorununu ortadan kaldırmayı amaç edinir.

Yapabilirlikler Yaklaşımı insani gelişmeyi ve insanın yeşermesini hedeflediği gibi doğadaki hayvanlar ve bitkiler de dahil her canlının yaşamını iyileştirmeyi amaç edinir. Nussbaum bu konuda "her canlının kendi yaşamını sürdürme fırsatına değer verme, benim önerdiğim yaklaşımla birçok noktada örtüşüyor"³¹⁵ diyerek her canlının iyi yaşam ve yapabilirliklerinin sağlanmasına dikkat çekmiştir. Yaklaşım göre sahip olunanlar hayata geçirilemezse yapabilirliklerden söz edilemez. Bu yaklaşıma göre *adalet, eşitlik, hak, özgürlük ve demokrasi* gibi ilkeler yapabilirlikleri arttıran ilkelere dir. Yapabilirlik bir

³¹⁴ Nussbaum, *Creating Capabilities*, ss. x-xii.

³¹⁵ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 17.

çeşit özgürlüktür. Yaklaşım *tercih ve hürriyete* odaklandığı gibi *sosyal adaletsizlik ve eşitsizlikler*le de ilgilenir. Toplumlara onur ve adalet üzerinden değerlendirir. Bu yaklaşım sosyal ve küresel adaleti sağlayacak konularla ilgili bir kuram oluşturmayı hedefler. Bilhassa da *ayrımcılık ve yok sayılma* sonucu kaybedilen yapabilirlik zaafına odaklanır. Nussbaum bu konuda hükümetlere yükümlülükler düştüğünü hatırlatır.³¹⁶ Dolayısıyla yaklaşım bütün canlıların sahip olduğu/olması gereken temel hak ve özgürlüklere odaklanır. Hak ve özgürlüklerin engellenmesi adaletsizliğe neden olacaktır. Temel problem adaletsizlik ve ayrımcılıktır ve amaç bu adaletsizliği ortadan kaldırmaktır. Her canlının hakları ve problemleri yasalarca güvenceye alınmalıdır.

Yapabilirlikler Yaklaşımı yaşam kalitesini iyileştirmeyi, iyi yaşam ve adaletin sağlanmasını amaçlar. Yaşam kalitesinin hangi boyutta olduğunu anlamak için incelememiz gereken *tek ölçüt ekonomi veya fayda değildir*. Zira gelişmiş pek çok ülkede de adaletsizlikler ve büyük eşitsizlikler devam eder. Yine salt hayvanlar, insana benzediği için değerli değildir. Bizzat canlı oldukları için değerlidirler. Ülkelerin gelişmişliğinden söz edebilmek için öncelikle yapabilirliklerin artırılması ve adaletsizliklerin ortadan kaldırılması gereklidir. Salt ekonomik alanda değil sağıktan eğitime, siyasetten çevreye ve sosyo-kültürel yaşama kadar her alanda yapabilirliklerin artırılması ve hayat şartlarının iyileştirilmesi gereklidir. Bu sebeple iyi yaşam ve adaleti sağlayacak olan Yapabilirlikler Yaklaşımıdır. Çünkü bu yaklaşım sadece tek bir ulusun değil öteki milletlerin ve öteki türlerin de iyi yaşamına ve yapabilirliklerine odaklanır. Amaç dünyadaki bütün canlıların iyi bir yaşam yaşamasını sağlamaktır. Ancak ne yazık ki Hindistan veya Afrika gibi pek çok ülke, vatandaşlarının temel ihtiyaçlarını bile karşılayamamaktadır. Bu da sadece iyi bir yaşamdan değil aynı zamanda yapabilirliklerden ve etik bir adalet sisteminden de mahrum olmak anlamını taşır. İyi

³¹⁶ Nussbaum, *Creating Capabilities*, ss. 18-19.

yaşamın faydacı bir anlayışla mümkün olduğunu söyleyenlere göre amaç sınırsız bireysel arzuların yerine getirilmesidir. Ancak *bireysel arzuların gerçekleştirilmesi, öteki bireylerin ve öteki türlerin ne yapması veya onlar için ne yapılması gerektiği konusunda bir fikir vermez*. O halde Faydacı Yaklaşımda zaman ve mekan olarak bizden uzak insanların ne düşündüğü, ne istediği veya neye ihtiyaç duyduğuna duyarsız kalınacaktır.³¹⁷ Bu gibi durumlar göz önünde bulundurulduğunda ekonomi ve kaynağa dayalı yaklaşımlarla fayda odaklı yaklaşımların iyi ve adil bir yaşamı sağlayamadığı fark edilir. Kalkınma odaklı yaklaşımlar ekonomiyi temel almakla birlikte *salt yoksulluğun giderilmesi yaşam kalitesinde artışa neden olmayacaktır*. Bu yüzden Nussbaum iyi bir yaşamın ölçütünün yapabilirliklerin artırılmasıyla mümkün olabileceğini savunarak Yapabilirlikler Yaklaşımını geliştirmiştir. Onun bu yaklaşımı hem adalet anlayışı hem de iyi yaşam felsefesinin temelini oluşturur. Buna göre adil, onurlu ve iyi bir yaşamın ölçütü bir şeyleri yapabilmeye bağlıdır.

Yapabilirlikler Yaklaşımı her ne kadar eşitsizlik ve adaletsizliklere odaklansa da eşitlikten ziyade daha çok adalet üzerinden meseleye yaklaşır. Sözgelimi öteki türler düşünüldüğünde öteki türler her ne kadar insanlar ile eşit olmasa da bu eşitsizlik, onlar için adalet aramaya engel değildir. Elbette burada insanın üstün olduğu veya olması gerektiği kast edilmemektedir. Burada eşitsizlik durumu ile kast edilen öteki türlerin insana göre daha kırılgan ve bakıma muhtaç olmasıdır. Adil olan ise insanların bu canlılar için iyi bir yaşam sunabilmesi ve bu fırsatları yasalara taşıyabilmesidir. Yine engellilik gibi bir kırılganlığa sahip insan ile sağlıklı bir insana verilen aynı araçlar, aynı gelir veya mallar neticede bu bireylerin farklı yapabilirlikler elde etmesine neden olacaktır. Aynı şeyleri elde etseler de ikisi de farklı yapabilirliklere sahip olma olasılığı elde edeceklerdir.

³¹⁷ Thomas Scanlon, "Value, Desire, Quality of Life", Ed. Martha Nussbaum and Amartya Sen, *The Quality of Life*, Clarendon Press Oxford, 1993, s. 188.

Bunun sebebi her ne kadar zengin olsa da engelli bireyin birtakım yapabilirliklerden mahrum olacak olması ve diğeriyle eşit olsa da aynı avantaja sahip olmamış olmasında yatar.³¹⁸ Neticede her iki bireye de aynı miktarda mal verilmiş ve eşitlik sağlanmış olsa da adalet sağlanmamış olacaktır. Örnekten de anlaşılacağı üzere Yapabilirlikler Yaklaşımı gerek insanlar gerek öteki türler arasındaki adaletsizliklere karşı çözümler aramaktadır. Bu sebeple Yapabilirlikler Yaklaşımı iyi ve adil bir yaşamın sağlanması için öteki teoriler, kuram veya yaklaşımlara göre daha ideal bir ölçüttür.

Yapabilirlikler Yaklaşımı “engelli, çocuk, yaşlı, hasta, yoksul ve hayvanlar ile bitkiler gibi bakıma muhtaç olan herkesin, her canlının sağlıklı ve onurlu bir hayat, bedensel bütünlük, sosyal ve siyasi yaşamda söz hakkına sahip olma gibi temel yapabilirliklerinin karşılanması gerektiği” düşüncesine dayanır. Hem bakıma muhtaç olanlar hem de onlara bakan insanlara aile, eğitim, iş yeri ve kamuda gerekli destekler sağlanmalıdır. Her canlının yaşama karşı duyduğu korku ve kaygı duygusu yerini sevgi, dostluk ve biraradalığa bırakmalıdır.³¹⁹

Adil fırsat eşitliğine odaklanan düşünürlerden John Rawls da dezavantajlıların yararına olacak herhangi bir adım atılmadığında, sosyal düzen olan sezgisel fikrin tesis edilemeyeceği düşüncesindedir. Bu görüşünü fark ilkesiyle açıklayan Rawls’a göre bir toplumun en az avantajlı üyeleri daha iyi durumda olmalıdır. Oysa Faydacılığa göre çoğunluğa büyük yarar sağlandığında, azınlığın kaybı hakkaniyetli olarak kabul edilebilirdi. İşte bu sorun fark ilkesiyle ortadan kaldırılabilecektir. Çünkü bu ilke dezavantajlıların haklarının feda edilmesini engellemektedir.³²⁰ Rawls gibi Nussbaum da

³¹⁸ Sen, “Human Rights and Capabilities”, s. 154.

³¹⁹ Yaran, *Adil Bir Dünya Ümidi*, ss. 129-130.

³²⁰ Rawls, *Bir Adalet Teorisi*, ss. 103-104.

dezavantajlıların haklarının gözetilmesinden yanadır. Ancak Nussbaum sadece insanların değil doğadaki her canlının hakkının gözetilmesi gerekliliğine vurgu yapar.

Yapabilirlikler Yaklaşımı öteki türlerin sorunlarını da hesaba kattığı için İnsan Hakları Yaklaşımından ayrılır. Nussbaum'un başkanlığını yaptığı *İnsani Gelişme ve Yetenek Derneği* ise bu yaklaşımın teorik olarak geliştirilmesi ve pratik uygulaması üzerine çalışır. *Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı* da her sene, ülkeleri sadece ekonomik gelişmeye göre değil, özellikle yapabilirliklere göre sıralayan bir *İnsani Gelişme Raporu* hazırlamaktadır. İşte bu tutum yaşamdaki “bedensel bütünlük, güvenlik ihtiyacı, zorunlu eğitim, siyasi katılım veya her insanın seçme ve seçilebilme özgürlüğünün sağlanabilmesi ve uygun sağlık koşulları gibi birden çok yapabilirliğe dikkat edilmesine” zemin hazırlar. Yapabilirlikler Yaklaşımında insan olmayan hayvanların ve çevrenin de yaşam alanlarının korunması gerektiğine dikkat çekilir. Böylece Yapabilirlikler Yaklaşımı ile iyi yaşamın ölçütünün tek bir nicel ölçek olmadığı ve birden çok niteliksel ölçeklerin de baz alınması gerektiği konusunda bir farkındalık sağlanır. Buna göre ancak bu kriterler sağlandığında demokrasinin bileşenleri güvence altına alınabilecektir. Dolayısıyla Yapabilirlikler Yaklaşımı daha iyi ve daha adil bir dünya için bir umut vaat etmektedir.³²¹

Yaklaşımın öncülerinden Amartya Sen de yaşam kalitesinin zenginlik ve fayda ölçülerinden daha çok yönü kapsaması gerektiğini ifade eder. Sen, bu kriterlerden çok başarı, beslenme ve sağlık gibi yapabilirliklere odaklanır. Herhangi bir araca veya maddi zenginliğe sahip olmak, sadece pek çok şeyi yapabilmeyi desteklediği ölçüde değerli olabilir. Sen'e göre yapabilirlik, “pratik fırsat” manasını taşır. Sözelimi bir hayvan ne yapabilir veya ona ne gibi fırsatlar sağlanmalı ki yapabilirlikleri artabilsin? Bir hayvan

³²¹ Martha Craven Nussbaum, “Human Rights and Human Capabilities”, *Harvard Human Rights Journal*, Vol. 20, Spring 2007, 21-24, ss. 21-22.

için kulübeler pratik bir fırsattır ve beden sağlığı ile güvenlik yapabilirliğini sağlayabilir. Buna göre işleyişin bir diğer anlamı da aktivite yani yapılabilen şeydir.³²² Dolayısıyla Sen, fayda veya maddiyatın yapabilirlikleri sağladığı ölçüde değerli olduğu sonucuna varmıştır. Ancak yine Nussbaum gibi bunların tek bir ölçüt olarak alınamayacağı kanısındadır.

Sen ve Nussbaum yapabilirlikler çatısı altında birleşseler de bazı görüşleriyle birbirlerinden ayrılırlar. Bunlardan ilki Nussbaum'un insan olmayan canlıları da listesine dahil etmesi iken ikincisi Nussbaum'un Yapabilirlikler Yaklaşımının *bir sosyal adalet teorisi* olduğunu güçlü bir biçimde desteklemesidir. Sen ise yaklaşımın değerlendirici bir çerçeve sunsa da bir adalet teorisi olmadığını iddia eder. Üçüncüsü ise Nussbaum hangi işlevlerin değerli yapabilirlikler olduğunu 10 maddelik bir liste ile belirleyip, bunların her ülkeye göre çoğaltılabileceğini ve bu yapabilirliklerin yasalar tarafından sağlanması gerektiğini ifade etmesidir. Ancak Sen, hangi yapabilirliklerin benimsenmesini ve kimin (*hükümet, sivil toplum, piyasa*) bunları takip etmesi gerektiğini bireylere bırakır.³²³ Anlaşıldığı üzere Nussbaum kendi yaklaşımını Sen'in yaklaşımından bağımsız bir şekilde geliştirmiştir. Kendisi listenin çoğaltılabileceğini söylemekle açık bir kapı bırakmaktadır. Bu açık uçlu olma durumu ise her ne kadar 10 maddelik bir liste hazırlasa da beraberinde kısmen belirsizliği de getirmektedir.

Buraya kadar Yapabilirlikler Yaklaşımın öteki kuramlara göre temel problemleri çözebilecek ideal ve alternatif bir yaklaşım olduğu sebepleriyle birlikte iddia edildi. Buna göre *kendini gerçekleştirme, güvenlik, eğitim, siyasi katılım, bedensel sağlık ve bedensel*

³²² Sophie Mitra, "The Capability Approach and Disability", *Journal of Disability Policy Studies*, Vol. 16 No. 4, 2006, 236–247, s. 238.

³²³ Frances Stewart, "Nussbaum on the Capabilities Approach", *Journal of Human Development and Capabilities*, Vol. 14, No. 1, 2013, 156-160, ss. 156-157.

bütünlük ile uygun sağlık koşulları gibi birden çok kriter ve yapabilirlikler temel alınmalıdır. Sayılan yapabilirlikler duyarlı hayvanlar için de geçerlidir. Ancak yaklaşımın daha iyi kavranması için felsefi etkilerinden de söz etmek gerekir. Zira yapabilirlikler bu felsefi etkilerden hareketle inşa edilmiştir.

1.3.1. Yapabilirlikler Yaklaşımının Felsefi Etkileri

Nussbaum iyi yaşam felsefesinde olduğu gibi Yapabilirlikler Yaklaşımında da öncelikle Antik Yunan felsefesinden esinlenmiş ve dolayısıyla ilk kaynağa gitmiştir. Hatırlanacak olursa Antik Yunan düşünürleri iyi bir yaşamın ilk koşulunu akla sahip olmaya bağlamıştı. Nussbaum Yapabilirlikler Yaklaşımında da iyi yaşam anlayışında olduğu gibi gerek Sokrates'in *eleştirel düşünebilme becerisinin* gerekse Aristoteles'in *pratik akıl* kavramının yapabilirlikleri sağlayan önemli bir ilke olduğunu savunmuştur. Yaklaşımın ilk Batılı kaynağı gelişmiş bir siyaset teorisi kurabilmesi sebebiyle Aristoteles'e ait etik-politik düşüncedir. Aristoteles'in siyasi düşüncesinin merkezinde insanın kırılğan olduğu düşüncesi yer almaktadır.³²⁴ Nussbaum bu düşüncelerden ilhamla yaklaşımını inşa etmiştir. Mevcut durumu veya doğruluğu kabul edilmiş öğretileri sorgulamayan bir insan, olacak olan olayları kabullenmekten başka bir çaresi olmayan çaresiz bir insan konumuna düşecek ve hayatına çaba değil *şans faktörünü* dahil edecektir. Nussbaum eğitim, siyaset veya sosyo-kültürel yaşamda pratik aklın önemine dikkat çeker. Özellikle de eğitim bir insanın yeşerdiği ilk yer olarak bu yapabilirliği kazandırmalıdır. İnsanın ilk eğitim aldığı yer ailesidir fakat birey, ailesinde farklılıkların farkında değildir. İnsanın toplum içine çıktığı ilk yer veya kurum okuldur. Bu sebeple ilk kez farklılıkları okulda tanır. O halde eğitim insana eleştirel bir bilinç kazandırdığı gibi farklılıklara saygı duymayı, hoşgörü bilincini yani duygudaşlık bilincini de kazandırır. Nussbaum'un da

³²⁴ Nussbaum, *Creating Capabilities*, ss. 125-127.

ifade ettiği gibi “temel hedef eleştirel düşünebilme ve kendilerinden farklı olan insanların ve öteki türlerin hayatları hakkında bilgili ve bu hayatlarla ilgili tartışmalara katılabilecek öğrenciler yetiştirmektir.”³²⁵ Dolayısıyla insan, kardeşinin içindeki mevcut yaşam koşullarını düşünebilme yapabilirliğini kazanmalıdır. Üstelik farklılıklara saygı ilkesi öteki türlerin de yaşamlarına saygı duymayı gerektirir.

Öteki milletlere olduğu gibi öteki türlere karşı da sempati bilincinin geliştirilmesi var olan problemleri aşmada en önemli adımlardan birisidir. Bu bağlamda yaklaşımda hoşgörü bilincinin de önemli bir yeri vardır. Nussbaum hoşgürsüzlüğe karşı benimsememiz gereken ilkeleri şu şekilde sıralar “Herkes eşit saygıyı vurgulayan siyasal ilkeler. Kendi gözündeki mertegi fark etmeden başkasının gözünde çöp görerek kendine ayrıcalık tanımayı eleştiren bir düşünme tarzı. Dünyayı farklı birinin bakış açısından görmeyi sağlayacak imgeleme yeteneği”³²⁶ olarak. Buna göre farklılığın yabancılık olarak görülmesi etik bir sorundur.

Aristoteles iyi bir yaşamın imkanını öncelikle *pratik akla* bağlamıştı. İnsanı akıllı bir varlık olarak tanımlamış ve bunun en temel erdemlerden olduğuna dikkat çekmişti. Nussbaum da insanın temel yapabilirliklerinden birisi olarak pratik akı alır ve pratik akı “bir iyi kavramı oluşturabilme ve kişinin yaşamının planlanması hakkında sorgulamayla meşgul olabileme”³²⁷ şeklinde tanımlar. Pratik akıl yapabilirliğine tezin ilerleyen bölümlerinde de ifade edileceği gibi 10 temel merkezi yapabilirlikler listesinde de yer verilir. Pratik akıl insana tartışabilme yapabilirliğini kazandırması bakımından önemlidir.

³²⁵ Nussbaum, *Cultivating Humanity*, s. 12.

³²⁶ Nussbaum, *Yeni Dinsel Tahammülsüzlük*, s. 19.

³²⁷ Akt. Serene Khader, “Cognitive Disability, Capabilities and Justice”, *Essays in Philosophy*, Vol. 9: No. 1, January 2008, 1-18, s. 13.

Burada sorulması gereken temel sorulardan birisi de sadece insanların mı akla sahip olduğu sorusudur. Öyle ki sadece insanın akla sahip oluşu sadece onun iyi ve adil bir yaşamı talep edebileceği düşüncesine zemin hazırlamaktadır. Hayvanlar duygulara ve içgüdüye sahip canlılar olarak tanımlanmıştır ancak zamanla bazı düşünürler artık hayvanların da her ne kadar yeterli mantıksal analizlere sahip olmasalar da akla sahip olduğunu iddia etmişlerdir. Hayvanlar veya doğadaki öteki türlerin her ne kadar eleştirel bir bilince sahip olmadığı düşünülse de, bu, öteki türler için iyi ve adil bir yaşam aramaya engel değildir. Dolayısıyla hayvanlar ve öteki türler için iyi ve adil bir yaşamın aranabilmesinde yine insanlara ve onların pratik ve politik zekasına ihtiyaç vardır. Ayrıca pratik akıl, hayvanlarda da vardır. Nussbaum bu konudaki görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir:

Pratik akıl, ilk başta iyi bir rehber olamayacak kadar insani gibi görünse de gerçekte öyle değildir. Tüm canlılar, hayatlarının nasıl ilerleyeceğine dair bazı önemli seçimler yapma fırsatına sahip olmak, planların ve seçimlerin yapıcısı olmak ister. Türleri büyük farklılıklar gösterse de, bağlılık tüm hayvanlar için çok önemlidir.³²⁸

O halde güncel problemler karşısında sorgulayıcı bir bilinç geliştirebilmek var olan problemlere çözüm önerileri getirmede bir fırsat sunduğu gibi yapabilirlikleri de arttıracaktır. Nussbaum doğruluğu sorgulanmamış gelenekleri tenkit edebilmek ve temel tartışmalara etkin ve yaratıcı bir şekilde katkı sağlamak gerektiği şeklindeki Sokratik düşünceden yola çıkarak farklılıklara saygı düşüncesine ulaşır. Farklılıklara saygı duymak her milletten insana ve her türden varlığa karşı sevgi ve saygı düşüncesini gerektirir.³²⁹ Bu fikir ise kültürel çeşitliliğin kabul edilmesi anlamını taşımaktadır. Dolayısıyla eleştirel düşünme, farklılıklara saygı, hoşgörü bilinci ve kültürel çoğulculuğun kabulü, yapabilirliklerin sağlanmasına zemin hazırlayan ilkelere dendir. Bu

³²⁸ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 102.

³²⁹ Roberto Sanz Ponce, José A. Peris Cancio and Juan Escámez Sánchez, “The Capabilities Approach Values Sustainability: Towards an Inclusive Pedagogy”, *Journal of Innovation and Knowledge*, Vol: 3 No: 2, 2018, ss. 76-81.

bağlamda öteki türlere karşı hoşgörü kültürünün kazanılması/kazandırılması gerekir. Öyle ki homojenliğin hakim olduğu bir yerde farklılıklar bir tehdit olarak algılanır. Buna göre ötekine karşı duyulan korku ve kaygı narsistik bir duygudur ve daha ileri boyutu şiddete kadar gidebilir. Bu durumda yaklaşıma göre insan, kuşku ve korkuları ile baş etmek için şu üç unsuru hayata geçirmelidir: Birincisi eşitlik ve *farklılıklara saygı* temelinde oluşturulması gereken siyasi ilkeler, ikincisi *çoğunluk kültürünün benimsenmesi* ve üçüncüsü ise *meraklı ve duygudaş bir imgelemdir*. Bu ilkeler daha onurlu ve adil bir hayat için ve yapabilirliklerin önünün açılması için hayata geçirilmesi gereken ilkelere dir. Dolayısıyla korkunun panzehri duygudaşlıktır.³³⁰ O halde ötekine ve farklı olana karşı hoşgörü bilinci yeşertilmediği müddetçe yapabilirliklerin ve adaletin sağlanması da mümkün görünmemektedir. Hayvan hakları meselesi şu an güncel bir meseledir ve gündemimizde olan bu konuya karşı daha duyarlı olmak bir vatandaşlık görevidir. Dünyada hala pek çok hayvan eziyet ve işkenceye maruz kalmakta ve çevre tahribatı hala gündemimizdedir. Artık bu meselelere karşı daha hassas olmak ve bu problemleri yasalara taşımak ve yasaların bu problemleri ertelememesi gereklidir.

Antik Yunan düşünürü Marcus Aurelius (MS. 121-180) “dünya vatandaşı olmak için sadece bilgi biriktirmememiz” gerektiği konusunda ısrar eder. Buna göre kendimizden farklı olanların güdülerini ve seçimlerini anlayabilmek için birçok sorunu ve olasılığı bizimle paylaşarak görmemizi sağlayacak *sempatik bir hayal gücü* yetisini kendimizde geliştirmeliyiz. Mantıksal akıl yürütmelerin yanı sıra duygulara da ihtiyaç vardır. Dolayısıyla insan akleden bir varlık olduğu gibi duygular ve hayal gücüne de sahip bir varlıktır. Zira Herakleitos’un (MÖ.535-475) 2500 yıl önce söylediği gibi, “pek çok şeyi öğrenmek anlayış getirmez.”³³¹ Din, cinsiyet, ırk, sınıf, tür ve ulusal köken

³³⁰ Nussbaum, *Yeni Dinsel Tahammülsüzlük*, s. 33, 40-41.

³³¹ Nussbaum, *Cultivating Humanity*, s. 85.

farklılıkları anlamayı zorlaştırır, çünkü bu farklılıklar sadece insanların ve doğadaki canlıların karşılaştığı pratik seçimleri değil, aynı zamanda onların arzularını, düşüncelerini ve dünyaya bakışlarını da şekillendirir. Burada estetik, gerekli olan hayal gücünü geliştirecek hayati bir rol oynar. Seçkin anayasa bilgini ve “müzakereci demokrasi” teorisyeni Alexander Meiklejohn’un (1872-1964) elli yıl önce belirttiği gibi, siyaseti reddeden bir rakibe karşı tartışırken Amerika Birleşik Devletleri halkının estetiğe ihtiyacı vardır. Çünkü onlar oylamaya çağrılacaklardır. Sanat, *muhakeme ve duyarlılık yapabilirliğini* geliştirmektedir. Müzik, dans, resim, heykel ve mimarinin hepsi çevremizdeki her canlıya karşı anlayışımızı şekillendirmede rol oynar ve hayal gücü ile sempati duygusunu geliştirebilir.³³² O halde insan akleden bir yapıya sahip olduğu gibi duygulara da sahip merhametli bir varlıktır. Ancak bu merhamet ve estetik bilinci ile farklı olanı ve öteki türleri anlayabilir.

Nussbaum için yapabilirlikleri sağlayan bir diğer koşul onur ve saygınlığın sağlanmasıdır. Her canlının saygıyı hak ettiği ile ilgili söylemlerinde de yine Antik Yunan düşünürlerinden esinlenmiştir. Bu konuda Cicero’nun M.Ö.44’te yazmış olduğu *On Duties (De Officiis)* adlı eseri yol gösterir. Cicero, herkese saygılı olmayı, ötekilere onurlu ve yabancılara da misafirperverce davranmak gerektiğini savunur. Savaş ve nefret tehlikeli olduğu gibi ötekileştirmenin de önünü açmaktadır. Üstelik savaşta da onurlu ve adil olunmalı ve düşmana bile ihanet edilmemelidir. Amaç, evrensel bir insan topluluğu inşa etmek olmalıdır. Dolayısıyla Nussbaum *farklılıklara saygı ve dünya vatandaşlığı* fikirlerini temelde Antik Yunan düşüncesine dayandırmakla birlikte bu düşüncesini, Kant’ın *amaçlar krallığı* fikrinin atası olarak da görmektedir. Buna göre insan nereli ve

³³² Nussbaum, *Cultivating Humanity*, ss. 85-86.

nerede olursa olsun, rütbesi, kimliği ve statüsü ne olursa olsun her insan ve her canlı eşit saygı ve onuru hak etmektedir.³³³

Öte yandan Nussbaum Aristoteles'in fikirlerinden etkilenecek seçim özgürlüğünün bireylerin yapabilirliklerini arttıran temel siyasi haklarından biri olduğunu ifade eder.³³⁴ Elbette burada benzerlikler olduğu gibi farklılıklar da vardır. Zira Aristoteles Nussbaum'un altını çizdiği farklı yaşam biçimlerinin önemi üzerinde durmamıştır. Oysa bu tezdeki temel problem öteki türler gibi farklı yaşam biçimlerinin sorunlarına bir çözüm getirmeye çalışmaktır.

Diğer taraftan Nussbaum, Aristoteles'in *farklı insan yapabilirlikleri* düşüncesinden etkilenecek *yapabilirliklerin seviyeleri* olduğunu ifade etmiştir. Buna göre *doğuştan gelen temel yapabilirlikler, gelişmiş iç yapabilirlikler ve birleşik yapabilirlikler* olarak üç temel yapabilirlik seviyesinden bahseder. Yapabilirlikler Yaklaşımı sadece insanın doğuştan gelen yapabilirlikleriyle sınırlı değildir ki buna *temel yapabilirlikler* denir. Doğuştan gelen yapabilirliklerden ayrı olarak bir de toplumsal yaşamda öğrenilmiş *içsel yapabilirlikler* vardır. Bu yapabilirlik türü ise kişisel niteliklerle ilgilidir ve değişken ve dinamiktir. İnsanın yapabilirliklerini arttırmak isteyen bir toplumun temel görevi, sahip olduğu kaynakları eğitim ve sağlığın iyileştirilmesine yönelik kullanmalıdır. Ancak bireysel yapabilirliklerle beraber sosyal, politik ve ekonomik çevre tarafından sunulan hak ve özgürlüklerle ilgili yapabilirlikler de vardır ve buna da *birleşik yapabilirlikler* denir. İçsel yapabilirlikleri birleşik yapabilirliklerden ayıran husus şudur: Bir ülke içsel yapabilirlikler konusunda iyi olabilir fakat yapabilirliklerine uygun biçimde eylemde bulunmak isteyen kişiler için yapabilirlikleri kapatabilir. Bireyler içsel olarak özgür söz söyleyecek biçimde eğitim alsa da konuşmaları yasaklanırsa özgürlükleri de engellenmiş

³³³ Nussbaum, *Cultivating Humanity* s. 59.

³³⁴ Nussbaum, "The Capabilities Approach and the History of Philosophy", ss. 13-18.

olur. Birleşik yapabilirlikler bu engelleri aşmayı amaçlar.³³⁵ Dolayısıyla insanlar birtakım yapabilirliklere sahip olsalar bile bu yapabilirlikler devlet tarafından desteklenmezse veya birey, toplum içinde bu yapabilirliklerini kullanamazsa sahip olduğu beceriler işlevini yitirecektir. O halde bu üç farklı yapabilirlik bir bütün olarak düşünüldüğünde adalete yol gösterecektir.

Nussbaum'un etkilendiği bir diğer grup Stoalılardır. Gerek Epiktetos'un içsel huzurun iyi yaşamın kapısını açması şeklindeki mutluluğun dışsal koşullara bağlı olmadığı yönündeki görüşü gerekse bu gruptaki düşünürlerin kadın-erkek, köle-özgür, zengin-fakir, Yunanlı-yabancı gibi ayrımlara başkaldırıp her türlü ayrımcılık ve sınıfsal statülere karşı çıkmaları düşüncelerinden etkilenecek her insan ve her canlının saygı ve onuru hak ettiği fikrine ulaşmıştır.³³⁶ Nussbaum “doğal hukuk” fikrinin Stoalılara ait olduğunu ifade eder. Stoalılar “her bir insanın, yalnızca insan olmaktan kaynaklanan bir onuru, bu nedenle de saygı görmeye layık biri olduğunu”³³⁷ ifade etmektedirler. Bu anlamda gerek insana ve insanın eşit derecede saygı görmesine gerek doğaya büyük bir önem atfederler. “İnsan onurunun eşit değerinde olması” fikri Nussbaum'un yaklaşımına yapılmış olan en temel katkılardan biridir.³³⁸ Ancak Stoalıların hayvanların ahlaki değer konusunda hiçbir paya sahip olmadığını ileri sürmeleri Nussbaum ile aralarındaki ayrılıklardan biridir.³³⁹

³³⁵ Nussbaum, *Yapabilirlikler Yaratmak*, ss. 37-38.

³³⁶ Yaran, *Adil Bir Dünya Ümidi*, s. 79.

³³⁷ Nussbaum, *Yapabilirlikler Yaratmak*, s. 147.

³³⁸ Nussbaum, *Yapabilirlikler Yaratmak*, s. 148.

³³⁹ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 60.

Nussbaum yaklaşımında modern dönem düşünürlerinden de esinlenmiştir. Öyle ki yaklaşımının temel öğretilerinden olan *duygudaşlık*³⁴⁰ düşüncesini Adam Smith'den almıştır. Stoacı düşüncenin insanın saygınlığına yaptığı vurgu modern dönemde yaygınlaşır ve Adam Smith gibi düşünürlerin fikirlerinde kendini gösterir. Diğer yandan Smith'in devletin insan yapabilirliklerinin gelişimini sağlaması gerektiği yönündeki düşüncesi ile insani gelişime vurgusu da Nussbaum'un düşüncelerini yönlendirmiştir.³⁴¹ Öte yandan Adam Smith hayvanların yapabilirliklerini doğadan aldıklarını fakat her ne kadar aynı cinsten olsalar ve zeki, yaratıcı, güçlü varlıklar olsalar da hayvanların birbirine faydası olmadığını ve insanlar gibi duygudaş olmadıklarını iddia etmektedir. Ayrıca insanlar gibi işbölümü yapamayacaklarını ifade eder.³⁴² Bu noktada Smith, Nussbaum'dan ayrılıyor gibi görünmektedir. Nussbaum, Smith'in aksine hayvanların bağlanma yapabilirliğine sahip olduğunu düşünmektedir.

Kant'ın etik görüşleri, özellikle de insanın bir amaç olarak kabul edilmesi gerektiği ve asla sadece bir araç olarak insana bakılmaması gerektiği görüşü ve Mary

³⁴⁰ *Sempati/duygudaşlık* kavramı, Aydınlanma Döneminde bencil piyasa hakimiyetinin hüküm sürmesiyle ortaya çıkmış ve David Hume ve Adam Smith gibi İskoç Aydınlanma Dönemi düşünürlerince geliştirilmiştir. Hume'a göre sempati, başkasının haz ve acısının anlaşılmasını sağlaması bakımından önemlidir. Adam Smith, ise Hutcheson'un "*başkalarının ahlâkî niteliklerini algulama*" şeklindeki ifadesine "*sempati*" ismini verir. Buna göre ahlakta duygu paylaşımı önemli bir rol oynar. Ancak her ne kadar Faydacılığın düşüncesine yakın bir kavram olduğu düşünülse de *ahlaki duygu teorisi* soyut bir bireysellik üzerine bina edilmemiştir. Dolayısıyla ahlak bireysel menfaate indirgenemez ve sempati kavramına göre bireysel faydadan ziyade yardımseverlik, şefkat ve cömertlik önemli ahlâkî duygulardır. Bu da ötekinin içinde bulunduğu durumun gözetilmesi anlamını taşır. Bkz. Hasan Yücel Başdemir, "İskoç Aydınlanma Etiği: Hutcheson, Hume ve Smith", *Liberal Düşünce Dergisi*, 37. Sayı, Kış 2005, 1-19.

³⁴¹ Nussbaum, *Yapabilirlikler Yaratmak*, ss. 151-152.

³⁴² Adam Smith, *Milletlerin Zenginliği*, çev.: Haldun Derin, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006, s. 15, 18.

Wollstonecraft'ın *kadınların eşit eğitimi ve eşit haysiyetiyle* ilgili görüşleri yine yaklaşımın temelini oluşturur. Diğer yandan Mill'den *özgürlük, kendini geliştirme, kadın hakları ve seçme özgürlüğü* fikirlerini ve Rawls'tan ise *en dezavantajlı gruptakilerin haklarını* savunmak gerektiği şeklindeki görüşünü alarak Yapabilirlikler Yaklaşımının merkezine yerleştirir.³⁴³

Nussbaum'un savunduğu bir diğer husus her öğrencinin eğitime katılabilmesi gerektiğidir. Eğitim yapabilirliği insanın insanla ve öteki türlerle karşılaştığı pek çok problemi aşmasına bir vesiledir. *Zorunlu eğitim* düşüncesi A. Smith ve Thomas Paine (1737-1809) gibi düşünürlerce de desteklenmiş ve bu kişiler de devlet tarafından sağlanan zorunlu eğitimi desteklemişlerdir. Gençlerin suç işleme nedenlerine bakıldığında kendilerine uygun bir istihdam fırsatının sunulmaması ve bu olanağı yaratacak bir eğitim alamadıkları gösterilmektedir. Bu da yasal sistemde bazı yanlışlıkların olduğunu göstermektedir. Ülkenin ekonomik kaynaklarının yöneticilere, mahkemelere, işe alımlara, sahtekarlar veya fahişelere dağıtılması, ülkedeki yoksulların daha çok gençler olması eğitim sistemindeki hata ve eksikliklerin sonuçlarıdır.³⁴⁴ Dolayısıyla eğitimsizlik veya eğitimdeki temel problemler insani yapabilirlikler üzerinde olumsuz bir rol oynar. İnsan onurunun zedelenmesinin ve iyiliğin kırılmasının sebebi eğitimsizlik, yoksulluk ve adaletsizliktir. Nussbaum, hayvanların kırılğan durumunun aşılması için onların da eğitime tabi tutulması gerektiğini düşünmektedir.³⁴⁵ Görüldüğü üzere 17. ve 18. yüzyıllarda da iyiliğin kırılğanlığı meselesi Smith ve Paine gibi düşünürlerce tekrardan ele alınmıştır. İnsanın savunmasızlığının önlenmesi ve insanın yeşermesi için bu olanaksızlıklar giderilmeli ve bireyin yapabilirlikleri için uygun şart ve ortamlar

³⁴³ Nussbaum, "The Capabilities Approach and the History of Philosophy", ss. 14-15, s. 19.

³⁴⁴ Nussbaum, "The Capabilities Approach and the History of Philosophy", ss. 25-26.

³⁴⁵ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 206.

sağlanmalıdır. Nitekim öteki insanlara, öteki türlere ve dolayısıyla farklı olana saygı duyabilmek eğitim ortamında kazanılmaktadır.

19. ve 20. yüzyıllar ise Mill'in faydacılık düşüncesi ile liberteryenizm düşüncesinin yeşerdiği bir dönemdir. Ancak bir sosyal liberal olan Nussbaum bu dönemin faydacı, bireyci ve liberteryen görüşlerine karşı çıkmıştır.³⁴⁶ Çünkü yaklaşım için önemli olan bireycilik veya belli bir grubun çıkarının gözetilmesinden ziyade dünya vatandaşlığı ve farklılıklara saygı ilkelerinin hayata geçirilmesidir. Ancak her ne kadar faydacılığa eleştiri getirse de Mill'in *kadının oy hakkını* savunması gibi görüşlerini desteklemiştir.³⁴⁷ Faydacı ve liberteryen teorilere karşı T. H. Green'in görüşlerinden esinlenmiştir. Green; *ücretsiz zorunlu eğitim, iş güvenliği, çalışma saatlerinin sınırlanması ve çocuk işçiliğinin kaldırılması* hususunda çalışmalar yapmıştır. Liberteryenler de bu gibi düşünceleri savunsalar da zorunlu eğitim konusunda daha radikal bir tutum besleyerek evde eğitimi tercih ederler. Ayrıca yine bu dönemde Ernest Barker (1874-1960) tarafından işçilerin hakları, yoksul çocukların eğitimi, kırılgan durumdaki azınlıkların korunması gibi problemlere dikkat çekilmiş ve küçük yaştaki çocukların fabrikalarda çalıştırılması ve yetişkinlerin uzun süreli ağır işlerde çalıştırılması gibi problemler de yine gündemde tutulmuştur.³⁴⁸ Nussbaum da bu ve bunun gibi konulara yaklaşımında dikkat çekmiştir. Fark edildiği üzere modern çağda, insanın hak ve özgürlüklerinin elinden alınması yapabilirliklerin önünde ciddi bir engeldir. Liberteryenler daha çok bireysel hak ve özgürlüklere odaklanırken, yaklaşımda toplumsal ve evrensel hak ve özgürlüklere dikkat çekilmektedir. Üstelik yaklaşıma göre insanların olduğu gibi hayvanlar ve öteki türlerin de hak ve özgürlüklerinin hayata geçirilmesi yapabilirlikler ve adaleti sağlayacaktır.

³⁴⁶ Nussbaum, *Yapabilirlikler Yaratmak*, ss. 158-159.

³⁴⁷ Nussbaum, *Yapabilirlikler Yaratmak*, s. 159.

³⁴⁸ Nussbaum, *Creating Capabilities*, ss. 141-142.

Diğer taraftan Nussbaum'un Amartya Sen'in *yapabilirlikten yoksunluk* düşüncesinden esinlendiği belirtilmişti. Fakat Sen'den farklı olarak yaklaşımını geliştirmiştir.

Sonuç olarak anlaşıldığı üzere Yapabilirlikler Yaklaşımı her ne kadar modern bir kuram olsa da kökleri Antik Çağ'a kadar uzanır. Nussbaum bahsedilen düşünürlerden ve bu felsefi etkilerden hareketle Yapabilirlikler Yaklaşımını inşa etmiştir. Bu durumda sorgulanması gereken bir diğer husus sahip olunması gereken değerli işlev ve yapabilirliklerin neler olduğudur. Yaklaşımın temel sorusunun insanın ve öteki türlerin ne yapıp ne olabileceği olduğu ifade edilmişti. Peki bu yapabilirlikler nelerdir? İnsan ve öteki türler ne yapabilmeli ve ne olabilmeli ki adalet sağlanmış olsun? İnsan öteki türler için ne yapabilir ve ne yapmalıdır? Bu bağlamda yaklaşımın kullandığı terminolojinin de bilinmesi gerekir. Nussbaum yaklaşımını Aristoteles'in işlevsellik düşüncesinden hareketle inşa ettiği için öncelikle Aristoteles'in insan işlevleriyle ilgili görüşlerini ele almak yerinde olacaktır.

1.3.2. Aristoteles'te Temel İşlevler

Yaklaşımın terminolojisine giriş yaparken ilk karşılaşılan kavramlardan biri işlev ve işleyiş (*functioning*) kavramlarıdır. İşlev ve işleyiş kavramları genel itibariyle yapabilirlik terimi ile karıştırılmakta ve yapabilirlikler ile işlevler birbiri yerine kullanılabilir. Dolayısıyla ikisi arasındaki farkın belirtilmesinde ve işleyişler/işlevler ile yapabilirlikler arasındaki farkların ortaya konmasında fayda vardır. Öyle ki Yapabilirlikler Yaklaşımı iyi yaşamın sağlanmasında öncelikle temel işlevlerin kullanılması gerektiğine dayanır. Sözelimi pratik akıl yapabilirliğinin eğitimle işlerlik kazanabilmesi gibi...³⁴⁹ Yani akıl insanın sahip olduğu bir işlev, aklın eğitimle işlerlik

³⁴⁹ Chad Kleist, "Global Ethics: Capabilities Approach", [Global Ethics: Capabilities Approach | Internet Encyclopedia of Philosophy \(utm.edu\)](http://www.utm.edu/global-ethics) 31.10.2021 tarihinde erişildi.

kazanması da bir yapabilirliktir. İnsan her ne kadar akıl sahibi bir varlık olsa da aklını kullanamadığı (zihinsel engellilik, yaşlılık ve çocukluk) veya yönetemediği durumlar olabilir. Bu durumda eğitim alabilmek pratik akıl yapabilirliğini geliştirecektir.

Nussbaum'un Aristoteles'in işlevsellik düşüncesinden hareket ederek geliştirdiği felsefi yaklaşımında yasaların belirlenmesinde yararlanılan bazı işlevler ön plana çıkar. Nussbaum, Aristoteles ontolojisinden hareketle *özcü insan* anlayışını geliştirmiştir. Nitekim Aristoteles iyi yaşamın ne olduğunu insanın özünün ne olduğuna bağlamaktadır. İyi olanı seçmek, insanın hangi yapabilirliklere sahip olduğuyula yakından ilgilidir ve bunlar arasından da birkaçının kendine özgü veya uygun olduğunu bilmesi yani ne yapabileceğinin farkında olması önemlidir. İnsan kendisi ve öteki için iyi olanı sorgularken bile ötekinin yardımına ihtiyacı olan bir varlıktır. İşte bu özcü insan anlayışı yani insana özgü olanın aranması tutumu, insanın sahip olduğu temel ihtiyaçlar ile işlevlere dayanır. Aristoteles'te işlevler *pratik uslamlama ve eylemlerle* yakından ilişkilidir.³⁵⁰ Zira Aristoteles'e göre uslamlama, canlılar arasında sadece insana özgü bir işlevdir.

İşlevler (functionings) ve yapabilirlikler (capabilities) kavramları anlam olarak birbirine benzemekle birlikte her ne kadar birbiri yerine kullanılsa da birbiriyle karıştırılmaması gereken terimlerdir. Öncelikle *işlev, fonksiyon (function)* ilk anlamıyla "bir kişi veya şey için doğal olan veya amacı olan bir faaliyet, tasarımda pratik kullanım veya bir alet veya aracın temel görevi"³⁵¹ şeklinde iş, görev ve faaliyet olarak tanımlanır. Tanımdan da anlaşıldığı üzere işlev sadece insana özgü bir kavram değildir. Her canlının ve her şeyin bir işlevi ve görevi vardır. *İşlevsellik* ise "refah ve pasif başarılar (örneğin, yiyecekleri sindirmek) dahil ancak bunlarla sınırlı olmamak üzere gerçekleştirilmiş

³⁵⁰ Erkızan, *Aristoteles'ten Nussbaum'a İnsan*, ss. 13-15.

³⁵¹ <https://www.lexico.com/definition/function> 19.7.2021 tarihinde erişildi.

hedeflerdir.” Burada refahın da salt insana özgü olmadığı ve hayvan refahından da söz edilebileceği belirtilmelidir. Öte yandan pasif başarılar düşünüldüğünde de yine her canlıya özgü olan bir durumdan söz edilir. Yapabilirlik de işlevsellikten farklı olarak sahip olunan bu refah ve başarı gibi olanakların kullanılabilmesi, yapılabilmesi yani gerçek hayatta gerçekleştirilebilmesidir. Kelime anlamı olarak yapabilirlik “kişisel refah dahil ancak bunlarla sınırlı olmamak üzere hedefler ve hedefler hakkında seçim yapma, karar verme ve bunları gerçekleştirme fırsatlarıdır.”³⁵² Buna göre işlevsellik sahip olunan fırsatlar, yapabilirlik ise bu fırsatların hayata geçirilebilmesi ve fırsatlar arasında tercih yapılabilmesi anlamını taşır. İşlevlerde pasif başarılar hakimken, yapabilirliklerde etkin olma durumu söz konusudur. O halde işlev, yapabilirlikleri hedefine ulaştıran bir etmendir. Hayvanlar düşünüldüğünde ise yine onların da birtakım yapabilirliklere sahip olduğu söylenebilir. Nussbaum’un 10 merkezi yapabilirlikler listesine bakılacak olursa (tezin ilerleyen bölümlerinde detaylıca anlatılacaktır); *uzun yaşayabilmek ve hayatın yaşanmaya değer bir yer olması, beden sağlığı, yeterli beslenme ve üreme sağlığı, güvenlik, bedensel bütünlük, her türlü saldırıya karşı güvende olabilmek, özgürce hareket edebilmek, öteki türlerle bağ kurabilmek, oyun ve eğlence* gibi yapabilirliklerin hayvanlar için de geçerli olabileceği fark edilmektedir.

Aristoteles işlev kavramını *ergon* sözcüğü ile eş anlamda kullanmıştır. Burada canlılara bir alet veya araç olarak bakmak anlamı çıkmaz. Aristoteles’e göre herhangi bir şeyin işlevi demek, onun doğasının görülebilmesi ve salt onun yapabileceği *kendine özgü aktivite* anlamını taşır. Buna göre bir şeyin işlevini bilmek demek onun özünü bilmek demektir. Bu öz bilindiğinde iyi olan şeyin ve iyi yaşamın ne olduğu da bilinecektir. Dolayısıyla Aristoteles’in ahlak ve siyasetle ilgili görüşlerini ortaya koyabilmek için

³⁵² Lori Keleher, “Sen and Nussbaum: Agency and Capability Expansion”, *Ethics and Economics*, 11/2, 2014, s. 65.

öncelikle işlevleri ortaya koymasının sebebi işlevlerin mutluluk ve iyi yaşamla bağlantılı olmasından kaynaklanır. Etik bir yaşam sorunu elbette iyi yaşamın ne olduğu sorusuyla da yakından bağlantılıdır. İyi yaşamın neliği insanın ve öteki türlerin neliği sorusuyla ilişkilidir. İnsanın ve canlıların ne olduğu, özü bilindiğinde onların nasıl hareket ettiği veya etmesi gerektiği sorusu da çözülecektir. Bu öz bilindiğinde yani temel işlevler bilindiğinde iyi yaşam için sahip olunan ya da olunması gereken yapabilirlikler de doğrudan bilinmiş olacaktır.³⁵³ O halde işlevlerin arkasında iyilik ve mutluluk (*telos*) yatar. İdeal bir hayatın nasıl elde edileceği sorusu sorulmadan evvel bu işlevler bilinmelidir. Zira pek çok işlevden mahrum olmak yapabilirliklerin de kısıtlanmasına neden olacaktır. Örneğin bacağı işlevi yürümek iken yürüyemeyen engelli bir birey veya sakat bir hayvan işlevlerinden birisini kaybetmiş ve pek çok şeyi yapamaz hale gelmiştir. Bu durumda dışarıdan bir desteğe ihtiyaç duyacaktır.

İşlevler “insan ve canlıların olmayı, yapmayı değerli bulduğu çeşitli *oluş* (*being*) ve yapılar (*doings*) olarak ifade edilip fiziksel ve mental aktiviteleri kapsar. Örneğin yürümek, koşmak, resim yapmak, yemek gibi fiziksel aktivitelerle; mutlu olmak, hüzünlenmek, hayal kurmak gibi mental aktiviteler”³⁵⁴ olarak tanımlanabilir. Sözelimi huzurlu olma hali ve mutlu olma hali bir oluş (*being*), meditasyon yapmak gibi eylemler ise yapış (*doings*) olarak ifade edilebilir.

İşlevler ile yapabilirlikler arasındaki ilişkiye gelinecek olursa, *işlevler sahip olunan olanaklar, yapabilirlikler ise bu olanakları kullanabilme potansiyeliyle ilgilidir*. Bu bağlamda yapabilirlikler işlevleri elde edebilme yapabilirliği olduğu için özgürlükle

³⁵³ Melek Zeynep Esenyel, “İnsanın İnsan Olmak Bakımından İşlevi Nedir? Aristotelesçi Bir Bakış”, *Kayı Dergisi*, 2012/18, 210-220, ss. 210-211.

³⁵⁴ Akt. Raşit Çelik, “Adalet Ölçütü Olarak İki Önemli Yaklaşım: Birincil Değerler ve Kabiliyetler”, *Kilikya Felsefe Dergisi-3*, 2015, 83-96, s. 86.

de bağlantılıdır.³⁵⁵ Sözelimi hayal kurmak ve teorik anlamda düşünmek bir işlevken hayal kurabilme yeteneği ve özgürlüğü bir yapabilirliktir (doing). Dolayısıyla işlevler ve yapabilirlikler birbiriyle bağlantılı olmakla beraber birbirine karıştırılmaması gereken iki kavramdır. Tezde odak alınan kavram daha çok yapabilirlikler olacaktır. Öyle ki bir olanağa sahip olmakla, o olanağı kullanıp hayata geçirebilmek farklıdır. Yapabilirlik kavramı olanağa sahip olmak değil, sahip olunan olanakların kullanılabilmesi ve hayata geçirilebilmesidir. Dolayısıyla yaklaşımdaki temel amaç kendini gerçekleştirme.

Aristoteles işe *görev/ergon/işlev* kavramı ile başlar. Buna göre görevi/işi bir kullanım olarak tanımlar. Sözelimi gözün görevi görür. Matematiğin işi teoridir. Ruhun işi ise iyi ve erdemli bir hayat yaşayabilmektir. O halde hayat da bir kullanımdır ve kullanım alışkanlıktan iyidir. Aristoteles'e göre görev, alışkanlık ve tutumdan farklıdır. Bazı eylemler huy veya alışkanlıkla edinilse de temel işlev huy edinmek değil, iyi bir yaşama ve erdemli bir yaşama sahip olabilmektir. Asıl işlev iyi olanı değil en iyiyi yakalayabilmektir.³⁵⁶ Ancak gözün işlevi görebilmekken bu, her canlıya özgüdür. Burada insanın işlevinin ne olduğu sorulduğunda eleştirel ve analitik bir bilince sahip olması denildiğinde bu, insanı öteki türlerden ayırır. Zira mantıksal analiz edebilme yapabilirliği ve derin meseleler hakkında düşünebilmek ile uzun problemleri çözebilmek insana özgüdür. Elbette burada hayvanların düşünemediği kast edilmemektedir. Hayvanlar insana göre daha sınırlı bir bilişe sahiptir.

Aristoteles'in insanın temel işlevlerine dair savlarını irdeleyen Nussbaum, onun ahlak felsefesinin pek çok öğretisinin insan işlevlerine dair ipuçları verdiğini ifade eder. Zira Aristoteles bir insanın ne gibi işlevlere sahip olduğu meselesini irdelerken o insanın neliği, doğası ve amacını da inceler. Onun işlevlerle ilgili söylemleri *pratik akıl yürütme*

³⁵⁵ Çelik, "Adalet Ölçütü Olarak İki Önemli Yaklaşım: Birincil Değerler ve Kabiliyetler", ss. 86-87.

³⁵⁶ Aristoteles, *Eudemos'a Etik*, ss. 22-23.

ve insan eylemlerinin açıklanmasıyla yakından ilgilidir. Buna göre insan yaşamı pratik aklın eylem ve kullanımını içerir. Burada sorulması gereken soru akletmenin hangi bütün içinde kurucu bir faaliyet olduğudur. Aristoteles eserlerinde teolojik temellendirmelere başvurmaz ya da niçin insanların var olduğunu sorgulamaz. Onun temel ilgisi insanın neliği, insan doğası ve pratik aklın faaliyeti üzerinedir. Ona göre bireyin ne olduğu kavranırsa nasıl davranması gerektiği de bilinecektir. Kendisi insan doğasına dair gözlemlerden davranışsal normlar çıkarır. Dolayısıyla insan işlevleri bilindiğinde onun eylem ve amaçları da kavranacak ve insanın ahlaksal olarak nasıl davranması gerektiğine dair de bir norma sahip olunacaktır. Nussbaum, Aristotelesçi düşünmenin analizinden evvel onun insan için iyi olan yaşama dair görüşlerinde insan doğasına ilişkin düşünmenin işlevinin ne olduğunun sorgulanması gerektiğinin altını çizer. Aristoteles akletmeye nasıl bir işlev veya statü verir? Ona göre düşünmek *polis*'te gerçekleşebilir. Bu da insanın toplumsal bir varlık olduğunu gösterir.³⁵⁷ İnsanın sosyo-politik varlık olması, öteki türlerin içinde bulunduğu durumu anlamayı da gerektirir. Önce insan işlevlerini hayata geçirebilmeli, zira öteki türlerin iyi ve adil yaşam sürdürmesini sağlayacak olan insandır. Bu bağlamda insanı insan yapan işlevlerden biri de onun politik bir varlık olmasıdır.

İnsanın neliği, onun doğası ve amaçları üzerine eğilen Aristoteles, insan için iyi yaşamın ne olduğundan evvel onu tanımlamak ve işlevlerini bilmek gerektiğini ifade eder. İnsanın temel işlevlerinden birisi de ona göre akıl yürütebilmesidir. Bu aklın işlevi ise bireyin tüm yapabilirliklerini kullanabilmeyi gerektirir. Bu, hayvanların sahip olduğu hayattan farklıdır ve bu hayatı biçimlendiren pratik akıldır. İnsan, hayatı öylesine yaşayan birisi değil onu planlayarak yaşayandır. İnsan bir haz varlığı olmadığı gibi salt duyuşsal bir varlık da değildir. Zira böyle olsaydı öteki türlerden farkı kalmazdı. Önemli olan insanın tüm yapabilirliklerini kullanabildiği bir hayattır. Bu hayat akli ve akli

³⁵⁷ Nussbaum, *Aristotle's de Motu Animalium*, ss. 100-103.

yönlendirmeyi gerektirir.³⁵⁸ Aristoteles'in öncelikle insanın doğasını tanımlaması ve önce insanın bilinmesi düşüncesi, insana insanın nasıl eylemesi gerektiğini bilmesini de sağlar.

Aristoteles her insanın hayatta belli bir amacı olduğunu, mutluluğu aradığını, insanın asıl amacının iyi olanı ve mutluluğu aramak olduğunu ve pek çok amaç arasından en çok aranılanın *kendisi için amaç olan* olduğunu ifade eder. Kendisi için amaç olan mutluluktur. Çünkü sadece mutluluk başka şey için değil, kendisi için tercih edilir. O halde insanın temel işi iyi olanı ve erdemi aramaktır. Doğadaki her şeyin bir amacı vardır. Doğadaki canlıların temel ihtiyaçlarını gidermek gibi bir derdi vardır. İnsanın da temel görevlerinden birisi budur fakat insana mahsus olan, insanı insan yapan nedir? Şüphesiz onun *sorgulayabilmesi, iyiyi araması, iyiyi gözetmesi ve erdemli, etik-politik birisi oluşu temel işlevlerinden birisi* olarak sayılabilir. Ancak bu kişiye mutlu demek için iyi bir yaşamın da erdemin de en iyisi veya en tamı gerekir. Öyle ki insan şanslı bir varlık olduğu gibi aynı zamanda hayatında felaketler ve şanssızlıklarla da karşılaşır. O yüzden yaşamının büyük çoğunu mutlu olarak geçiren bir insan için temel işlevlerini tamamlandığında söz edilebilir.³⁵⁹ Buna göre insanın temel işlevleri arasında duygudaşlık, sosyo-politik varlık olma, pratik akıl ve erdeme sahip olma yer alır.

İnsanın hayvanlarla ortak olarak yeme, içme, barınma gibi gereksinimleri vardır. Yine hayvanlar gibi duylara sahip bir varlıktır. Fakat insanın hayvanlardan ayrıldığı bir yönü onun mantıksal analiz becerisine sahip olmasıdır. Aristoteles'in pratik akıl vurgusu kendini Nussbaum'un Yapabilirlikler listesinde de gösterir. Buna göre insan hayvandan farklı olarak *eleştirel düşünebilme* bilincine sahip bir varlıktır. Elbette hayvanlar da akledebilir ancak bu akıl oldukça sınırlıdır ve sadece ihtiyaca ve içgüdüye yöneliktir.

³⁵⁸ Martha Craven Nussbaum, "Aristoteles'te İnsanın İşlevi", çev.: Hatice Nur Beyaz Erkızan, *Aristoteles Yazıları Etik ve Politika Üzerine*, Sentez Yayınları, Bursa, 2012, ss. 188-191.

³⁵⁹ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, çev.: Saffet Babür, BilgeSu Yayınları, Ankara, 2020, ss. 16-22.

Dahası hayvanların da insanlar gibi hem çalışma hem de oyun ve eğlenceye gereksinimi vardır. Fakat insan, hayatını bir düzen üzerine inşa eder. İnsan akıllı olduğu gibi aynı zamanda *hayal gücü ve imgeleme* yapabilirliğine de sahip duygudaş bir varlıktır, ötekinin durumuna sempatiyle yaklaşır. Dahası insan toplum içinde öteki ile bir arada yaşayan, örgütlenebilen, hayata anlam ve değer yükleyen, medeniyet kuran bir gelenek ve kültür varlığıdır. Tüm bunlar onun etik ve politik bir şahsiyet olduğunu gösterir. Dolayısıyla insan gereksinimleri hayvanlardan işlevsel olarak farklıdır. Zira insan, hayatı gelişigüzel bir şekilde içgüdüye dayalı olarak değil onurlu ve duygudaş bir şekilde yaşamak ister. İnsan, sahip olduğu bu işlevleri hayatta gerçekleştirebildiği ölçüde yapabilirlikleri sağlanabilir. Ancak işlevlerin yetersiz olması insanın değersiz olduğunu göstermez.

Burada insanın işlevlerinin öteki türlerin işlevlerinden farklı olan yanı da sorulabilir. Yani insana özgü olan onu farklı kılan nedir? Aristoteles, insanın hayvandan farklı olarak akıl ve erdeme sahip olmasını ve onun mutlu olmasını göstermişti. Ancak hayvanların da sınırlı da olsa akla sahip olduğu belirtilmişti. Dahası hayvanlar da iyi ve mutlu bir yaşamı hak eder. O halde hayvanlar için ve insan için iyi olan nedir? Hayvanlar için iyi salt kendilerine özgü müdür ve hayvanlar farklılıklara empati duyabilir mi? Burada yine Aristoteles'ten yola çıkılacak olursa ona göre insanın iyiliği devinim veya değişimden ayrıdır. Ancak hayvanlar için şüphesiz iyi olan şeylerden ilki ve en önemlisi *hareketin ve türün devamlılığıdır* ve elbette hayvanlar da empati kurabilir. Aristoteles insan için iyinin tek bir anlamı olmadığını ve insan için *kendi başına iyi olanlar ve başka bir şey için iyi olanlar* olarak iki çeşit iyiden bahsetmenin mümkün olduğunu belirtir. İyi veya ortak iyi yapılacak olan bir “şey” değildir. İnsanın amacı iyiyi aramasıdır ve Aristoteles'e göre “amaç, amaç olarak en iyidir. Amaç; en iyi, en uçtaki şeydir, başka her

nesnenin onun için olduğu şeydir.”³⁶⁰ Dolayısıyla amaç öze ilgilidir ve insanın esas amacı mutluluktur. Mutluluğa erdem ve siyasete uygun eylemlerde bulunarak ulaşılır.³⁶¹

Hayvanlar düşünöldüğünde elbette mutlu ve iyi bir yaşamı hak ederler ancak mutluluğu hak etmeleri ile mutluluğu aramaları ve mutluluk için çaba göstermeleri birbirinden farklıdır. Onlar için mutluluk biyolojik ve fiziksel ihtiyaçlarının sağlanması ve yine sevgi ve dostluktur. Fakat hayvanların adaleti talep edemedikleri aşikardır. Hayvanlar için adaleti sağlayacak olan insandır. Şüphesiz insan seçim ve tercihler yapan bir varlıktır. Peki hayvanlar seçim ve tercih yapamaz mı veya onların tercihleri neye dayanır diye sorulacak olursa hayvanların tercihi onların seçme davranışlarından anlaşılabilir. Bu davranış, onun fiilen yaptığına ve tercihinin sonucuna denk gelir. Bir hayvan seçim yapmadan evvel içgüdü ve tercihi tarafından yönlendirilmektedir. Bu da onun seçimlerini insanın yaptığı seçimlerden ayırmaktadır. Zira hayvan seçimleri daha çok fizyolojik ve biyolojik ihtiyaçlara dayanmaktadır.³⁶²

Buraya kadar Aristoteles’ten hareketle temel işlevler anlatılmaya çalışıldı. Fakat fark edildiği üzere Aristoteles daha çok insan işlevleri üzerine eğilmektedir. Ancak Nussbaum salt insanın değil hayvanların da işlev ve yapabilirliklerinden söz etmektedir.

³⁶⁰ Esenyel, “İnsanın İnsan Olmak Bakımından İşlevi Nedir? Aristotelesçi Bir Bakış” ss. 212-214.

³⁶¹ Esenyel, “İnsanın İnsan Olmak Bakımından İşlevi Nedir? Aristotelesçi Bir Bakış” ss. 212-214.

³⁶² Gro V. Amdam, “Hayvanlarda Bilinç ve Özgür İrade: Hayvanlar Seçim Yapıp, Kararlar Alabilir mi?”, çev.: Mehmet Ali Döke, 2017, <https://evrimagaci.org/hayvanlarda-bilinc-ve-ozgur-irade-hayvanlar-secim-yapip-kararlar-alabilir-mi-470#:~:text=Sonu%C3%A7%20olarak%20hayvan%20tercihleri%20se%C3%A7me,bir%20karar%20verme%20s%C3%BCrecinden%20ge%C3%A7erler>. 27.1.2022 tarihinde erişildi.

1.3.3. Nussbaum'da Temel İşlevler ve Merkezi Yapabilirlikler Üzerine

Yapabilirlikler Yaklaşımını incelerken ilk hesaplaşmamız gereken mesele hangi işlev ve yapabilirliklerin adaletin sağlanmasında kıstas alınması gerektiğine dairdir. *Birleşmiş Milletler İnsani Gelişme Endeksinde* kullanılan üç temel unsur “uzun, sağlıklı ve yaratıcı bir hayat yaşamak; bilgi ve eğitim alabilme imkanına sahip olmak ve insana yaraşır bir hayat için gerekli kaynaklara ulaşabilme” olarak sıralanabilir. Buna göre evvela bu unsurlar sağlandığında, yaşamın öteki alanlarında da ilerleme ve gelişme sağlanacaktır. Fakat bu tezde iyi ve adil bir yaşam için bu üç unsurun da yeterli olmadığı iddia edilecektir. Çünkü önemli olan, yapabilirliklerin hayata geçirilebilmesi ve yaratıcı bir yaşam geçirebilmek için gerekli koşulların sağlanmasıdır. Yapabilirlikler temel olarak daha çok seçme şansı ve daha çok olanak anlamına gelir. Ancak bu şekilde adil bir yaşamdan söz edilebilir.³⁶³ Buna göre ortalama bir yaşam standardı belirlemek bütün insanlar ve canlılar için adaleti sağlamayacaktır.

Peki bu *temel işlevler ve yapabilirlikler nelerdir? Bir ülke, hangi yapabilirlikleri sağlamalıdır?* Ülkeler her ne kadar gelişmiş olsalar da her zaman kendilerini daha çok geliştirmeye açık olmalıdırlar ve elbette burada pek çok işlev ve yapabilirlikten söz edilebilir fakat öncelikle Nussbaum sahip olunması gereken işlevleri açıklar ve bu işlevleri 10 temel madde halinde sıralar. Nussbaum'un hedefi, liberal devlet tarafından oluşturulması gereken yapabilirliklerin belirlenmesi için temel işlevleri tanımlamaktır. Tek tek her insan ve her canlının gelişiminin sağlanması için her maddenin aynı anda hayata geçirilmesi gereken 10 temel madde hazırlar. Nussbaum'un özne epistemolojisi *işselci ve tarihsel* temele dayanır. Kendisi *dışsalci metafiziği* reddetmektedir. Temel işlevleri “iyiye dair kalın, muğlak/belirsiz bir teori” şeklinde tanımlar. “*Kalın*” kavramını Rawls'ın “iyinin ince teorisiyle” zıtlık oluşturması için kullanır. İşselci gözlem tarafından

³⁶³ <https://ingev.org/hakkimizda/insani-gelisme-nedir/> 31.10.2021 tarihinde erişildi.

belirlenmiş ilkelerin keskin olmadığını ya da muğlak olduğunu belirtir.³⁶⁴ Nussbaum

kalın/keskin olmayan temel işlevleri, yani iyi yaşam için gerekli ilkeleri şu şekilde sıralar:

- i. Ölümlülük
- ii. Bedene Sahip Olmak
- iii. Acı ve Hazza Ulaşabilme
- iv. Bilişsellik Yapabilirliği
- v. Erken Çocukluk Gelişimi
- vi. Pratik Akıl
- vii. Öteki İnsanlarla Etkileşim
- viii. Doğa ve Öteki Türlerle Bağ Kurma
- ix. Oyun ve Eğlence
- x. Ayrı Olabilme³⁶⁵

Nussbaum'un bu 10 temel kategorisi *Aristoteles'in insanın amaçlarını belirleme kaygısıyla paralel* olduğu gibi aynı zamanda onun *10 temel kategorisine niceliksel anlamda karşılık gelir*.³⁶⁶ Bu nitelikler içselci özcü insan anlayışının temel ilkeleridir ve bu işlevler hayata geçirildiğinde yapabilirliklerden bahsedilecektir. Ancak Nussbaum bu işlevlerin ve yapabilirliklerin salt insana değil insan olmayan hayvanlara da özgü olduğunu belirtmektedir. Listeye dönülecek olursa ilk madde ölümlülüktür. Sözelimi herkes ölümlüdür ancak bazı insanların veya hayvanların hayatı ötekilere göre yetersiz yaşam koşulları yüzünden daha kısa ve daha sağlıksızdır. Yapabilirlikler Yaklaşımı için önemli olan şey uzun, sağlıklı, yaratıcı ve iyi bir yaşam yaşanabilmesidir. İyi bir yaşam için sıralanan bu temel işlevlerin hepsinin aynı anda hayata geçirilmesi gerekir. Listeye bakıldığında ölümlülükle kast edilen herkesin ölümü tadacağı ve ölümün de hayata dahil olduğudur. Yaşam da ölüm de canlılar içindir. Bedene sahip olmaktan kasıt ise hareketliliği engelleyecek olan herhangi bir kısıtlamanın olmamasıdır. Sözelimi

³⁶⁴ Michael Brennen, "Karol Wojtyła and Martha Nussbaum on Human Essentials: Part I", 2012: [Karol Wojtyła ve Martha Nussbaum Human Essentials' da: Part I | Michael Brennen](#) 20.7.2021 tarihinde erişildi.

³⁶⁵ Martha Craven Nussbaum, "Human Functioning and Social Justice-In Defense of Aristotelian Essentialism", *Political Theory*, Vol. 20, No: 2, 1992, 202-246, ss. 216-220.

³⁶⁶ Bkz. Aristoteles, *Kategoriler*, çev.: Y. Gurur Sev, Pinhan Yayınları, İstanbul, 2020, ss. 7-55. Alfred Edward Taylor, *Aristoteles Varlık, Erdem ve Yöntem*, Fol Yayınları, Ankara, 2020, s. 32.

herhangi bir bedensel veya zihinsel engele sahip olmak yapabilirlikleri ve dolayısıyla iyi yaşamı engeller. Yaşamda haz istendiği gibi acıdan kaçınmak veya acıya ihtiyaç duyabilmek de istenir. Öyle ki hayat sadece mutluluktan ibaret değildir. Mutluluk ve iyilik gibi acı ve kötülük de yaşama dahildir. Diğer taraftan insan bilişsel, akleden, hayal eden, düşünen ve hayata anlam veren bir varlıktır. İnsan çocukluktan itibaren karmaşık duyguların ayrımını yapabilen birisidir. İnsanın en önemli niteliklerinden birisi de başkalarıyla bağ kurabilme ve ötekinin içinde olduğu durumu anlayabilme ve kaygı duyabilme özelliğidir. Yine insan, insan olmayan canlılar ve doğa ile uyum ve bütünlük içinde, doğayı gözeterek yaşayabilen bir varlıktır. Şüphesiz insan evrende yalnız değildir. İnsanın yaşadığı yer neresi olursa olsun tıpkı öteki türler gibi hayatına oyun ve eğlenceyi de dahil etmiştir. İnsan sadece kişisel ihtiyaçlarını tatmin eden birisi değil aynı zamanda hayattan tat ve lezzet alan birisidir. Bununla birlikte insan ne kadar öteki ile yaşayabilen bir varlık olsa da öteki insanlar ve insan olmayan canlılardan ayrı, farklı özellikler, duygu ve düşüncelere sahip, kendi acısını kendisi deneyimleyen ve aynı zamanda yaşamdan ölüme hem yalnız başına hem öteki ile hayatını sürdürebilen sorumlu bir varlıktır.³⁶⁷ Dolayısıyla Nussbaum'un işlevlerin ne olduğu sorusuna vereceği on temel yanıt vardır. Sözü edilen bu on maddenin hepsi aynı anda yaşama geçirilip yasalarda yer almalıdır.

İnsan Antik Yunan düşünürlerinin de ifade ettiği gibi akleden bir varlıktır. Ayrıca öteki milletler ve öteki türlerle iletişim kurabilen, hayatta hazzı da acıyı da deneyimleyen bir varlıktır. Bir farkla Nussbaum insanın akleden bir varlık olduğunu ifade ettiği gibi aynı zamanda insanı bir duygu varlığı olarak da tanımlamıştır. İnsanın işlevlerinden birinin de duygu olması yine insana özgüdür. Öteki türler de yine acı duygusunu deneyimler. İnsan bencil, kendi çıkarını düşünen bir haz varlığı değil, başka birinin acısını da hisseden ve onun yardımına koşan eyleyen bir varlıktır. O yüzden akıl yerine pratik

³⁶⁷ Erkızan, "Aristoteles'ten Nussbaum'a İnsan", ss. 21-24, 27.

akıl kavramının kullanılması daha uygundur. Nussbaum'un temel işlevsel yapabilirliklere dair *kalın-muğlak iyi* anlayışının *ikinci düzeyi* ise şu şekilde sıralanabilir:

- i. Hayatın sonuna kadar yaşayabilmek, erken ölmek ve hayatın yaşanmaya değer olması.
- ii. İyi bir sağlığa sahip olmak, yeterli beslenme ve barınma olanağına sahip olmak. Bir yerden başka bir yere taşınabilmek, özgürce hareket edebilmek.
- iii. Haz ve acıyı deneyimlemek. Haz alabilme ve acıdan kaçınabilmektir.
- iv. Beş duyuyu da kullanabilme, hayal edebilme, düşünebilme ve akledebilme.
- v. Başkalarıyla iyi iletişim kurabilme. Sevgi, saygı, merhamet, hasret duyabilmek.
- vi. İyi yaşamı düşünebilme ve hayata geçirebilmek için kişinin kendi hayatını planlarken eleştirel bir gözle bakabilmesi gerekir.
- vii. Öteki için ve ötekiyle yaşayabilme, onu tanıma ve onun için endişe duyma, ailevi ve toplumsal ilişkiler kurabilme ve geliştirebilmek.
- viii. Doğadaki bitki ve hayvanlar gibi öteki türlerle iyi ilişkiler kurabilme.
- ix. Gülebilmek, oynama ve eğlenceli aktivitelerde bulunabilmek.
- x. Başkalarının hayatını değil kendi hayatını yaşayabilmek.³⁶⁸

Bu maddeler aynı zamanda Nussbaum'un 10 temel merkezi Yapabilirlikler listesi ile de neredeyse aynıdır. Fakat elbette sadece bu nitelikler veya işlevler iyi bir yaşam için yeterli değildir. Aynı zamanda farklılıklara saygı ve duygudaşlık da iyi ve adil bir yaşam için gereklidir. Ancak tezin ilk kısımlarında da belirtildiği üzere duygudaş olmak ile duygudaşlığın hayatta gerçekleştirilebilmesi farklıdır. Bu durumda sözgelimi pratik akıl bir işlev iken akıllı kullanabilmek ve aklını yönetebilmek bir yapabilirliktir. İnsanın öteki türlerden farklı olan temel işlevlerinden biri sosyo-politik, etik bir varlık olması ve bu özelliği ile iyi yaşam ve adaleti talep edebilmesidir. Bu maddelerin hepsi aynı anda hayata geçirilebilmeli ki yapabilirlikler sağlanabilsin. İşlevler hayata geçirilemediğinde yapabilirliklerden mahrum kalınacaktır. Bu maddelerden birinin eksik olması iyi yaşama engel olacaktır. Bu niteliklerin hayata geçirilebilmesi yapabilirliklerin önünü açacaktır. Hangi yapabilirliklerin değerli olduğu konusunda ise Nussbaum 10 temel merkezi yapabilirlikler listesi hazırlamıştır. Nussbaum'un temel siyasi hak ve özgürlüklere dair yaklaşımında kullandığı 10 temel Merkezi Yapabilirlikler ise şu şekilde sıralanabilir:

1. *Yaşam*: Ömrün sonuna kadar yaşayabilmek; zamanından önce ya da hayatı yaşamaya değmeyecek kadar kısıtlanmadan ölmek.
2. *Beden Sağlığı*: Üreme sağlığı da dahil, her açıdan sağlığın yerinde olması; yeterli şekilde beslenmek; uygun bir konutta oturmak.

³⁶⁸ Nussbaum, "Human Functioning and Social Justice-In Defense of Aristotelian Essentialism", s. 222.

3. *Bedensel Bütünlük*: Bir yerden bir yere özgürce gidebilmek; cinsel saldırı ve ev içi şiddet dahil, her türlü saldırıya karşı güvende hissetmek; cinsel tatmin imkanına ve üreme konusunda seçim hakkına sahip olmak.
4. *Duyular, Hayal Gücü ve Düşünce*: Hayal kurabilmek, düşünebilmek, karar verebilmek, aklını kullanabilmek ve bunları insana uygun bir şekilde donanımlı bir eğitimle yapabilmek. Okuryazar olmak. Temel matematik ve fen eğitimi de dahil ancak bununla sınırlı kalmayan bir eğitime tabi olmak. İnsanın hayal gücü ve düşüncelerini kullanarak kendi dini, edebi, müzik vb. seçimlerine uygun şekilde yaşayabilmesi ve üretimde bulunması. Aklını politik ve sanatsal konuşmalarında, ifade özgürlüğünün güvence altına alındığı ve dini ibadetini yerine getirme özgürlüğünün korunduğu ortamlarda kullanabilmesi. Keyif aldığı deneyimler yaşayabilmesi ve kendine yararı yoksa acı çekmekten kaçınabilmesi.
5. *Duygular*: İnsanın kendi dışındaki şeylerle ve insanlarla bağ kurabilmesi; ona değer verip sevenleri sevmesi, yokluklarında yas tutabilmesi; genel olarak sevebilmesi, hasret, minnettarlık ve haklı öfke duyabilmesi. Kendi duygusal gelişimini korku ve kaygılarla harap etmemesi ve dolayısıyla insani birliktelik biçimlerini desteklemek.
6. *Pratik Akıl*: İnsanın iyi olanı kavrayabilmesi ve kendi hayatını planlarken eleştirel bir bakışa sahip olabilmesi. Bu madde aynı zamanda dini ve vicdani özgürlüğün korunmasını da içerir.
7. *Bağlanma*: A. Başkalarıyla birlikte yaşayabilme, diğer insanları tanıma ve onlarla ilgilenme, çeşitli sosyal etkileşim biçimlerine girme; bir başkasının içinde bulunduğu durumu hayal edebilmek. (Bu yapabilirliğin korunması, bu tür bağlantı biçimlerini oluşturan ve besleyen kurumları korumak ve aynı zamanda toplanma ve siyasi konuşma özgürlüğünü korumak anlamına gelir.)
B. Kendine saygı ve aşağılamama sosyal temellerine sahip olmak; değeri diğerlerinininkine eşit olan onurlu bir varlık olarak muamele görebilmek. Bu kapsamda, ırk, cinsiyet, cinsel yönelim, etnik köken, kast, din, ulusal köken ve öteki türler temelinde ayrımcılık yapılmaması hükümlerini gerektirir.
8. *Öteki Türler*: Hayvanlar, bitkiler ve doğa dünyası ile ilişki içinde ve onları gözeterek yaşayabilmek.
9. *Oyun*: Gülebilmek, oynamak, eğlendirici aktivitelerden zevk almak.
10. *Kişinin Çevresine Yönelik Denetimi*: A. Siyasi. Kişinin hayatını yöneten siyasi seçimlere etkin bir şekilde katılabilme; siyasi katılım, ifade özgürlüğü ve örgütlenme hakkına sahip olma. B. Maddî: Mülkiyete (hem arazi hem taşınır mallar) sahip olma ve başkalarıyla eşit mülkiyet haklarına sahip olma; başkalarıyla eşit bir şekilde iş arama hakkına sahip olma; yasal izin olmaksızın aranmama ve yakalanmama özgürlüğüne sahip olma. İş yerinde, insana yaraşır biçimde çalışabilme, pratik mantığı kullanma ve diğer işçilerle karşılıklı saygıya dayalı anlamlı ilişkilere girebilme.³⁶⁹

Dolayısıyla bir insanın ne yapabileceği ve ne olabileceği sorusu kısmen yanıtlanmış oldu. Nussbaum net bir şekilde on madde sıralamış olsa da bu maddeler yüzeyseldir. Yüzeysel olduğunu kendisi de kabul ettiği için bu maddelerin asgari bir eşik olduğunu ve çoğaltılabileceğini belirtir.³⁷⁰ Ancak bu on temel madde dışında oluşturulacak listenin belirgin olmayışı bir sorundur. Listeye bakıldığında genellikle temel ihtiyaçların sıralandığı fark edilir. İyi ve adil bir yaşam için öncelikle bu ihtiyaçlar karşılanmalıdır. Fakat kendisi estetik becerileri de listeye dahil etmiştir. Buna göre

³⁶⁹ Nussbaum, *Frontiers of Justice*, ss. 76-78.

³⁷⁰ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 80.

ihtiyaçlar Nussbaum'a göre sadece maddi değildir. Bu maddeler arasında bir hiyerarşiye gitmemiş olması ve tüm maddeleri birbiriyle eşit görmüş olması ise anlamlıdır.

Diğer taraftan listeye bakıldığında işlevler ile yapabilirlikler listesinin birbiriyle paralellik gösterdiği fark edilir fakat önemli bir fark vardır. İlk örnekten yola çıkılırsa *ölümlülük* veya *yaşam* yani ölümlü olmak veya hayata sahip olmak bir işlev iken, *ömrün sonuna kadar yaşayabilmek*; *zamanından önce ya da hayatı yaşamaya değmeyecek kadar kısıtlanmadan ölmek* bir yapabilirliktir. Herkes aynı hayata doğsa da insanların hayatları birbirinden farklılık gösterir. Buna neden olan da dışsal faktörlerdir. Kimisi uzun ve iyi bir yaşam yaşarken kimisi sağlıksız ve kısa bir hayat yaşayabilir. Yine bütün insanlar ölümlüdür fakat önemli olan uzun, sağlıklı, eğitilmiş, eğlenceli ve yaratıcı hayatlar yaşayabilmektir. Problem de bu yapabilirliklerin gerçekleştirilememesinden kaynaklanır. Burada sayılan yapabilirliklerin pek çoğu hayvanlar için de geçerlidir. Nussbaum hayvanlar için de geçerli olan bir yapabilirlikler listesi hazırlamıştır. Bu listeye de tezin ilerleyen kısımlarında yer verilecektir. Nussbaum sözü edilen 10 temel merkezi yapabilirliği adaletin ölçütü olarak kullanır. Bu ölçütleri hayata geçirmekle yükümlü olan ise devlettir. Fakat burada belirtilmesi gereken husus bu maddelerin asgari bir sınır, bir eşik olarak baz alındığı ve bu listenin çoğaltılabileceğidir. Ülkeler kendi toplumsal sorunlarına göre eklemeler yapabilirler. Bu yapabilirlikler evvela bireye özgüdür ve fakat siyasi bir amaç olarak listelendiği için çoğulculuğu da sağlamalıdır. Bu yaklaşım önceleri ülkelerin adaletle ilgili sorunlarını çözmek için ortaya konulmuş olsa da daha sonra tüm dünyanın adil hale gelmesiyle ve küresel adaletle ilgilenmiştir.³⁷¹ Listeye bakıldığında yapabilirliklerin hayata geçirilebilmesi için en gerekli koşullar arasında *beden sağlığı*, *bedensel bütünlük*, *bağlanma* ve *oyun* gibi unsurlar yer alır. Bu durumda gerek insan gerek hayvan için engelli olmak yapabilirlikten yoksunluğa neden olacaktır.

³⁷¹ Yaran, *Adil Bir Dünya Ümidi*, ss. 96-98.

Yapabilirlikten yoksun olmak ise ciddi bir adalet sorunudur ve bu sorunun çözülmeye ihtiyacı vardır. Her canlının çalışmaya ihtiyacı olduğu gibi eğlence ve boş zamana da ihtiyacı vardır. Ancak bu şekilde sağlıklı ve yaratıcı bir yaşam sürdürülebilecektir. Öte yandan bu liste haricinde yine maddeler halinde bir başka eseri olan *Not for Profit: Why Democracy Needs The Humanities* adlı eserinde de 7 temel yapabilirlik listesi sıralar:

- Ulusu etkileyen siyasi konular hakkında iyi düşünme, ne geleneğe ne de otoriteye bağlı kalmadan inceleme, yansıtma ve tartışma yapabilirliği
- Irk, din, cinsiyet ve cinsellik açısından farklı olsalar bile yurttaşları eşit haklara sahip kişiler olarak tanıma yapabilirliği: onlara yalnızca kendi çıkarları için manipüle edilecek araçlar olarak değil, insana bir amaç olarak saygıyla bakmak
- Başkalarının hayatlarıyla ilgilenme ve birçok türden politikanın yurttaşlarının deneyimleri ile kendi ülkesi dışındaki insanlar için ne anlama geldiğini kavrama yapabilirliği
- Bir insan hayatının hikayesini etkileyen çocukluk, ergenlik, aile ilişkileri, hastalık, ölüm gibi çeşitli karmaşık konuları iyi hayal etme yapabilirliği
- Siyasi liderleri eleştirel bir şekilde yargılama becerisi, ancak onlara sunulan olanaklar hakkında bilgili ve gerçekçi bir anlayışla yargılayabilme yapabilirliği
- Sadece kendi yerel grubunun değil, bir bütün olarak dünyanın iyiliği hakkında düşünme yapabilirliği
- Birinin kendi ulusunu, birçok türden meselenin çözümü için zekice bir ulus ötesi müzakere gerektirdiği karmaşık bir dünya düzeninin bir parçası olarak görme yapabilirliği.³⁷²

Anlaşıldığı üzere Nussbaum'un evrensel bir insan tanımı vardır. Yapabilirliklerin artması için insanlara ya da farklılıklara eşit saygı, eşit haklar gerekli olduğu gibi ötekine karşı merhametli olmak ve onun içinde bulunduğu durumunu sorgulama, eleştirme ve tartışma konusu haline getirme büyük önem taşır. Bununla birlikte sayılan yapabilirlikler önemli olup liste açık-uçludur, her ülkenin ihtiyaç ve problemlerine göre çoğaltılabilir.

Sonuç olarak Yapabilirlikler Yaklaşımı iyi, mutlu, huzurlu ve yaratıcı bir yaşamı, insanın kendini geliştirmesi ve gerçekleştirmesini ve insanın sahip olduğu olanak/fırsat veya yetenek/kapasitelerini kullanabilmesini hedefler. Yaşanan hayat yaşanmaya değer olmalıdır. Elbette öteki türlerin de hayatı yaşanmaya değer olmalıdır. Bu sebeple Nussbaum hayvanlar için de geçerli olan işlevler ve yapabilirlikler listesi hazırlamıştır.

³⁷² Nussbaum, *Not For Profit: Why Democracy Needs The Humanities*, ss. 25-26.

1.3.4. Hayvanların İşlevleri Üzerine

Buraya kadar insanın işlev ve yapabilirliklerinden bahsedildi. Ancak burada Nussbaum'un insanlar için oluşturduğu 10 temel işlev ve merkezi yapabilirlikler listesinin hayvanlar için de geçerli olduğunu söylemek gerekir. Bir sonraki başlıkta 10 merkezi yapabilirlikler listesine yer verilecektir ve bu listenin başlıklarının insan yapabilirlikleri listesi ile aynı olduğu fark edilecektir. Sözgelimi hayvanlar da insanlar gibi düşünebilir ancak insanlar hayvanlardan farklı olarak daha derin tartışmalar yapabilme, yasalar oluşturabilme, sorgulama ve müzakere edebilme, planlı kararlar alabilme yapabilirliğine sahiptir.

Nussbaum hayvan işlevlerini Aristoteles'in görüşlerinden hareketle açıklamaktadır. Aristoteles'e göre hayvanların işlevleri şu şekilde sıralanabilir; *beslenebilmeleri*³⁷³, *üreyebilmeleri*³⁷⁴, *çevredeki değişikliklere uyum sağlaması*³⁷⁵ ve *hareket edebilmesi*³⁷⁶ olarak. Bunun dışında hayvanların diğer işlevleri; *solunum, dolaşım, boşaltım* ve ses ve ışık gibi *dış uyaranlara karşı tepki verme işlevi* ve *sinir sistemi işlevi* olarak sıralanabilir. Sadece küçük böceklerde difüzyon yani deri yoluyla solunum işlevi vardır. Omurgalı hayvanlar eşeyli olarak üreme işlevine sahipken, omurgasızlar eşeysiz olarak da üreme işlevine sahiptir.³⁷⁷ Aristoteles hayvanların beslenebilmesinin dolaşım sistemi sayesinde olduğunu belirtir ve bu sistemin işleyişini ise şu şekilde aktarır:

Yüksek hayvanlarda beslenmenin gerçekleşebilmesi için, beslenmeyi vücudun farklı bölgelerine taşıyan bir sistemin olması gerekir: dolaşım sistemi. Bu sistemin çalışması, besleyici materyali taşıyacak bir şeye ve taşıma ortamını hareket ettirecek bir pompaya

³⁷³ Nussbaum, *Aristotle's de Motu Animalium*, s. 83.

³⁷⁴ Nussbaum, *Aristotle's de Motu Animalium*, s. 82.

³⁷⁵ Nussbaum, *Aristotle's de Motu Animalium*, s. 85.

³⁷⁶ Nussbaum, *Fragility of Goodness*, s. 276.

³⁷⁷ https://www.biologycorner.com/bio1/notes_intro_to_animals.html#google_vignette. 17.03.2024 tarihinde erişildi.

ihtiyaç duyar. Aslında gözlemlediğimiz yüksek hayvanların çoğunda bu pompa kalptir. Daha yüksek hayvanlarda kalbin işlevi kanı pompalamaktır. Kalp başka şeyler de yapar: Büyük bir ses çıkarır, korkudan sıçrar. Ancak bunlar, hayvanın kendi kendini sürdürme faaliyetinin analitik açıklamasına dahil edilmez. Eğer kalp böyle bir anlatımda yer alan birden fazla şeyi yapmış olsaydı, birden fazla işlevi olurdu. (Bazı organların hiçbir işlevi yokmuş gibi görünür. ‘Tüm (bedensel işlevler)de bir şey aramaya gerek yok; bazıları bir şey için vardır, birçoğu da bunların sonucu olarak mevcuttur.’³⁷⁸

Buraya kadar yapılan açıklamalarda herhangi bir sorun olmasa da “yapay bir pompanın da kalbin işlevini yerine getirebilmesinin”³⁷⁹ iddia edilmesi tartışmaya açık görünmektedir. Böyle bir açıklama, hayvan eylemlerinin otomat bir şekilde gerçekleştiğini ve hayvanı bir makineye indirgemekle eşdeğer görünmektedir.

Aristoteles hayvanların fizyolojik açıdan farklılıkları olduğunu ise şu şekilde açıklar “çöl fareleri yazın susuz kalmalarını sağlayacak sindirim sistemleri geliştirir; normal farelerin içtiği kadar su içerlerse ölürler. Sığırlarda, uzun süreli gıda depolamanın gerekli olduğu ortamlarda hörgüçler gelişir.”³⁸⁰ Hayvanların doğa ile olan uyumu sağlıklarının korunmasındaki yararlılığa dayanır. Normal bir fare ile çöl faresinin işlevleri, doğaya uyum sağlayabilmeleri açısından farklılıklar göstermektedir.

Hayvanların işlevlerinden diğeri ise onun *hareket etmesidir*. Bütün hayvanlar, bir şey uğruna hareket eder. İnsan eylemlerini gerçekleştirirken zekasını kullanır. Ancak hayvanlar arzu, içgüdü ve temel ihtiyaçlarına göre hareket ederler. Ayrıca hayvanlar sadece kendini düşündükleri için insanlar gibi kendini gerçekleştiremezler. Aristoteles’in bu konudaki görüşleri ise şu şekilde ifade edilmiştir:

Hem insan hem de diğer hayvanlar, rasyonel ve rasyonel olmayan eylemlerinde, deyim yerindeyse, daha sonra elde ettikleri veya sahip oldukları dünyanın parçalarına doğru uzanma konusunda ortak özelliklere sahiptirler. Ancak hayvanlar kendi kendilerine yeterli değildirlere ve sadece ihtiyaç duydukları için gördükleri ile hayal ettikleri şeylere yönelen varlıklardır.³⁸¹

³⁷⁸ Nussbaum, *Aristotle’s de Motu Animalium*, s. 83.

³⁷⁹ Nussbaum, *Aristotle’s de Motu Animalium*, s. 83.

³⁸⁰ Nussbaum, *Aristotle’s de Motu Animalium*, s. 85.

³⁸¹ Nussbaum, *Fragility of Goodness*, s. 276.

Aristoteles her ne kadar Nussbaum gibi hayvanlar ile insanların ortak özelliklerinin olduğuna dikkat çekse de diğer hayvanlarla paylaştığımız yapabilirliklerin kullanımını en aza indiren bir iyi yaşam teklif eder.³⁸² Teleolojik açıklamalarını göksel cisimlere de uygulaması yani cansızlara da genişletmesi ise öğrencileri açısından kafa karıştırıcıdır. Çünkü buradan “gökteki hareketler de bir nedene göre hareket eder, bu anlamda canlıdır ve arzu ile hareket ederler”³⁸³ anlamı çıkmaktadır. Nussbaum ise bu konudaki düşüncelerini şu şekilde ifade eder “doğal olayların (tutulmalar, yağmur fırtınaları, dünyanın aşağıya doğru hareketi, ateşin yukarı doğru hareketi) en iyi şekilde teleolojik olarak açıklanabileceğine inandığım fikri, sık sık kaçınmaya çalıştığım bir yanılgıdır.”³⁸⁴ Dolayısıyla teleolojik açıklamanın cansızlara da uygulanabilirliği bir problemdir.

Diğer taraftan Aristoteles’e göre hayvan hareketinin iki amacı vardır. Birincisi *nesne yönelimliliği*, ikincisi ise *hayvanın kendi görüşüne karşı duyarlılığıdır*. Aristoteles’in “hayvanın hareket ettiricileri” adı altında sıraladığı öğeler şu şekildedir “düşlem, seçim, dilek (boulesis) ve iştah (epithumia)” şeklinde sıralanabilir.³⁸⁵ Hayvanı harekete geçiren merkezi neden ise onun oreksisi yani arzularıdır. Ancak algıları da harekete geçmesine yardım eder.³⁸⁶ Bu konudaki görüşlerini ise şu şekilde ifade eder:

Hayvanlar eğer eti et olarak görürlerse ona doğru giderler; Eğer yanlışlıkla onun zararlı bir madde olduğuna inanırlarsa kaçarlar. Arzuları, nesneye bakış açıları ve nesneye ulaşılması durumunda ne yapılması gerektiğine dair inançları izleyecekleri yolu belirler. Hayvanın çeşitli durumlarda bunu yapacağını söyleyen ise teleolojik bir açıklamaya dayanır. Aslında bu canlılar dilsiz olduklarından, sırf davranışları bu teleolojik düzenliliği gösterdiği için onlara inanç ve arzu atfederiz. İnsan eylemi ise bir amaçlar sisteminin bazı araçlarını veya bileşenlerini gerçekleştirme eğilimindedir. Ancak sistematik olarak hedefe yönelik olmayan eylemler için hala teleolojik açıklamayı savunabiliriz. Önceki arzular ve inançlar açısından

³⁸² Nussbaum, *Aristotle's de Motu Animalium*, s. 106.

³⁸³ Nussbaum, *Aristotle's de Motu Animalium*, s. 93.

³⁸⁴ Nussbaum, *Aristotle's de Motu Animalium*, s. 93.

³⁸⁵ Nussbaum, *Fragility of Goodness*, s. 276.

³⁸⁶ Nussbaum, *Fragility of Goodness*, s. 277.

önerilen nedensel açıklamanın teleolojiye gerçek bir alternatif olması isteniyorsa, arzuyu ve inancı amaçtan bağımsız olarak tanımlamak mümkün olmalıdır.³⁸⁷

Aristoteles hayvanlar gibi doğanın da hareket halinde olduğunu ise şu sözleriyle ifade eder “doğa bir anlamda bir şey uğruna hareket eder, diğer anlamda ise zorunluluk.”³⁸⁸ Ancak Nussbaum’a göre;

Zorunluluk terimiyle yapılan bir açıklama (maddi etkileşimleri herhangi bir resmi açıklamaya dahil etmeden aktaran bir açıklama) son derece bilgilendirici olmayabilir. Böyle bir açıklamanın verebilecek olduğu tek şey bazı hayvan özelliklerinin var olduğudur. Bir gözün oluşumunu açıklamak için, hayvanlarda gözlerin nasıl çalıştığını gösteren ve amacın gerçekleşmesi için maddi etkileşimlerin varsayımsal olarak gerekli olduğunu öne süren işlevsel bir açıklama verebiliriz. Ancak gözün mavi ve kahverengi olması gerçeği falanca bileşenin etkileşiminin zorunlu sonucu olmaktan daha ilginç veya genel bir şekilde açıklanamaz.³⁸⁹

Aristoteles doğal bir süreci iki şekilde açıklar. “Birincisi canlının daha geniş aktivite modelinde oynadığı rolü söyleyerek onu işlevsel olarak açıklamak, ikincisi ise incelediğimiz hayvanlarda genellikle bu süreci gerçekleştiren belirli maddi etkileşimlerden söz etmek”³⁹⁰ olarak. Nussbaum ise, Aristoteles’in zorunluluğa dayanan açıklamalarını “otomatik kuklaların parçalarının hareketleri”³⁹¹ şeklinde yorumlar.

Aristoteles bir hayvanın, bir yiyeceğe yönelirken algı, arzu ve inançları ile hareket ettiğini ifade ederken aynı durum bitkiler söz konusu olduğunda bitkinin hareketinin tepkiye dayalı olduğunu şu şekilde belirtmektedir:

Hayvanın algısal faaliyeti onu et olduğunu varsaymaya yönlendirdiğinde, onu almaya gider; ancak bu, farklı koşullar altında oldukça farklı türde davranışlar gerektirebilir. Aslandaki yiyecek alma mekanizmasının işleyişi, aslanın inançları ve arzuları aracılığıyla gerçekleşir. Bir bitki kendisiyle temasa geçen besini alır; onu algılaması, onun hakkında inançlar oluşturması ya da onu almaya gitmesi gerekmez. Bazıları, hayvanların da aynı şekilde, kör tepki veren yaratıklar, hareketleri sadece maruz kaldıkları uyaranlara değinilerek açıklanması gereken otomatlar olduğunu iddia edebilir. Ben, en aşağı düzeydeki hayvanların, yalnızca

³⁸⁷ Nussbaum, *Aristotle's de Motu Animalium*, ss. 87-88.

³⁸⁸ Nussbaum, *Aristotle's de Motu Animalium*, s. 92.

³⁸⁹ Nussbaum, *Aristotle's de Motu Animalium*, s. 92.

³⁹⁰ Nussbaum, *Aristotle's de Motu Animalium*, s. 89.

³⁹¹ Nussbaum, *Aristotle's de Motu Animalium*, s. 89.

"belirsiz" hareketleri olan "tam" yaratıkların bile, eğer bir yerden bir yere hareket ediyorlarsa, kasıtlı olarak tanımlanmaları gerektiğini savunuyorum.³⁹²

Aristoteles bazı fizyolojik gerekçelerden hareketle açıklamalar yapar. Ancak Nussbaum, Aristoteles'in açıklamalarını yeterli bulmamaktadır. Çünkü ona göre "bu oreksisin ya da bu fantazinin, bedensel bir hareket olduğunu hangi temelde herhangi bir fizyolojik koşula dayanarak güvenle iddia edebileceği açık görünmüyor."³⁹³ Buradan hareketle Nussbaum'un düşüncesine göre arzular, eylemi amaca ulaştırmadan ve eylemi gerçekleştirmeden bağımsız olabilir. Aristoteles'in hayvan hareketine yönelik söylemleri ise faydacılığa yakın bir anlayışa sahip olduğunu düşündürür. Nussbaum hayvan işlevleri dışında, insanlarda olduğu gibi hayvanlar için de bir yapabilirlikler listesi hazırlar.

1.3.5. Hayvanların Yapabilirlikleri Üzerine

Buraya kadar Antik Yunan, Aydınlanma Dönemi ve Modern Dönemde insanların pratik zekaya sahip olduğu ve insanı hayvanlardan ayıran en önemli özelliğin, onun düşünebilmesi olduğu ifade edildi. Her ne kadar kadim dönemde ya da yine günümüzde bazı düşünürler tarafından da hayvanların akledemediği düşünülse de *hayvan bilişi* üzerine yapılan araştırmalar bunun tam tersini söylemektedir. Burada kuşlar ve memelilerin *bilişsel yapabilirlikleri* üzerine yapılan bir araştırmadan bahsedilecek olursa;

- a. Araç Kullanımı: Araştırmacılar şempanzelerin alet kullandığına ikna olmuşlardır.
- b. Nedensel Düşünme: İnsan olmayan hayvanların nedensel bağlantıları anlamalarının birçok yolu vardır, ancak en ilginçlerinden biri yakın zamanda bir Harvard araştırma ekibi tarafından al yanaklı maymunlarla çalışan bir Harvard araştırma ekibi tarafından gösterilmiştir. Ekip, bu maymunların, insanlar gibi, nedensel hipotezler ürettiğini göstermiştir.
- c. Mekansal Düşünme: Hayvanlar, elbette, muazzam çevresel karmaşıklıklar arasında gezinerek bir noktadan diğerine yollarını bulmayı başarır. Pek çok açıdan uzamsal ustalıkları insanlarınkini aşıyor. Araştırmacıların sormaya çalıştığı şey, her bir türün davranışının, yollarını buldukça uzamsal dünyanın bir temsili gibi bir şeyle çalıştıklarına ne ölçüde kanıt sağladığıdır. Sadece primatlar değil, aynı zamanda kuşlar, sıçanlar ve bazı böcek türleri de bir tür "bilişsel harita" oluşturmak için oldukça karmaşık yapabilirliklere sahip görünüyor. Buna göre şempanzeler, insanlar tarafından yapılan uzaysal modelleri okuyabilir ve kullanabilirler.

³⁹² Nussbaum, *Aristotle's de Motu Animalium*, s. 86.

³⁹³ Nussbaum, *Fragility of Goodness*, ss. 279-280.

- d. Perspektif Düşünme: Bazı hayvanlar, bir durumu nasıl gördükleri ile olay yerindeki başka bir kişinin onu nasıl göreceği arasında ayırım yapma yapabilirliğine sahiptir. Başkalarını kandırmak için çok önemli olan bu yapabilirlik şempanzelerde bulunur ve filler hakkındaki yeni deneysel kanıtlar, bu yeteneğin fillerde de olduğunu gösteriyor. Yunuslar ise bu yeteneğe sahip olabilecek başka bir türdür. Açıktır ki, bu bilişsel yetenek, *empatinin* çok önemli bir öncüsüdür; bir başkasının deneysel perspektifinde ve aynı zamanda, *sempati veya merhamet*, bir başkasının zorluğu veya acısında duygusal acı içinde yaşama yeteneğidir.
- e. Duygular: Hayvanlar da insanlar gibi duygulara sahiptir. Tüm hayvanlar korku yaşar ve birçoğu bir tür öfke yaşar. Diğer duygular, daha özel bir düşünce dağıtıcı gerektirir ve bu nedenle daha az yaygın olarak dağıtılır.
- f. Sosyal Biliş: Sosyal biliş çok büyük bir kategori ve önemli bir yapabilirliktir, çünkü birçok türden hayvan yaşamının çoğunu, diğer tür üyeleriyle etkileşim içinde yaşar.³⁹⁴

Görüldüğü üzere hayvanların da insanlar gibi akıl ve duygu sahibi olduğu, insanlar gibi bir merhamet ve sempati bilincine sahip olduğu ve tıpkı insanlar gibi araç kullanabildiği iddia edilmektedir. Ancak elbette hayvan yapabilirlikleri bunlarla sınırlı değildir. Nussbaum, tıpkı insanların gelişimi için oluşturmuş olduğu 10 temel merkezi yapabilirlikler listesi gibi hayvanların gelişimi için de gerekli bulduğu 10 temel merkezi yapabilirlikten oluşan geçici ve gözden geçirilebilir bir liste hazırlamıştır. Listeye bakılacak olursa hayvanların insanların yapabildiği pek çok şeyi yapabildikleri fark edilir:

1. Yaşam: Bütün hayvanlar, bilinçli bir çıkarları olsun ya da olmasın, acı ve kederden uzak yaşamlarını sürdürebilme hakkına sahiptir.
2. Beden Sağlığı: Her hayvanın hayatının tümünü sağlıklı yaşamaya hakkı vardır.
3. Bedensel Bütünlük: Hayvanlar, söz konusu tedavi acı verici olsun ya da olmasın, şiddet, istismar ve diğer zararlı muamele biçimleriyle vücut bütünlüklerinin ihlal edilmesine karşı doğrudan haklara sahiptir.
4. Duyular, Hayal Gücü ve Düşünce: Nussbaum, hayvanlara yönelik sert, zalim ve kötü muameleyi düzenleyen ve duyularını memnun edecek bir ortamda serbest dolaşım gibi zevk kaynaklarına erişimlerini sağlayan katı yasaları teşvik eder.
5. Duygular: İnsanlar gibi, hayvanların da başkalarına bağlılık duyma, başkalarını sevme ve onlarla ilgilenme ve bu bağlılıklarını zorla tecrit etme veya kasıtlı korku verme yoluyla bozmalarının kendilerine açık olduğu yaşamlara hakları vardır.
6. Pratik Akıl: Nussbaum, hayvanlar için bu yapabilirlikler için kesin bir reçete olmadığını farkındadır ama her durumda, hayvanın hedef ve projeleri çerçeveleme ve hayatını planlama yapabilirliğine ne ölçüde sahip olduğunu sormak gerektiğini ifade eder.
7. Üyelik: Hayvanlar, bağlar kurma ve karakteristik bağ ve karşılıklı ilişki biçimlerine girme yapabilirliğine sahiptir.
8. Diğer Türler: Hayvanlar, hem kendi türleri hem de bitkiler ve doğa dünyası için ve bunlarla ilişkili olarak yaşayabilme hakkına sahiptir.
9. Oyun: Bu yapabilirlik, yaşam alanlarında yeterli alan, ışık ve duysal uyarımın korunmasını ve hepsinden önemlisi diğer tür üyelerinin varlığını içerir.

³⁹⁴ Martha Craven Nussbaum, "The Capabilities Approach and Animal Entitlements", *The Oxford Handbook of Animal Ethics Online*, 2012, ss. 3-4.

10. Birinin Çevresi Üzerinde Kontrol: İnsan olmayan hayvanlar için önemli olan, onlara saygı duyacak şekilde şekillendirilmiş ve onlara adil davranmaya kararlı bir siyasi anlayışın parçası olmaktır.³⁹⁵

Nussbaum'un adaletten beklediği ise yukarıda sıralanan tüm yapabilirliklerin aynı anda bütün hayvanlarda hayata geçirilebilmesini sağlayacak olan proaktif ve ilerici bir politikadır. Böyle bir yasa teklifinin hayvan adaleti için bir çözüm olabileceği kanısındadır.³⁹⁶ Hayvanlar da tıpkı insanlar gibi yaşamdan zevk almaya, uzun ve sağlıklı hayatlar sürmeye, yaşamlarının yaşanmaya değer olmasına, oyun ve eğlenceye, her türlü işkence ve saldırıdan uzak özgür bir yaşama, güvenli bir ortama, başkasına bağıllık duymaya ve tüm bunların yasalar tarafından güvenceye alınmasına ihtiyacı olan varlıklardır. Her ne kadar kendileri için adaleti talep edemeseler de, bu durum onların adaletten pay alamayacağını göstermez. Tıpkı insanın insana şahitlik etmesi gibi yine insandan beklenen dilsiz canlıların dili olabilmektir.

Listeye bakıldığında fark edildiği üzere hayvanların iyi yaşamı için sıralanan yapabilirlikler, insan yapabilirlikleri ile aynı ismi taşımaz. Hayvanların iyi yaşama sahip olmasının imkanı hangi ihtiyaçlarının giderilmesi gerektiğiyle ilgilidir. Diğer taraftan hayvanlara yönelik insan davranışlarıyla insanların hayvanlarla olan iletişimine de yer verilir. Bu listenin arka planında Aristoteles'in hayvan işlevlerine ilişkin görüşü yer alır. Nussbaum'un Aristoteles yorumu, insan ve insan olmayan hayvanların ortak noktalarına işaret ederek bunun arka planını görebilmeyi sağlar. Bu ortaklık, Nussbaum'un insanlar ve hayvanlar için aynı yapabilirlikler listesini, her tür için farklı yorumlarla birlikte kullanmasına yansır.³⁹⁷ Dolayısıyla hayvanlar da insanlar gibi pek çok şeyi yapabilir.

³⁹⁵ Akt. Maleka Momand, "Nussbaum's Capabilities Approach and Nonhuman Animals: The Ecological Implications", ss. 224-225.

³⁹⁶ Momand, "Nussbaum's Capabilities Approach and Nonhuman Animals: The Ecological Implications", s. 225.

³⁹⁷ Anders Schinkel, "Martha Nussbaum on Animal Rights", *Ethics & The Environment*, ss. 45-49.

Tezin ilk kısımlarında Aristoteles'in her ne kadar hayvanların da belli işlev ve yapabilirliklere sahip olsalar da insanların hayvanlarla ortak olan yönlerinin azaltılması gerektiğine dair görüşlerine yer verilmişti. İnsanlar da hayvanlar gibi duyulara sahiptir, yeme-içme ve güvenlik gibi temel ihtiyaçlar ve duygulara sahiptir. Fakat Aristoteles'e göre insanın hayvandan farklı olarak *pratik akıl* (mantıksal analizler yapabilme, derin felsefi ve siyasi tartışmalara dahil olabilme, zor problemlerin çözümü, deneyler yapabilme vs.) ve etik-politik bir varlık olmak gibi özellikleri vardır. Aristoteles hayvanların da iyi olanı istediğini kabul etmekteydi ancak bu iyi, Aristoteles'e göre onun hareketliliğinin ve türünün devamını sağlıyorsa iyiydi. Nussbaum ise alıntılardan anlaşıldığı üzere, Aristoteles'ten farklı olarak hayvanların da akla, hayal gücüne, ötekine karşı merhamet duygusuna sahip olduğunu belirtmekle birlikte hayvanların da kendilerine karşı iyi ve adil davranmaya kararlı bir siyasi anlayışın parçası olmaya ihtiyaç duyduklarını dile getirmektedir. Hayvanlar her ne kadar bu ihtiyacı sözlü olarak dile getiremeseler, medeni bir yasa kuramasalar ve bir gelenek-görenek, kültür veya medeniyet inşa edemeseler de onların da adaletten pay almaya ihtiyaçları vardır.

Diğer taraftan burada yeniden Yapabilirlikler Yaklaşımının hayvan hak ve yapabilirlikleri konusunda sadece rasyonel varlıklara saygı gösterilmesi gerektiğini iddia eden Kantçı teoriler, en çok faydayı temel almak gerektiğini iddia eden Faydacı yaklaşımlar ve salt gıda yardımıyla çözüm olarak sunan kaynağa dayalı öteki karşı kuramlara göre daha olumlu sonuçlar verebileceğini hatırlatmak gerekir. Öyle ki Yapabilirlikler Yaklaşımı, farklı hayvan türlerinin nelere ihtiyacı olduğunu ortaya koyar. Dolayısıyla yalnızca insan yaşamının değerli olduğu fikri kabul edilebilecek bir görüş değildir. Esas hedef, her canlının iyi ve adil bir yaşam için ihtiyaç duyduğu gerekli bütün niteliklerin göz önünde bulundurulmasıdır. Hayvanlar her ne kadar doğuştan birtakım işlev ve yapabilirliklere sahip olsalar da bunları yerine getirecek fırsatı elde edemez. Yapabilirlikler Yaklaşımı hayvanlar ve öteki türlere dair sorumlulukları doğrudan görme

ve farklı yaşam tarzlarıyla ilgilenme konusunda diğer kuram ve yaklaşımların ötesine geçer ve siyasi yasaların her canlı için hayata geçirilmesine öncülük eder.³⁹⁸

Nussbaum Yapabilirlikler Yaklaşımının karşısındaki en güçlü teorilerden birisinin Toplum Sözleşmesi Teorisi ve özellikle Rawls'ın hakkaniyet olarak adalet teorisi olduğunu kabul eder. Ancak Rawls'ın hayvanları adaletin birincil öznelere olarak ele almayı Nussbaum tarafından eleştirilecek bir tutumdur. Rawls bu konudaki düşüncelerini ise *Bir Adalet Teorisi* adlı eserinde şu şekilde ifade etmektedir:

Hayvanlara zulmetmek elbette yanlıştır... Zevk ve acı duygularına ve hayvanların sahip oldukları yaşam biçimlerine karşı açık bir şekilde şefkat ve insanlık görevlerini yüklemektedir. Bu kabul edilen inançları açıklamaya çalışmayacağım. Bunlar adalet teorisinin kapsamı dışındadır ve sözleşme doktrinini doğal bir şekilde içerecek şekilde genişletmek mümkün görünmemektedir.³⁹⁹

Buna göre hayvan hakları açısından düşünülecek olursa her ne kadar güçlü bir adalet teorisi olsa da *Hakkaniyet Olarak Adalet Teorisi* Yapabilirlikler Yaklaşımına göre yine eksik kalır. Sonuç itibariyle Yapabilirlikler Yaklaşımı, gerek Kantçı rasyonel varlık görüşü, gerek Rawlsçı insan-merkezli adalet anlayışı ve Descartesçi mekanik hayvan tanımlarının aksine gerekse kaynağa ve faydaya dayalı diğer teorilere göre ideal olan ve onların ötesine geçebilecek ve önemli bir konuma sahip olan bir yaklaşımdır. Hayvanların değerli yapabilirliklerinden söz ettikten sonra üzerinde durulması gereken ve bu tezin de temel konusu olan “Yapabilirlikler ve Adalet” meselesine giriş yapmak yerinde olacaktır.

³⁹⁸ Martha Craven Nussbaum, “The Moral Status of Animals”, *Chronicle of Higher Education*, February 2006, 1-6, ss. 2-4.

³⁹⁹ Nussbaum, “Beyond Compassion and Humanity Justice for Nonhuman Animals”, *Animal Rights Current Debates and New Directions*, ss. 298-299.

1.3.6. Yapabilirlikler ve Adalet Sorununa Genel Bir Bakış

İlk kez Amartya Sen ve Martha Nussbaum tarafından kullanılan *Yapabilirlikler Yaklaşımı* kavramı, yaşamdaki hakların gözetilmesi gerektiği anlamında kullanılmıştır. Yaklaşım, adaletin önceliğinin pek çok işlevin gerçekleştirilebilmesi gerektiği fikrine dayanır. Bu yaklaşıma göre toplum veya ülke olarak bütün insanlık ve ayrıca devlet, öteki milletlerin, ötekileştirilenlerin veya öteki türlerin yapıp etmelerinden sorumludur. Adil bir dünya için özne olarak insanın bireysel tatmin veya tercihlerinin değil temelde bütün insanların ve tüm canlıların hak ve özgürlüğü ile onur ve saygısının korunması gerektiği fikri öne çıkar.⁴⁰⁰

Yapabilirlikler Yaklaşımı eşitsizliği açıklayan bir adalet teorisi değil adaletsizliklere çözüm sunacak olan çözüm odaklı bir yaklaşım, yapabilirliklere odaklanan bir adalet ölçütü ve yapabilirlik fenomenlerini değerlendiren bir araçtır. Sen'in 1980-1990'larda ortaya attığı ve Nussbaum'un geliştirdiği yaklaşım kalkınma, fayda ve neo-liberal yaklaşımlara karşı ideal ve alternatif bir adalet ölçütü olarak ortaya çıkar. Öyle ki öteki kuram ve teorilerle karşılaştırıldığında yaklaşımın ülkelerdeki insani gelişmişlik düzeylerinin araştırılması ve karşılaştırılmasında birden çok amacı vardır.⁴⁰¹ Buna göre temel problemlerden biri adaletin tek bir ölçüye göre değerlendirilmesidir.

Ekonomi ölçütü kadın ve çocuk ölüm oranlarını, eğitim imkanını, temiz su ve barınma olanaklarını, engelli ve yaşlıların durumunu, cinsiyet ilişkilerini ve öteki türlerin durumunu gündeminde tutmaz. Yine faydacı bir yaklaşım salt arzu ve yararı göz önünde bulundurarak evrensel sorunları merkezine almaz. Yaşamın niteliğini fayda ekseninde değerlendirir. Ne faydacılık ne sübjektif rölativizm ne de kişi başına düşen gelir ölçütüyle

⁴⁰⁰ Khader, "Cognitive Disability, Capabilities and Justice", ss. 1-3.

⁴⁰¹ Merridy Wilson-Strydom, "University Access for Social Justice: A Capabilities Perspective", *South African Journal of Education*, Vol. 31, 2011, 407-418, ss. 408-409.

ahlaki değerler ve adaletten bahsedilemez. Dolayısıyla en makul ölçütün Yapabilirlikler Yaklaşımı olduğu söylenebilir. Zira yaklaşım, *yaşamın niteliği* ile ilgilenir ve yaşamın niteliği sorunu adalet ve kamu politikasında büyük bir öneme sahiptir.⁴⁰²

Tarih boyunca en çok tercih edilen kalkınma ekonomisi kuramları da aslında hayat kalitesini iyileştirmeyi ve saygın bir yaşamı hedeflemektedir. Ancak ekonomik büyüme insani gelişme ve adalet için tek ölçüt değildir. Bu yüzden iyi bir yaşam ekonomi ile ölçülemez. Faydacı Yaklaşımına bakıldığında ise yaşam kalitesini insan duyguları üzerinden ölçtüğü fark edilecektir. Tatmini ve duyguları baz aldığı yani yine tek bir ölçüme dayandığı için Nussbaum felsefesinde adaletin ölçütü faydacı kuram da olamaz. Bu yaklaşım bireysel olduğu için ırklar ve etnik sınıflar arasındaki farkı önemsemez. Yine her ne kadar öteki türlerin ihtiyaçlarını temel alsa da neticede insan-merkezli bir yaklaşım olarak tanımlanmıştır. Bu da demokrasinin ihlali anlamına gelir. Her iki yaklaşım da ortalama tatmini baz aldığı için en alttakini mazur görür. Oysa Yapabilirlikler Yaklaşımı tek tek her canlının hakkının gözetilmesi gerektiği düşüncesine dayanır. Yapabilirlikler Yaklaşımına en yakın kuram İnsan Hakları Yaklaşımıdır. Ayrıldıkları nokta ise İnsan Hakları Yaklaşımı sosyal cinsiyet, öteki türler ve öteki ırklar gibi mevzularda yetersiz kalır. Yapabilirlikler Yaklaşımı bu eksikliklere çözüm bulmaya çalışır. Dolayısıyla Yapabilirlikler salt nicel bir ölçüt değildir. Yaşam süresi, eğitim, sağlık gibi daha geniş nitelikleri de kapsar ve diğerlerine göre daha geniş bir ölçme aracıdır.⁴⁰³

Karşı kuramlar dışında Batıda pek çok adalet teorisi vardır. Bunlardan en güçlüsü *toplumsal sözleşme teorisidir*. Bu yaklaşım her ne kadar Faydacılık veya kaynağa dayalı

⁴⁰² Hatice Nur Erkızan, “Çağdaş Aristoteleşçi Düşüncede İnsan: Nussbaum’un Özcü İnsan Anlayışı Üzerine Bir İnceleme”, *Arkhe Logos Felsefe Dergisi*, Nussbaum Özel Sayısı Sayı:4, Sentez Yayınları, Bursa, 2017, 37-66, s. 50, 53.

⁴⁰³ Nussbaum, *Yapabilirlikler Yaratmak*, ss. 63-80.

diğer yaklaşımlara göre daha etkili ve güçlü bir adalet teorisi olsa da Nussbaum'un bahsettiği üç acil toplumsal sorunu çözememekte ve bu gruptaki kişi ve canlıların problemlerini sürekli olarak ertelemektedir.⁴⁰⁴

Toplumsal sözleşme kuramları her ne kadar özgürlük, eşitlik ve bağımsızlık söylemleri ile yola çıksalar da ciddi derecede engeli olan kimselerle, toplumdaki azınlıklarla, öteki türler ya da temel işlevlerini yitirmiş kimseler veya canlılarla ilgilenmezler. Toplumda ortalama bir mutluluk yakalanmaya çalışılır ancak bu, var olan sorunları düzeltmediği gibi bu problemlerin ertelenmesine de neden olur. Ancak sözü edilen kişilerin hem sosyo-kültürel hayata hem de siyasi yaşama katılmaları yasalarca desteklenmelidir.⁴⁰⁵ Yine insan olmayan hayvanların yapabilirlikleri ile öteki türlerin de adaletin temel meselelerinden biri olması gerekir. Bu anlamda iyi ve adil bir yaşam için var olan kuram, teori ve yasaların ve hatta sosyal hizmet politikalarının da yeniden düzenlenmeye ihtiyacı olduğu söylenebilir. Şu halde temel problem yapabilirlikleri engelleyen unsurlardır ve bu unsurlara acilen bir çözüm getirilmelidir.

Diğer taraftan Yapabilirlikler Yaklaşımı: İyi bir hayat yaşamak nasıl mümkündür ya da insan ve hayvanlar için refah nasıl değerlendirilebilir? Bir adalet problemi olarak insanın eşit olmadığı şeklindeki yargı hangi temele dayanır gibi soru ve sorunları aşmaya çalışır. Öyle ki yaklaşım, bütün canlılara eşit ve adil bir biçimde davranmayı gerektirecek normatif ilkeler sunar. Bu sorulara şöyle bir cevap verilebilir: Bir adalet ölçütü olarak Yapabilirlikler Yaklaşımının odaklandığı husus, her canlının sahip olduğu farklı yapabilirlikleri eşitlemek veya tamamen ortadan kaldırmak değil, aksine onura yaraşır iyi bir yaşam için bir dizi yapabilirliklerin sahip olunmasıdır. Sosyal adaletin pek çok ilkeyi içeren koşulları gerçekleştirme talebiyle sosyal sorumlulukları göz önünde bulundurduğu

⁴⁰⁴ Nussbaum, *Frontiers of Justice*, ss. 2-5.

⁴⁰⁵ Diş, "Martha C. Nussbaum, Adalet ve Umut", s. 127.

unutulmamalıdır. Yeterince beslenebilme, güvenlik, eğitime katılabilme ve sağlık gibi yapabilirlikler salt bireysel başarıya bağlı değildir hatta daha çok sosyal sorumluluk gerektirir. Adil bir hayat için bu yapabilirlikleri bütün herkesin gerçekleştirmesi ve bu yapabilirliklerin sağlanması için sosyal bir işbirliği ve toplumsal dayanışma gerekir.⁴⁰⁶

Yapabilirlikler Yaklaşımı, pek çok alternatifle birlikte refah ve özgürlüklerin değerlendirilmesine dayanan normatif bir yaklaşımdır. Bu yaklaşıma göre refahın ve iyi yaşamın belirlenmesinde öznel değerlendirmelerden şüphe duyulmalıdır. Yaşamda nelerin değerli olduğu konusunda çoğulcu bir görüş Yapabilirlikler Yaklaşımını daha güçlü hale getirecektir. Bu, adaletin evrensel yönüne ve iyiliğin çoğulculuğuna vurgu yapmak anlamına gelir. Yaklaşımın temel ilkesi yapılabilecek şeyleri eşitlemek veya çoğaltmak değil bunları yasalarca güvenceye almaktır.⁴⁰⁷

Son dönemlerde pek çok siyaset düşünürü mevcut acil adaletsizliklere karşı bir çözüm arayışına girerek sosyal veya küresel adalet meselesi üzerine eğilirler. Bir *küresel adalet* anlayışı olarak Yapabilirlikler Yaklaşımı, iyi yaşamı oluşturacak olan bilgi temelini bir hesabını ortaya koyar. Bu yaklaşım kurumların değerlendirilmesini sağlayan, politik sonuçlara dayanan ve siyaset için rehberlik görevi gören bir ahlaki değer teorisi demek yanlış olmayacaktır. Yapabilirlikler Yaklaşımı, her alanda özgür olmaya ve iyi bir yaşama, pek çok değerli şeyin seçilerek yapılmasına imkan tanıyan bir yaklaşımdır. Adalet ise bu yapabilirliklerin güvenceye alınması gerektiği düşüncesine dayanır. Öte yandan küresel adaletin odaklandığı bir diğer husus haklardır. Bunun sebebi

⁴⁰⁶ John M. Alexander, *Capabilities and Social Justice The Political Philosophy of Amartya Sen and Martha Nussbaum*, London, Routledge, 2008, ss. 1-2.

⁴⁰⁷ Lasse Nielsen & David V. Axelsen, "Capabilitarian Sufficiency: Capabilities and Social Justice", *Journal of Human Development and Capabilities*, 2016, ss. 1-5.

hakların, yapabilirlikleri garantilemesidir.⁴⁰⁸ Yapabilirlikler Yaklaşımı daha çok küresel adaleti temel almaktadır. Buna göre küresel adaletten beklenen her vatandaşın yani dünya vatandaşlarının ve dünyadaki her canlının hak ve özgürlüklerini garantileyen değerli yapabilirlikleri güvenceye alabilmesidir. Çevre kalitesi ve hayvan hakları konusu tek bir ulusa indirgenemeyecek kadar geniş ve evrensel bir meseledir.

Yapabilirlikler Yaklaşımının adaletin sağlanmasında üstlendiği görev sadece insanların ve hayvanların refah seviyesini arttırmak değildir. Yaklaşım, özellikle belirli işlevleri yerine getirebilmeye fırsat tanır. Burada şu hususun belirtilmesinde yarar vardır. Yapabilirlikler Yaklaşımı hakları merkezinde tutup, bu haklara fırsat verdiği gibi ayrıca özgürlüğe de imkan tanır. Fakat burada önemli olan dikkatlerin özgürlüğü olmayanlara yönlendirilmesidir. Zira yetersiz beslenme özgürlüğüne sahip olmak ile oruç tutmak birbirinden farklı olduğu gibi besine ulaşmamak ile eldeki besini kullanmamak birbirinden farklıdır.⁴⁰⁹ Buradaki temel mesele özgürlüğün kullanılmaması veya özgürlüğe ulaşmamış kimselerin odak olarak alınması gerektiğidir.

Bir diğer sorun hangi yapabilirliklerin bir adalet teorisinin merkezinde olacağı ya da adaletin temel ölçütü olacağıdır. Pek çok yapabilirlikten bahsetmek elbette mümkün olacağı için burada bir *dizinleme sorunuyla/indexing problem* karşılaşılabilecektir. Buna göre bu pek çok yapabilirliklerden hangilerinin adaleti sağlayacağı ve hangilerinin ortak yapabilirlikler olacağı ya da olması gerektiği bir belirsizlik yaratır. Bu soruna karşı Sen çok net bir cevap vermez ve standart bir liste yapılmasına gerek olmadığını belirterek bu listeyi oluşturma görevini politik aklın sınırları dahilinde halka yükler. Nussbaum ise

⁴⁰⁸ Jeffrey E. Spring, *Justice, Rights and Capabilities*, Electronic Thesis and Dissertation Repository, Western University, Canada, 2013, ss. 1-3.

⁴⁰⁹ Jeremy Moss, "Capabilities and Justice: Does personal responsibility for capabilities matter?", *Ethics and Economics*, 2/2, 2004, s. 1.

aksine her ülkenin benimseyebileceğini düşündüğü bir yapabilirlikler listesi hazırlar. Buna göre, listedeki yapabilirliklerin birinde başarısız olduğunda, adalet sağlanamamış olacaktır.⁴¹⁰ Nussbaum'un merkezi yapabilirlikler listesine bundan önceki başlıkta yer verilmişti. Bu liste tek tek her canlının hayatına dahil edilmesi gereken ve normatif bir çerçeve sunan bir listedir. Nussbaum'un listenin her ülkenin ihtiyacına göre genişletilebileceğini söylemesi açık bir kapı bıraktığı için bir belirsizliği de doğurur.

Yapabilirlikler Yaklaşımının iki önemli temsilcisi olan Nussbaum ve Sen'in *Yapabilirlikler ve Adalet* konusunda ayrıldıkları diğer husus, Nussbaum'un Yapabilirlikler Yaklaşımının bir adalet teorisi olduğunu veya ona yaklaştığını iddia ederken, Sen'in bu yaklaşımı *değerlendirici bir çerçeve* şeklinde ortaya koyup, yaklaşımın bir adalet teorisi olmadığını belirtmesidir. Bu bağlamda Sen'in yaklaşımının katılımcı ve Nussbaum'un yaklaşımının da daha normatif bir çerçeve sunduğunu söylemek mümkündür. Ortak oldukları nokta şudur ki bu yaklaşım adil bir toplumun ne olduğunu ortaya koyar. Ancak Nussbaum'un anlayışı yapabilirliklerin ve adaletin sağlanmasında devlete ve ulusal ve uluslararası anlaşmalarla kuruluşlara pek çok sorumluluklar yükler.⁴¹¹ Evrensel bir adalet teorisinden yola çıkan Nussbaum, bireysel sorumluluklardan ziyade kurum ve politikaların üstlenmesi gereken yükünlükleri kast eder.

Yapabilirlikler Yaklaşımı bir ülkenin *yaşam kalitesini* gösteren ekonomik büyüme vurgusuna karşı yapabilirliklerin önemi ve gerçek hayatta *neler yapıp neler olunabileceği* üzerine eğilmektedir. Bu yapıp etmelerden yani yapabilirliklerden en çok mahrum kalan kesim engelliler, kadınlar, azınlıktaki öteki kimseler ve öteki türler yani en çok mahrumiyet dezavantajlı gruplardadır. Bu tezde bu gruplardan sadece öteki türlerin yaşamış olduğu adalet sorunları irdelenecektir. Temelde iyi ve adil bir yaşamı

⁴¹⁰ Çelik, "Adalet Ölçütü Olarak İki Önemli Yaklaşım: Birincil Değerler ve Kabiliyetler", ss. 87-89.

⁴¹¹ Stewart, "Nussbaum on the Capabilities Approach", ss. 156-157.

odak alan Yapabilirlikler Yaklaşımına göre toplumsal refah ne ekonomi ne de fayda ile ölçülemez. Bunun sebebi insanların ve hayvanların aynı düzeyde işleyebilme yapabilirliğini elde edebilmeleri için ayrı seviyede ekonomik kaynağa ihtiyaç duymalarından ve dolayısıyla ekonomik eşitliğin yetersiz olmasından kaynaklanır. Üstelik yaşamdaki her canlının farklı yapabilirlikleri vardır. Sözelimi bir sokak hayvanı ile evcil bir hayvanın yapabilirlikleri birbirinden farklıdır. Yine engelli bir birey ile sağlıklı bir insanın, yetişkin bir birey ile bir çocuğun veya yaşlı bir kimsenin farklı düzeyde yapabilirlikleri olacaktır. Zira her birinin aynı işi aynı sürede yapması imkansızdır. Yine her bir canlının farklı ihtiyaç ve gereksinimleri olduğunu hatırlatmak gerekir. Bu bağlamda temel mesele eşitlikten ziyade adaletin sağlanmasıyla ilgilidir. Dezavantajlı durumdakilerin ihtiyaçlarını sağlamak için bu gruptakilere daha fazla kaynak sağlamak gerekecektir. Ancak tek çözüm ekonomik kaynak sağlamak değildir. Tercih, tatmin veya duyguları baz alan faydacı anlayış, acil, ciddi ve çözüme ulaştırılamamış olan adalet sorunlarıyla yüzleşmede eksik kalır. Buna göre adaletin temel problemi sadece ekonomik yoksulluk veya sadece tercih özgürlüğü değildir. Sağlıktan güvenliğe, sosyo-kültürel hayattan siyasete kadar pek çok alanda problemlerle karşılaşılır. Yaşamdaki hareketlilik, politik katılım ve diğer pek çok farklı refah unsurunun iyileştirilmesi gerekir. Dahası adil bir toplum için bütün canlıların her alandaki yapabilirliklerine odaklanılmalıdır.⁴¹² Fark edileceği üzere Nussbaum insana evrensel bir şekilde yaklaştığı için temel olarak ulus vatandaşlarının değil dünya vatandaşının sorunlarını merkeze alır ve insan olmayan öteki türlerin sorunlarını da adalete yansıtır. Zira doğadaki her canlının yaşamda görevi olduğu için çevreye karşı duyarlı olunmalıdır.

Sadece sağlıklı veya güçlüler için hak, adalet ve özgürlüklerin aranması farklılıklara saygı düşüncesinin hayata geçirilmesini engeller ve bu şekilde bir adalet

⁴¹² Nussbaum, “Capabilities As Fundamental Entitlements: Sen and Social Justice”, ss. 33-35.

anlayışı kabul edilemez. Bazı özgürlüklerin ötekileri sınırlandırması veya önemsiz kılması gibi bir görüş adaletin tanımını olamaz. İnsan ve hayvanların sahip olduğu bir takım değerli yapabilirlikler vardır ve Nussbaum bu yapabilirliklerin belirlenmesinin insanlara bırakılamayacağını belirtir. Zira insan tercihleri toplumsal yapılarca tahrif edilebilir. Bunun sebebi her kültürün farklı bir gelenek anlayışı olmasına dayanır. Öyle ki her ülkenin farklı bir din, siyaset veya eğitim anlayışı vardır. Sözgelimi kız çocuğunun okula gitmemesi gerektiğini düşünen bir kimse veya toplum, bu yapabilirliğe önem vermediğinden dolayı bu yapabilirliğin değersiz olduğunu iddia edebilir. Dezavantajlı durumdaki insanlar, karşılaştıkları adaletsizliği sorgulamaktan veya bu adaletsizlikleri protesto etmeden geri kalabilir. Bu davranışın nedeni yanlış bir bilinç değil aksine yanlış sosyal normlar ve yapısal dezavantajlılıktır. Zira pek çok insan bilgili olsa da yaşadığı sorunu dile getirme konusunda çekimserdir. Bu yüzden yapabilirliklerin tanımlanması veya belirlenmesi daha çok politikaya düşen bir görev olmalıdır.⁴¹³ Dolayısıyla toplumun kabul etmiş olduğu birtakım ön kabullerin aşılması ve ataların kabul ettiği inanç ile otoritelerin sorgulanabilmesi yapabilirlikleri sağlayacak ve adaletin önünü açacaktır.

İnsan, kendi hayatını biçimlendiren ve yaşamında etkin bir rol üstlenen saygın ve onurlu bir varlıktır. Hal böyle iken ve bütün insanlık ve her canlı için iyi ve adil bir yaşam temel alınması gerekirken dünyada hala pek çok kesim, yapabilirliklerden mahrumdur. Hala günümüzde öteki türlere karşı duyarsızlık devam etmekte, öteki türlerin yaşadığı sorunlar önemsiz görülmekte ve yasalarca bu gruptakilerin problemleri ertelenmektedir. Adil olmayan sosyo-kültürel ve siyasi koşullar yine adil olmayan yapabilirlikleri verir.⁴¹⁴

⁴¹³ Arun, “Yapabilirlikler Yaklaşımı ve Değerli Yapabilirliklerin Tanımlanması Sorunsalı Yanlış Bilinç mi, Yapısal Eşitsizlikler mi?”, ss. 15-17.

⁴¹⁴ Martha Craven Nussbaum, “Capabilities and Social Justice”, *International Studies Review*, Vol. 4 No. 2, 2002, 123-135, ss. 123-126.

Yapabilirlikler Yaklaşımı değerli bir yaşam için nelerin mümkün olduğunu araştırır. Onura yaraşır, saygın, adil ve iyi bir yaşamın imkanı adaletle ilgili bir problemdir. Ancak bu imkan sağlandığında dünyadaki bütün canlıların potansiyelleri gerçek yaşama geçirilebilecektir. Adil bir dünya için yaşam tarzları değiştirilmeli ve karşılaşılan her türlü ayrımcılık, türcülük, damgalama ve ihmaller ortadan kaldırılmalıdır. Bu bağlamda insanlar ve politikalara yükümlülükler düşer ve bu yükümlülükler, içerisinde bir umudu da barındırır.⁴¹⁵ Zira hayatın yeşermesi bu umuda bağlıdır.

Sosyo-kültürel ve siyasi yaşamda kuramsal bir paradigma olan ve doğadaki her canlı için adaleti arayan Yapabilirlikler Yaklaşımının amaçlarından biri de daha güçlü olmayı sağlayacak yasalar oluşturabilmek ve hayat kalitesini iyileştirmektir. Hayat kalitesini iyi hale getirmek daha akılcı siyasi seçimlerde bulunma ile insanların kararlı eylemliliğini gerektirir. Nussbaum, pek çok problemin aciliyetini muhafaza ettiği ve kabulü mümkün olmayan haksızlıkların ve adaletsizliklerin görüldüğü günümüz dünyasında ihtiyacımız olan yaklaşımın Yapabilirlikler Yaklaşımı olduğunu iddia eder.⁴¹⁶

Burada ifade edilmesi gereken bir diğer husus adil bir toplumun ihtiyacı olan temel değerlerin ne olduğudur. Ne yapıp ne edilmeli ki adil olsun? Yaklaşım için önemli olan ana değerler; adil bir toplum için gerekli olan eşit siyasi ve sivil özgürlükler, çabalama, kırılmanın iyileştirilmesi, şiddet ve yolsuzluğu önleme, sosyo-ekonomik adalet ve adil yargılanma haklarıyla yasaların eşit şekilde korunması şeklinde özetlenebilir.⁴¹⁷ Buna göre adil bir toplum ancak bu değerler hayata geçirildiğinde gerçekleşebilir. Yapabilirlikler Yaklaşımı bu gibi sorunlara çözümler arar.

⁴¹⁵ Diş, “Martha C. Nussbaum, Adalet ve Umut”, s. 123.

⁴¹⁶ Nussbaum, *Creating Capabilities*, ss. x-xii.

⁴¹⁷ Yaran, *Adil Bir Dünya Ümidi*, ss. 114-117.

Burada Nussbaun'un yaklaşımının tıkandığı yerler de olduğu hatırlatılmalıdır. Bunun en belirgin örneği ise, her ülkenin kendi yurduna sunacağı yapabilirliklerin bir asgari eşik, bir sınır olması ve dolayısıyla listenin açık uçlu olmasıdır. Yaklaşım, adaletin kısmi bir hesabını sağlar ve bu kısmi unsurlar sağlandıktan sonra sosyal adaletin neyi gerektirdiği sorusunu cevapsız bırakır. Ayrıca burada önemli olanın salt bu listeye ulaşabilmek olup olmadığı gibi bir soruyla da karşılaşılır. Üstelik birçok yapabilirlik kuramcısı yapabilirliklerin çoğaltılmasının kimin görevi olduğu sorusunu yanıtızsız bırakır. Nussbaum bu görevin hükümete düştüğünü ve listesine her ülkenin her vatandaşının ulaşabilmesi gerektiğine gururla vurgu yapar fakat bu yükümlülüğü kimlerin alması gerektiğine sessiz kalır.⁴¹⁸ Nussbaum burada bazı kurum ve kuruluşları ve vatandaşları kast eder ancak yine de sorumlu olacak kimselerin net bir şekilde belirtilmeyişi bir belirsizlik yaratır. Listenin açık uçlu oluşunu şöyle ifade eder “Bu listede yer almayan ve uygun şekilde belirtilen hayvan yapabilirlikleri var mı? Bana öyle gelmiyor, ancak yaklaşımın ruhuna uygun olarak, listenin açık uçlu olduğu konusunda ısrar edilmeli.”⁴¹⁹

Bu bağlamda sözü edilen bu on maddenin haricinde oluşturulacak listenin belirgin olmayışı da bir problem teşkil etmektedir. 10 maddeye aynı anda ulaşmak önemlidir fakat listenin her ülkenin ihtiyaç ve problemine göre çoğaltılabilmesi durumu bir belirsizliğe yol açar. Hangi işlevlerin değerli yapabilirlikler olarak tanımlanması gerektiği sorusu yanıtızsız kalır. Ancak yaklaşımın öteki kuram ve teorilere göre ideal bir yaklaşım olması ve bu kuram ve teorilerin açıklarına alternatif çözümler sunması önemlidir. Yine yaklaşımın sadece hak ve özgürlükleri değil sorumlulukları da öne çıkarması önemlidir.

⁴¹⁸ Ingrid Robeyns and Morten Fibieger Byskov, “Capabilities Approach”, s. 1.

⁴¹⁹ Nussbaum, “Beyond Compassion and Humanity, Justice for Nonhuman Animals”, *Animal Rights Current Debates and New Directions*, s. 316.

Sonuç olarak *Yapabilirlikler ve Adalet* meselesinde pek çok sorunla karşılaşılır ve Yapabilirlikler Yaklaşımı bu problemlere çözüm getirmeye çalışsa da tıkanıdığı sorunlar vardır. Ancak yine de sözü edilen kuram, teori ve yaklaşımlara göre var olan sorunları çözmeye daha idealdir. Şimdiye kadar sözü edilen sorunlar kısaca sıralanacak olursa; eğitimsizlik, yetersiz ve sağlıksız beslenme, cinsiyet eşitsizliği, bakım ve çevreyle ilgili problemler, türcülük, kırılmalık, şiddet, yolsuzluk, ırkçılık, ayrımcılık, engellilik, yoksulluk ve yaşlılık gibi sorunlar Yapabilirlikler ve Adalet meselesinde karşılaşılan problemlerdir. Eğitim, ekonomi, sağlık ve güvenlik yapabilirliği gibi pek çok mesele bu probleme dahil edilebilir ve bu konular ayrıntılı bir şekilde incelenebilir. Bu tezde sadece hayvan yapabilirlikleri, hayvan ve çevre adaleti ile hayvan ve çevre etiği irdelenecektir. Tezdeki temel problem öteki türlerin karşılaştığı adalet sorunlarıdır ve ikinci bölümde bu sorunlara çözüm önerileri getirilmeye çalışılacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

ADALETİ SINIRLARINA TAŞIMAK: ÖTEKİ TÜRLERE KARŞI ADALET

Bu bölümde adalet probleminin sadece insanlarla ilgili değil öteki türleri de ilgilendiren bir konu olduğu üzerinde durulacaktır. Onun öncesinde burada Nussbaum için adaletin ne olduğu, kendisinin adaletten ne anladığı veya hangi ideolojiyi savunduğu üzerinde durmak yerinde olacaktır.

Öncelikle Nussbaum için adalet her insana ulaşabilmek ve her insanın hatta her canlının bütün alanlardaki yapabilirliklerini sağlamakla mümkündür. Nussbaum adaleti tanımlamadan evvel adaletsizliğin ne olduğunu açıklamaktadır. Nussbaum'a göre adalet iyi bir yaşam yaşamakla ve insanın sahip olduklarını hayata geçirebilmesiyle yani yapabilirliklerin sağlanmasıyla mümkün iken adaletsizlik; haksız bir şekilde, bireyin veya bir canlının sahip olduğu hak ve özgürlükleri gasp etmek ve engellemektir.⁴²⁰ Buradan hareketle adaletsizlik bir insanın veya bir canlının alanına girmek, ona müdahale etmek ve yapabilirliklerini engellemek anlamlarına gelir. Önemli olan dünyadaki her insana ve her canlıya ulaşabilmektir. Dolayısıyla Nussbaum'a göre “adaletsizliğin kurbanının insan olmasına gerek yok, kurban, insan olmayan bir hayvan da olabilir gibi görünüyor. Adaletsizlik, varlığın türüne değil, duyarlı bir varlığa karşı yapılan eyleme bağlıdır.”⁴²¹ Nussbaum'a göre adaletsizlik ihmalkarlık ile aynı anlama gelir. Bu konudaki görüşlerini ise şu şekilde açıklamaktadır:

Bazen bir yerlerde ihmal var gibi görünüyor ama bunu tespit etmek zordur. Örneğin; insanlar varken ve yardım edebilecekken “Doğa”da canlıların uğradığı zararlar ne olacak? Filler, yedikleri bitki örtüsünü yok eden kuraklık nedeniyle açlıktan öldüğünde mi? (Çevredeki arazinin insanların kullanımı muhtemelen bu kuraklığın ana nedenidir.) Hayvanlar, nasıl iyileştireceğini bildiğimiz bir hastalık yüzünden sakat kaldığında mı? (Chicago'nun Brookfield Hayvanat Bahçesi'ndeki bir kaplan başarılı bir kalça protezi ameliyatı geçirdi. Doğa koruma alanında insanlar tarafından gözetim altında tutulan ve izlenen ancak yine de “vahşi” olan bir kaplana cerrahi müdahale yapılabilir veya yapılmayabilir.) Peki ya yırtıcılık?

⁴²⁰ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 5.

⁴²¹ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 6.

Bir arkadaş köpeğin veya kedinin benzer bir saldırganlığa girişmesini neredeyse kesinlikle durduracağımızı bilerek, bunu yapabildiğimizde, bir vahşi köpek sürüsünün bir geyiği öldürmesini ve yemesini durdurmaya çalışmalı mıyız? O halde adaletsizliğin ne zaman ve kim tarafından yapıldığını anlamak çok zordur. Ancak genel sezginin daha açık bir şekilde ortaya çıkması gerekiyor: Adaletsizlik, temelde, sadece zarar vermekle değil, aynı zamanda ihmalkar veya kasıtlı olsun, haksız engellemeyle engellenen önemli çabaları içerir. Çoğunlukla engelleme, bir canlının hemen hemen tüm sıradan aktivitelerini (algılama, yemek yeme, hareket etme, sevme) etkileyen acıları içerir. Şimdilik hayvanların sadece zarar görmeye kalmayıp aynı zamanda haksız engelleme olarak anlaşılan adaletsizliğe de maruz kalabileceğine ikna olduğunuzu varsayalım.⁴²²

Buradan hareketle Nussbaum için adaletsizlik, hak ve özgürlüklerin engellenmesi ve canlıları ihmal etmek ile eş anlamlıdır. Adalet ise ihmal edilen bu canlıların haklarını koruma altına alabilmek ve yapabilirliklerini sağlayabilmek ile mümkündür. Ancak nasıl bir adalet bunu sağlayacaktır veya adaletten beklenen nedir? Nussbaum nasıl bir adalet teorisine sahiptir?

Nussbaum siyasi düşüncelerini ve teorilerini liberal bir perspektiften yola çıkarak oluşturur. Nussbaum'a göre yapabilirlikler ile beraber, insanlığa hak ve özgürlükler de tanınması gerekir. Nussbaum, mevcut politikaların demokratik, adil ve toplumsal yasalara sahip olması gerektiğini bildirir.⁴²³ Dolayısıyla Nussbaum'un içinde bulunmuş olduğu felsefi gelenek *sosyal liberalizm*, olarak adlandırılabilir. Sosyal liberalizm, adaleti "pozitif bir ilke" olarak kabul eder ve adaleti "hak dağıtımını" olarak görür.⁴²⁴

Her insan "yaşama hakkı" gibi doğuştan gelen negatif hak ve özgürlüklere sahiptir. Negatif haklar devletin müdahale alanının dışında bulunan haklar olmakla birlikte devlet,

⁴²² Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 7-8.

⁴²³ Turan Şenlik, "21.Yüzyılda 'Duygu Politikası: Sara Ahmed ve Martha Nussbaum Arasında Bir Karşılaştırma", *Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Siyaset ve Sosyal Bilimler Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, Bursa, 2021, s. 69.

⁴²⁴ Hasan Yücel Başdemir, "John Rawls'ın Adalet Kuramının Negatif Değeri", *Felsefe Dünyası Dergisi*, Ankara, Sayı: 64, 2016, 118-134, ss. 118-119.

bu haklara müdahale edemez.⁴²⁵ Ancak insanın ve hayvanların doğuştan sahip olduğu bu haklar güvenceye alınabilir. Negatif ve pozitif özgürlük arasındaki fark, özgürlüğe bakışın iki farklı yorumudur. Negatif özgürlük “kişinin başkası tarafından müdahale olmadan yapmayı istediği veya yapmaya gücünün yettiği şeyleri yapabilmesinin sınırının ne olduğu” sorusuna yanıt ararken pozitif özgürlük hem politik bir talep arayışındadır hem de güç, yapabilirlik, ahlaki ve iradi taleplerle ilgilidir.⁴²⁶ Nussbaum’un beklentisi ise yapabilirlik, hak ve özgürlüklerin devlet tarafından korunmasıdır.⁴²⁷ Devletin hak ve özgürlüklerden sorumlu olması gerektiği fikrini savunması sebebiyle pozitif hak kavramı ile ön plana çıkmaktadır. Buna göre hayvanların hayvan yaşantısını sürdürebilmeleri için devletin, sosyal sorumluluk projesi sağlaması gerekir. Bu minvalde Nussbaum’a göre adaletten beklenen zaten sahip olunan hak ve özgürlükleri korumasıdır. Nussbaum meseleye liberal bir perspektiften yaklaşmaktadır. Liberalizm ise kendi içinde klasik liberalizm, sosyal liberalizm ve liberteryenizm gibi sınıflara ayrılmaktadır. Bu konu “Liberal Devlette Adalet” başlığı altında ayrıntılı olarak işlenecektir.

Liberalizm açıklanmadan önce evvela bu bölümde sosyal ve küresel adaletin imkanı tartışılacak ve temel adalet teorilerinde hayvan hakları meselesi kritik edilecektir. Ardından insan olmayan öteki türlerin karşılaştığı adalet problemleri irdelenecektir. Bu problemlerden ilki ve belki de en önemlisi *türçülük* problemidir. Kadın-erkek arasındaki cinsiyet ayrımlığı ya da ırkçılık nasıl normal karşılanmıyor ve bir adaletsizlik olarak

⁴²⁵ Seyfullah Tosun, “İnsan Hakları Hukukunda Pozitif ve Negatif Özgürlük Anlayışları”, 1-23, s. 1: [chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://gunhukuk.com/wp-content/uploads/%C4%B0nsan-Haklar%C4%B1-Hukukunda-Negatif-ve-Pozitif-%C3%96zg%C3%BCr%C3%BCk-Anlay%C4%B1%C5%9F%C4%B1.pdf](http://gunhukuk.com/wp-content/uploads/%C4%B0nsan-Haklar%C4%B1-Hukukunda-Negatif-ve-Pozitif-%C3%96zg%C3%BCr%C3%BCk-Anlay%C4%B1%C5%9F%C4%B1.pdf). 21.07.2024 tarihinde erişildi.

⁴²⁶ Hasan Yücel Başdemir, “İslâm ve Özgürlük: Negatifçi ve Pozitifçi Yaklaşımlar”, *Liberal Düşünce*, Sayı: 69-70, 2013, 29-55, s. 37.

⁴²⁷ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 92.

görülyorsa türçülük problemi, yani insanın öteki türlerden üstün olduğu düşünçesi de adaletsizliği ve hayvanların insan yararı için bir araç olduğu düşünçesini doğurmaktadır. Hayvanların insanlık için bir eşya olup olmadığı ya da sırf canlı oldukları için mi korunmaları gerektiği, hayvanların yerinin neresi olduğu, hayvanların adaletin öznesi veya birincil öznesi olup olmadığı ve hangi canlıların adaletin öznesi olabileceği, öteki türlerin etiğin mi yoksa adaletin mi konusu olduğu bu bölümün temel tartışma soruları arasındadır. Çevre kalitesi meselesinin etik bir problem olarak görülüp adalet problemi olarak görülmemesi sorunların ikinci plana alınmasına ve ertelenmelerine neden olmaktadır. Bu problemleri incelemeye geçmeden evvel adalet, sosyal adalet ve küresel adalet kavramlarını açıklamak yerinde olacaktır. Tezin ilk bölümünde ifade edildiği üzere Nussbaum Yapabilirlikler Yaklaşımında, başlarda sosyal adalet sorunlarını ve insani gelişmeyi merkeze almakta idi. Ancak hayvan hakları ve çevre kalitesi gibi sorunları incelemeye başladıktan sonra daha çok küresel adalet problemlerini kritik etmeye eğilim göstermiştir. Sözü edilen kavramlar açıklandıktan sonra sosyal ve küresel adaletin imkanı meselesi kritik edilecek ve sosyal ve küresel adalet tartışmalarında Nussbaum'un adalet anlayışındaki yeri irdelenecektir.

2.1. Sosyal ve Küresel Adaletin İmkanı

Öncelikle *adalet* kelime manası olarak “dirlik ve düzenliği, hakkaniyet ve eşitlik ilkelerine uygun yaşamayı sağlayan ahlâkî erdem”⁴²⁸ anlamında kullanılmaktadır. Ayrıca “davranış ve hükümde doğru olmak, hakka göre hüküm vermek, eşit olmak, eşit kılmak” gibi anlamlara gelir. Adalet, Kur’ân-ı Kerîm ve hadislerde ise genelde “düzen, denge, denklik, eşitlik, gerçeğe uygun hükmetme, doğru yolu izleme, takvâya yönelme,

⁴²⁸ Mustafa Çağrııcı, “Adalet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1. Cilt, İstanbul, 1988, 341-343, s. 341.

dürüstlük, tarafsızlık” gibi anlamlarda kullanılmıştır.⁴²⁹ Dolayısıyla adaletin var olan eşitsizliklerin ve düzensizliğin çözümlenmesinde, hakkaniyet, ahlak, hak ve hürriyetlerin sağlanmasında çözüm üreten bir araç ve amaç görevi gördüğünü söylemek yanlış olmayacaktır.

Adalet gerek insanlar arasındaki ilişkileri gerek öteki türlerin sorunlarını düzenleyen, sosyal ve evrensel düzenin bir niteliğidir. Aristoteles’in tanımladığı üzere insan sosyo-politik bir varlık olarak toplumdaki soyutlanamayacağı için mutluluğunu da ancak toplumda elde edebilecektir. Bu anlamda adaletin bir anlamının da Aristoteles ve Platon’un tanımladığı gibi mutluluk hatta toplumsal mutluluk olduğu söylenebilir. O halde adil olan mutlu, adaletsiz olan ise mutsuz olacaktır. Görüldüğü üzere iyi yaşam örneğinde olduğu gibi felsefi manada adaletle ilişkin ilk sistemli değerlendirmeler de yine Antik Yunan düşüncesine aittir.⁴³⁰ Bu anlamıyla adalet, toplumdaki dengeye de işaret etmektedir. Adalet, dünyada var olan her canlıya iyi, mutlu ve kaliteli bir yaşamı sağlamayı amaç edinir.

Sosyal adalet teriminin ise iki ayrı tanımından söz edilebilir. Pozitif hukuk açısından “demokratik bir ülkenin olmazsa olmaz bir kuralı olan kanunlar karşısında herkesin eşitliği, fırsat eşitliği” anlamına gelir. Sosyolojik açıdan ise “üretim sürecinde ve üretim sonrasında paylaşımın mümkün olduğu kadar topluma yayılması ve toplum sağlığı açısından sosyal tabakalar arasında aşırı farklılaşmanın önüne geçmek için gerekli

⁴²⁹ Mustafa Çağrı, “Adalet”, s. 341.

⁴³⁰ Hans Kelsen, “What is Justice?”, çev.: Ali Acar, “Adalet Nedir?”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 2013 (107), 431-454, s. 432.

önlemlerin alınması” olarak tanımlanabilir.⁴³¹ Buna göre terimin hem ekonomi ve kültür hem de siyasetle ilişkili olduğu fark edilmektedir.

Adalet, insanoğlunun yüzyıllardır pek çok sorunun çözümü için başvurduğu bir limandır. İnsanın toplumsal bir varlık oluşu beraberinde ahlaki ve siyasi sorunları da getirmiştir. Öyle ki insan varoluşundan bu yana her ne kadar topluluklar, kabileler halinde yaşasa da doğadaki güvenlik açığı nedeniyle ve doğa kanunlarında güçlünün zayıfı ezmesi nedeniyle zamanla bir yasaya ve devlete ihtiyaç duymuştur. Bu sebeple adaletten öncelikle zayıf ve güçsüzlere koruması beklenir. Zira böyle olmazsa hem yapabilirlikler engellenir hem de insanın seçme şansına sahip olmadığı cinsiyet, ırk ve bedensel bütünlük gibi doğuştan gelen statülerin ve yine üstün olmayanların veya öteki türler gibi zayıf olanların ezilmesine neden olabilir. Ancak bir çok ülke her canlı şöyle dursun her insanın eşit olduğu düşüncesini anlamsız bulur. Oysa adaletin temel kavramlarından olan eşitlik, insanlar arasındaki farklılık veya ayrımcılıkların engellenmesi manasına gelir. Adaletten bahsedilebilmesi için her insan ve her canlının koruma altına alınması gerekir. Elbette bu eşitliği uygularken adaletin sağlandığı anlamını taşımaz. Bütün insanlardan alınan aynı orandaki vergi, eşitliği sağlarken adaleti sağlamayacaktır. Adaletin anlaşılabilmesi için eşitlik, ahlak ve özgürlüğün birlikte ele alınması gerekir.⁴³² O halde adalet eşitliği sağlasa da eşitlik adaleti sağlayamayacaktır. Eşit miktarda gıda veya para yardımı yapmak var olan sorunları çözemeyecektir. Zira Nussbaum’un da belirttiği üzere ekonomi gibi tek bir ölçüt var olan problemleri çözemez. Adaletin sağlanması için gerek sosyo-kültürel, gerek

⁴³¹ Arslan Topakkaya, “Sosyal Adalet Kavramı Sadece Bir İdeal midir?”, *Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt:1 Sayı:2, 2009, 1-14, ss. 1-2.

⁴³² Ayhan Sabri Ertürk, *Küreselleşen Dünyada Küreselleşmeyen Sosyal Adalet*, Alter Yayınları, Ankara, 2016, ss. 39-40.

ekonomik ve gerek siyasi olmak üzere her alandaki sorunlar göz önünde bulundurulmalıdır.

Salt sağlıklı ve güçlü insanların sorunlarına odaklanmak, toplumda dezavantajlı durumda olan insanların ve öteki türlerin ihmal edilmesine ve sorunların gün geçtikçe daha çok yığılmasına neden olacaktır. Bu sebeple her canlının hak ve özgürlüklerinin korunması amaçlanmalıdır. Öyle ki hak ve özgürlüklerin koruma altına alınması için adalete başvurulmaktadır. Bu hak ve özgürlükleri irdeleyen pek çok adalet kuramı ortaya atılmıştır. Ancak buradaki problemlerden biri hak ve özgürlüklerin yerel veya evrensel olması ile ilgilidir. Bu bağlamda yürütülen tartışmalarda *yerelcilik*, *evrenselcilik* ve bu ikisini uzlaştıran *uzlaştırmacı tavır* olmak üzere üç tartışma geleneği dikkati çekmektedir. *Yerelcilere* göre adaletle ilgili tüm kurallar belirli bir kültürün mahsulü iken *evrenselcilere* göre adalet farklı kültürlerin problemlerini de ele almalıdır. Diğer yandan *uzlaştırmacılara* göre ise sağlıklı bir adalet anlayışı için bu iki görüş arasında makul bir denge kurulabilmelidir. Buna göre adaletin tam manasıyla tesisi, bireylerin bir bütün olarak algılanması ve özel koşullarına göre muamele görmeleriyle mümkün görünmektedir. Evrensel ilkeler, yerel olan görüşlerin kendilerini desteklemediği yerlerde devreye girmesi gerekir.⁴³³ Dolayısıyla farklı kültürlerin sorunları da göz önünde bulundurulmalı, ülkemizde yaşayan öteki milletlerden olan insanlara da eşit davranıp saygı gösterilmelidir. Ayrıca Nussbaum'a göre küresel adaletin imkanı her canlıyı gözetmekle mümkündür:

Gerçek anlamda küresel bir adaletin sağlanması için sadece dünya çapında insana yakışır bir yaşam hakkı olan diğer tür kardeşlerimizi aramamızı gerektirmez. Aynı zamanda,

⁴³³ Muhammed İkbâl İmamoğlu, “Evrensel Bir Adalet Teorisi Geliştirmek? Honneth’in Freedom’s Right Adlı Eseri Örneğinde Metodolojiye Dair Bazı Düşünceler”, *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi (Siyaset Felsefesinde Yeni Arayışlar II)* 35, 2013/2, 95-133, ss. 97-101.

yaşamlarıyla ayrılmaz ve karmaşık bir şekilde iç içe geçmiş olan öteki türlere dünyanın dört bir yanından bakmayı da gerektirir.⁴³⁴

Eşitliğin sağlanması paylaşımın adil olmasını da gerektirmektedir. Diğer yandan eşit paylaşım ve adalet salt yerel bir sorun değil aynı zamanda evrensel bir problemdir. Adil bir sistem yalnızca ulus-devletle sınırlı değildir. Bu sistem devletler arası veya uluslararası kurumları da kapsamına almakla birlikte bu konu günümüzde global bir niteliğe sahiptir. Bir yanda yoksulluktan ölenler öne çıkarken, diğer tarafta tek başına tek bir ülkenin toplam yerel hasılasından daha çok gelire sahip olanlar öne çıkar. Bu problemin giderilmesi için demokrasinin pratiğe geçirilebilmesi ve evrensel organizasyonların bu soruna önem vermesi gerekir. Kalkınmış veya gelişmiş pek çok ülkenin de bu meselede üzerine düşen görevleri layıkıyla yerine getirmesi gerekir. Ancak fakir ülkelerde sosyal adaletin uygulanması daha zordur.⁴³⁵ Sosyal adaletin uygulamadaki zorluğu dolayısıyla beraberinde pek çok sorunu da getirmiştir. Olması gereken, gelişmiş ve kalkınmış ülkelerin önemli ve ciddi sorunları gündemine alması iken, Nussbaum'un da ifade ettiği üzere pek çok ülkede olduğu gibi pek çok adalet teorisinde de acil ve çözülmemiş sorunlar özellikle de öteki türlerin sorunları sürekli ertelenmektedir.

Her ne kadar adaleti küresel ve toplumsal olarak ikiye ayırmak yanlış olsa da şu hususun belirtilmesinde yarar vardır; adaletin yerel boyutu önemini yitirmese bile küresel boyutu gün geçtikçe daha çok önem kazanmaktadır. Bunun sebebi güçlü ülkelerin adaleti sağlama çabaları değil, bu çabaya olan ihtiyacın her geçen gün artmasıdır. Sosyal adaletin sağlanabilmesi ülke vatandaşlarına fırsat eşitliği tanımakla, eğitim-sağlık-güvenlik ihtiyaçlarının giderilebilmesiyle, ayrımcılığın önlenmesi ve yaşam standartlarının iyileştirilmesiyle mümkündür. Ayrımcılığın önlenmesi küresel adalete de imkan

⁴³⁴ Nussbaum, "Beyond Compassion and Humanity Justice for Nonhuman Animals", *Animal Rights Current Debates and New Directions*, s. 318.

⁴³⁵ Topakkaya, "Sosyal Adalet Kavramı Sadece Bir İdeal midir?", ss. 9-11.

verir. Ülkelerdeki farklılıklar ve insanların yaşam standartlarındaki uçurumlar dolayısıyla sosyal adaletin sağlanması güçleşmektedir. Diğer yandan sosyal adaletin sağlanmasında ekonominin önemi reddedilemese de salt ekonomik destek yetersizdir. Yapılması gereken insani, toplumsal ve çevresel anlamda her ülkenin ortaklaşa çalışması, göç ve mülteci sorunlarının ve öteki milletler ile öteki türlerin sorunlarının giderilebilmesi, adaletli bir bölüşüm ve farklılıkların bütünleşebilmesini sağlamaktır. Dolayısıyla artık adalet tek bir ülkenin sınırına sığmayacak kadar geniş bir anlama gelmiştir. Küreselleşen dünyadaki bireyler birbiri ile ilişki halinde olmalıdır. Küresel adaletin sağlanması bu ilişki ile birlikte dezavantajlıların pek çok olanaktan yararlanabilmesine bağlıdır. Küresel adaletin imkanı bütün insanların ve öteki türlerin eşitlik ve özgürlüklerinin sağlanması ile mümkündür. Diğer yandan bir diğer çözüm olarak küresel adaletin sağlanması için uluslararası anlaşmalar da büyük önem taşımaktadır ancak bu anlaşmalar sadece yazıda kalmamalıdır.⁴³⁶

Bunun yanı sıra küresel bir adalet sorunu olarak çevre kalitesi de zikredilmelidir. Zira küreselleşen dünyada çevre problemleri de gittikçe artmaktadır. Politikacılar küresel adaletin takip edilmesi gerektiğini her seferinde dile getirirler de faaliyette bu taleplerini çoğu kez gerçekleştiremezler. Ayrıca küresel adaletten bahsederken çoğu kez insanlar için adaleti kas ederler. Nussbaum bu konuda küresel adaletin kapsamının kara, deniz ve havada yaşayan her duyarlı canlının haklarını gözetecek biçimde genişletilmesi gerektiğini ifade eder.⁴³⁷

En önemli küresel adalet sorunları arasında ise; nüfusun hızla artması, doğal kaynaklardaki azalma, iklim değişikliğindeki artış, deniz-hava ve su kirliliği, metal, gürültü ve beton kirliliği, toprak kayması, kimyasal kazalar, fabrika atıkları, ozon

⁴³⁶ Ertürk, *Küreselleşen Dünyada Küreselleşmeyen Sosyal Adalet*, ss. 40-46.

⁴³⁷ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 314.

tabakasının delinmesi, ormanların ve doğadaki pek çok bitki ve hayvan türünün katledilmesi, pek çok hayvanın soyunun tükenme tehlikesiyle karşılaşması ile buzulların erimesi sayılabilir.⁴³⁸ Bu tarz sorunlar tek bir ülkenin değil dünyanın yaşamış olduğu ve yaşayacağı temel problemler arasında yer almaktadır. Dolayısıyla gerek insani gerek öteki türlerin yaşadığı pek çok acil adalet sorununun küresel olduğu fark edilmekte ve bu sorunlar için pek çok uluslararası kurum ve kuruluşlara görevler düşmektedir.

Bu anlatılanlardan hareketle Nussbaum'un adalete bakışı irdelenecek olursa, onun tavrı da yerelcilikten uzak görünmektedir. Üstelik şunu itiraf etmektedir ki Yapabilirlikler Yaklaşımı önceleri salt ulus-devletlere odaklanmakta, sosyal adalet sorunları ile ilgilenmekte ve zengin ülkelerin sorumluluklarından bahsedilmemekteydi. Ancak daha sonraları kendisi bu sorunu fark ederek Yapabilirlikler Yaklaşımının esas hedefinin her ülkedeki yani tüm dünyadaki insanların ve her canlının saygı görmesini sağlamak olduğunu ifade etmiştir.⁴³⁹ Elbette kendisi bir dünya devleti kurmayı amaçlamaz zira böyle olursa bu kez de tekellik problemi ortaya çıkacaktır. Burada önemli olan dünyadaki bütün vatandaşlara ve her canlıya yaraşır bir yaşam standardı oluşturmaktır. Bu görev elbette her ülkeye düşmektedir. Ancak ülkelerin kendi sorunlarını çözmede yetersiz kaldığı yerde daha zengin ülkeler kendi yurt içi hasıllarının en az yüzde ikisini ihtiyacı olan ülkelere vermelidir. Yine çok-uluslu şirketler, sivil toplum kuruluşları, küresel finans ağları ve uluslararası kurum, kuruluş ve antlaşmalara da dünyadaki tüm vatandaşların ve her canlının yapabilirliklerini sağlayacak önemli ve kalıcı yükümlülükler düşmektedir.

⁴³⁸ Hülya Baykal ve Tan Baykal, "Küreselleşen Dünya'da Çevre Sorunları", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 5 Sayı: 9, Hatay, 2008, 1-17, ss. 3-4.

⁴³⁹ Nussbaum, *Yapabilirlikler Yaratmak*, s. 131.

Dolayısıyla mevcut küresel problemlere kurumsal çözümler bulunmalı ve bu çözümler de esnek ve merkezilikten uzak olmalıdır.⁴⁴⁰

Diğer taraftan var olan adalet sorunlarını çözmek için Batıda pek çok adalet teorisi geliştirilmiştir ancak bu teorilerin aksine Yapabilirlikler Yaklaşımı genel itibarıyla insana özgü sorunları evrensel olarak ele almaktadır. Nussbaum her ne kadar sosyal adalet problemlerini ele alsın ve sosyal adalet kuramlarını irdelese de esas amacı dünya vatandaşlığı ilkesinin hayata geçirilebilmesinin ve doğadaki her canlıya iyi ve adil bir yaşam sunulabilmesinin imkanını araştırmaktır. Bu minvalde esas olarak temel hak ve özgürlükleri temel almaktadır. Öyle ki kendisi tezin 1.2. kısmında da belirtildiği üzere toplumda ortalama bir mutluluk, toplam rakam veya genel bir faydayı değil dünyadaki bütün canlıların mutluluk ve iyi yaşamını temel almaktadır. Bu bağlamda yaklaşımı yerellikten uzak görünmekte ve dünya sorunlarını merkezine almaktadır. Nussbaum toplumsal adalet teorilerinin, temel birimleri olarak ulus-devletten yola çıktığı için, teorik yapıların yeniden şekillendirilmesine veya bu problemler hakkında detaylı düşünebilmek için yeni teorik yapılara ihtiyaç duyduğu kanısındadır.⁴⁴¹

Nussbaum, insanın kendini topluma karşı soyutlayan melankolik bir varlık değil, kendini ötekine açan ve başkaları ile birlikte yeşeren birisi olduğunu ifade eder. Elbette doğadaki öteki türler gibi insan da kırılğan bir varlıktır ancak onu yaşama tutan hayata karşı yüklendiği misyon, değerlerinin peşinden gitmesi ve çabalarıdır. Gerek insanın gerek öteki türlerin saygın bir hayat yaşayabilmesinin yolu ise hukuk kurumlarıdır. Varlıklı-fakir, köylü-şehirli, siyah-ak, insan-hayvan ve kadın-erkek bütün herkes ve öteki türler onuru, iyi ve adil bir yaşamı hak eder. İnsanın ve öteki türlerin hak ettiği saygıyı görebilmesinin yolu ise temel hak ve özgürlükler ile yapabilirliklerin hayata

⁴⁴⁰ Nussbaum, *Creating Capabilities*, ss. 113-122.

⁴⁴¹ Nussbaum, *Frontiers of Justice*, s. 2.

geçirilebilmesiyle mümkündür. Bu bağlamda özgür iradenin korunması gerektiği unutulmamalıdır. Sağlık, güvenlik, farklılıklara saygı, bakım ve beslenme, eğitim ile zoon politikon olma gibi bütün nitelikler adaletin temel konusunu oluşturmalıdır. Eşitsizlik ve ayrımcılıkların engellenmesi ile yapabilirliklerin gerçekleşmesi için adalete ihtiyaç vardır.⁴⁴² Farklılıklara saygı ilkesi gereğince ise hayvanlar ve bitkiler de dahil her canlının problemleri göz önünde bulundurulmalıdır.

Batı felsefesi geleneğinde pek çok sosyal adalet teorisi vardır. Nussbaum bunlardan en güçlüsünün *Toplumsal Sözleşme Teorisi (Social Contract)* olduğunu itiraf eder. Ancak GSYİH ve Faydacılık Yaklaşımları gibi kuramlara göre bu yaklaşım her ne kadar güçlü olsa da çıkmaza girdiği pek çok problem de vardır. Sözgelimi acil ve çözülememiş problemlerin ele alınmaması veya evrensel problemlere duyarlı olunmamasıdır.⁴⁴³ Bu bağlamda Nussbaum'un Yapabilirlikler Yaklaşımının evrensel problemlere yer verdiği yeniden hatırlatılmalıdır. Öyle ki yapabilirlikler, her ulustaki her yurttaş ve dünyadaki her canlı için önemlidir.⁴⁴⁴

Nussbaum var olan teorilerin yeniden yapılanmaya ihtiyacı olduğunu hatırlatmakla birlikte Yapabilirlikler Yaklaşımını öteki teorilere karşı alternatif ve de ideal bir yaklaşım olarak ortaya koyar. Yapabilirlikler Yaklaşımını her insan ve her canlının hak ve özgürlüklerini temel aldığı için gerek iyiliğin gerekse adaletin ölçütü sorununa çözüm olarak gösterilebilecek bir yaklaşımdır. Zira bu yaklaşım öteki sosyal adalet teorilerinden farklı olarak evrensel problemlere karşı daha duyarlı ve bu problemlere ve

⁴⁴² Martha Craven Nussbaum, "Human Functioning and Social Justice: In Defense of Aristotelian Essentialism", çev.: Hatice Nur B. Erkızan, "Nussbaum'da Cinsiyet ve Sosyal Adalet Üzerine", *HFS*23, 2019-2, 165-168, ss. 165-166.

⁴⁴³ Nussbaum, *Frontiers of Justice*, ss. 1-3.

⁴⁴⁴ Nussbaum, *Frontiers of Justice*, s. 78.

toplumdaki en dezavantajlı kesimin sorunlarına cevap veren bir özellik taşımaktadır. Dahası yaklaşım ortalama fayda ve rakama veya toplam refaha değil toplumdaki azınlıklar, mülteciler, siyahiler, engelliler, kadınlar ve öteki türler gibi dezavantajlıların durumuna bakmaktadır. Buna göre yaklaşım için temel problem dezavantajlıların yaşadığı adalet sorunlarıdır ve bu sorunlara acilen çözüm getirilmelidir. Bu tezde ise yalnızca öteki türlerin adalet sorunları irdelenecektir.

2.2. Temel Adalet Teorilerinde Adaletin Ölçütü Problemi

Adaletle ilgili ilk teorilere bakıldığında Antik Yunan Döneminden Platon (*Devlet*) ve Aristoteles (*Nikomakhosa Etica*) tarafından ilk teorilerin ortaya atıldığı fark edilir. Ancak elbette tarihte pek çok adalet teorisi geliştirilmiştir. Fakat bir genelleme yapılacak olursa adalet teorileri; doğa durumunda adalet ve toplumsal sözleşme durumunda adalet olarak kabaca ikiye ayrılabilir. İnsanlık medeni bir yasa oluşturmadan önce doğa kanunlarına göre yaşamakta idi ve fakat modern dönemde de doğa kanunlarını savunan bazı düşünürler öne çıkmaktadır. Doğa kanunlarına göre yaşamak bir güç ilişkisini, öteki üzerindeki tahakkümü doğurduğu için insanlar, doğadaki özgürlüklerini bir yöneticiye devretme ihtiyacı duymuşlar ve daha medeni bir yaşamı tercih etmişlerdir. Pek çok toplumsal sözleşme teorisi, insan doğası ile öteki türlerin doğasının birbirinden farklı olduğu gerekçesiyle adaletin yerine getirilmesi için yazılı hukuk kurallarını öne çıkarmıştır. Diğer taraftan pek çok adalet teorisinden bahsetmek mümkündür. Bunlardan bazıları; dağıtımsal adalet, onarıcı adalet, cezalandırıcı adalet, hakkaniyet olarak adalet, sosyal adalet, küresel adalet ve liberalizm olarak sayılabilir. Bu tezde doğa durumunda ve toplumsal sözleşme durumundaki adalet anlayışları arasındaki farkları belirttikten sonra özellikle toplumsal sözleşme teorileri arasında yer alan Rawls'ın hakkaniyet olarak adalet anlayışı ve ardından liberal adalet teorisi kritik edilecektir. Rawls, hayvan haklarını gündeminde tutmadığı için Nussbaum tarafından eleştirilir. Nussbaum'un yaklaşımı, hem

çevre sorunları gibi küresel adalet problemlerini merkezine almakta hem de her canlının haklarının gözetilmesi gerektiğini iddia ettiği için daha geniş bir perspektiften sorunlara yaklaşmaktadır.

Yapabilirlikler ve Adalet meselesine ilk bölümde bir giriş yapılmıştı. Bu sebeple tezde öncelikle doğa durumundaki adalet, ardından toplumsal sözleşme durumundaki adalet anlayışları kritik edilerek Yapabilirlikler Yaklaşımı ile mukayese edilecektir. Ardından son olarak insan olmayan canlılar için adaletin öneminden bahsedildikten sonra bu canlıların karşılaştığı problemler ve bu problemlere karşı çözüm önerileri getirilmeye çalışılacaktır.

2.2.1. Doğa Durumunda Adalet

Doğal hukuk veya doğa durumunda adalet tartışmaları her ne kadar Aydınlanma Döneminde daha çok kritik edilse de bu tartışmaları Antik Yunan felsefesine özellikle de Sofistler ve Stoalılara kadar götürmek mümkündür. Öyle ki Stoalılar doğa durumuna uygun yaşamın bir erdem olduğundan bahsederler. Sofist düşünürlere göre ise herkes ve her zaman geçerliliğini sürdürebilecek yasalar *doğa tarafından konulmuş olan* yasalardır ve doğadan gelen ya da bir diğer ifadeyle doğuştan gelen haklar değişmez haklardır. Dolayısıyla evrensel haklar düşüncesini esasında Antik Yunan Dönemine kadar götürmek mümkündür. Buradaki çatışma ise doğadan gelen haklar ile insanın ortaya koyduğu haklar arasındadır. Kimi Antik Yunan Dönem düşünürlerine göre insanların ortaya koyduğu kanunların güçlü olabilmesinin yolu bu kanunların temeline doğa kanunlarının konulmasından geçmektedir. Ancak kimi modern dönem düşünürlerine göre bilhassa da Hobbes'a göre doğa durumunda her an bir korku hali vardır. Yine de doğa

durumunda her insanın eşit olduğunu ifade eder.⁴⁴⁵ İnsan, hayvanlar ve doğa üzerinde sınırsız bir mülkiyet hakkına sahip olduğunu düşündüğü müddetçe insan için ne doğa ile uyum içinde yaşamak ne de öteki türler için doğada bir özgürlük alanından bahsetmek mümkün görünmemektedir. Bu sebeple Stoalılar doğaya uygun yaşamının önemi üzerinde durmuşlardır. Ancak öteki türlerin hakkını savunabilmek için yazılı bir anayasaya ve liberal bir adalet teorisine de ihtiyaç vardır.

Diğer taraftan doğa durumunda bütün insanların ve öteki türlerin eşit, özgür ve bağımsız oldukları belirtilir ancak eşitlik ve özgürlüğe vurgu yapılsa da siyasi bir iktidar, mahkemeler, mülkiyet hakkı ve yazılı bir anayasa olmadığı için insanlar her ne kadar böyle bir durumda yaşayabilseler de hayatları iyiye doğru gitmeyebilir. Bunun sebeplerinden birisi insanların ekonomik, sosyo-kültürel ve siyasi anlamda birbirlerinden farklı olmalarıdır. İnsanlar güven, huzur, barış, *karşılıklı avantaj* ve bütün insanların çıkar ve haklarının korunmasını beklediklerinden dolayı bir devlete, yöneticiye ve yazılı bir yasaya ihtiyaç duymuşlardır. Thomas Hobbes'un (1588-1679) ifade ettiği gibi:

Doğa durumunda sanayiye yer yoktur; çünkü oradaki meyve belirsizdir ve sonuç olarak dünya kültürü yoktur; ne navigasyon ne de deniz yoluyla ithal edilebilecek malların kullanımı; ferah bina yok; çok fazla güç gerektiren bu tür şeyleri hareket ettiren ve çıkaran aletler yok; dünyanın yüzü hakkında bilgi yok; zaman hesabı yok; sanat yok; mektup yok; toplum yok ve en kötüsü, sürekli korku ve şiddetli ölüm tehlikesi ve insanın hayatı, yalnız, zavallı, iğrenç, vahşi ve kısa.⁴⁴⁶

Anlaşıldığı üzere doğa durumunda; kültür, gelenek, değerler ve ahlak gibi insanı insan yapan unsurlar geri planda kalmaktadır. İnsanın öteki türler gibi eğitimsiz, kültürsüz, hesapsız, ötekini düşünmeden estetikten uzak yaşamlar sürmesi ve özellikle de medeniyetten uzaklaşması kendi doğasına aykırıdır. Fakat burada doğa durumunda da bir hukuk sistemi olduğunun altı çizilmelidir. Doğal hukuk teorisyenleri arasında Aristoteles,

⁴⁴⁵ Yavuz Kılıç, "Hobbes, Locke ve Rousseau'da 'Doğa Durumu' Düşüncesi", *Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi*, 2015, Sayı: 2, 97-117, ss. 99-102.

⁴⁴⁶ Nussbaum, *Frontiers of Justice*, ss. 9-10.

Thomas Hobbes, Rousseau ve John Locke (1632-1704) yer almaktadır. Aynı zamanda Hobbes ve Rousseau toplum sözleşmesi teorisyenleri olarak da bilinirler.

Aristoteles insanın doğuştan toplumsal bir varlık olduğunun altını çizerek bilinenin aksine toplumsal düzenin aslında doğal düzene uygun olduğunu iddia eder. Yapılması gereken siyasilerin bu uygunluğu sürdürecektir yasalar ortaya koymalarıdır. Hatırlanacak olursa Aristoteles insanlar arasında bir hiyerarşiye gitmekteydi. Aklın bedeni yönetmesinde olduğu gibi efendinin de köleyi yönetmesi gerektiğini ifade etmişti. İşte Aristoteles'e göre bu, doğal bir yasadır ve yönetenin zorunlu olması gibi yönetilenin de varlığı doğal ve zorunludur. Platon'un etkisinde kalarak doğal ve pozitif hukuk ayrımı yapmış ve pozitif hukukun belli bir ölçüye dayandırılmasının önemini dile getirerek, bu ölçütün doğal hukuk olabileceğini ifade etmiştir. Bu ikisi arasında ortaya çıkacak olası bir çatışma durumunda ise, anlaşmazlığın doğal hukuk lehine çözümlenmesi gerektiği fikrindedir.⁴⁴⁷ Fakat ne insanlar arasında ne de öteki türler arasında bir sınıflandırmaya gitmek doğal olmadığı gibi etik ve adil de değildir. Eşitlik, bağımsızlık ve adalet bütün canlıların lehine olacak şekilde tasarlanmalıdır.

Hobbes öncelikle bireyin doğal durumunu tasvir edip, ardından bu durumdan sonuçlar çıkarır ve doğa durumundaki mevcut problemleri irdeler. Buna göre doğa durumunda her ne kadar bir eşitlik söz konusu olsa da, bu eşitlik yüzünden insanlar birbiriyle savaşır ve bir rekabet ve güç ilişkisi içerisine girerler. Elbette bu durumun sonuçları kötüdür. Diğer yandan Aristoteles'in aksine Hobbes, bireyin doğuştan sosyal bir varlık olmadığını, bilakis bu sosyalliği sonradan kazandığını iddia eder. Ancak her ne kadar bu toplumsallık sonradan kazanılsa da insan, mutlak bir yalnızlığa da hapsedilmemiştir. İnsan, yapısı icabı öteki ile ilişki kurmaya eğilimlidir. Elbette bu ilişki ve beraberlik, otorite yokken bir insan kalabalığı olmaya mahkumdur. Bunun sebebi,

⁴⁴⁷ Yasemin Işıktaç, *Hukuk Felsefesi*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2018, ss. 77-80.

kalabalıklar içinde ahlaki ve siyasi ilkelerden yoksun olan insanın yalnızlık ve ölüm korkusuyla burun buruna olmasından kaynaklanır. Bu da bireyciliği doğuracaktır. İnsan, öteki türlerden farklı olarak toplumsal bütünlük, birlik ve beraberlikler içinde yaşayan bir varlıktır. Bu yüzden Aristoteles'in söylediğinin aksine insanlar arasındaki sınıflandırma ve toplumsal hiyerarşi ortadan kaldırılmalıdır. Bu durumda insanı, insan olmayan öteki türlerden ayıran iki önemli özelliğini vurgulamak gerekir; konuşabilme ve gelecek hakkında düşünüp planlı kararlar alabilme yapabilirliği olarak... Bu iki yapabilirlikten ötürü insanlar, doğal yaşamdan vazgeçip devleti kurmak istemişlerdir. Öyle ki gelecek hakkında konuşmak, insanın güvenlik arayışının da sebebidir.⁴⁴⁸ O halde burada, doğa durumunda ortaya çıkabilecek olan zorlukların altı çizilmelidir. Doğa durumunda bir güvenlik ihlali ve insanlar arasında bir hiyerarşi, güçlü-zayıf ilişkisi ön plana çıktığı gibi eşitlik, adaletin önündeki engellerden birisi olarak ortaya çıkmaktadır. Doğa durumunda yaşam öteki türler için olağan olsa da insanlar için elverişli değildir. Burada öteki türlerin insanlar ile aynı hukuksal statüde değerlendirilip değerlendirilemeyeceği sorulabilir⁴⁴⁹ ve bu konuda çeşitli görüşler ileri sürülebilir. Soruna Nussbaum açısından yaklaşılacak olursa Nussbaum elbette öteki türler için de adaletin imkanını aramaktadır. Tez boyunca da ifade edileceği üzere insan her ne kadar toplumsal sözleşme ile karşılıklı işbirliği yapıyor olsa da doğanın düzenine uyum sağlamakla görevlidir ve bu da doğanın da birtakım hakları olduğunu göstermektedir. Zira insan, doğa üzerine tahakküm kurduğunda tarihteki pek çok örnekten de anlaşılacağı üzere doğanın intikamı belli bir süre sonra tecelli edecektir. Dolayısıyla insan, doğayı korumakla mükelleftir.

⁴⁴⁸ Işıқтаç, *Hukuk Felsefesi*, ss. 143-144.

⁴⁴⁹ Hindistan'da bir Yargıç, kendilerini koruyamayacak durumda olanlar için karar verme yetkisine başvurarak doğanın hukuk karşısında insanlarla eşdeğer statüye sahip olduğuna ve insanların onu korumakla yükümlü olduğuna karar verdi: <https://ekolojibirliigi.org/doga-ve-hayvanlar-insanla-ayni-hukuki-statuye-alinabilir-mi/> 09.07.2023 tarihinde erişildi.

Diğer taraftan doğa durumundaki eşitliğin ortaya çıkardığı sorunlardan bir diğeri de eşitlikten güvensizliğin, güvensizlikten ise savaşın doğmasıdır. Sözelimi sahip olunmayan bir şeyi yapabilmeye çalışan iki kişi bu şey için bir mücadele içine girecekler ve bunun sonucunda da güvensizlik tehdidi nedeniyle kendilerini koruma içgüdüsü ile birbirlerini egemenlikleri altına almaya çalışacaklardır. Dolayısıyla insan doğasındaki çatışma sebepleri; güvensizlik, rekabet, şan ve şeref olarak sıralanabilir. Hayvanlar ve insanlar için önemli olan ilk şey hayatı sürdürebilmek, iyi bir hayat yaşayabilmektir. Güvenliğin sağlanması, kazanç, nam ve şöhret de iyi yaşam için ölçüttür. Ancak insanı yaşama bağlayan sadece ekonomik çıkar ve güvenlik midir? Ya da yapabilirlikler sadece güvenlik ve maddiyata mı dayalıdır? Tezin ilk bölümünde de ifade edildiği üzere iyi ve adil bir yaşam için pek çok niteliksel yapabilirliğin hayata geçirilmesi gerekir. Eğer yaşamda sadece kişisel ihtiyaçlar temel alınırsa ötekinin temel sorun ve ihtiyaçları gözden çıkarılacağı için, insan hayatta kalabilmek için doğadaki hayvanlar gibi şiddet kullanacak ve ötekinin malına göz koyabilecektir. Böyle bir ortamda yaşamda çaba ve ümitten ziyade daha çok korku ve şans faktörü ön plana çıkacaktır. Yaşama güçsüz olarak doğmak bir kötü şans olacaktır. O halde devlet yokken daima bir savaş durumu söz konusudur ve bu savaşın neden olduğu pek çok sorun da görmezden gelinecektir.⁴⁵⁰ Doğa durumunda her insan ve her canlı kendisinin hakimi olduğu ve eşitlik öncelendiği için bir şeyleri yapabilmek salt kişiye özgüdür ve bu da bireycilik ve faydacılığın önünü açacaktır. Üstelik iddia edildiği gibi bir eşitlik değil bir ayrılık söz konusudur. Ancak sözleşme durumunda adalet ile sorunlara çözüm arandığı ve eşitlik ve özgürlük tek bir merciye emanet edildiği için yapabilirliklerin imkanı herkes için mümkün olabilecektir.

Hobbes her ne kadar doğa durumunda kötülüğün hakim olduğunu ve insan doğasının özünde kötü olduğunu düşünse de Rousseau insan doğasındaki iyiliğe vurgu

⁴⁵⁰ Thomas Hobbes, *Leviathan*, çev.: Semih Lim, YKY Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 93-94.

yapar. Hobbes'a göre iyi yaşamı ancak devlet sağlayabilecekken, Rousseau devletin, insan yaşamını kötüleştirebileceğini ve güce dayalı hakkın doğal hak olmadığını iddia eder. Buna göre doğa durumunda özgürlük vardır ve Hobbes'un iddia ettiği gibi bu özgürlükten ödün vermek adaleti sağlamayacağı gibi, aynı zamanda insanın kendi özünden de ödün vermesine neden olacaktır. Dahası Hobbes'un iddia ettiği gibi insanlar birbirine karşı doğuştan ve doğal olarak düşman değildir. Doğal olan her durum ise bir savaş konusu olamaz. Dolayısıyla Hobbes, doğa durumunu bir savaş alanı olarak görürken, Rousseau özgürlük alanı olarak resmetmiş ve güç ile hukuk birliğini teklif etmiştir. Aksi halde kaba kuvvetten başka hüküm sürece bir mercii bulunamayacaktır. Fakat burada Rousseau'nun iddia ettiği gibi dünyadaki savaşların devlet yüzünden ortaya çıkmadığı belirtilmelidir. Üstelik insan hakları da her ne kadar devlet garantisinde olsa da devlete bağlı olarak ortaya çıkmamıştır. Öyle ki pozitif haklar gibi doğal haklardan da söz edilebilmektedir.⁴⁵¹

Diğer taraftan Rousseau Antik Yunan düşünürlerinden farklı olarak tıpkı Nussbaum gibi akıl ve duygu çatışmasını tenkit ederek bunların birliğine vurgu yapar. Öyle ki duygular gelişimlerini bilgidен almaktadır. İtiraz ettiği bir diğer husus ise aklın, insanın doğal ve ilksel yetisi olmadığıdır. Aksine aklın en geç gelişen yetilerden olduğunu iddia eder.⁴⁵² Yine insanın bireysel olan çıkar ve tutkuları yerine vatan sevgisi, eşitlik ve özgürlük gibi toplumsal tutkularını öne çıkarması gerektiği konusunda da hemfikir görünürler. Akıl ve tutkular gibi fayda ile adalet ve menfaat ile kanun da bir bütünlük oluşturmalıdır. Fakat güçlü olanın haklı olması doğa durumuna özgüdür ve kuvvet zoruyla itaat ahlaki olmadığı gibi gerçek ve iradi bir itaat de değildir. Bu yüzden

⁴⁵¹ Doğuhan Murat Yücel, "Hukuk ile Savaş Arasında Hobbes, Rousseau, Vattel ve Clausewitz", *FLSF Dergisi*, 2016 Güz, Sayı: 22, 41-59, ss. 42-43, 49-50.

⁴⁵² Jean Jacques Rousseau, *Toplumsal Sözleşme veya Siyasal Hukukun Prensipleri*, çev.: Cenap Karakaya, İletişim Yayınları, 2020, İstanbul, ss. 16-33.

toplumsal düzenin sağlanabilmesi doğa kanunlarından ziyade bir sözleşmeyle mümkün görünmektedir.⁴⁵³ O halde doğa durumu, öteki türlerin yapabilirliklerini güvenceye almaktadır. Ancak burada bazı doğal hukuk teorisyenlerinin hayvanların merhametten yoksun ve hayatta kalabilmek için sürekli savaş halinde oldukları şeklindeki söylemleri tartışmaya açık görünmektedir.

Nussbaum, Rousseau'dan farklı olarak toplumsal sözleşme kuramlarının doğa kanunları gibi eşitlik, bağımsızlık ve özgürlük söylemleri ile yola çıksalar da bu özgürlük ve eşitliğin *toplumsal işbirliği ve karşılıklı avantaja* dayandığı için teoride, engelliler ve hayvanlar gibi dezavantajlı konumdakileri dışarıda bıraktığını iddia eder ve Bentham'a atıfla hayvanlara yapılan muameleyi köleliğe benzetir.⁴⁵⁴ Dolayısıyla yapabilirlikleri en çok olanlar özgür olabilecektir. *Toplumsal Sözleşme Teorileri* kaba bir eşitlik anlayışına sahip oldukları ve insanlar ile öteki türler arasındaki farkı dikkate almadığı için yeni ve kapsamlı bir teori ya da yaklaşıma ihtiyaç vardır. Öyle ki eşitlik ilkesi, güç ile yapabilirlikler arasındaki farkı açıklayamamakta ve bazı adalet sorunlarını askıya almaktadır. Oysa Yapabilirlikler Yaklaşımına göre bireylerin ve doğadaki diğer türlerin hepsinin bağımsız, özgür ve eşit olmadığı kabul edilmelidir ve hayvanların da heterojen özellikleri dikkate alınmalıdır. Zira bakıma muhtaç veya bağımlı olanların varlığı adalet sisteminde görmezden gelinmemeli ve öteki türlerin sorunları da hesaba katılmalıdır.⁴⁵⁵ Dolayısıyla Toplumsal Sözleşme Teorilerinde karşılıklı olarak işbirliğine katılmayan ya da haklarını arayamayan gruplar adaletten pay alamayacaklardır.

Burada sorgulanması gereken bir diğer mesele vahşi hayvanların durumudur. Hayvanlar vahşi doğaya ait olduğu için alanlarına müdahale edilmemeli midir? Vahşi

⁴⁵³ Rousseau, *Toplumsal Sözleşme veya Siyasal Hukukun Prensipleri*, ss. 16-33.

⁴⁵⁴ Nussbaum, *Frontiers of Justice*, ss. 29-33.

⁴⁵⁵ Nussbaum, *Frontiers of Justice*, ss. 29-33.

doğadaki savunmasız hayvanların başka hayvanlara av olması sınırlanabilir mi? Vahşi doğa insan sorumluluğuna girer mi veya bu hayvanlar da korunmalı mıdır? Nussbaum'a göre bu gibi sorunlar çok da dikkate alınmamaktadır ancak hayvanların da insanlar gibi yurttaşlarımız olduğunu iddia etmektedir. Doğayı kendi çıkarları için kontrol etme eğiliminde olan insanoğlu için insan, doğa için değil doğa, insan için bir şeyler yapmalıdır. Dolayısıyla vahşi yaşam, adaletin birincil önceliği değildir.⁴⁵⁶

Nussbaum'a göre hayvanların ve doğanın alanına müdahale etmemek gerekse de onların kendi haline doğada bırakılmaması da gerekir. Hayvan hayatı insan için değil bizzat hayvan iyiliği için kontrol edilmelidir.⁴⁵⁷ Öncelikle vahşi hayvanların yaşamına müdahale etmemenin iyi nedenlerine bakılırsa. Bunlar “cahil olmamız ve birçok hata yapacak olmamız ve yapmamız gereken, hayvanların yaşam tarzı seçimine saygı duymakken, müdahalenin çoğu zaman itiraz edilebilecek derecede paternalist olması”⁴⁵⁸ şeklinde sıralanabilir. Ancak bunlar sadece ilk bakışta görülen nedenlerdir. Cehaletin yerini bilgi aldığında hayvanlar kontrol edilmez, onlar denetlenir ki bazı ülkelerde vahşi doğadaki hayvanlar denetlenmektedir ve olması gereken de budur. Böyle bir önlem alındığında hayvanlar kaçak avcılardan da korunmuş olacak ve biyoçeşitlilik de korunmuş olacaktır. Hayvanlar açlıktan ölerken bu duruma kayıtsız kalmak onların bir önemi olmadığını söylemekle eşdeğerdir.⁴⁵⁹

Doğal hukukçulardan olan Locke ise doğadaki herkesin ve her canlıının birbirine eşit ve özgür olduğunu iddia etmektedir. Alt-üst ilişkisi ve üstünlük olmadığı için bir kişi başka birinin veya hiçbir iktidarın izni olmadan özgür iradesiyle eylemde bulunabilir. Her

⁴⁵⁶ Nussbaum, *Justice for Animals*, ss. 223-225.

⁴⁵⁷ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 227.

⁴⁵⁸ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 228.

⁴⁵⁹ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 228.

insan saygındır, ortak bir avantaja ve aynı yetilere sahiptir. Fakat bu özgürlük ve eşitlik durumunun bir *başlıbozukluk* olmadığını dile getirmesi önemlidir. Dolayısıyla gerek eşitlik gerekse de özgürlük adalet için birer araçtır. Nussbaum ise Locke'un bu sözünü ettiği insanın saygın olması ile eşit doğal haklar fikrinin bir şekilde yararlı olarak kullanılabileceğini fakat herkesin “özgür, eşit ve bağımsız” biçimde ortak avantaja sahip oldukları düşüncesinin Yapabilirlikler Yaklaşımını devre dışı bırakması nedeniyle çıkarılması gerektiğini iddia eder. Çünkü herkes özgür ve eşit değildir ve ötekine bağımlı olarak yaşayanlar da vardır. Ötekine bağımlı olmak ise adaletten pay almayı güçleştirmemelidir. Diğer yandan doğa kanunları bir akıl yasası da olması sebebiyle herkesin akıllı olarak dünyaya geldiği varsayılır. Fakat zihinsel engeli olan kimseler, bebek-çocuk veya oldukça yaşlı kimseler ile sınırlı bir akla sahip olan hayvanlar ve öteki türler gerek sorumluluklarını gerek hak ve özgürlüklerini arayamayacaklarından dolayı eşit ve özgür olarak kabul görmezler.⁴⁶⁰ Ancak bu kabul görmeyiş, onların yasalardan yararlanamayacakları anlamına gelmemelidir.

Locke'un doğa kanunları, medeni kurallar gibi uyulması gereken zorunlu bir kanundur ve fakat bu kanunda herkes kendini korumakla mükelleftir. Burada tartışılabilir olan husus ise doğa kanunlarının hayata geçirilmesinden herkesin sorumlu olmasıdır. Yani her insan, kanuna karşı çıkanları cezalandırma yetkisine sahiptir. Ancak burada problemlili olan her bireyin kanunları korumakla yükümlü olması değil, her bireyin öteki üstünde iktidar yetkisi olmasıdır.⁴⁶¹ Burada sofistike bir algılayış biçimi fark edilmektedir. Bilindiği gibi sofistlere göre bilgi, ahlak ve siyaset kişiye göre değişmekteydi. Ancak rölativist düşünme biçimi doğadaki gibi herkesin herkese üstün

⁴⁶⁰ Eda Çakmakçaya, “Özel Mülkiyet Bağlamında Özgürlük Sorununa Bir Bakış: Locke ve Rousseau'da Köle-Efendi İlişkisi”, *Dört Öge Dergisi*, Yıl: 5 Sayı: 11, Nisan 2017, 113-130, s. 115.

⁴⁶¹ John Locke, *Yönetim Üzerine İki İnceleme*, çev.: Ömer Saruhanlıoğlu, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2020, ss. 171-175.

olabileceği ve her insanın kendi yasasını veya kurallarını oluşturabileceği bir düşünceyi ortaya çıkarır. Bu da toplumda adaletten ziyade geleneklerin hakim olmasına neden olacaktır.

Diğer taraftan Locke'un doğa durumu Hobbes'un aksine bir savaş alanı değildir ancak bireylerin kendi davasının yargıcı olmaları oldukça absürddür. Doğa, bir özgürlük alanı tanısı da bu özgürlük en iyi toplumda savunulabilir. Doğadaki haklar toplumsal düzende ortadan kalkmazlar. Diğer yandan Locke, güçler ayrılığını benimsemekle yasamayı yürütme ve yargının üzerine çıkarmıştır. Buna göre kendisi en üst gücün halk gücü ve direnişi olduğunu iddia eder. Ancak buradaki direniş başkaldırmak değil, bireyin özgür olmasıdır ve bireyin özgürlüğü de Hobbes'taki gibi bir gücü gücü yetene durumu ve mutlakiyetçilik değildir. Locke'ta halkın egemenliği ve halk iradesi ön plana çıkar. Locke'un doğa durumunda adalet fikrinin takipçileri arasında ise Hugo Grotius (1583-1645) ve Samuel von Pufendorf (1632-1694) gibi isimler yer alır.⁴⁶² Grotius'un doğal hukuka dair düşünceleri de Locke gibi her insanın kendi davasının yargıcı olması gerektiği fikrine dayanır. Grotius bu düşüncelerini *Savaş ve Barış Hukuku* adlı eserinde şu şekilde dile getirir:

Örneğin, canımı kurtarmak için yapılabilecek, başka bir şey kalmamışsa, beni yok etmek isteyen saldırısını –ne ölçüde olursa olsun- zora başvurarak savuşturmama izin vardır; saldırgan suçsuz olsa bile, böyle yapabilirim. Bunun nedeni şudur: Bu hakkım bir başkasının suçlu davranışından değil, doğanın bana doğrudan tanıdığı, canımı koruma hakkından doğmaktadır.⁴⁶³

Örnekten anlaşıldığı üzere kendini zora başvurarak savunmayı doğal bir hak olarak görmektedir. Ancak bu durum da her ne kadar ahlaki ilkelerin varlığından söz etse de tıpkı Hobbes'un doğa durumunu bir savaş alanı olarak tanımlamasına benzemektedir. Grotius Locke'ta olduğu gibi siyasi görüşlerinde sosyalliği benimser ve bu sosyalliğin de

⁴⁶² Jean Didier, *John Locke*, çev.: Atakan Altınörs, Paradigma Yayıncılık, İstanbul, 2009, ss. 64-66.

⁴⁶³ Hugo Grotius, *Savaş ve Barış Hukuku*, çev.: Seha L. Meray, Say Yayınları, İstanbul, 2011, s. 226.

barışçıl ve ahlaki bir yaşama dayanması gerektiğini ifade eder. Siyasi ilkelerin karşılıklı avantajlılık ilkesinden uzaklaştırılması gerektiği konusunda ise Nussbaum ile aynı fikirdedir. Zira bu ilke, dezavantajlıların ve öteki türlerin haklarının düşünülmesine ve yasalara taşınmasına imkan vermez. Dolayısıyla karşılıklı avantajdan ziyade sosyallik ve saygı, temel alınması gereken ilkelere aittir. Ancak Nussbaum insanın bir amaç varlığı olması, salt güçlünün değil her insanın haklarının gözetilmesi ve karşılıklı avantaj fikrinin reddedilmesi gibi ilkeler hususunda her ne kadar Grotius'a katılsa da onun, bireyi rasyonel bir şekilde tanımlamasına ve Stoacılar gibi hayvanları insanlardan ayrı bir ırk olarak görmesine karşı çıkar.⁴⁶⁴ Elbette buradaki ayrılıktan kasıt türsel bir ayrılık değil, haksal bir ayrılıktır.

Sonuç olarak buraya kadar anlatılanlardan hareketle fark edildiği üzere doğa durumundaki adalet insanlar ve öteki türler arasındaki farklılıkları hesaba katmamakta, hatta öteki türlerin haklarını gündemine almamaktadır. Her ne kadar doğa durumunda her insan özgür ve eşit olsa da bu hürriyet ve eşitlik bir güvensizlik ve hatta bir kaos ortamı yaratabilmektedir. Üstelik doğa durumu, insanı insan yapan, onun özünü oluşturan değerler, ahlak, kültür, estetik ve gelenek oluşturma ve medeni bir yasa ile medeni bir uygarlık kurma yolunda sınıfta kalmaktadır. Bu sebeple Nussbaum öteki teorilere göre daha güçlü olduğunu düşündüğü Toplumsal Sözleşme Teorisi ile hesaplaşmaktadır. Ancak bu teori de, yasalarda öteki türlerin haklarını ertelediği için yine Yapabilirlikler Yaklaşımına göre geri planda ve eksik kalmaktadır.

2.2.2. Toplumsal Sözleşme Durumunda Adalet

İnsanların doğa durumundan çıkmak istemesinin nedenleri arasında; *güvenlik*, *barış* ve *karşılıklı avantaj* fikirleri yer almaktadır. İnsanların çıkarlarının korunması ve

⁴⁶⁴ Nussbaum, *Frontiers of Justice*, ss. 36-37.

insanlar arasındaki sosyo-ekonomik ve kültürel farklardan dolayı toplumsal bir sözleşme yapma gereği duyulmuştur.

Nussbaum *Adaletin Sınırları/Frontiers of Justice* adlı eserinde toplumsal sözleşme geleneğinin güçlü bir adalet teorisi olduğunu kabul etmekle birlikte toplumsal sözleşme geleneği teorilerinin engelliler, öteki milletler ve öteki türlerin sorunlarını çözemediğini dile getirmektedir. Her ne kadar her insanın haklarının gözetilmesi gerektiği düşüncesiyle yola çıkılsa da özellikle de klasik sözleşme teorisyenlerinin *üretken vatandaş* arama talebi sebebi ile toplumdaki dezavantajlı gruplar ekonomik pazar göstergesinden çıkarılıp topluma dahil edilmemişler ve hatta damgalanıp dışlanmışlardır. Dahası toplumsal sözleşme teorileri insan olmayan öteki türlerin sorunlarını sürekli olarak ertelemektedir. Bunun sebebi *zihinsel yetenek, fiziksel eşitlik ve karşılıklı avantaj* ilkelerinin temel alınmasından kaynaklanır ve dolayısıyla ötekinin ihmali de adaletsizliği doğurur. Bu sebeple öteki türler, toplumsal sözleşme teorilerinde adaletin birincil öznesi hatta öznesi bile değildir. Fakat burada bütün farklı yaşamların saygıyı hak ettiği hatırlanmalıdır.⁴⁶⁵ Ancak eşitlik fikrinin kendisinin yanıltıcı olabileceği de hesaba katılmalıdır. Zira insanların pek çok yönden aynı olmadığı tezin bir önceki kısımlarında belirtilmişti. Dahası hayvanlar da farklı heterojen özellikler taşımaktadır.

Farklılıkların bir çeşitlilik olduğu yaşama renk ve anlam kattığı unutulmamalıdır. Dahası insan olmayan öteki türleri sosyal işbirliği ile fiziksel ve zihinsel açıdan insana çıkar sağlayamayacağı düşüncesi nedeniyle ikinci plana almak bunların sorunlarının sürekli gündemde tutulmasına ve sorunların çözümlenememesine neden olacaktır. Sosyal işbirliği düşüncesinin açmazlarını ve Yapabilirlikler Yaklaşımının bu düşünceden farkını ise şu şekilde ortaya koyar:

⁴⁶⁵ Nussbaum, *Frontiers of Justice*, ss. 10-17.

Sosyal işbirliğinin amacı, benzetme ve genişletme yoluyla, birçok türün gelişmeye çalıştığı bir dünyada birlikte düzgün bir şekilde yaşamak olmalıdır. İnsan-hayvan ilişkisini şekillendirmek için siyasi ilkelerin haritasını çıkarmada Yapabilirlikler Yaklaşımının genel amacı, teorinin sezgisel fikirlerini takip ederek, hiçbir hayvanın yaşamdan koparılması gerektiğidir. Gelişen bir yaşam şansı ve tüm hayvanların gelişmek için belirli olumlu fırsatlardan yararlanmaları gerekir. Pek çok yaşam biçimini içeren bir dünyaya saygı duyarak, her bir karakteristik gelişme türüne etik bir ilgiyle yaklaşır ve onun kesintiye uğramaması veya sonuçsuz kalmaması için çaba gösteririz. Böyle bir yaklaşım, hayvanlara karşı doğrudan adalet yükümlülüklerini içerdiği için Toplum Sözleşmesi Teorisinden daha üstün görünmektedir; bu türleri diğer insanlara karşı sahip olduğumuz görevlerden türetmez veya onlardan sonra gelmez ve hayvanların gelişmeye hakları olan ve dolayısıyla sadece merhamet nesnelere değil, adaletin özneleri olduklarını kabul edebilir. Faydacılıktan üstündür, çünkü her bir yaratığa saygı duyar, farklı yaşamların ve yaşam türlerinin iyilerini bir araya getirmeyi reddeder. Hiçbir yaratık, başkalarının veya bir bütün olarak toplumun amaçları için bir araç olarak kullanılmaz. Yapabilirlikler Yaklaşımı aynı zamanda her bir yaşam ve yaşam türünün çeşitli bileşenleri arasında bir araya gelmeyi de reddeder. Böylece faydacılıktan farklı olarak, her türün farklı bir yaşam biçimine ve farklı amaçlarına sahip olduğu gerçeğini odak noktasında tutabilir.⁴⁶⁶

Buna göre siyasetin özneleri; eşit, özgür, tam bağımsız ve karşılıklı fayda ile birbirine bağlanmış olan bireyler olacaktır ve böyle bir düşünce ise etik ve siyasi anlamda sorunludur. Oysa Yapabilirlikler Yaklaşımı her canlının sorunlarını merkezine alır. Nussbaum bu probleme bir çözüm olarak karşılıklı avantaj ilkesi yerine *insan haysiyeti* ilkesinin benimsenmesini ve bu çatı altında birleşen, her canlıyı koruma amacıyla dayanışmada bulunan insan kavramını teklif eder.⁴⁶⁷ Bu ilke sadece insan haklarını merkezine almamakta, öteki türler de bu ilkeye dahil edilmektedir. Dolayısıyla böyle bir tanım toplumsal sözleşme teorisinin adaletin dışında bıraktığı üç temel soruna da (engelliler, öteki milletler ve öteki türler) bir çözüm olacaktır.⁴⁶⁸ Öteki türlerin adalete dahil edilmesinin yollarından birisi de bu şekilde bir kavrayışı kabul etmekten geçer. Tam bağımsızlığın temel alınmasının sebeplerinden birisi insanın da diğer türler gibi bakıma muhtaç olduğunun unutulmasından kaynaklanır. Fakat gerek öteki türlerin gerekse de

⁴⁶⁶ Nussbaum, “Beyond Compassion and Humanity, Justice for Nonhuman Animals”, *Animal Rights Current Debates and New Directions*, s. 306.

⁴⁶⁷ Umut Dağ, “Martha Nussbaum’un Adalet Anlayışı: Yapabilirlik Yaklaşımı Üzerine Bir İnceleme”, *İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı Doktora Tezi*, Malatya, 2021, s. 80.

⁴⁶⁸ Dağ, “Martha Nussbaum’un Adalet Anlayışı: Yapabilirlik Yaklaşımı Üzerine Bir İnceleme”, s. 80.

insanların bakıma muhtaç olabileceği ve dolayısıyla tam bağımsız olmadığı durumlar vardır ve bu durumlar oldukça doğaldır. Nussbaum'a göre:

İnsan olmayan hayvanları içeren adalet meselelerini ele almak için adalet teorilerimizi insan aleminin dışına genişletme ihtiyacı geliyor. Bu alanda sosyal sözleşme teorilerinin bariz kusurları vardır. Adalet ilkelerinin kökenine ilişkin temel imajı, akılcı yetişkin insanlar arasında yapılan bir sözleşme olduğu için, insan olmayan yaratıkların (hatta bazılarında bulunanların bile) çıkarları için, en azından temel sosyal adalet hesaplarında yer yoktur.⁴⁶⁹

Nussbaum'un görüşüne göre adalet ilkeleri rasyonel bireyler tarafından rasyonel bireyler için çerçeveslendirilmiş durumdadır. Toplum Sözleşmesi teorisyenleri ya hayvanlara karşı herhangi bir ahlaki görevimizin olmadığını, olsa bile bunların adaletin konusu olmadığını daha çok merhametle ilgili olduğunu iddia ederler. Nussbaum açısından bu durum bir problem teşkil eder ve acil bir problem yasalarda ertelenmiş olur. İnsan seçimleri öteki türlerin durumunu kötü etkiler ve hayvan iyiliği için yapılanlar hayır işinin ötesini gerektirir. Nussbaum'a göre "hayvanlar sanıldığı kadar aksine pasif değil yaşama aktif katılan canlılardır. Bu durum insanı, toplum sözleşmesinin ötesine bakmaya, küresel bir adaletin gerekçelerini ifade etmenin başka yollarının olabileceğini görmeye sevk eder."⁴⁷⁰

Diğer yandan Yapabilirlikler Yaklaşımı karşılıklı avantajdan ziyade *örtüşen fikir birliğinin* temel alınması gerektiği fikrine dayalıdır. Buna göre her insan ve her canlının hak ve özgürlükleri ile yapabilirlikleri tek tek takip edilmeli ve bu konuda herkesin fikir birliği sağlaması ve uzlaşması amaç edinmelidir. Ancak yapabilirlikler listesinin açık-uçlu olması ve her toplumun ihtiyaçlarına göre düzenlenebilmesi düşüncesi bir belirsizliği doğurarak evrensel sorunlara yerel çözümler aranmasına neden olur. Örneğin Amerikan Amishlerine göre oy kullanmak dinleri gereğince sakıncalıdır. Bu listenin yasalara taşınmasını teklif etse de her ülkenin farklı yasaları olacağı için listenin açık-uçlu olması 10 madde haricinde belirlenecek olan öteki maddeleri belirsiz kılmaktadır. Yine de

⁴⁶⁹ Nussbaum, *Frontiers of Justice*, s. 21.

⁴⁷⁰ Nussbaum, *Frontiers of Justice*, s. 22.

Faydacılık Yaklaşımı ve Toplum Sözleşmesi Teorisinden daha ileriye taşınabilecek olan bir yaklaşım olması ve her canlının haklarının korunması gerektiği yönündeki düşünceleri bakımından önemlidir. Fakat yaklaşımın geliştirilmeye ihtiyacı olduğu da açıktır.⁴⁷¹ Zira hiçbir kuram tamamlanmış ve mükemmel değildir.

Toplumsal Sözleşme Teorisyenlerinden Rousseau'nun mevcut problemlere çözümü ise bir çeşit ortaklık kurulması ve herkesin haklarının korunmasıdır. Bu ortaklıkta kuvvet zoru ile birliktelik söz konusu değil gönüllü bir itaat söz konusudur. Bu ortaklığın kurulması toplumsal sözleşme teorisinin benimsenmesi ile mümkün olduğu gibi bu sözleşmeye karşı çıkanlar yeniden doğa durumundaki haklarına ve doğal özgürlüğüne geri dönecektir. Doğa durumundan toplumsal sözleşmeye geçmek pek çok değişimi de beraberinde getirir. Öyle ki tabiatta içgüdülere dayalı doğal bir özgürlük ön planda iken, medeni yasa insana ahlaki bir nitelik ve eşitlikten ziyade adalet ile medeni özgürlüğü kazandırmıştır.⁴⁷² Bu durumda doğa durumuna geri dönülemeyeceği aşıkardır. Öyle ki insanın her ne kadar doğada iyilik halini sürdürmesi mümkün olsa da ahlaki, etik ve siyasi sahada bir takım eksiklikler ve problemler ortaya çıkacaktır. İnsanın doğadaki canlılar gibi medeniyetten, eğitimden, adaletten ve ahlaktan uzak bir şekilde yaşamını sürdürmesi günümüz açısından mümkün olmadığı gibi insan özüne de aykırıdır.

Öte taraftan doğadaki dürtüsellik ve içgüdüye dayalı öğrenilmemiş davranış biçimi, yerini sözleşme ile birlikte yükümlülüklerini bilen insanın öğrenilmiş davranışına bırakır. Dürtüleri ve içgüdüleriyle yaşayan insandan yükümlülük ve ödev bilincine sahip insana geçiş ise beraberinde salt kendini değil, ötekini de düşünen bir duygudaş bireyi öne çıkarır. Sonuç olarak Rousseau'da, doğa durumundaki maddi eşitlik yerini manevi

⁴⁷¹ Nussbaum, *Frontiers of Justice*, ss. 69-79.

⁴⁷² Rousseau, *Toplumsal Sözleşme*, s. 41, 46.

eşitliğe bırakır. Pek çok birey her ne kadar doğadaki gibi güçlü olmasa da sözleşmeyle birlikte medeni bir eşitlik ve ahlaklılık kazanır.⁴⁷³

Nussbaum'un da ifade ettiği gibi iyi ve adil bir yaşamın imkanı kökenleri Antik Yunan'a giden duygu ve akıl birlikteliğini inşa eden liberal bir gelenek üzerinde kurulur ve bu bilinç kendisini ahlaki ve siyasi alanda açıklamaktadır. Doğa durumunda haklı olanın değil güçlü olanın kazanması söz konusu olduğu için salt dürtüler hakimdir. Ancak medeni hukuk, insanlara iyi, adil, duygudaş ve ahlaki bir yaşam imkanı verir. Bu sebeple toplumsal sözleşme teorileri hak ve özgürlüklerin sağlanması gibi pek çok sorunun çözümüne de imkan vermektedir. Yapabilirlikler Yaklaşımında da özgürlüklerin altı çizilir ancak bu yaklaşım toplumdaki en dezavantajlı durumda olanların ve öteki türlerin de hak ve özgürlüklerini gözetir. Özellikle de klasik sözleşme teorisyenlerinin hayvan hakları ile çevre kalitesini ikinci plana atması ve bu tarz problemleri ve bu problemlerin çözümünü sürekli olarak ertelemesi yaklaşım açısından bir sorun teşkil eder. Elbette çağdaş sözleşme teorisyenlerinden de hayvan haklarının adaletin birincil öznesi hatta öznesi olmaması gerektiğine dair söylemleri olan düşünürler vardır ve John Rawls bu isimlerden birisidir. Bu sebeple sözleşme teorilerinin dezavantajlı durumdaki her insanın ve doğadaki her canlının haklarını gözetmesi gerektiğini yeniden hatırlatmak gerekir. Fakat burada gerek ulusal gerekse de uluslararası sahada hayvan haklarına dair yasa ve yaptırımların olmadığı anlamı çıkmaz.⁴⁷⁴

⁴⁷³ Selver Yıldız Konak, "John Locke ve Jean Jacques Rousseau'da Politik ve Etik Bir Kavram Olarak Adalet", *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, Bursa, 2015, ss. 120-121.

⁴⁷⁴ Hayvan hakları ve çevre kalitesi günümüzde güncel bir problemdir ve ülkemizde 1980 yılından beri hayvan haklarına dair ulusal düzenlemeler devam etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Onur Akbulut ve Nesrin Çobanoğlu, "Türk Hukukunda Hayvanların Korunmasına İlişkin Yasal Mevzuat ve Bu Mevzuata

Diğer yandan Rawls'ın toplumsal sözleşme anlayışını da burada irdelemek yerinde olacaktır. Rawls her ne kadar toplumdaki en dezavantajlı durumdaki grupların haklarının gözetilmesi gerektiğini ifade etse de bu gruptaki kişilerin kimler olduğunu tam olarak belirtmez yani kategorik bir sınıflandırma yapmaz ve hayvanların adaletin birincil öznesi olmadığını dile getirmektedir. Ancak Nussbaum ayrımcılık karşısında sessiz olan her türlü hukuksal düzenin karşısındadır.

2.2.3. Hakkaniyet Olarak Adalet

Toplumsal Sözleşme Teorileri arasında John Rawls'ın *Hakkaniyet Olarak Adalet Teorisi* zikredilebilir. Nussbaum kendi yaklaşımını Aristoteles, Sen ve Rawls gibi düşünürlerin teorilerinden hareketle inşa etmiştir. Öncelikle Yapabilirlikler Yaklaşımının, Rawls'ın *birincil iyiler/primary goods* terimini kullanan teorisine yakın bir yaklaşım olduğunu söylemek mümkündür. Buna göre bu yaklaşım, temel hak ve özgürlükler gibi birincil iyileri listeye dahil eder. Ancak ikisi arasındaki fark, Yapabilirlikler Yaklaşımı listesinin daha uzun ve net olmasıdır. Ayrıca Nussbaum *gelir ve servet* gibi ölçütleri kendi başına bir amaç durumuna getirmeyi kabul etmemektedir.⁴⁷⁵

Çağdaş toplum sözleşmesi teorisyenlerinden Rawls'ın Nussbaum'un yapabilirlikler listesine benzeyen beş temel birincil iyiler listesi “fikir, örgütlenme ve vicdan özgürlüğü ile seyahat edebilme ve meslek seçebilme özgürlüğü, seçme-seçilme

Göre Hayvanların Hukuki Durumları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 1 Sayı: 36, Isparta, 2020, 1-37, s. 14. Ayrıca evrensel hayvan haklarına dair 1978 yılında Paris UNESCO evinde ilan edilen Hayvan Hakları Evrensel Bildirgesine bkz. <https://www.pau.edu.tr/deab/tr/sayfa/hayvan-haklari-bildirgesi>.
<https://www.uskudar.bel.tr/tr/hayvanbarinagi/pages/hayvan-haklari-evrensel-beyannamesi/366> 14.2.2022 tarihinde erişildi.

⁴⁷⁵ Nussbaum, *Women and Human Development*, ss. 88-89.

hakkı, makam, güç ve mevkilerden yararlanabilme hakkı, gelir ve servet edinebilmek ve öz-saygının korunması” şeklinde sıralanmıştır.⁴⁷⁶ Her ne kadar bu ilkeler Yapabilirlikler Yaklaşımında da baz alınsa da Nussbaum’un yapabilirlikler listesinin daha ayrıntılı olduğunu söylemek mümkündür.

Diğer yandan Rawls *sağlık, zeka, duyular ve uzuvlar* gibi *doğal birincil iyileri* adaletin ölçütü olarak görmezken, Nussbaum’un Yapabilirlikler Yaklaşımında bu değerler; pratik akıl, beden sağlığı ve duyu-duygu-düşünce ve hayal gücü başlıklarıyla ilk sıralarda yer almıştır. Bunun nedeni Rawls’ın adil dağıtımın nasıl gerçekleşeceğine odaklanmasıdır. Ancak Yapabilirlikler Yaklaşımında ne böyle bir kaygıya odaklanılmakta ne de adalet ilkeleri belirlenmeye çalışılmaktadır. Yaklaşımın odağı adalet ilkelerinin belirlenmesi veya adil dağıtımın nasıl gerçekleşeceği değil adil dağıtımda başvurulması gereken ilkeleri ortaya koyabilmektir. Buna göre adaletin odağı yapabilirliklerdir. Fakat her iki yaklaşımda da hak ve özgürlüklere dikkat çekilmektedir. Bu sebeple iki adalet yaklaşımı arasında farklar olduğu gibi ortak olan yanların da var olduğu fark edilir. Yapabilirlikler Yaklaşımının ilk temsilcilerinden olan Sen de Rawls’ı tenkit ederek yaklaşımını kurarken, aynı zamanda yaklaşımını birincil iyilerin bir uzantısı ve onun yaklaşımının genişletilmiş bir hali olduğunu da belirtir.⁴⁷⁷

Rawls’ın *A Theory of Justice* (1971) yani *Bir Adalet Teorisi* adlı eseri siyaset felsefesinde pek çok düşünüre yön veren bir temel eser olsa da ilerleyen yıllarda Rawls, teorisini *Political Liberalism* (1993) isimli yapıtında daha da geliştirerek *Siyasi Liberal Adalet Teorisi* olarak anılan daha yeni bir teori öne çıkarır. Teorinin amacı adaleti kapsamlı bir metafiziksel, ahlaki, dini ve felsefi öğretiye müracaat etmeden

⁴⁷⁶ Rawls, *Hakkaniyet Olarak Adalet*, çev.: Osman Baş, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2020, s. 90.

⁴⁷⁷ Çelik, “Adalet Ölçütü Olarak İki Önemli Yaklaşım: Birincil Değerler ve Kabiliyetler”, ss. 86-87.

gerekçelendirmektir. Onun bu görüşü demokratik tolerans olarak da bilinen görüşünün temel dayanağıdır. Öyle ki insanlar özgür bir toplumda yaşar ve farklı fikirlere sahiptir.⁴⁷⁸

Nussbaum'a göre Rawls öncelikle "kapsamı dar olan ve ölümden sonra yaşamın olasılığından bahsetmemek gibi insani ilginin tüm alanlarını kapsamayan siyasi ilkeleri" önerir. İkincisi olarak metafizik bir dil yerine tarafsız bir etik dil kullanımını tavsiye etmiştir. Bu şekilde bir tercih siyaseti dini ve metafizik öğretilerden arındıracak ve etik ilkeler merkeze alınmış olacaktır. Nussbaum'a göre bu anlamda Rawls'ı görüşünü tartışmalı bir metafizik doktrine dayandırdığı için eleştirmek gereklidir.⁴⁷⁹

Nussbaum'un *Yapabilirlikler Olarak Adalet* yaklaşımında ise adaletin ahlaksal ve felsefi temellerinden rahatlıkla söz edilebilir. Dolayısıyla iki düşünürün adalet anlayışları arasındaki en belirgin farklardan birisi adaletin ahlaki temellerinin olup olmaması ile ilgilidir. Rawls *Bir Adalet Teorisi* adlı eserine "konumuz sosyal adalettir" sözüyle başlar ve amacının toplum sözleşmesi teorisini genelleştirmek olduğunu ifade eder. Rawls *Hakkaniyet Olarak Adalet* terimini açıklarken Antik Yunan ve Aydınlanma Dönemi düşünürleri gibi bireyleri rasyonel kişiler şeklinde betimler. Rawls'ın hakkaniyet olarak adalet teorisinin merkezinde doğru, iyiye karşı öncelenmektedir.⁴⁸⁰ Rawls bu konudaki düşüncelerini ise *Siyasal Liberalizm* adlı eserinde "tam özerklik ahlaki değil siyasal bir değerdir ve kamusal hayat siyasal adalet ilkelerini benimsemekle gerçekleşecektir"⁴⁸¹ şeklinde ifade eder. Ancak ilk bölümde de ifade edildiği gibi Nussbaum sosyal adaletle ilgili sorunları ele alsa da daha çok sosyal adaletle karşı küresel adalet sorunlarını

⁴⁷⁸ Çelik, "Adalet Ölçütü Olarak İki Önemli Yaklaşım: Birincil Değerler ve Kabiliyetler", ss. 83-84.

⁴⁷⁹ Nussbaum, *Justice for Animals*, ss. 93-94.

⁴⁸⁰ Cem Koray Olgun, "John Rawls ve Sosyal Adalet", Ed. Mehmet Çakır, *Sosyal Adalet Kuramında Güncel Tartışmalar Doğu-Batı Ekseninde Farklaşan İzdüşümleri*, Çizgi Kitabevi, 2019, ss. 38-39.

⁴⁸¹ John Rawls, *Siyasal Liberalizm*, çev.: Mehmet Fevzi Bilgin, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 120.

öncelemekte ve bireylerin salt rasyonel olarak tanımlanmalarına karşı çıkmaktaydı. Üstelik Nussbaum hayvanların da pratik zekaya sahip olduğunu iddia eder. Ayrıca Rawls'ta adaletin ahlaki bir dayanağının olmadığı fark edilir. Ancak Nussbaum iyiliği öncelemekte ve ahlaktan siyasete doğru bir yol almaktaydı. Dolayısıyla Nussbaum'da iyi, doğrudan ve adaletten bağımsız olarak düşünülemez.

Rawls, teorisine rasyonellik ilkesini yerleştirirken, Nussbaum Rawls'ın *Hakkaniyet Olarak Adalet* teorisini hayvanların ve elbette öteki türlerin akla sahip olmadıkları düşünüldüğü veya sınırlı bir akla sahip oldukları düşüncesiyle adaletin birincil öznesi olmadıkları fikrini tenkit eder. Öyle ki hayvanların duygularının olması adaletin öznesi olmaları için oldukça yeterli bir nedendir. Salt hayvanlar değil insan olmayan öteki türler de yasalarca korunmalı ve çevre sorunu güncel bir problem olarak sürekli gündemde tutulmalıdır.⁴⁸² Toplumsal Sözleşme Teorilerine karşı Yapabilirlikler Yaklaşımı her canlının akıl ve duygulara sahip olduğunu ve bu duygu ve duygudaşlık bilinci ile pek çok problemin çözülebileceğini iddia eder. Ancak hümanist olarak da adlandırılan Rawls hayvanlar ve çevreyle olan ilişkilerimizi ikinci plana attığı için aslında kendisinin bağlılığının geçici olduğu söylenebilir. Dolayısıyla gelecek kuşaklara, öteki türlere karşı yükümlülüklerimizle ilgili soru ve sorunlar da ertelenmiş olmaktadır.⁴⁸³

Nussbaum Rawls'ın adalet teorisinin en güçlü adalet teorisi olduğunu kabul etmekle birlikte Rawls'ın hayvanlarla ilgili sorulara tatmin edici yanıtlar vermediğini ifade eder. Bunun sebebi hayvanların problemlerini bir adalet meselesi olarak görmemesidir. Nussbaum adaletin “hayvanlara ve doğanın geri kalanına borçlu”⁴⁸⁴ olduğunu iddia eder. Nussbaum'a göre var olan problem “insan olmayan hayvanlarda

⁴⁸² Dağ, “Martha Nussbaum'un Adalet Anlayışı: Yapabilirlik Yaklaşımı Üzerine Bir İnceleme”, s. 82.

⁴⁸³ Thomas Pogge, *John Rawls His Life and Theory of Justice*, Oxford University Press, USA, 2007, s. 39.

⁴⁸⁴ Nussbaum, *Frontiers of Justice*, ss. 23-24.

zekanın kapsamını kabul ederek ve yalnızca sosyal sözleşmenin oluşumuna katılabilenlerin bir adalet teorisinin tam teşekküllü özneleri olduğu fikrini reddederek”⁴⁸⁵ aşılabilir. Ancak bu şekilde yaklaşım geliştirilebilecektir.

Yapabilirlikler Yaklaşımı ile Rawlsçı Toplum Sözleşmesi Teorisi arasındaki farklılıklardan bir diğeri de teorik yapıda yatar. Yani Rawls’ın adalet anlayışı da Toplum Sözleşmesi Teorisi gibi *prosedürel* bir teoridir ve direkt sonuca götürmemektedir. Rawls, adalet ile tarafsızlığın özelliklerini gösteren bir prosedür düşünür ve hakkaniyet olarak adaletin sağlanması için bu prosedürlere güven duyar. Fakat buradaki sorun şudur; tasarlanan bu prosedürler zaman içinde değişime uğrayabilir ve şartlara göre değişebilir. Bu durumda sonuçlardan ziyade prosedürlere güvenmek aldatıcıdır.⁴⁸⁶ Rawls bu konudaki düşüncelerini şu şekilde ifade eder “Toplumsal işbirliği, hakkaniyetli işbirliğine katılanların davranışlarını düzenlemek için kabul ettikleri kamusal olarak tanınan kurallar ve prosedürlerle yönlendirilir. Hakkaniyetli işbirliği şartları bir karşılıklılık fikrini belirginleştirir.”⁴⁸⁷ Burada karşılıklıktan kasıt eşit, bağımsız ve özgür insanlar arasındaki ortaklıklar veya paylaşımlardır. Ancak insanların her anlamda öteki bireylerle eşit olmadığı ve farklı olan pek çok kimsenin olduğu açıktır. Yine bu tanıma göre hayvanlar ile insanlar arasında karşılıklı bir işbirliği olamayacağı için ve öteki türlere yapılan yardımlar karşılıksız olacağı için öteki türler adaletin birincil özneleri olamayacak ve mevcut sorunlar ahlaki olarak değerlendirilecektir. Ahlaki olan ise Rawls’a göre ikincil bir konumdadır. Ancak Nussbaum akıl ve duygular gibi iyilik ve doğruluk arasında da ilişki kurmakta idi. Rawls doğruluğu iyiliğe karşı önceleyerek birinci önceliği normal aralık veya normal durum olarak nitelendirdiği sözleşmeye katılabilen bireylere verir.

⁴⁸⁵ Nussbaum, *Frontiers of Justice*, s. 93.

⁴⁸⁶ Nussbaum, *Frontiers of Justice*, ss. 81-83.

⁴⁸⁷ Rawls, *Hakkaniyet Olarak Adalet*, s. 27.

Buna göre dezavantajlılar ikinci planda kalacaktır. Ancak Nussbaum ise öncelikli olarak azınlıkta olan kimselerin veya hayvanların sorunlarını merkezine alır.

Rawls'ın adalet anlayışı özsel yani duygular ile ahlaki, felsefi, dini ve metafiziksel problemlere dayalı bir adalet teorisi değil adaleti akla dayandıran biçimsel bir adalet teorisi. Bu bakımdan adaletin içeriği ile ilgilenmediği gibi onun teorisi, Nussbaum'un Yapabilirlikler Yaklaşımında olduğu gibi sonuç ve çözüm odaklı bir adalet kuramı da değildir. Nussbaum salt akla dayanan biçimsel adalet teorilerini eksik bulmaktadır.⁴⁸⁸ Öyle ki adaletten beklentisi güncel problemlere çözümler sunulabilmesidir.

Bir diğer mevzu Rawls'ın insanların başarılarının ödüllendirilmesi gerektiği ve *hak edebilirlik* düşüncesini ahlaki manada gülünç bulmasıdır. Bunun nedeni doğal yapabilirliklere sahip olan bu kimselerin ekonomik dağıtımdan öteki kimselere göre daha çok pay almaları gerektiği fikridir. Ancak Rawls açısından bu beklenti ya da hak edebilirlik fikri adil değildir. İtirazının nedenlerinden birisi çevresel koşulların farklılığıdır. Buna göre Afrika'daki bir sporcu ile Amerika'daki bir sporcu eşit değeri görmemektedir. Rawls hak edebilirlik düşüncesi yerine kullanılması gereken başka temel ilkeleri öne çıkarır. Bu ilkeler; prosedürler çerçevesinde belirlenen hakkaniyetli bir *toplumsal işbirliği*, şartların karşılıklı olduğu ve ortaklığa dayanan *karşılıklılık ilkesi* ile *özgür ve eşit yurttaşlar* olarak üç temel prensibe dayanır.⁴⁸⁹ Rawls her ne kadar dezavantajlı kimselerin haklarını öncelediğini ifade etse de sözünü ettiği toplumsal işbirliği, karşılıklı avantaj ve özgür-eşit ve bağımsız yurttaşlar fikrinde ortalama bir mutluluk öne çıktığı gibi dezavantajlı olan gruplar da esasen ihmal edilmekte ve sorunları ikinci plana alınmaktadır. Aslında kimlerin dezavantajlı olduğu da net değildir. Zira zihinsel engelli bir birey veya öteki türler sözleşmeye katılamayacağı, kendi hakkını

⁴⁸⁸ Dağ, "Martha Nussbaum'un Adalet Anlayışı: Yapabilirlik Yaklaşımı Üzerine Bir İnceleme", s. 85.

⁴⁸⁹ Harry Brighouse, *Adalet*, çev.: Raşit Çelik, Epos Yayınları, Ankara, 2016, ss. 46-50.

arayamayacağı, ortaklık kuramayacağı veya rasyonel olmadığı için işbirliğine katılamaz ve karşılıklı avantajdan yararlanamaz. Bu sebeple bu ilkeler yalnızca sağlıklı, güçlü ve sözleşmeden yararlanabilen kimseler için geçerli görünüyor. Diğer taraftan Nussbaum Yapabilirlikler Yaklaşımı ile Toplumsal Sözleşme Teorileri arasında beş temel farklılık olduğunu belirtir:

- a) Adaletin Koşullarındaki Ayrılık
- b) Özgürlük, Eşitlik ve Bağımsızlık Anlayışlarındaki Farklılık
- c) Toplumsal İşbirliği Anlayışlarındaki Farklılık
- d) Tarafların Motivasyonları Konusundaki Ayrım
- e) Adaletin Üç Sınırı Anlamındaki Ayrım olarak.

Adaletin koşulları açısından düşünüldüğünde toplumsal sözleşme teorilerine göre insanların benzer ihtiyaçları vardır ancak burada insanların farklı ihtiyaçlara, farklı din, dil, kültür, değer ve geleneklere sahip olduğu unutulur. Toplumda ortalama bir mutluluğu amaç edinmek etik ve adil değildir. Zira herkes ve her canlı için iyi yaşamı sağlamaz. Üstelik toplumsal sözleşme teorileri öteki türlerin adaletin birincil öznesi veya öznesi olamayacağını söylerken de bir hata yapar.⁴⁹⁰

Dahası Toplum Sözleşmesi Teorisi gerek aile gerek doğal ve sosyo-politik olanı yapay bir biçimde tasarımlarken, Yapabilirlikler Yaklaşımında bu şekilde bir ayrım yoktur. Üstelik karşılıklı çıkar düşüncesinden ziyade insan, öteki ile anlam bulan bir sosyo-politik hayvan olarak tanımlanmaktadır. Aristotelesçi anlayış, insanı salt sosyo-politik bir varlık olarak değil, aynı zamanda hayvan bedenine sahip bir varlık olarak yani hem özgür hem kırılabilir olarak tanımlar. Öyle ki insanlar da öteki türler gibi kırılabilir ve bu kırılabilirlik ile bakıma muhtaçlık bebeklikten itibaren başlamaktadır. Dünyanın risklerle dolu bir yer olması her iki tür için de geçerlidir. Siyasi hayvanlar olduklarından dolayı çıkarları karşılıklı değil hedefleri ortaktır. Her insanın farklı ihtiyaçları, farklı yaşamları, farklı yapabilirlikleri vardır ve bu da karşılıklı avantaj fikrini çürütmektedir.

⁴⁹⁰ Nussbaum, *Frontiers of Justice*, s. 27.

Ayrıca Toplum Sözleşmesi teorisyenleri iyiliğin politik gerekçeyle açıklanamayacağı konusunda ısrar ederken, Aristotelesçi anlayış iyiliğin sosyo-politik olduğunu belirtirler. Öyle ki insanların bir arada yaşamaları, onların adalete de birlikte başvurabilecekleri anlamını taşımaktadır.⁴⁹¹ İnsanlar birbiri ile yaşadıkları gibi aynı zamanda öteki türler ile de bir arada yaşadığı için onları da gözetmelidir. Adalet için fiziksel ve zihinsel eşitlik ve tam bağımsızlığın aranması ötekinin içinde bulunduğu durumu anlamayı zorlaştıracaktır ve bu, Yapabilirlikler Yaklaşımı açısından benimsenecek bir tutum değildir. İnsanlar ve öteki türler arasındaki bağ fedakarlık ve kapsayıcılığa dayanmalıdır. Nitekim Nussbaum'un farklılıklara saygı ve kültürel çeşitlilik ilkeleri bu imkanı vermektedir.

Rawls *birincil iyiler* hakkındaki söylemlerinde ise *olağan dışı* olan toplumsal düzenlemelere gerek olmadığını iddia ederek salt *sosyal işbirliği* yapabilenlerin sorun ve ihtiyaçlarına odaklanmıştır. Rawls *olağan dışı olan kimselerin sorunlarını kabul etmekle birlikte bu sorunların başka bir aşamada temel problemler çözüldükten sonra çözülmesi gereken meseleler* olduğunu (öteki milletler, engelliler ve öteki türler kast ediliyor) ifade eder. Ancak bu söylemi bu gruptakilerin sorunlarının adalette sürekli olarak ertelenmesi problemini doğurur ve bu şekilde bir *kaba güç eşitliği* fikri Yapabilirlikler Yaklaşımında benimsenemez. Rawls orjinal duruma *hayırsever* olan motivasyonları dahil etmemektedir.⁴⁹² Bu konudaki düşüncelerini şu şekilde dile getirir:

Vatandaşlar arasındaki karşılıklı saygıya dayanan *toplumsal işbirliği* her şeye rağmen sürdürülebilir. Fikirleri oturtmak adına, demokratik düşünce geleneğindeki *özgürlük ve eşitlik talepleri* arasındaki çatışma ele alınmalıdır. Temel kurumlar özgürlük ve eşitliğe uygun olacak şekilde düzenlenmelidir.⁴⁹³

⁴⁹¹ Nussbaum, *Frontiers of Justice*, ss. 81-88.

⁴⁹² Nussbaum, *Frontiers of Justice*, s. 109, 158.

⁴⁹³ Rawls, *Hakkaniyet Olarak Adalet*, s. 22.

Dolayısıyla burada zorunlu bir eşitlik anlayışının ve insan hayatındaki farklılıkların kabul edilmediği fark edilir. Ancak Nussbaum insanlar arasında birtakım farklılıkların olduğunu ve bu durumun da oldukça doğal olduğunu belirtmekteydi.

Rawls öteki toplum sözleşmesi teorilerisyonleri gibi sosyal işbirliği ve karşılıklı avantaj fikirlerini benimsemektedir. Anlaşmanın özgür ve eşit bireyler arasında olabileceğini belirtmektedir. Bunu da *cehalet peçesi* şeklinde tanımladığı ilkesi ile anlatır. Buna göre toplumsal mevkisi, ırkları, etnik grup veya kimlikleri, hatta cinsiyetleri ve güç ile zeka gibi doğuştan gelen yapabilirlikleri ne olursa olsun her insan nereden geldiğini bilemeyecek ve gözüne bir cehalet peçesi örtülecektir. Eşitlik ancak bu şekilde sağlanabilecektir. Fakat doğuştan gelen ayrıcalık fikrine ve kayırmacılığa karşı çıkar.⁴⁹⁴ Ancak eşit, özgür ve bağımsız olmayan kişiler işbirliği yapamayacak mıdır sorusu burada bir muamma olarak ortaya çıkar. Öyle ki kendisi *kölelerin kişi olarak bile tanınmadığını* itiraf eder.⁴⁹⁵ Burada köleliği doğal karşıladığı kast edilmese de insanlar arasındaki farklılıkları kapatmaya çalıştığı fark edilmektedir. Oysa farklılıklar veya engeller doğal sayılabilecek durumlardır.

Rawls cehalet peçesi tanımıyla aslında insanlar arasında eşitlik ve adaletin sağlanabileceğine inanmakta ve sözleşme yapılırken şartların eşitlenmiş olacağını düşünmektedir. Ancak burada yapabilirlikler ve duygu farklılıkları ortadan kaldırılmamaktadır.⁴⁹⁶ Dolayısıyla Rawls dezavantajlıların veya farklılıkların farkındadır ancak bu meseleler adalet teorisinde ikinci planda yer almaktadır. Rawls farklılıkları eşitlemeye çalışmaktadır ancak her insan veya bütün canlılar eşit değildir. Farklı veya özgün olmak bir eksiklik veya yetersizlik değildir.

⁴⁹⁴ Rawls, *Hakkaniyet Olarak Adalet*, s. 38.

⁴⁹⁵ Rawls, *Hakkaniyet Olarak Adalet*, s. 48.

⁴⁹⁶ Başdemir, “John Rawls’ın Adalet Kuramının Negatif Değeri”, ss. 122-123.

Rawls *fark ilkesi* ile tıpkı Nussbaum gibi toplumdaki en dezavantajlı durumdaki üyelere en çok yararın sağlanması gerektiği konusunda hemfikirdir. Yine de aralarındaki fark Rawls'ın, eşit ve özgür insanların sorunlarını merkezine alırken, Nussbaum'un herkes için aynı eşitliği istemekten ziyade toplumdaki farklılıkların fark edilmesini ve eşitlikten ziyade adaletin temel alınması gerektiğini ifade etmesidir. Ayrıca Nussbaum'un yaklaşımında dezavantajlılar adaletin birincil öznelidirler. Diğer yandan Rawls aynı miktarda yapabilirliğe sahip olanların kabaca eşit fırsatlara sahip olmaları gerektiği şartını ararken, Nussbaum farklı yapabilirliklere sahip kişilerin ve öteki türlerin de haklarını gündemine alır.⁴⁹⁷ Buradan hareketle Rawls'ın en dezavantajlı durumdakiler ile ifade ettiği gruplar sosyo-ekonomik alanda en kötü şartlara sahip olan kimselerdir. Rawls eşitlik ararken daha çok sosyo-ekonomik koşullara bakar ancak Nussbaum siyaset de dahil her alanda yaşanacak olası sorunları gündemine almaktadır. Ayrıca Rawls kimlerin dezavantajlı olduğunu net bir şekilde belirtmemektedir. Nussbaum ise toplumdaki farklılıkları doğal olarak karşılar.

Rawls adaletin iki temel probleminden birisi olan eşit ve özgür yurttaşlar arasındaki birliğin hakkaniyetli olan ilkelerinin nasıl düzenleneceği hususundaki uzlaşmazlığı ele alırken, bu soruna bir yanıt olarak iki adalet ilkesi önerir:

- a. Herkesin tamamıyla yeterli eşit temel haklar ve özgürlükler düzenine sahip olmak konusunda eşit hakkı bulunmaktadır ve bu düzen herkes için aynıdır; bu düzende, eşit siyasal özgürlüklerin ama sadece bu özgürlüklerin, değerleri eşit olarak sağlanır.
- b. İkincisi ise toplumsal ve ekonomik eşitsizliklerdir ve bu eşitsizlikler şu iki şartı karşılamalıdır: Birincisi, eşitsizlikler herkese adil bir fırsat eşitliği altında açık olan konumlara ve makamlara bağlanmalıdır ve ikincisi, bu eşitsizlikler toplumun en dezavantajlı üyelerinin en çok yararına olacak şekilde olmalıdır.⁴⁹⁸

Görüldüğü üzere eşitlik ve özgürlük ile sosyo-ekonomik eşitsizlikleri adaletin iki ilkesi olarak ele alır. En dezavantajlıların haklarını ise toplumsal ve ekonomik eşitsizlikler ilkesiyle açıklar. Nussbaum da adaletin ilk ilkesi olarak toplumdaki dezavantajlıların

⁴⁹⁷ Rawls, *Hakkaniyet Olarak Adalet*, s. 71, 76.

⁴⁹⁸ Rawls, *Siyasal Liberalizm*, s. 51.

sorunlarını merkezine alır ama dezavantajlılarla hangi grupları kast ettiğini açıkça belirtir ve problemlerin salt toplumsal ya da ekonomi sahasında değil siyasi ve diğer alanlarda da çözülmesi gerektiğini bildirmektedir. Özellikle engelliler, öteki milletler ve öteki türlerin sorunlarının acil ve çözüme ulaşmamış olduğunu net bir şekilde belirtir.

Rawls birincil iyiler veya temel hak ve özgürlüklerin yanı sıra fırsatlar, otorite yetkisi, gelir, refah ve hatta bireyin kendi değerini bilme duygusunu da bu değerler arasına katar.⁴⁹⁹ Ancak Sen, birincil iyilerin yanlış bir ölçüm olduğunu iddia eder. Bunun nedeni karşılıklı avantajın birey ve değerler arasındaki ilişkiye bağlanmasıdır. Bu sebeple ölçüt birincil iyiler değil pek çok niteliksel ve niceliksel ölçüte dayanan yapabilirliklerdir.⁵⁰⁰

Yapabilirlikler Yaklaşımı için önemli olan bu iyiler veya yapabilirliklerin gerçekleştirilebilmesidir. Bu yüzden Yapabilirlikler Yaklaşımı, birincil iyilerin veya maddi kazanımların eşitlenmesi fikri yerine, her insan için temel yapabilirlikler seviyesinin eşitlenmesi gerektiğine dikkat çeker. Bununla birlikte liste esnek ve açık uçludur. Ancak Rawls'ın birincil iyileri sınırlı bir listedir.⁵⁰¹

Son olarak adaletin üç sınırı anlamında da farklılıklar vardır. Buna göre engelliler, öteki milletler ve öteki türler, Toplum Sözleşmesi Teorisine göre adaletin birincil öznesi değildir. Hatta pek çok teorisyene göre öteki türler adaletin öznesi bile değildir. Rawls, engelliler ve öteki türler gibi grupların sorunlarını her ne kadar dezavantajlı olsalar da ikinci plana alır, kimlerin dezavantajlı olduğunu net bir şekilde belirtmez ve bu konudaki düşüncelerini de şu şekilde ifade eder:

Öncelikle, toplumun normal işbirliği yapan üyeleri olamayacak kadar ciddi engele sahip kişilerle ilgili, nispeten uç meseleleri bir kenara bırakacağım. Bunun yerine benim normal

⁴⁹⁹ John Rawls, *Bir Adalet Teorisi*, çev.: Vedat Ahsen Coşar, Phoenix Yayınları, Ankara, 2020, ss. 120-121.

⁵⁰⁰ Rawls, *Hakkaniyet Olarak Adalet*, s. 226.

⁵⁰¹ Çelik, “Adalet Ölçütü Olarak İki Önemli Yaklaşım: Birincil Değerler ve Kabiliyetler”, ss. 87-90.

aralık dediğim işbirliği yapan kişilerin ihtiyaçlarındaki farklılara ait aralığa giren sadece iki tür meseleyi ele alacağım. Birincisi doğuştan gelen yapabilirliklerdeki farklılarla ilgilidir. İkinci adalet ilkesi prosedürel adalet anlayışıdır.⁵⁰²

“Öncelikle” ifadesinden anlaşıldığı üzere bu kişilerin ve öteki türlerin sorunlarını ikinci plana alıp erteler. Ancak bu bireyleri ve problemlerini önemsiz görmez. Zira cehalet peçesi ile insanlar arasındaki farkı örtmeye çalışır. Fakat bu sorunların örtülmesinden ziyade daha çok gün yüzüne çıkarılması gerekir.

Diğer taraftan Rawls hayvanların adalet teorisinin kapsamı dışında olduğunu ve toplumsal sözleşme teorilerinin bu türleri içerecek biçimde genişletilemeyeceğini iddia eder.⁵⁰³ Bu konudaki fikirlerini şu şekilde ifade eder:

Hayvanlara karşı acımasız olmak kesinlikle yanlıştır ve bütün bir türün yok edilmesi büyük bir kötülük olabilir. Zevk ve acı duygularına ve hayvanların sahip oldukları yaşam biçimlerine yönelik yapabilirlikleri, onların durumunda açıkça şefkat ve insanlık görevlerini dayatır. Bu kabul edilen inançları açıklamaya çalışmayacağım. Bunlar adalet teorisinin kapsamı dışındadır ve sözleşme doktrinini doğal bir şekilde içerecek şekilde genişletmek mümkün görünmemektedir.⁵⁰⁴

Buna göre hayvan hakları açısından düşünülecek olursa bu tutumun gerek ahlaki gerek dini ve siyasi açıdan sorunlu olduğu açıktır. Dünya salt insanın değil öteki türlerin de evidir ve sığınılan mekanın yani çevrenin korunması gerektiği gibi bu çevreye sığınan ve yaşam için ayrı değerlere sahip olan her türü de korumak gereklidir. Rawls öncelikli olarak sosyal işbirliği yapan ve sözleşmeye katılabilenlerin sorunlarına çözüm getirmeyi ister. Eğer bu başarılıabilirse öteki problemlere doğru ilerlemeyi düşünmektedir. Engelli veya hayvan haklarını sonraya veya başka bir tartışmaya bırakır. Önceliği normal

⁵⁰² Rawls, *Hakkaniyet Olarak Adalet*, s. 228.

⁵⁰³ Nussbaum, “Beyond Compassion and Humanity Justice for Nonhuman Animals”, *Animal Rights Current Debates and New Directions*, ss. 298-299.

⁵⁰⁴ John Rawls, *A Theory of Justice*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1999, Revised Edition, s. 448.

durumları çözebilmektir. Nussbaum ise Rawls'ın bıraktığı yerden başka bir amaca doğru problemi aşmayı hedefler.

Diğer taraftan Rawls, başlarda normal aralığın dışındaki grupları ertelese de teorisinin güncel hali olan en son eserinde, bu gibi sorunları ertelemek yerine bu sorunları baştan kabul edip bu grupları da kapsayacak biçimde genişletmek gerektiğini iddia eder. Her ne kadar Yapabilirlikler Yaklaşımı ile Hakkaniyet Olarak Adalet Teorisi arasında farklılıklar olsa da Nussbaum yine de Rawls'ın *Siyasi Liberal Adalet Teorisi* ile *Yapabilirlikler Yaklaşımı* arasındaki tamamlayıcılığa vurgu yapmıştır.⁵⁰⁵

Bu iki teori dışında burada *Yapabilirlikler Olarak Adalet Yaklaşımı* da hayvan hakları açısından bahsedilmelidir. Ancak bu yaklaşım önceki başlıklarda öteki kuram ve teorilerle karşılıklı olarak kritik edilmiştir. Bir sonraki başlıkta hayvan adaleti ve hayvan hakları, Yapabilirlikler Yaklaşımı çerçevesinde irdeleneceği için ayrı bir başlıkta yaklaşım yeniden değerlendirilmeyecektir. Ayrıca burada hayvan hakları meselesine giriş yapmadan evvel Nussbaum'un adalet teorisini daha detaylı irdeleyebilmek için liberal adalet teorisine yer vermek yerinde olacaktır.

2.2.4. Liberal Devlette Adalet

Modern bir siyasi ideoloji olarak liberalizmin tek bir tanımını yapmak ve tek bir sınıfa mal etmek mümkün değildir. Liberalizm her ne kadar birbiri ile bağlantılı olan görüşleri içerse de genel itibarıyla klasik liberalizm, sosyal liberalizm, liberal teori gibi kendi içinde çatışan görüşlere sahiptir. Yine bu görüşler de kendi içinde ayrılırlar. Klasik liberalizme bakıldığında bir yanda Bentham ve Mill'in yer aldığı faydacılık diğer yanda Hume ve Smith'in olduğu ahlaki duygu teorisi yer almaktadır. Nussbaum bu anlayışlar arasında sosyal liberal olarak tanımlanır. Ancak tezin ilk bölümünde de ifade edildiği

⁵⁰⁵ Çelik, “Adalet Ölçütü Olarak İki Önemli Yaklaşım: Birincil Değerler ve Kabiliyetler”, ss. 91-92.

üzere yaklaşımında Hume ve Locke gibi düşünürlerden de etkilenmeler vardır. Bilhassa Hume ve Smith'den aldığı duygudaşlık ilkesi dezavantajlıların haklarını korumak için yaklaşımında oldukça önemlidir. Ancak burada faydacılığı tamamıyla benimsediği söylenemez.

Öncelikle klasik liberalizm “insanların sahip olduğu hak ve özgürlüklerin negatif nitelikte olduğunu” iddia etmektedir. Buna göre birey herhangi bir otorite veya müdahaleye maruz kalmadan özgürlüğünü sürdürecektir.⁵⁰⁶ Klasik liberalizm sosyal gruplara karşı bireyi öncelemekte yani bireyciliği ön plana çıkarmaktadır. Bu anlayışa göre bireyler ayrı ve biricik şahsiyetlerdir. Klasik liberalizmin amacı, her bir bireyin kendi yapabilirliği ölçütünde yapabileceğinin en iyisini yapıp, kendisinin tanımlayabileceği bir iyinin peşinde ilerleyebilmesidir. Nussbaum da her ne kadar sosyal liberal olarak adlandırılrsa da kendisi en azından bu konuda klasik liberallerden tamamen bağımsız değildir. Öyle ki dezavantajlıların haklarını savunurken ötekinin haklarına ve yapabilirliklerine dokunmaktadır. Ayrıca bu anlayışa göre bireyler rasyonel varlıklar olarak tanımlanmışlardır. Buna göre birey salt kendi aklıyla amaçlarını belirleyip bu amaçların peşinden gider. Bu anlayışta *hukuk önünde eşitlik ilkesi* öne çıkmaktadır. Aynı zamanda çıkar gruplarına karşı fayda gözetilmesinin karşısındadır. Klasik liberaller, sınırlı ve sorumlu bir devlet anlayışı ile öne çıkmaktadırlar. Adalet ise piyasa ekonomisi içerisinde kendiliğinden gerçekleşecektir. Klasik liberalizme göre bireyler, eşit yapabilirliklere sahip olmadıkları için *sosyal eşitlik* ya da *gelir eşitliği* erişilemez olan ideallerdir. Bu kavramlar yerine her bireye kendilerinin eşit olmayan yapabilirliklerini gerçekleştirmelerine imkan veren *eşit oyun alanı* düşüncesini savunmuşlardır. Klasik liberalizmin kökenini Locke'da bulmak mümkündür. Locke'un tabiri ile devlet bir gece

⁵⁰⁶ Loren E. Lomasky, “İki Liberalizm Anlayışı”, *Liberal Düşünce*, Cilt: 12, No: 45, Kış-Bahar 2007, 27-58, s. 27.

bekçisidir yani sonuç itibariyle sınırlı ve minimal bir devlet anlayışı ön plandadır. Sosyal adaletin eninde sonunda çıkar gruplarına hizmet edeceği düşüncesi hakimdir.⁵⁰⁷

Locke hayvan hakları konusunda “hayvanları insanlara ait olan mal varlığı değerlerinden biri olarak görerek hayvanlara haksız muameleler edilmemesi gerektiğini”⁵⁰⁸ belirtmiştir. Bu minvalde çıkarı merkezine alan insan merkezli düşünce sistemine karşı çıkması önemlidir.

20.yy.’da ortaya çıkan ve yeni liberalizm veya refah devletçi olarak da anılan sosyal liberalizm ise bireysel özgürlükle özel mülkiyete dayanan serbest piyasa modeline olan karşıtlığıyla bilinir. Bu karşı çıkışın sebeplerinden ilki özel mülkiyete ve rekabete dayalı serbest piyasa ekonomisinin istikrarsız olabilmesidir ve bir diğeri ise sosyal devlet teorisinin *diğer tüm hakların koruyucusu* olmasıdır. Bu sebeple sosyal liberaller devlete iktisadi anlamda daha çok sorumluluk yüklemişler ve pozitif özgürlüğü desteklemişlerdir. Sosyal liberalizmin önemli temsilcilerinden olan Rawls gelir eşitliğini savunmuştur. Onun literatüründeki fark prensibi ise toplum sözleşmesi geleneğindeki karşılıklılık ilkesine dayanır ve bu ilkenin toplum olarak tanınması gerektiğini ifade eder.⁵⁰⁹

⁵⁰⁷ Murat Kurudereli, “Adalet Kavramı Üzerinden Liberal, Sosyalist, Muhafazakar Görüşlerin Bakış Açısı”, s.1-2,

https://www.academia.edu/33370302/Ad%C3%A2let_kavram%C4%B1_%C3%BCzerinden_Liberal_Sosyalist_Muhafazak%C3%A2r_g%C3%B6r%C3%BCn%C5%9Flerin_bak%C4%B1%C5%9F_a%C3%A7%C4%B1s%C4%B1 10.11.2023 tarihinde erişildi.

⁵⁰⁸ Ece Önder, “Hayvan Hakları Üzerine Bir İnceleme: Acı Çekiyorum Öyleyse Ben De Varım!”, 2022: <https://legal.com.tr/blog/genel/hayvan-haklari-uzerine-bir-inceleme-aci-cekiorum-oyleyse-ben-de-varim/#:~:text=Bu%20durum%20insan%C4%B1n%20hayvanlar%20%C3%BCzerinde,yere%20israf%20edilmemesi%20gerekti%C4%9Fini%20belirtmi%C5%9Ftir.> 26.07.2024 tarihinde erişildi.

⁵⁰⁹ Gerald Gaus, Shane D. Courtland ve David Schmitz, “Liberalizm”, çev.: Fatih Köktemir, *Kualia Analitik Felsefe Dergisi*, 5 Nisan 2020, ss. 12-13.

Nussbaum'a gelinecek olursa kendisinin modern liberalizm veya yeni sol liberalizm olarak da adlandırılan kanatta yer alan sosyal liberalizm anlayışını savunduğunu söylemek mümkündür. Eserleri incelendiğinde sosyal adalet, modern liberal demokrasi ve liberalizm gibi konuları kaleme aldığı fark edilir.⁵¹⁰ Modern liberalizm savunucuları refah devleti ve dezavantajlı grupların desteklenmesi anlayışını benimsemektedir. Ayrıca klasik liberallerden farklı olarak bireysel hakların yanı sıra sosyal hakların da gözetilmesi gerektiğini savunurlar.⁵¹¹ Nussbaum da dezavantajlı grupların haklarını savunur. Ancak tezin ilk bölümünde de ifade edildiği üzere her ne kadar Rawls ile aynı gelenekte yer alsada Rawls'tan farklı olarak karşılıklılık ilkesine karşı çıkmaktadır öyle ki bu ilke karşılıklı yarara dayanmakta ve yalnızca sözleşmeye katılabilen bireylerin haklarını korumaya almaktadır. Fakat bu korumadan sözleşmeye katılamayan ve haklarını savunamayan öteki türler yararlanamayacaktır. Dolayısıyla toplumsal sözleşme teorileri adaletten pay almada fiziksel ve zihinsel yeterliliği baz almaktadır. Nussbaum'a göre hayvanlar da kendi iyilikleri ve yaşamları için gerek fiziksel gerek zihinsel bir çaba göstermektedirler.⁵¹²

Nussbaum'a göre ideal bir liberal hayat veya ideal bir siyasi liberalizm "eşit saygı" ilkesinin hayata geçirilmesiyle mümkündür. Böyle bir liberal görüş hem diktatörce bir dayatmadan hem de yanlış türden onaylardan sakınmalıdır. Aksi halde bazı gruplar *ikinci sınıf vatandaş* olarak görülebilir.⁵¹³ Ancak duyarlı olan canlılar da aktif vatandaşlardır. Nussbaum'a göre "tüm siyasi ilkeler, zaman içinde istikrarlarını sağlamak için duygusal

⁵¹⁰ Ömer Taşgetiren, "Liberal Otonomi" ve "Gelenek" Arasında Modern Üniversite Eğitimi", *İnsan ve Toplum*, 4(8), 2014, s. 198.

⁵¹¹ Aybike Can, "Liberalizme Kültürel Farkındalık Açısından Eleştirel Bir Bakış", *Journal of Awareness*, Cilt: 5 Sayı: 2, 2020, s. 136, 140.

⁵¹² Nussbaum, *Justice for Animals*, ss. 66-67.

⁵¹³ Nussbaum, *Political Emotions*, s. 6.

desteğe ihtiyaç duyar ve tüm düzgün toplumlar, uygun sempati ve sevgi duygularını geliştirerek bölünme ve hiyerarşiye karşı korunmaya ihtiyaç duyar.”⁵¹⁴ Nussbaum’un görüşüne göre duygular sadece dürtüler anlamına gelmemektedir ayrıca değerlendirici bir içeriğe sahip değerlendirmeleri de içermektedir. Bu sebeple politikaların duygudaşlığa dayalı ilkelere de ihtiyacı vardır.⁵¹⁵ Nussbaum bu türden ilkelerin etkili olabilmesi için bazı şartlar olduğunu ise şu şekilde ifade eder:

Bu ilkelerin etkili olabilmesi için devletin de bu ideallere sevgi ve bağlılığı teşvik etmesi gerekir. Bu bağlılık liberal özgürlükle uyumlu kalacaksa, ifade ve örgütlenme özgürlüklerini savunmak için güçlü bir eleştirel siyasi kültürü teşvik etmek çok önemli olacaktır. Hem ilkelerin kendileri hem de uyandırdıkları duygular sürekli olarak incelenmeli ve eleştirilmeli ve muhalif sesler, anlayışı gerçekten liberal ve vatandaşlara karşı sorumlu tutmada değerli bir rol oynamaktadır.⁵¹⁶

Buna göre ideal bir liberal toplumda adalet ilkeleri eleştirel bilinç ve duygudaşlık ilkelerini hayata geçirebilmelidir. Ayrıca Nussbaum’a göre “muhalefet alanı” da sivil düzen ve istikrarla uyumlu olacak şekilde serbest bırakılmalıdır.⁵¹⁷ Dolayısıyla ifade özgürlüğü, farklılıklara saygı, duygudaşlık ve hoşgörü gibi ilkeler liberal siyaset anlayışında önem arz eder. İdeal bir liberal adalet ise bu ilkeleri hayata geçirmekle mümkündür.

Nussbaum sosyal adaletin sağlanmasında temel ölçüt olarak ekonominin veya fiziksel ve zihinsel yeterliliğin temel alınmasının karşısındadır. Ekonomiyi temel alan ülkelere bakıldığında gelişmişlik düzeyi en üstte olan ülkeler, yapabilirlikler ölçüt alındığında gerilerde kalmaktadır. Dolayısıyla tek başına ekonomi refahın, iyi ve adil bir yaşamın ölçütü olamaz. Ekonomi bir amaç değil ancak araç olabilir. Adaletsizlikleri

⁵¹⁴ Nussbaum, *Political Emotions*, s. 3.

⁵¹⁵ Nussbaum, *Political Emotions*, s. 6.

⁵¹⁶ Nussbaum, *Political Emotions*, s. 7.

⁵¹⁷ Nussbaum, *Political Emotions*, s. 7.

önlemek yerel anlamda değil evrensel düzeyde gerçekleşmelidir.⁵¹⁸ Gerek ekonomi gerek fayda ölçekli yaklaşımlar iyi ve adil bir yaşam için ölçüt olamazlar ve adalet için tek bir ölçüt baz alınamaz.

Sosyal adaletin bir diğer farklı yorumu Kant'a aittir ve Kant'ın sosyal adalet yorumu deontolojiyi öne çıkarmaktadır. Sosyal liberallerin tam deontolojiyi savunurken liberteryenlerin kısmî deontolojiyi savundukları düşünülmektedir. Kant'ın anlayışına göre eylemlerin amacı, ahlaki emirlere uygun davranabilmektir. Kant bu düşüncesini şu şekilde ifade eder:

Ödevden dolayı yapılan bir eylem, ahlâkî değerini, onunla ulaşılabilecek amaçta bulmaz, onu yapmaya karar verdikten maximde bulur; dolayısıyla bu değer, eylemin nesnesinin gerçekleşmesine değil, arzulama yetisinin bütün nesnelere ne olursa olsun, eylemi oluşturan istemenin yalnızca ilkesine bağlıdır... Eylemde bulunurken yöneldiğimiz amaçlar ve istememizin amaçları ve güdülere olarak eylemin etkileri, ona koşulsuz ve ahlâkî bir değer sağlayamaz... Demek ki eylemin ahlâkî değeri, ondan beklenen etkide bulunamaz, dolayısıyla hareket nedenlerinin beklenen etkiden kaynaklanmasını gerektiren eylemin herhangi bir ilkesinde de değildir.⁵¹⁹

Alıntıdan anlaşıldığı üzere ahlaki olan zorunlu olarak emre itaat etmek değil, gönüllü olarak koşullara uyar. Deontoloji; inanç temelli, faydacı liberalizm ise değer temelli yaklaşımı benimser. Kant hayvan hakları söz konusu olduğunda ise “hayvanları zekaya sahip olmadığı için, insanların kullanacağı birer mal olarak kabul edip insanların hayvanlara karşı doğrudan yükümlülüğünün olmadığını”⁵²⁰ iddia eder. Nussbaum bu konuda da her ne kadar aynı gelenekte yer alsada Kant ile hem fikir değildir.

⁵¹⁸ Emine Cengiz ve Ceyhan Akın Cengiz, “Yüksek Ökçeler: Nussbaum’un Yapabilirlikler Yaklaşımı Çerçevesinde Bir İnceleme”, *Türklük Bilim Araştırmaları*, 51. Sayı, Bahar 2022, ss. 27-28.

⁵¹⁹ Akt. Hasan Yücel Başdemir, *Liberalizm Ahlaki Temelleri*, Liberte Yayınları, Ankara, 2009, s. 220.

⁵²⁰ <https://legal.com.tr/blog/genel/hayvan-haklari-uzerine-bir-inceleme-aci-cekiyorum-oyleyse-ben-de-varim/#:~:text=Bu%20durum%20insan%C4%B1n%20hayvanlar%20%C3%BCzerinde,yere%20israf%20edilmemesi%20gerekti%C4%9Fini%20belirtmi%C5%9Ftir.> 26.07.2024 tarihinde erişildi.

Liberal düşüncede liberalizmin ahlakın liberal ilkelere önceliğini zorunlu görmeyen, Friedrich A. von Hayek (1899–1992), Karl Popper (1902–1994) ve İsaiah Berlin (1909-1997) gibi liberallerin savunuculuğunu yaptığı ve *Çoğulcular* olarak nitelendirilen bir yaklaşım da vardır. Bu yaklaşım da geleneksel ve ahlaki süreçlerin düzenini temel ölçüt olarak saymaktadır.⁵²¹ Nussbaum ise ilk bölümde de belirtildiği gibi inanç ve değer veya iyi ve doğru arasındaki bu şekilde bir çatışmayı değil liberalizmin temeline iyi ve doğru, hak ve değer bütünlüğünü yerleştirmektedir. Görüldüğü üzere sosyal adalet söz konusu olduğunda da birbirinden oldukça farklı görüşlerle karşılaşılır.

Nussbaum sosyal liberalizm geleneğindeki Rawls ve Kant gibi düşünürlerden farklı görüşlere sahiptir. Kant'ta olduğu gibi gönüllülük esastır ama yeterli değildir. Devletten haklar konusunda yaptırım bekler. Bu konudaki görüşleri şu şekildedir:

İnsanlar, içinde yaşadıkları ulus ya da devlet onların çabalarına yanıt vermek için çok az şey yapmış ya da hiçbir şey yapmamış olsa bile, genellikle kendi çabalarıyla ya da resmi olmayan grupların çabalarıyla kendilerini yapabilirlik eşğine ulaştırabilirler. Elitler, örneğin herhangi bir kamu hizmetinin olmadığı durumlarda bile genellikle yeterli sağlık hizmeti veya iyi eğitim sağlayabilirler. Fakir bir kadın olan Vasanti bile, dünyanın en iyi kadın STK'larından birinin arka bahçesinde olması şansı sayesinde oldukça iyi durumdaydı. Ancak bu elbette bir ulusu veya devleti adil kılmak için yeterli değildir. Ulus, halkının ihtiyaçlarını göz ardı etti ve seçkinler hedeflerine şans eseri ulaşırken diğerleri acı çekti. Herkesin yeteneklerini güvence altına almak hükümetin görevidir ve benim listem, sanal bir anayasa gibi, hükümetin temel görevlerinin bir listesidir.⁵²²

Dolayısıyla Nussbaum adalet anlayışında devlete sorumluluklar yükler. Öte yandan tezin ilk bölümü hatırlanacak olursa Kant ve Rawls, öteki türleri ahlaki bir fail olarak görmemekte ve rasyonel varlığa vurgu yapmakta idi. Buna göre insanların öteki türlere karşı ahlaksal anlamda yükümlülükleri yoktur ve öteki türler haysiyete sahip değildir. Bu tutum Yapabilirlikler Yaklaşımı açısından kabul edilecek bir anlayış değildir. Öyle ki hayvanlar ve öteki türler de insan yararı için değil insanlar gibi canlı oldukları için saygıyı hak ederler. Adaleti arayamıyor oluşları adaletten pay alamayacakları

⁵²¹ Başdemir, *Liberalizm Ahlaki Temeller*, s. 22.

⁵²² Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 92.

anlamına gelmemelidir. Nussbaum diğer sosyal liberallerden farklı olarak adaletteki gelir eşitliğini değil “yaşamdaki adil fırsat eşitliğini savunur”.⁵²³ Dolayısıyla diğer sosyalistler gibi adaleti temel ihtiyaçlar temelinde yorumlamamaktadır. Her ne kadar görüşlerinden bir kozmopolitanizm çıkarılmasının yanlış olduğunu belirtse de kendisinin vurgulamış olduğu kültürel çeşitlilik ve dünya vatandaşlığı ilkeleri evrensel bir adalet arayışının olduğunu göstermektedir. Önemli olan temel ihtiyaçların giderilmesi değil kendini gerçekleştirebilmektir. Dolayısıyla kendisinin tavrı marxizm veya sosyalizmden de uzaktır. Ancak her ülkede geçerli evrensel bir adaletten söz etmek mümkün müdür sorusu tartışmaya açıktır. Öyle ki her ülkenin sorun ve ihtiyaçları birbirinden farklılık göstermektedir. Ancak evrensel sorunlara daha çok dikkat çekmek çevre sorunları gibi bazı problemlerin önlenmesi açısından önemlidir. Öyle ki çevresel sorunlar her ülkenin ortak sorunudur ve bu konuda her ülke üzerine düşeni yapmakla yükümlü olmalıdır.

Diğer yandan klasik liberaller özgürlüğü otorite veya müdahaleye maruz kalmamak olarak tanımlamışlardı. Nussbaum devlete sorumluluk yüklerden devleti baskı kuran bir unsur olarak değil bireye her anlamda yardımcı bir fail olarak tanımlamıştır. Kendisi Kant gibi ahlaki evrenselciliği savunsa da ahlaki evrenselciliğin yeni bir versiyonunu öne sunar. Bu versiyonda rasyonellik vurgusu yerini duygudaşlığa bırakır. Ancak burada sosyal veya evrensel eşitliğin ne kadar gerçekleştirileceği tartışılabilir. Klasik liberallerin iddia ettiği gibi sosyal eşitlik fikri ulaşılması zor bir ideal olabilir. Nussbaum ise esasen eşitliği bilhassa da gelir eşitliğini ifade etmemektedir. Dolayısıyla kendisini diğer sosyal liberallerle aynı fikirlerde değerlendirmek yanlış olacaktır.

Liberteryenler ise bireycilik ile özgürlüğü daha uç bir noktaya taşıdıkları için klasik liberalizme göre daha özgürlükçü bir toplumu amaç edinmişlerdir. Fakat

⁵²³ Nussbaum, *Frontiers of Justice*, s. 126.

liberteryenlerin, insanlar arasındaki özgürlük ve hak çatışmasını nasıl çözeceği belirsizdir. Ayrıca yine devletin yer almadığı anarşist bir toplumda toplumsal bir düzenin ya da adalet ile güvenliğin nasıl sağlanacağı konusunda yeterli delilleri sunamamışlardır.⁵²⁴ Nussbaum ise ilk bölümde de belirtildiği üzere mülkiyet hakkından ziyade yaşam hakkını öne çıkarmaktadır.

Diğer taraftan her ne kadar pek çok farklılık görülse de liberalizmden söz edildiğinde genel itibari ile neredeyse her liberal düşünce her türlü otoriteye karşı düşünce ve ifade özgürlüğünü, bireysel hakları, hoşgörüyü, çoğulculuğu ve bireysel farklılıklarla farklılıklara saygıyı ön plana çıkarır. Bireycilik ve özgürlük liberalizmin iki önemli ilkesidir. Bilhassa da bireycilik liberalizmle özdeşleşmiştir ve insan yaşamına ve onun mahremiyetine saygıyı, kendini gerçekleştirme ve özerkliği içermektedir. Locke, Mill, Alexandre von Hayek (1899-1992) ve Isaiah Berlin (1909-1997) gibi düşünürlerce desteklenen liberalizm her insanın aklını kullanarak kendine en çok fayda verecek olan tercihleri yapabileceğini savunur. Bu durumda tek bir doğruya karşı uzlaşımın altı çizilir. Liberalizm adaleti, bir hak ve ahlaki değer şeklinde konumlandırır. Liberal bir devlette adaletin sağlanması ise farklılıkların kendilerini özgür bir şekilde ifade edebilecekleri siyasallığı sağlamakla mümkün görünmektedir. Dolayısıyla liberal adalette ahlak ile adalet arasında sıkı bir ilişki kurulmaktadır. Ahlakla adalet arasındaki ilişkiye Bentham ve Hume gibi düşünürler dikkat çekmiştir. Bentham ahlakın faydacı yönüne daha çok dikkat çekerken, Hume adaleti duygudaşlık çerçevesinde temellendirir.⁵²⁵

⁵²⁴ Atilla Yayla ve Ahmet Taner, “Liberteryen Teoride Özgürlüğün ve Siyasetin Sınırları”, *Liberal Düşünce Dergisi*, Sayı: 91-92, Yaz-Güz 2018, 7-51, ss. 10-11.

⁵²⁵ Sıla Sabancılar Eren ve Yücel Özden, “Liberal Devlette Adalet Anlayışı: Usuli Adalet Mi, Sosyal Adalet Mi?”, *Fourth International Philosophy Congress*, Ekim 2016, Bursa, 457-465, ss. 457-460.

Bir sosyal liberal olan Nussbaum da tezin ilk bölümünde de ifade edildiği üzere Hume gibi ahlak ile adalet arasındaki bağı önemini vurgulayarak adaletin sağlanmasında duygudaşlık bilincinin önemine vurgu yapar. Ayrıca Hume hayvanlar konusunda ise hayvanların deneyimden yola çıkarak acıdan korkup kaçındığını ve bu sebeple duyulara sahip olduğunu ve herhangi bir olay karşısında çıkarım yapabildiğini ifade eder.⁵²⁶ Nussbaum ayrıca diğer liberal düşünürler gibi çoğulculuğa, düşünce ve ifade özgürlüğüne, hoşgörüye, kendini gerçekleştirme ve farklılıklara saygının önemine dikkat çekmektedir. Buna göre her birey insan olduğu için ayırt edilmeksizin özeldir ve hakları korunmalıdır. Nussbaum diğer liberallerden farklı olarak öteki türlerin de salt canlı olduğu için ve bizzat kendileri için haklarının korunması gerektiğini ifade etmektedir. Ancak kendisinin çizgisi Benthamcı faydacılıktan uzaktır.

Bir diğer liberal düşünür olan Hayek liberalizmin temelini ifade ve girişim özgürlüğünü yerleştirir. Buna göre serbest piyasa ekonomisi korunmadığında özgürlükler de ihlal edilmiş olacak ve devletin her tür müdahalesi bireysel özgürlüğü engelleyecektir. Hayekçi liberal anlayışa göre devletin görevi farklılıkların kanunlarla çatışmaya dönmesini engellemek ve dolayısıyla çoğulcuğun korunmasını sağlamaktır. Rawlsçı sosyal adalet anlayışının tam karşısında yer alan Hayekçi düşünceye göre sosyal adalet bireysel özgürlükleri ihlal edecek ve liberalizmi yıkarak totaliterliği öne çıkaracaktır.⁵²⁷

Hayekçi düşünce iyi ve adil bir yaşamın ilk ölçütünü ekonomik kalkınmada ararken Nussbaum Yapabilirlikler Yaklaşımını *bireysel tercih tatmini* ve *geliri* iyi ve adil bir yaşamın ölçütü olarak belirleyen öteki kuramlara karşı bir alternatif olarak geliştirir.

⁵²⁶ David Hume, *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine*, çev.: Selmin Evrim, Fol Yayınları, Ankara, 2019, ss. 159-160.

⁵²⁷ Sevda Köse ve Bengü Doğangün Yasa, “Sosyal Adaletin İki Liberal Yüzü: John Rawls & Friedrich Hayek”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 9 Sayı: 43, 2016, 812-818, ss. 816-817.

Öyle ki dezavantajlı durumda olan öteki milletler ve öteki türler, ölçüt olarak haz ve ekonomi temel alındığında adaletsizliklerle karşılaşacaklardır. Gerek Nussbaum gerek Sen bu tarz bir faydacı ve liberteryen düşünceye karşı bireylerin farklılığını ve kültürel çeşitliliği savunurlar.⁵²⁸

Nussbaum çoğulculuğun sağlanması konusunda her ne kadar Hayek ile hem fikir olsa da onun ekonomik sübjektivizmine ve liberteryen anlayışına karşı sosyal liberalizmi ön plana çıkarmaktadır. Kendisi okunduğunda bir kozmopolitan olarak düşünülebilir ancak Nussbaum'un, "Görüşlerimin bir kozmopolitanizm şekli olarak tanımlanması yanlıştır. 10 ilkeyi kozmopolit olmayanlar da kabul eder"⁵²⁹ şeklindeki sözleri onun özgün bir yaklaşım ve anlayışa sahip olduğunu göstermektedir. Burada önemli olan azınlıkların haklarının korunabilmesidir. Ötekinin orada olduğunu bilmek ve sorunlarına duyarlı olmak çoğulculuk/kültürel çeşitliliği sağlayacaktır.

Negatif hak ve özgürlükleri öne çıkaran liberteryen düşünürler, kişiyi salt ekonomik sahada aktif olan bir özne şeklinde tasavvur ederler. Bu nedenle bireysel hak ve özgürlükler ile özerkliğin muhafaza edilmesi için oldukça sınırlı olan bir devlet anlayışını benimserler. Buna göre devlet, bireysel özgürlüğe zarar verecek olan bir kurum olarak ortaya çıkar. Fakat birey salt ekonomik alanda hak ve özgürlüklere sahip değildir, bunlarla birlikte bireyler sosyo-kültürel ve siyasi sahada da özgürlüklere sahiptir ve bu alanlardaki adaletsizlikler de giderilmelidir. Komüniteryen liberaller ise bireyselliğe karşı, toplumu birey karşısında öncelemektedirler.⁵³⁰ Yine Nussbaum gibi sosyal

⁵²⁸ Uğur Altuntaş, "Çağdaş Siyaset Teorisinde Adalet Tartışmaları: Adalet ve Farklılık İlişkisi", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul, 2018, ss. 112-115.

⁵²⁹ Nussbaum, *Yapabilirlikler Yaratmak*, s. 110.

⁵³⁰ Mehmet Kocaoğlu ve Uğur Altundal, "Siyasal Liberalizmde Birey İmgesi: Eleştirel Bir Bakış", *Birey ve Toplum*, Cilt: 7, Sayı: 13, Bahar 2017, ss. 60-61, 66.

liberaller de pek çok konuda özellikle de dezavantajlılar konusunda devlete sorumluluklar yüklemekte ve pozitif özgürlükleri öne çıkarmaktadırlar. Ayrıca Nussbaumcu perspektife göre ekonomik, siyasi ve sosyo-kültürel sorunların yanı sıra çevresel sorunlar da gündemde tutulmalıdır. Sen'in kültürel çeşitliliğin korunmasına yönelik görüşleri ise dikkate değerdir:

Modern dünyada farklı kültürler arası çeşitliliği tanımak son derece önemlidir, zira sürekli *Batı medeniyeti*, *Asya Değerleri*, *Afrika Kültürü* vesaire gibi fazlasıyla basitleştirilmiş genelleştirmelere maruz kalmaktayız. Bu temelsiz tarih ve medeniyet okumaları sadece entellektüel bakımdan sığ, yüzeysel değil aynı zamanda yaşadığımız dünyanın bölücülüğüne ve ayrıştırıcılığına da katkıda bulunmaktadır. [...] Sadece uluslar ve kültürler arası çeşitliliğin kabulü gerekmiyor aynı zamanda her ulusun ve kültürün kendi içinde de çeşitliliğin olduğu kabul edilmelidir.⁵³¹

Görüldüğü üzere Sen de Nussbaum gibi azınlıkların problemlerine ve farklı yaşam biçimlerine vurgu yapmaktadır. Rawls'ın birincil iyilere odaklı eşitlikçi adalet anlayışı ise bireyin iyi yaşamını gösterme konusunda yetersizdir. Sözü edilen birincil iyiler bireylere eşit bir şekilde dağıtılmış da olsa, her birey farklı yapabilirliklere sahip olduğu için farklı sonuçlar ortaya çıkacaktır. Yani aynı birincil iyilerin sahipliği eşitliği doğurmayacaktır. Burada odak alınması gereken yapabilirliklerdir. Öyle ki yapabilirliklere odaklanmak aynı zamanda bireyin kişisel özelliklerine (engellilik, mültecilik, hastalık ve yaşlılık gibi) ve onun farklı yaşam biçimlerini elde edebilme yapabilirliklerine de bakılması anlamına gelmektedir. Bu sebeple gerek Sen gerek Nussbaum'un anlayışına göre liberal adalette odak alınması gereken ölçüt birincil iyilerin eşit dağılımı değil yapabilirliklerdeki eşitsizliklerin önlenmesidir. Sonuç olarak Aydınlanma Dönemi ile birlikte önem kazanan pozitivist ve yararçı anlayışların veya çıkarıcı ve ekonomik insan (*homo economicus*) tanımının aksine Yapabilirlikler

⁵³¹ Amartya Sen, "Evrensel Doğrular: İnsan Hakları ve Batılılaştırma Yanılgısı", çev.: Özlem Çağlar Yılmaz, *Liberal Düşünce*, Cilt: 14, Sayı: 55, Yaz 2009, 149-153, ss. 152-153.

Yaklaşımında *kimlik sahibi birey olarak karar birimi olan insan* tanımı tercih edilmekte ve sorunlara daha geniş bir perspektiften bakılmaktadır.⁵³²

Dolayısıyla Yapabilirlikler Yaklaşımında liberteryen, faydacı ve gelir ölçekli liberal adalet teorilerine karşı çağdaş sorunlar karşısında farklı değerler ve yapabilirliklere vurgu yapılır. Problemler salt gelir düzeyindeki yetersizliklerden değil ayrıca yapabilirliklerdeki yetersizliklerden de kaynaklanmaktadır. Sen bu soruna tezin ilk bölümünde de ifade edildiği üzere *yapabilirlik yoksunluğu* demektedir. Her ne kadar ortak soru ve sorunlara odaklanılsa da liberalizm kendi içinde faydacı liberalizm, liberteryen anlayış ve sosyal liberalizm gibi farklı anlayışlara sahiptir. Nussbaum her ne kadar sosyal liberal olarak adlandırılırsa ve kendisi görüşlerinin bir kozmopolitanizm şekli olarak okunmasının yanlış olduğunu ifade etse de daha çok küresel problemlere dikkat çekmiştir. Kendisinin dünya vatandaşlığı ile pek çok liberal düşünürün benimsediği çoğulculuk ilkesini benimsemesi ve çevre sorunlarına dikkat çekmesi kozmopolit bir anlayışa sahip olduğunun düşünülmesine neden olmuştur. Burada Nussbaum'un asıl kast ettiği ise bir ideoloji olarak kozmopolitanizmin veya başka ideolojilerin desteklenmesi değil asıl odak alınması gereken hususun sözünü ettiği 10 temel ilkenin her ülke tarafından benimsenmesi gerektiğidir. Özgün bir bakış açısına sahip olduğu için kendisini belli bir kalıba sokmak veya kategorik bir sınıflandırma içerisine dahil etmek esasen yanlış olacaktır. Nussbaum'u ön plana çıkardığı yaklaşım çerçevesinde değerlendirmek daha doğru görünmektedir.

Son olarak Yapabilirlikler Yaklaşımının temel iddiası ise iyi ve adil bir yaşamın yapabilirliklerin temel alınması ile mümkün olduğudur. Buna göre mevcut adalet sorunlarına bir çözüm olarak insanlığın ihtiyaç duyduğu yaklaşım her canlının sorununa

⁵³² Serpil Durgun, "Amartya Sen: Adalete Küresel Bir Bakış", *Ethos Dergisi*, 6/1, Ocak 2013, 95-123, s. 99, 103.

odaklanan Yapabilirlikler Yaklaşımıdır. Liberal bir adalet anlayışının geçerlik kazanabilmesi ise hoşgörü, hak ve özgürlükler, demokrasi ve çoğulculuğun hayata geçirilebilmesiyle mümkün görünmektedir. Önemli olan insanlığın yeşermesidir ve insanlığın yeşermesini evrensel olarak istemek saygı ve merhamet duygusunu kaybeden bu dünyayı aydınlığa ulaştırmak için bir umut olabilir.⁵³³ Evrensel sorunlar denildiğinde sadece insanla ilgili veya insandan kaynaklı problemler akla gelmemelidir. İnsanlığın önündeki ciddi, acil ve çözüme ulaşamamış olan güncel problemlerden birisi de çevre kalitesi ve hayvan hakları ile ilgili olan sorunlardır. Bir diğer başlıkta bu sorunlara dikkat çekilecektir.

2.3. Öteki Türlerle Karşı Adalet

Günümüzde dünyanın hemen hemen her yerinde insan egemenliği hüküm sürmektedir. İnsan olmayan canlıların bu tahakkümden kurtulması şu an için mümkün görünmüyor. Gerek kadim dönemde gerek günümüz dünyasında bu vahşet engellenemese de pek çok düşünür ve bilim insanı bu zulmü kınayan yazılar kaleme aldılar. Esasen bireysel olarak da bu konuda insana pek çok görev düşmektedir. Antik Yunan Dönemindeki düşünürlerden Plutarch ve Porphyry, bu zulmü kınayanlar arasındadır. Bu düşünürler, hayvanların bilişsel ve sosyal yaşam yapabilirliklerini anlatan incelemeler yazmışlardır. Bu çalışmalar günümüz dünyasının hayvan etiği ve adaleti için vadesi geçmiş borçları olduğunu göstermektedir.⁵³⁴

İnsanlık eğer biyoçeşitlilik ve tür kaybı için önlemler almazsa daha büyük felaketlerle karşılaşabilir. Bilim insanları günümüzdeki insana bağlı bu kayıpların doğal

⁵³³ Hatice Nur Erkızan, “Nussbaum'da Cinsiyet ve Sosyal Adalet Üzerine”, *HfSA23*, İstanbul, 2012, 165-168, s. 168.

⁵³⁴ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. xi.

yok oluş oranından bin ila on bin kat daha yüksek olduğu konusunda hemfikir görünmektedir. Dünya üzerinde yaklaşık kaç türün olduğu konusu ise belirsiz görünmektedir. Yeryüzünde kaç türün olduğu bilinmese de gözlemsel ve deneysel olarak bilinen bir gerçek vardır ki o da canlıların acıyı hissettikleri, oldukça zeki oldukları ve sosyal örgütlenme biçimlerine sahip olduklarıdır. Hayvanlar kendileri için bizzat hak talep edemese de insanlar nasıl bir avukata ihtiyaç duyuyorsa hayvanların da bir vekile ihtiyaçları vardır.⁵³⁵

Doğal çevrenin bir parçası olan hayvanların korunması, adaletin temel amaçlarından biridir. Fakat bu canlıların insanlık için mi ya da doğal yaşamın bir parçası olduğu için mi korunması gerektiği tartışmalıdır. İnsan-merkezli düşünce hayvanların insanlar için ve ekonomik çıkarlar adına korunması gerektiğini söylerken, çevreci düşünce hayvanların salt etik değerler adına korunması gerektiğinden yanadır. Öyle ki her geçen gün hayvanlar üzerinde yapılan deneyler artmakta ve bu deneyler sadece bilim adına değil kozmetik için de yapılmaktadır. Pek çok çevreci ve hayvan aktivisti hayvanların sadece kozmetik için acı çekmesine razı gelmediği gibi bu durumu keyfi olarak değerlendirir. Diğer yandan hayvanların çiftliklerde dar bir alana hapsedilmesi, sağlıksız ve hijyenik olmayan ortamlarda yetiştirilmeleri, sirk veya hayvanat bahçelerine esir edilmeleri ve bazen onlara eziyet edilmesi etik olmadığı gibi adil de değildir.⁵³⁶ Bu sebeple her hayvan sadece insanlar için değil sadece canlı olduğu için korunmalı ve maddi-manevi her ihtiyaçları hukuksal olarak gözetilmelidir.

Daha önceki bölümde toplum sözleşmesi teorisinden bahsedilirken bu teori için özellikle “karşılıklık” ilkesinin arandığından söz edilmişti. Yani bu teoriye göre hukuksal haklarda karşılıklı yarar gözetilmeli idi ve bu yararın insanlar hatta akıl sahibi

⁵³⁵ Nussbaum, *Justice for Animals*, ss. xiii-xv.

⁵³⁶ Halil Yılmaz, “Hayvan Haklarına Bakış”, *TBB Dergisi*, Sayı 62, 2006, 212-229, ss. 212-213.

insanlar arasında olabileceği düşüncesi hakimdir denilmişti. Ancak burada yeni bir iddiadan bahsedilebilir ki o da hayvanların da birbirleri ile olan iletişimde dayanışma ve karşılıklılık beklentileri içerisinde olmalarıdır. Bu iddiaya göre hayvanlar doğada tehlikeyi sezdikleri anda kendi türlerine karşı bir uyarıda bulunabilirler ve herhangi bir tehlike olmaksızın besin ihtiyaçlarını karşılarken birbirlerine yardım edip kendi türlerini savunmaya geçerler. Bu da hayvanların da insanlar gibi ötekine karşı duygudaş olduğunu göstermektedir. İnsanlar için düşünüldüğünde bir başkasının hakkını gasp etmek adil değildir. Ancak hayvanlar için düşünüldüğünde doğaları gereği acıktıkları zaman avlanmaları ve saldırganlık içgüdüleri ile hareket etmeleri gayet doğaldır. Burada temel ihtiyaçlar söz konusu olduğunda sempati bilinci yerini çıkarılabilmektedir. Elbette bu duygudaşlığın salt kendi türlerine mi özgü olduğu yani insanlara karşı sempati besleyip beslemediği de sorulabilir. “Her” hayvan olmasa da köpek ve kediler gibi evcil hayvanlar sahibine karşı sempati duyabilmektedir. Yine de insanların yaşamını kurtaran pek çok hayvan olduğu da bilinmektedir. Özellikle de köpekler yeri geldiğinde bir insandan daha özgeci ve diğerkam olabilmektedir. Aradaki tek fark insanın yaşama hakkı için savaşması ve bunun bilincinde olması iken hayvanların kendi yaşama haklarının bilincinde olmamalarıdır.⁵³⁷

Nussbaum karşılıklılık ilkesini içeren Toplum Sözleşmesi Teorilerine karşı çıkmakta ve Rawls’ı da her ne kadar dezavantajlılığa vurgu yapsa da bu anlamda eleştirmektedir. Ona göre yapılması gereken şey kendi yaklaşımını bir anayasaya dahil etmektir. Bu konudaki görüşlerini şu şekilde aktarır:

Yapabilirlikler Yaklaşımı ulusların, eyaletlerin ve bölgelerin hayvanları koruma yasalarını iyileştirmeye (veya yeni bir çerçeveye oturtmaya) çalışırken başvurabilecekleri bir anayasa sağlamayı amaçlıyor. Umudum, zamanla bu fiili anayasanın, hem her ulus içinde hem de ulusal sınırları ötesinde, Rawls’un siyasi “örtüşen fikir birliğini” giderek artan bir nesnesi

⁵³⁷ Çetin Nerse, *Hayvan Hakları*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2016, ss. 10-13.

haline gelmesidir. Bu anayasa, Yapabilirlikler Yaklaşımının insan versiyonu gibi metafizik değil, politiktir.⁵³⁸

İnsan, her ne kadar hayvanlardan farklı da olsa doğayı insan olmayan öteki türler ile birlikte paylaşmaktadır ve onlarla ortak olan yönleri de vardır. Bu ortaklık onlara karşı duygudaşlık, ahlak, adalet ve farklılıklara saygı gibi ilkelerin yaşama geçirilmesini mümkün kılar. Nussbaum'un da savunduğu gibi insanlar ve öteki türler arasındaki ilişki salt şefkat ve iyiliğe dayandırılmamalı ve bu ilişki adalet üzerine temellendirilmelidir. Öyle ki hayvanlar da tıpkı insanlar gibi onurlu ve saygın bir yaşam sürdürebilme yapabilirliğine sahiptirler. Dahası insan, yaşadığı çevreyi ve onun kalitesini de gerek kendisi gerek gelecek kuşaklar için düşünmek zorundadır. Aksi halde pek çok çevrebilimcinin de iddia ettiği gibi geriye yaşanamaz bir dünya bırakılacaktır. Öte yandan pek çok mevcut adalet problemlerinin çözümü için Yapabilirlikler Yaklaşımına başvurulabilir. Zira bu yaklaşım; çevre kalitesi ve hayvan adaleti ile ilgili diğer teori veya kuramlara göre daha iyi bir teorik rehberlik sağlamaktadır. Bunun sebebi öteki türlere karşı adalet normları hususunda oldukça duyarlı olmasıdır. Kantçı veya Rawlsçı toplum sözleşmesi teorileri onur ve saygınlığın ölçütü olarak rasyonelliği gözeterek siyasi ilkeleri, eşit olan insanlar arasındaki karşılıklı ilişkiye veya ortak çıkara dayandırır. Üstelik toplum sözleşmesi teorisinde hayvanlar adaletin birincil öznesi hatta öznesi olmadıkları gibi onlara karşı adalet yükümlülükleri de ortadan kaldırılmaktadır. Bu teoriler adaletten ziyade daha çok öteki türler ile olan ilişkiyi hayırseverlik ve şefkate bağlarlar. Buna göre adaleti sadece insanlar ile sınırlandırır. Fakat öteki türleri insanın temel ihtiyaçlarını karşılayan bir araç olarak görmekten ziyade *kendileri için bir amaç* olarak kabul etmek pek çok sorunu ortadan kaldırabilir.⁵³⁹

⁵³⁸ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 100.

⁵³⁹ Akt. Yaran, *Adil Bir Dünya Ümidi*, ss. 136-137.

Sadece akıllı olan varlıkların ahlaki olduğuna dayanan Kantçı düşünce, öteki türleri istenildiği gibi kullanma hususunda özgür olduğumuz fikrine dayanmaktadır. Bunun nedeni ise hayvanların kural koyamamaları ve dolayısıyla toplumun bir ferdi olarak görülmemesidir. Ancak insan yaşamı hayvanlarınkinden daha iyi, önemli, değerli veya üstün değildir. Çünkü hayvanlar da acıyı ve mutluluğu deneyimleyebilir ve bu nedenle haksız yere zulme uğramamalıdır.⁵⁴⁰ Nussbaum'a göre Kant, "etik seçim kapasitesinden yoksun olan hayvanların haysiyetten tamamen yoksun olduğu"⁵⁴¹ düşüncesine varmıştır. Bu düşünce hayvanları araç olarak görmekle eş değerdir.

Christine Korsgaard (1952-) ise bu tartışmalarda Kantçı düşünceyi takip eder. Ancak onun ahlak felsefesini ve amaçlar krallığını hayvanları da kapsayacak şekilde genişletebilme emelindedir. Yani Kant'ın insanlarla öteki türler arasında yaptığı ayrımı biraz daha yumuşatma çabasıdır. Hayvanlarla insanlar arasındaki ilişkiyi sadece rasyonellik üzerinden değerlendirmek yerine öteki türleri de ahlaki topluluğa dahil etme niyetindedir. Buna göre hayvanlar da insanlar gibi kendinde amaç varlıklar olarak görülebilir. Öteki türlerin de içinde bulunduğu bu krallık, her tür için en yüksek iyidir.⁵⁴²

Korsgaard Kantçı olsa da Aristoteles'ten de çok şey öğrenmiştir. Aristoteles'ten, "her duyarlı canlının amaçlarına ulaşmak ve kendine özgü işleyiş biçimine uygun olarak yaşamak için nasıl çaba gösterdiğine dair bir anlayış"⁵⁴³ çıkarıyor.

⁵⁴⁰ Christine Korsgaard, "Hayvan Haklarının Felsefi Gerekliliği", çev.: Mervener Yavuz, *Sosyal Bilimler*, 2021, ss. 1-2.

⁵⁴¹ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 58.

⁵⁴² Akt. Mutlu, "Christine M. Korsgaard'da Hayvanlar ve Hayvanlara Yönelik Kimi Pratik Yükümlülüklerimiz", *Beytulhikme*, 2019, 147-179, s. 164.

⁵⁴³ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 59.

Sadece akıllı olan varlıkların ahlaki olduğuna dayanan Kantçı düşünce, öteki türleri istenildiği gibi kullanma hususunda özgür olduğumuz fikrine dayanmaktadır. Bunun nedeni ise hayvanların kural koyamamaları ve dolayısıyla toplumun bir ferdi olarak görülmemesidir. Ancak insan yaşamı hayvanlarınkinden daha iyi, önemli, değerli veya üstün değildir. Çünkü hayvanlar da acıyı ve mutluluğu deneyimleyebilir ve bu nedenle haksız yere zulme uğramamalıdır. Nussbaum'a göre "hayvanları ikinci plana almak veya onları küçümsemek türçülüğe neden olur ve türçülük de ırkçılık, cinsiyetçilik ve homofobi gibi diğer kötülüklerin ortak bir kaynağı"⁵⁴⁴ olarak düşünülebilir. Bu durumda hayvan adaleti bağlamındaki temel problemlerden birisi *türçülük* yani hayvanların insanlarla eşit olmadığı düşüncesidir.

Bir sonraki başlıkta hayvanların karşılaştığı adalet problemleri irdelenecektir. Hayvanlar ile ilgili literatürde tartışılan en önemli problemlerden birisi adaletin öznesi problemidir. Hayvanlar adaletin öznesi/birincil öznesi midir? Hangi hayvanlar adaletin öznesidir? Nussbaum bu tartışmaların neresindedir gibi sorular yanıtlanmaya çalışılacaktır. Ayrıca hayvan yaşamındaki trajik ikilemler, rasyonellik, duyarlılık ve türçülük problemi Nussbaum perspektifinden hareketle irdelenecektir.

2.3.1. Hayvanlar için Adalet

Nussbaum Yapabilirlikler Yaklaşımında, öteki türlerin *adaletin birincil öznelere* olarak kabul edilmesi gerektiğini iddia eden bir politik anlayış öne çıkarmıştır. Öteki türler için Yapabilirlikler Yaklaşımı, hayvanların ve çevrenin korunması ile ilgili yasalara umut veren alternatif bir yaklaşım olarak ortaya çıkmaktadır. Bunun nedeni ise bu canlılara karşı verilen yetkiler şeklinde adaletin direkt sorumluluklarını tesis ettiğini ileri sürmesidir. Üstelik toplum sözleşmesi teorilerinde hayvanların ve doğanın adaletin

⁵⁴⁴ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 46.

birincil öznesi olamamaları da bir tartışma konusudur. Yaklaşımındaki 10 merkezi yapabilirlikler listesini ise bir çözüm olarak ve politik ilkeler olarak tasarlamıştır. Sözgelimi her geçen gün milyonlarca hayvan gıda, deneysel araştırmalar ve spor için öldürüldüğü için listede ilk sırada yer alan *yaşam hakkı* özellikle de acıyı hisseden varlıklar için oldukça önemli görünür. Buna göre, tüm zalimce uygulamalara, acı veren öldürmelere bir son verilmeli ve hayvanların yaşadığı yerler ile koşulları iyileştirilmelidir. Hayvanlar için adalet, kendilerine sunulan yapabilirlikler çerçevesinde gelişme olanağını elde etmesidir.⁵⁴⁵ Dolayısıyla onurlu bir yaşamı hayvanlar da hak etmektedir ve adaletin görevi bu hakları yerine getirmektir denilebilir. Yapabilirlikler Yaklaşımı ise öteki türlere, söz konusu olan bu temel hakların sağlanması ile sosyal iyilerin hayvanlara karşı adil bir şekilde dağıtılıp dağıtılmadığı temelinde değerlendirilebilir.

Nussbaum adaletten pay almanın koşulu olarak duyarlılık ve yaşam için çabayı gösterir. Bu minvalde duyarlılık sadece acıdan kaçınabilmekle değil aynı zamanda çaba göstermekle de ölçülür. Yapabilirlikler Yaklaşımı bütün duyarlı hayvanlar için adaletin nasıl yeniden şekillendirilmesi gerektiğine dair insanlara sunulan bir teklif olarak düşünülebilir.⁵⁴⁶

Hayvanların insanlar ile eşit olmadığı düşünüldüğü için onlar için hak arama fikri genel itibariyle yersiz olarak görülür. Kendini savunamayan zihinsel engelli bir birey için hukuk önünde refakatçi varsa hayvanlar için de olmalıdır. Bu anlamda Nussbaum, Cass Sunstein'in (1954-) köpeklerin bize dava açabileceği görüşünü olumlu görmektedir. Bunu yapacak olan ise işbirlikçi kişilerdir. İnsanların davaları için avukat tutması gibi

⁵⁴⁵ Alexandra McEwan, "Martha Nussbaum's Capabilities Approach For Non-Human Species: A Preliminary Critique", *Australian Animal Protection Law Journal*, Volume: 4, Australia, 2010, 1-34, s. 2, ss. 12-14.

⁵⁴⁶ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 81.

hayvanların da işbirlikçilerinin olması olağandır. Nussbaum ayrıca evcil hayvanların da birer vatandaş olarak sayılması gerektiğini iddia eder.⁵⁴⁷

Hayvanların insanlar ile eşit olmadığı ve ortak değerlere sahip olmadığı düşünülse de, insanların öteki tür üyeleri ile pek çok konuda ilişkisi vardır. Sözgelimi; *duyarlı olmak, duygudaşlık, yaşamdan zevk alabilmek, etkili iletişim ve kayıtsızlık* gibi olumlu ilişkilerin yanı sıra elbette *manipüle edilme ve zulme uğrama* gibi olumsuz ilişkiler de sayılabilir.⁵⁴⁸ Öteki türler ile ilişki doğa kanunlarında olduğu gibi güçlü olanın hayatta kalabildiği bir savaşıma değil adalete dayanmalıdır. Öyle ki hayvanlar da insanlar gibi onurlu, iyi ve adil bir yaşamı hak ederler. Onurlu bir hayvan yaşamı ise özellikle şu ilkeleri içermelidir:

Beslenme ve fiziksel aktivite için yeterli fırsatlar; acıdan, sefaletten ve zulümden özgürlük; türe özgü şekillerde hareket etme özgürlüğü (kapatılmak ve burada olduğu gibi aptalca ve aşağılayıcı gösteriler yapmak yerine); aynı türden ve farklı türden diğer yaratıklarla etkileşimleri ödüllendirmek için korku ve fırsatlardan özgürlük; huzur içinde ışığın ve havanın tadını çıkarma şansı.⁵⁴⁹

İnsanlar, hayvanlar için onurlu bir yaşamı mümkün kılacak bu ve bunun gibi ilkeleri ve hayvanların iyi yaşamı için hayvan yapabilirliklerini hayata geçirebilmelidir. Hayvan haklarının ve hayvanlar için adalet aramanın inkarı Nussbaum için acil ve çözülmemiş bir adalet problemidir.

İlk bölümde insanların yaşamlarında bazı trajik ikilemlere sahip olduğu ve bu çatışmaların iyiliğin kırılmasına neden olduğu belirtilmişti. Aynı ikilem ve kırılmalıklar hayvanlar için de geçerlidir. Üstelik hayvanlar insanlar ile de çatışma içerisindedir. Bu çatışmalardan bazıları mevcut alanla ilgilidir. İnsanlar ve hayvanların aynı ortak alanı, aynı ağaçları kullanması buna örnektir. Bu durum insanın kendinde

⁵⁴⁷ Nussbaum, *Justice for Animals*, ss. 204-205.

⁵⁴⁸ Nussbaum, *Frontiers of Justice*, s. 326.

⁵⁴⁹ Nussbaum, *Frontiers of Justice*, s. 326.

sahiplik duygusu aramasına neden olur. Öte yandan gerek insan gerek hayvan yaşamını kurtaran pek çok tıbbi deney vardır ancak aynı tıbbi deneyler hayvanlar için zararlı olabilmektedir. Bu durum insanın hırsından kaynaklı olsa da aynı hırs ayrıca bir gelişme kaynağı da olabilir.⁵⁵⁰ Ayrıca Nussbaum'a göre "trajik ikilemler sadece maliyet ve faydaların tartılması meselesi değildir ve çatışmalar çoğul değerlere önem verilmesine ve kontrol dışında gerçekleşen olaylar ise herkesin ahlaki taleplerini yerine getirememesine neden olur."⁵⁵¹ Ayrıca Nussbaum'a göre "tüm bunların ötesinde, iyi bir planlama, bu tür trajedilerin gelecekte iyi insanları ve canlıların iyi yaşamını etkilemesini engelleyebilir."⁵⁵² Bu sebeple mevcut problemler veya krizler fırsata çevrilebilir.

Nussbaum hayvanlar için ahlaki açıdan sorun yaratan dört temel trajediden bahseder. Bunlar "tıbbi deneyler, et yeme, tehdit altındaki geleneksel kültürlerin avlanma uygulamalarının ortaya çıkardığı sorunlar ve son olarak, kaynaklarla ilgili daha büyük ve daha genel çatışmalar"⁵⁵³dır. Bu durumda Hegel'in sorduğu soruları yeniden hatırlatır ve eğer gerçekten trajikse toplumda ve hukukta hangi değişiklikler ikilemleri ortadan kaldırır diyerek sorularına yanıtlar arar.⁵⁵⁴

Öncelikle sözü edilen problemlerden ilki hayvanların tıbbi deneyler için kullanılması etik açıdan sorunludur ve trajik bir şekilde sahiptir. Bu tarz deneyler hem insan hem de hayvan yaşamı için çığır açıcı olsa da tıbbi deneylerde dikkat edilmesi gereken kurallar olmalıdır. Bunun nedeni hayvanların kapalı dar kafeslerde kalması, bu deneyler esnasında anestezi kullanılmadığı için acı çekecek olması ve deneylerin erken ölümle

⁵⁵⁰ Nussbaum, *Justice for Animals*, ss. 173-174.

⁵⁵¹ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 175.

⁵⁵² Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 175.

⁵⁵³ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 177.

⁵⁵⁴ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 177.

sonuçlanmasdır. Yapabilirlikler Yaklaşımı, salt acıya değil, aynı zamanda hareket ve uyarıma da dikkat ederek daha düzgün yaşamları önerir.⁵⁵⁵

Çatışmalı ikinci sorun et yeme alışkanlığıdır. Veganlar, bu durumda sağlık açısından bitki bazlı bir beslenmeyi tavsiye edeceklerdir. Ancak çocuk ve yaşlı kesimin protein ihtiyaçları nedeniyle ve her insanın fasulye, mercimek gibi besinleri kaldıramayacağından bu tercih zor görünmektedir. Nussbaum'a göre bir başka potansiyel sorun vegan beslenmeye geçilmesi durumunda ürün yetiştirmedeki büyük değişim nedeniyle hayvan habitatlarının zarar görebilmesidir. Nussbaum burada Hegelci bir çözüme yani yapay ete gidilebileceğini ifade eder. Sözüünü ettiği yapay et sadece bitkisel içerikli değildir. Hayvan kök hücrelerinden hayvanlar öldürülmeden labaratuvar ortamında elde edilen gerçek ettir. Bu uygulama Singapur'da mevcuttur.⁵⁵⁶ Bu uygulama günümüz açısından oldukça tartışmalı görünmektedir. Yapay etin insan sağlığı açısından ne gibi sonuçlar doğuracağı henüz bilinmemektedir.

Üçüncü sorun geleneksel kültürlerin avlanma uygulamalarının ortaya çıkardığı sorunlardır. Zulu kavmi yavaş ve işkence dolu boğa öldürme olayını, Güney Afrika Anayasası'nın "her insanın kendi özgürlüğünü koruma hakkını kutsal kılan 31. Maddesi tarafından korunan bir gelenek ve kültür töreni"⁵⁵⁷ olarak savundu. Chippewa halkı ise yine kültürel bir uygulama olduğu gerekçesiyle çeşitli ritüellerle geyikleri avlıyorlar. Bu avlanmalar bir zorunluluktan değil tamamen eğlenceden kaynaklanmaktadır. Nussbaum bu konuda şöyle bir soru sorar "Bir kültürün yok edilmesine neden olmak ile hayvanlara

⁵⁵⁵ Nussbaum, *Justice for Animals*, ss. 177-178.

⁵⁵⁶ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 184.

⁵⁵⁷ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 185.

acı ve zarar vermenin olmayacağı bir dünya hayal etmek nasıl olurdu?”⁵⁵⁸ Bu soruyu da şu şekilde yanıtlamıştır:

Bir grup, grubu bir arada tutan bir pratiğin değerini, onu teatralleştirerek ve öldürücü araçları tamamen ortadan kaldırarak koruyabilir. Çözümlerin grupların kendilerinden gelmesi gerekiyor, ancak kültür turizminin artan popülaritesi göz önüne alındığında, grupların kültürel hayatta kalma için ritüel tiyatrunun potansiyelini anladıklarını hayal etmek zor değil.⁵⁵⁹

Nussbaum sorunun, problemi yaratan gruplarla çözülebileceğini iddia etse de yerleşik geleneksel uygulamalara son verilmesi bir anda gerçekleşemez. Bu sebeple sorunlar yine devlet eliyle çözülebilir görünmektedir. Sonuncu probleme gelinecek olursa Nussbaum’a göre “kaynaklar ve alan konusunda insan-hayvan çatışmalarının neden olduğu yaygın trajik ikilemler çok daha inatçıdır.”⁵⁶⁰ Sözelimi filler her ne kadar insanları varlığıyla tehdit etmese de fazla alana ihtiyaç duyuyorlar ve çok fazla ağaç kabuğu ve bitki tüketiyorlar. İnsanlar da aynı şekilde çok fazla yer kaplıyor. Nussbaum’a göre bu tür bir rekabet “genellikle ekoturizm tarafından cömertçe desteklenen, açık kurallara sahip yaban hayatı sığınaklarının oluşturulmasıyla hafifletilebilir.”⁵⁶¹ İnsan nüfusunun artmasıyla birlikte hayvanlar ve doğanın alanı sınırlanmaktadır. Nüfusun artması da beraberinde küresel ısınma, ormansızlaşma gibi çok daha farklı problemleri beraberinde getirmektedir.

Problemlerden bir diğeri hayvanların araç olarak kullanılmasıdır. Yapabilirlikler Yaklaşımı hayvanlar ve öteki türlere karşı doğrudan adalet sorumluluklarını merkezine aldığı gibi onları birer araç olarak değil birer özne olarak baştan kabul eder. Bunun için *ötekinin içinde bulunduğu durumu hayal edebilme yapabilirliği* geliştirilmelidir. Adaletin hedefi her canlı için iyi bir yaşam sunabilmektir. Adaletin ilkeleri ise insan olmayan öteki

⁵⁵⁸ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 188.

⁵⁵⁹ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 188.

⁵⁶⁰ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 189.

⁵⁶¹ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 190.

türleri de adaletin özneleri olarak içerecek şekilde genişletilmelidir. Ancak bu politik ilkelerle yasaların insanlarca yapılıyor oluşu sadece insanlık için birtakım hak ve özgürlüklerden söz edilebilmesi ve kanunların salt insanlar adına yapıldığı düşüncesine neden olmuştur. Bu problem de toplumsal sözleşme teorilerinin karşılıklı avantajlarını güvenceye alma düşünceleri ve toplumsal işbirliği aramalarından kaynaklanmaktadır. Ancak günümüzde hayvan refahı ve haysiyetinden de söz edilmektedir.⁵⁶² Dolayısıyla sorunlardan bir diğeri de hayvanların adaletin öznesi veya birincil özneleri olmamalarıyla ilgilidir.

Bir diğeri problem hayvanların rasyonel varlıklar olmadıkları ve hatta onların duygu ve sezgiye bile sahip olmadıkları yönündeki görüşlerdir. Öyle ki felsefe tarihine bakıldığında Antik Yunan'da özellikle Aristoteles ile birlikte sadece insanların rasyonel varlıklar olarak tanımlanması, hayvanların yargının konusu olamayacağı düşüncesini doğurmuştur. Elbette bu dönemde bu düşünceye katılmayan belli bir kesim de vardır ve bu kesim de daha çok hayvanların, insanların reenkarnasyonu olabileceğini iddia eden Pythagoras gibi filozoflardır. Bu düşünce özellikle Hint geleneğinde etkili olmakla birlikte günümüzde vegan veya vejeteryan grupların veya aktivistlerin eylemler veya kampanyalar yürütmesine ve hayvan hakları ile ilgili çeşitli kuruluşlar oluşturmasına da zemin hazırlamıştır. Buna göre hayvanların salt gıda için kesimi veya avlanması ve hatta ekonomik çıkar için birbirleriyle dövüştürülmeleri etik dışı görülmektedir.⁵⁶³ Diğer yandan modern dönemde Descartes'in daha ileri gidip hayvanları salt akla değil ruha ve duygulara da sahip olmayan birer makine olarak tanımlaması sağduyuya aykırı olarak görülerek eleştiri almasına neden olmuştur. Ancak Hobbes ve Locke gibi düşünürlerin hayvanların da akıl yürütebilme yapabilirliğine, ahlaki statüye ve algılama yetisi ile

⁵⁶² Nussbaum, *Frontiers of Justice*, ss. 349-355.

⁵⁶³ David DeGrazia, *Hayvan Hakları*, çev.: Hakan Gür, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2006, ss. 12-19.

hislere sahip olduklarına vurgu yapmaları önemlidir. Üstelik David Hume, anlayışın her duyarlı varlığa uzanabileceğini iddia etmekteydi. Modern dönemde hayvanlar hakkındaki düşüncelere en önemli katkıyı yapan isimlerden biri ise insanların hayvanlardan türediğini iddia eden bir evrim teorisi geliştirmiş olan Darwin'dir. Gerek Darwin, gerekse Konfüçyüs (551-479) insan ve hayvan yapabilirliklerinin türsel olarak değil derece bakımından farklılıklar gösterdiğini öne sürerler. Darwin de Hobbes ve Locke gibi hayvanların akıl, duygu ve hatta ahlaki duyarlılığa sahip oldukları sonucuna ulaşmıştır. Batı, kadim dönemde her ne kadar Doğu geleneğine göre hayvan hakları hususunda daha az duyarlı olsa da çağdaş hayvan haklarının siyasete taşınması Batı sayesinde gerçekleşmiştir.⁵⁶⁴ Nussbaum ise rasyonellik konusunda “hayvanların son derece zeki olduklarını ifade ederek, zekanın onların deneyimlerden öğrenmesini sağlayan, içgüdülerinin kapsamını ve başarısını arttıran bir kavram”⁵⁶⁵ olduğunu iddia eder.

Diğer taraftan hayvanların hangi haklara sahip olduğu ya da olması gerektiği sorulabilir. Hayvanlar doğuştan gelen bazı haklara sahip olduğu gibi yasalarca koruma altına alınan/alınması gereken haklara da sahiptirler. Bu haklardan birisi de hayvanların korunmalarına ilişkin kanunlardır. Bu konuda Çevre ve Orman Bakanlığı'nın hayvanların korunmasına dair Türk Yönetmeliğinin ikinci kısım beşinci maddesine göre “yerel hayvan koruma görevlileri ve gönüllü kuruluşlar ile işbirliği yaparak sahipsiz hayvanların kontrolünü takip etmekle” görevlidir. Ayrıca “sahipsiz ve güçten düşmüş hayvanlarla ilgili olarak belediyelerce geçici bakımevlerinin oluşturulmasını sağlamakla” görevlidir.⁵⁶⁶ Yönergedeki bu maddeye göre sahipsiz hayvanların kontrolü yapılmakta ancak kapasitenin sınırlı olması sebebiyle bakımevlerinde geçici olarak tutulmaktadır.

⁵⁶⁴ David DeGrazia, *Hayvan Hakları*, ss. 12-20.

⁵⁶⁵ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 72.

⁵⁶⁶ <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/05/20060512-7.htm>. 28.2.2022 tarihinde erişildi.

Sokak hayvanlarının aşıları ve bakımı yapılırsa bile doğaya yani ait olduğu yere bırakılmak zorunda oldukları için beslenmelerinden ya kendileri ya da vatandaşlar sorumlu olmaktadır.

7332 sayılı Hayvanları Koruma Kanunu ile Türk Ceza Kanununda değişiklik yapılmasına dair kanuna (2021) bakılırsa “14üncü maddenin birinci fıkrasının (m) bendinde düzenlenen yasağa aykırı davranmak suretiyle bir ev hayvanına veya evcil hayvana işkence eden veya acımasız ve zalimce muamelede bulunan kişi altı aydan üç yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır.”⁵⁶⁷ Buna göre yasalar ev hayvanlarına yapılan kötü muameleler konusunda yaptırım uygulamaktadır. Sokak hayvanlarına yapılan işkence, tecavüz ve eziyetlerde de yine iki yıla kadar hapis cezası uygulanmaktadır.⁵⁶⁸ Fark edildiği üzere hayvanlarla ilgili alınan kararlarda her geçen gün daha da iyiye giden uygulamalar olmaktadır ve olacaktır. Ancak öyle görünüyor ki bakım ve beslenme ile ilgili maddelerin ya da hayvanları koruma ile ilgili maddelerin geliştirilmeye ihtiyacı vardır.

Nussbaum Avusturya yasasını örnek göstererek hayvanların özellikle de tavukların serbestçe dolaşabilme hakkına sahip olması gerektiğini ifade eder. Ayrıca bu yasa aslan ve kaplan gibi hayvanların sirklerde eğlence amaçlı sergilenmesini de yasaklamaktadır ve ister evcil olsun ister evcil olmasın hayvanlar için çok çeşitli başka korumalar da getirmektedir. Nussbaum aynı hak ve güncellikleri başka ülkelerden de

⁵⁶⁷ <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2021/07/20210714->

[9.htm#:~:text=14%20%C3%BCnc%C3%BC%20maddenin%20birinci%20f%C4%B1kras%C4%B1n%C4%B1n%20\(m\)%20bendinde%20d%C3%BCzenlenen%20yasa%20fa%20ayk%C4%B1r%C4%B1,kadar%20hapis%20cezas%C4%B1%20ile%20cezaland%C4%B1r%C4%B1r.](https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2021/07/20210714-9.htm#:~:text=14%20%C3%BCnc%C3%BC%20maddenin%20birinci%20f%C4%B1kras%C4%B1n%C4%B1n%20(m)%20bendinde%20d%C3%BCzenlenen%20yasa%20fa%20ayk%C4%B1r%C4%B1,kadar%20hapis%20cezas%C4%B1%20ile%20cezaland%C4%B1r%C4%B1r.) 28.2.2022

tarihinde erişildi.

⁵⁶⁸ <https://veteriner.co/hayvana-siddete-hapis-cezasi.html>. 28.2.2022 tarihinde erişildi.

beklemektedir.⁵⁶⁹ Nussbaum'a göre haklar her hayvanın onuruna özgü olan taleplerdir. İnsan nasıl iyi ve adil bir yaşam, hür bir şekilde kendini ifade edebilme, sağlık ve eğitim gibi taleplerde bulunuyorsa hayvanların da bu haklara hakkı vardır. Bu haklar salt insana ait görevler değildir aynı zamanda hukukla da bağlantılıdır.⁵⁷⁰

Hayvan adaleti veya irade ve yetkiye sahip olmayan hayvanların adaletin özneleri veya birincil özneleri olup olmadığı sorunu gibi üzerinde tartışılması gereken bir diğer mesele de hayvanların insanlar ile veya hayvanların her hayvan ile eşit olup olmadığı problemidir. *Bütün hayvanlar eşit midir?* Bu sorunun sorulma nedeni *kırkayaklar, böcekler ve hatta amipler* gibi omurgasız hayvanların salt akıl veya duyguya değil sezgiye de sahip olmamaları ve dolayısıyla bu türler adına ahlaki eşitlikten de bahsedilemeyeceği düşüncesidir. Bu hayvanların sezgiye sahip olmayışı onlara zarar verilip verilemeyeceği sorusunu da gündemine getirir ki bu canlılar henüz onlara olan davranışları fark edebilme yapabilirliğine ulaşamamışlardır. Burada elbette sezgiye sahip her hayvan eşit midir sorusu sorulabilir. Ancak her hayvanın insanlar gibi farklı çıkar ve karakterleri oluşu bu soruya da olumsuz yanıt bulmaktadır. Yine de her ne kadar sezgiye sahip hayvanlara eşit davranmak gerektiği fikri çürütülse de bu hayvanların eşit saygıya layık oldukları fikri mantığa yatkındır.⁵⁷¹ O halde hayvanların da bir takım hak ve özgürlükleri, çıkarları olduğunu söylemek mümkündür. Onlar da insanlar gibi her türlü zarardan korunmaya ihtiyacı vardır ve bu sebeple eşit saygıya layıktırlar.

Hayvanların eşit olup olmadığı problemini Nussbaum duyarlılık başlığı altında irdelemiştir. Öncelikle burada duyarlılığın ne olduğunu tanımlamak gerekir. Bilim insanları duyarlılığı üç unsura ayırır:

⁵⁶⁹ Nussbaum, *Frontiers of Justice*, s. 449.

⁵⁷⁰ Nussbaum, *Justice for Animals*, ss. 112-113.

⁵⁷¹ DeGrazia, *Hayvan Hakları*, ss. 36-37.

Birincisi “nociception”, kelimenin tam anlamıyla “zararlı olanı yakalamak” anlamına gelir. Yani acıyı hissedebilmektir. Neyin zararlı olduğunu farkında olmak, hayatta kalmak için gerekli bir yapabilirliktir. İkincisi “öznel duyuşal farkındalık”tır. Hayvanlar tehlikeden kaçabilme yapabilirliğine sahip oldukları gibi yiyecek ve içeceklerin nerede bulunabileceğinin de bilincine sahip canlılardır. İyiyi ve kötüyü kavrayabilirler. Üçüncüsü ise “önemlilik veya belirginlik duygusu”dur. Bunlardan acıyı hissetmeyi test edebilmek diğer öznel koşullara göre daha kolaydır. Sayılan unsurlar hayvanların hayatta kalabilmesini sağlamaktadır.⁵⁷²

Nussbaum’a göre duyarlılık bilim insanlarının iddiasının aksine sadece acıyı hissetme yapabilirliği değildir. Duyarlılık aynı zamanda dünyaya dair öznel bir bakış açısına sahip olmaktır. Acı ve hazdan ziyade algısal farkındalık ve çaba gösterebilme yapabilirliğidir. Peki hangi hayvanlar çaba göstermektedir? Bilim insanlarına göre “tüm memeliler, tüm kuşlar ve sert kemikli balıklar” da dahil olmak üzere pek çok hayvan duyarlıdır, yani kendi yaşamı için çaba gösterir. “Böcekler, kabuklular, kafadanbacaklılar ve kırkırdaklı balıkların” durumu ise tartışmalıdır. Yine bazı düşünürler bitkilerin de adaletin öznesi olduğunu ifade ederken bazıları bu konuda kararsızdır.⁵⁷³

Nussbaum duyarlılık konusunda bir sivrisineği öldürmek ile bir şempanzeyi öldürmenin farklı türden zararlar olduğunu savunur. Duyarsız ve hislere sahip olmayan hayvanlar ya da kabuklu olanlar, yumuşakçalar, süngerler ile Aristoteles’in “sabit hayvanlar” dediği öteki türleri öldürmenin zararı yoktur veya bu önemsiz bir zarardır.⁵⁷⁴ Nussbaum bu görüşünü *Frontiers of Justice* adlı eserinde öne sürse de güncel eseri olan *Justice for Animals* adlı eserde böceklerin de acıyı hissedebileceğini çünkü nöronlara sahip olduğunu iddia etmiştir.⁵⁷⁵ Dolayısıyla fikirlerinin değiştiği fark edilmektedir.

Nussbaum hayvanların da insanlar gibi yaşamı için çaba gösterdiğini ve çevrelerini algılayabilme, farkedebilme yapabilirliğine sahip olduğunu düşünür. Köpek, karga ve maymun gibi hayvanların üst biliş ve farkındalığa sahip olduğunu çünkü

⁵⁷² Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 127.

⁵⁷³ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 119.

⁵⁷⁴ Nussbaum, *Frontiers of Justice*, s. 359.

⁵⁷⁵ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 147.

istediklerini elde edebilmek için insanları kandırabildiklerini ileri sürer.⁵⁷⁶ Bununla birlikte bazı canlılar da öznel farkındalığa sahip olmadan kaçınma eğilimi sergileyebilir. Balık gibi bazı canlılar salt refleksif nosiseptif davranış sergilemez aynı zamanda acıdan kaçınma eğilimi de gösterirler. Bununla birlikte acıdan ziyade korku hisleri de kaçınma eğilimi gösterdiklerini gösterir. Bazı canlılar iyinin ve kötünün ayrımını yapabilirler.⁵⁷⁷ Dolayısıyla duyarlı bir hayvanın adaletin öznesi olması için aranan koşul, hayvanın yaşamı için çabalamasıdır.

Diğer taraftan süngerler ve anemonlar gibi bazı canlılar bütün vücudunu bir yere hareket ettirmeden ve sezgisi olmadan da tehlikeden kaçınabilir. Ancak Nussbaum açısından bir adalet teorisinin öznesi olmanın koşulları salt “duyarlılık, duygu, nesnelere bilişsel farkındalığı, iyiye doğru ve kötünden uzaklaşma hareketi” ile ölçülebilir. Buna göre acı her ne kadar asgari bir eşik olsa da tek kıstas değildir. Duyarlılık aynı zamanda görsel, işitsel, duyuşsal ve dokunsal bir farkındalıktır ve çabalamakla doğru orantılıdır. Canlı engelli olsa da eğer çaba gösteriyor ve öznel farkındalığa sahipse duyarlıdır. Hayvan sadece kalıtımla bazı şeyleri öğrenmez aynı zamanda kültürel öğrenme de ön plandadır.⁵⁷⁸

Nussbaum hangi canlıların duyarlı ve adaletin öznesi olduğu konusunda pek çok hayvanı sıralayarak bir çıkarımda bulunmuştur. Öncelikle balıklara yer vererek balıkların, “nesnelere elektrik dalgaları aracılığıyla algılayabilme” yapabilirliğine sahip olması, aktif bir sosyal yaşama ve birliktelik duygusuna sahip olmaları nedeniyle duyarlı olduğunu ifade eder. Kuşlar ise “geleceğe yönelik plan yapabilme veya zihin teorisi gibi karmaşık bilişsel kavramları algılayabilme, çevrelerine uyum sağlama ve yine birlikte hareket

⁵⁷⁶ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 125.

⁵⁷⁷ Nussbaum, *Justice for Animals*, ss. 132-134.

⁵⁷⁸ Nussbaum, *Justice for Animals*, ss. 137-140.

edebilme, bir mimar gibi kendi evlerini yapabilme hatta bazıları için konuşabilme ve şarkı söyleyebilme” gibi gelişmiş zekaları, sanatçılık yapabilirlikleri ve sosyal becerileri duyarlı olduklarını gösterir. Bilindiği üzere dil, sosyal etkileşimin bir parçasıdır ve kuşlar da buna sahiptir. Sürüngenler de acıyı hisseden öteki türlerdir ve diğer duyuşal deneyimlere de sahiptirler. Ahtapotlar, kalamar ve mürekkepbalığı gibi kafadanbacaklılar veya omurgasızlar da yine duyarlı canlılardır. Özellikle ahtapotlar kapak açabilme gibi yapabilirliklere sahiptir.⁵⁷⁹

Karides, yengeç, ıstakoz gibi kabuklu grubundaki canlıların duyarlı olup olmadığı konusunda net bir görüş birliği yoktur. Ancak ıstakozların canlı bir şekilde kaynar suya atıldığında tepki vermeleri acıyı hissettiğini göstermektedir. Yine yengeçlere elektro-şok verildiğinde kabuklarını terk etme eğilimi göstermişlerdir. Hatta yaşadıkları acıyı hatırladıkları çeşitli deneylerle kanıtlanmıştır. Nussbaum daha önce *Frontiers of Justice* eserinde kabuklu ve süngerli canlıların duyarlı olmadığını belirtmişti. Bu sebeple *Justice for Animals* adlı eserinde bu konuda yanıldığını itiraf etmektedir.⁵⁸⁰

Haşaratlar incelendiğinde ise bazı böceklerin ve bal arıları gibi canlıların çok fazla nörona sahip olduğu fark edilir. Bal arılarının bir milyon nörona sahip olduğu tespit edilmiştir. Böcekler uçabilme yapabilirliği ve yer yön duygusuna sahiptirler. Ayrıca bazı böcekler ağır yaralandıklarında bile beslenmeye devam ederler ve kopan kısımlarına rağmen hareket edebilirler. Ayrıca acı veren uyaranlara her zaman tepki vermemeleri duyarlılık konusunda istisnai bir durum olarak görünmektedir. Buna rağmen duyarlılık bu canlılar için imkansız değildir. Nussbaum sadece Aristoteles’in “sabit hayvanlar” dediği mercanlar, denizanası ve süngerler gibi canlıların duyarsız olduğunu iddia eder. Bitkiye benzeseler de bilim insanları bu canlıları hayvan olarak sınıflandırmıştır. Bitkiye

⁵⁷⁹ Nussbaum, *Justice for Animals*, ss. 141-145.

⁵⁸⁰ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 146.

benzemesinin nedeni ise bir yerden bir yere hareket etmeden sabitçe kalmasıdır. Bu canlılar nöronlara (süngerlerde nöron görülmüştür) veya merkezi sinir sistemine sahip değildir. Sadece bazılarında algısal sinir dokuları vardır. Ancak duyarlı değildirler. Bu sebeple de adaletin öznesi değildirler.⁵⁸¹

Sonuç olarak hislere sahip olan her duyarlı canlının korunması gereklidir. Nussbaum hayvanların avlanması konusunda ise beslenme hariç tutulursa zevk için öldürmeye karşıdır. Bununla birlikte fare gibi can sıkıcı hayvanların avlanmasını *meşru müdafaa ilkesi* kapsamında değerlendirir. Yırtıcılığı bir sorun olarak görmekte ve zararlı hayvanlar için *meşru müdafaa ilkesinin* makul olduğunu ileri sürmektedir. Bunun yanı sıra bir hayvanın insanı korkuttuğu için değil, insana zarar verdiği için tehlikeli olduğu arasındaki ayrıma dikkat çeker.⁵⁸²

Kerala Yüksek Mahkemesi insan olmayan canlıların onurlu bir varoluş yapabilirliğine sahip olduğunun altını çizer. Nussbaum öteki türlerin içinde bulunduğu ortamlara karşı çok az özen gösterildiğini şu şekilde ifade eder:

Sirk hayvanlarının koşulları, sıkışık, pis kafeslere sıkıştırılmış, aç bırakılmış, terörize edilmiş ve dövülmüş, onlara verilen minimum özen ise sadece ertesini gün ringde görünmelerini sağlayacak iyileştirmelerdir. İnsanların, hayvanları onurlu bir varoluştan mahrum bırakacak şekilde hareket etmesi, bir adalet meselesi ve acil bir mesele gibi görünse de, bu iddiayı reddedenlere daha fazlasını söylemek zorunda kalacağız. Hindistan mahkemesinin cesurca yaptığı gibi, temel adalet, yetki ve hukuk kavramlarının türler arasında genişletilememesinin açık bir nedeni yoktur. Bununla birlikte, herhangi bir başarı umuduyla bu genişletmeyi gerçekleştirmeden önce, hangi teorik yaklaşımın daha yeterli olduğunu kanıtlamamız gerektiği konusunda netleşmemiz gerekiyor. Temel adalet ve yetkilendirme konularına ve temel siyasi ilkelerin oluşturulmasına yönelik bir yaklaşım olarak geliştirdiğim Yapabilirlikler Yaklaşımının, bu alanda hayvan hakları sorununa Toplum Sözleşmesi Teorisi ve Faydacılık yaklaşımından daha iyi teorik rehberlik sağladığını iddia edeceğim. Çünkü çok çeşitli hayvan haysiyeti türlerini ve buna karşılık gelen gelişme ihtiyaçlarını tanıma olanağına sahiptir.⁵⁸³

⁵⁸¹ Nussbaum, *Justice for Animals*, ss. 147-148.

⁵⁸² Nussbaum, *Justice for Animals*, ss. 252-253.

⁵⁸³ Nussbaum, "Beyond Compassion and Humanity, Justice for Nonhuman Animals", *Animal Rights Current Debates and New Directions*, s. 299.

Yaklaşımına göre hayvanların da onurlu bir hayatı hak ettiği düşüncesi ön plana çıkar. Diğer taraftan en önemli problemlerden birisi de türlerin kaybı ve biyoçeşitlilik meselesidir. Yapabilirlikler Yaklaşımı türlerin kaybına göz yummamaktadır. Nussbaum türleri ise kendi için duyarlı ve duyarsız olarak ayırdığı için en azından duyarlı canlıların adaletin öznesi olması gerektiğini ve etik bir kaygı duyulması da gerektiğini şu şekilde ifade eder:

Türlerin devamına gelince, eğer türler insan eylemiyle hiçbir ilgisi olmayan faktörler yüzünden soyu tükeniyor olsaydı, bunun adalet mülâhazası olarak çok az ahlaki ağırlığı olurdu (estetik önemi veya başka bir tür etik önemi olsa da), bireysel canlıları etkiler. Ancak türler yok oluyor çünkü insanlar kendi üyelerini öldürüyor ve doğal ortamlarına zarar veriyor. Bu nedenle, türlere verilen zarar, bireylere verilen zarar yoluyla gerçekleşir ve bu bireysel zarar, yetenekler yaklaşımı içinde etik kaygının odak noktası olmalıdır. Hayvan haklarına ilişkin hemen hemen tüm etik görüşler, yaşam biçimleri arasında ahlaki açıdan uygun ayrımlar olduğunu kabul eder. Sivrisinek öldürmekle şempanze öldürmek aynı şey değil. Ancak soru şudur: Temel adalet için ne tür bir farklılık söz konusudur? Bentham'ı takip eden Singer, meseleyi duyarlılık açısından ele alıyor. Birçok türden hayvan bedensel acı çekebilir ve duyarlı bir varlığa acı vermek her zaman kötüdür. Duyarsız veya zar zor hissedebilen hayvanlar varsa ve kabuklular, yumuşakçalar, süngerler ve Aristoteles'in *durağan hayvanlar* olarak adlandırdığı öteki türler bu tür yaratıklar gibi görünüyorsa, onları öldürmekte ya zarar yoktur ya da sadece önemsiz bir zarar vardır. Dahası, hissedebilen yaratıklar arasında, bilişsel kapasiteleri aracılığıyla ek zararlar görebilenler de vardır: Birkaç hayvan kendi ölümlerini öngörebilir ve önemseyebilir ve diğerleri, ölümle hüsrana uğrayan yaşamaya devam etme konusunda bilinçli, duyarlı çıkarılara sahip olacaktır.⁵⁸⁴

İnsanların hayvanlara karşı sadece ahlaki yükümlülükleri yoktur. Aynı zamanda haklar konusunda onlara karşı adalet sağlama gibi bir ödevleri ve sorumlulukları da vardır. Nussbaum'un hayvanlar için oluşturmuş olduğu 10 merkezi Yapabilirlikler listesi burada yine bir çözüm olarak düşünülebilir ve bu listeye kanunlarda genişletilerek yer verilebilir. Hayvan adaleti değerlendirilirken öncelikle düşünülmesi gereken mevzu hayvanlar için yapabilirlikler, hak ve özgürlükler aramaktır. Ancak hayvanların hakkı olabilir mi veya hangi hayvanlar için hangi haklardan söz edilebilir gibi soruların burada kritik edilmesi gerekir. Bir sonraki başlıkta hayvan hakları farklı yaklaşımlar açısından kritik edilecektir.

⁵⁸⁴ Nussbaum, "Beyond Compassion and Humanity, Justice for Nonhuman Animals", *Animal Rights Current Debates and New Directions*, s. 307.

2.3.2. Hayvan Haklarının Farklı Yaklaşımlar Açısından Değerlendirilmesi

Öncelikle *hak* terimi “her canlının bütün menfaatlerini koruma altına almak ve yasalarca bu hakları güvence altına almak” şeklinde tanımlanabilir. *Hayvan hakları* terimi ise “doğal yaşam içinde sinir sistemi olan bütün hayvanların hak ve özgürlüklere sahip olması”⁵⁸⁵ olarak tanımlanabilir. İnsanlar hak ve özgürlükleri önemsemese ekolojik düzene çok ciddi zararlar verilebilir. Temel haklardan en önemlisi yaşama hakkı ve hürriyettir. Yaşam hakkının tanınması mevzuu ile besin ve barınma hakları *Hayvan Hakları Evrensel Beyannamesinin* de önemseydiği temel konulardandır. Diğer yandan bütün hayvanların saygı görmeye hakkı vardır.⁵⁸⁶ Bu sebeple hiçbir hayvan özellikle de sebepsiz yere acı çekmemeli ve hatta deney hayvanları bile mümkün olduğunca acı çekmemelidir.

Hukuk kurallarına bakıldığında hayvanların korunması ile ilgili pek çok madde olduğu fark edilir fakat yine de bu maddeler onları hak sahibi yapmamakta veya genellikle hakka sahip olamayacakları düşünülmektedir. Yasalar genel itibariyle insanlara yükümlülükler vererek, insanların kendi davranışlarını gözetmesi gerektiğine dair ilkeleri içerir. Hayvanların hak sahibi olarak görülmemesinin nedeni ise onların irade sahibi olmamaları ve hakları olsa bile bu hakları kullanabilme bilinci ve yapabilirliğinden mahrum olmalarıdır. Fakat zihinsel engelliler, felçliler ya da bebeklerin de kendi haklarını kullanabilme iradesi ve bilinci yoktur. Ancak bu, onların haklardan muaf olması anlamını

⁵⁸⁵ Akt. Fatıma Şeker, “Peter Singer’da Hayvan Özgürleşmesi Hareketinin Dini Düşünce Açısından Değerlendirilmesi”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, Ankara, 2019, s. 11.

⁵⁸⁶ Fatıma Şeker, “Peter Singer’da Hayvan Özgürleşmesi Hareketinin Dini Düşünce Açısından Değerlendirilmesi”, s. 11. Sözü edilen haklar Nussbaum’un yapabilirlikler listesinde yer almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nussbaum, *Justice for Animals*, ss. 88-89.

taşımamaktadır. Bu sebeple Peter Singer gibi aktivistler hayvanların da hakları olduğunu iddia etmektedirler.⁵⁸⁷

Hayvan hakları terimi son yıllarda oldukça sık duyulmaya başlanmış olmakla birlikte felsefe tarihine bakıldığında hayvan hakları hususunda *insana indirgenen hayvan*, *nesne-hayvan* ve *duyarlı hayvan* olarak üç ana hayvan kavramsallaştırması ile karşılaşılır. Bunlardan ilki daha çok Ortaçağ ve Rönesans Döneminde genel kabul görürken, ikincisi bilindiği gibi modern dönemde Descartes'in hayvanı bir makine olarak tanımlamasından ileri gelmektedir. 20.yy.'dan itibaren çağdaş dönemde ise artık hayvanların da acıyı deneyimleyebilen bir hisler ve duygular varlığı olarak tanımlanması, hayvan hakları değerlendirilirken evvela acıyı hisseden duyarlı ve omurgalı canlıların dikkate alınması gerektiği düşüncesini ön plana çıkarmıştır. Hayvan haklarını tartışan yaklaşımlara bakıldığında ise bir tarafta hayvanların sorumluluklar alamıyor oluşu ve sözleşme yapamamalarından ötürü hayvan haklarını yasalara taşımayan *Hayvan Haklarına İtiraz Eden Yaklaşım*, diğer tarafta Peter Singer'in tür ayrımı yapılmadan bütün hayvanlara karşı yapılan kötü muamelelerin önlenerek özgür bırakılmalarını iddia eden *Faydacı ve Radikal Anglosakson Yaklaşımı*, ve bu yaklaşıma göre daha az keskin olan, insan hakları ile hayvan haklarını bütünleştiren *Fransız Yaklaşımı* ile Rosalind Hursthouse'nin (1943-) *Erdem Etiği Yaklaşımı* ve Tom Regan'ın *Hak Temelli Deontolojik Yaklaşımı* olarak beş ana yaklaşım sayılabilir. Bu yaklaşımların her biri de şu an için kesin onay almış değildir ve yaklaşımlar tartışmaya açıktır. Ancak bunlardan hayvan haklarına karşı çıkan yaklaşıma karşı bir itiraz getirilebilir. Öyle ki Nussbaum'un dezavantajlı olarak belirttiği gruplar hatırlanacak olursa zihinsel engelliler ve bebekler de hak iddiasında bulunamaz, herhangi bir yükümlülükleri yoktur ve sözleşme yapamazlar. Ancak onların hak talep

⁵⁸⁷ Yılmaz, "Hayvan Haklarına Bakış", ss. 214-216.

edememeleri haklara sahip olmadıkları anlamına gelmemektedir.⁵⁸⁸ Kendisi özgün bir yaklaşım ve anlayışa sahip olduğu için Yapabilirlikler Yaklaşımının diğer yaklaşımlara alternatif olabileceği yeniden hatırlatılmalıdır.

Faydacılık Yaklaşımını savunan Singer esasen eserlerinde duyarlı olan hayvanların acı çekmemesi gerektiğini belirtir. Nussbaum gibi istiridye ve midye gibi kabuklu olan, beyne ve sinir sistemine sahip olmayan ve dolayısıyla herhangi bir acı hissini deneyimlemeyen canlıları, hayvan haklarının dışında tutmuştur.⁵⁸⁹ Hayvanlar üzerindeki zulmü beyazların siyahlar, erkeklerin kadınlar üzerindeki egemenliğine benzeten Singer artık ırkçılık ve cinsiyetçiliğin aşılması gerektiği gibi her canlının haklarının gözetilmesi gerektiğini de belirtir. Önemli olan akla sahip olup olmamaları değil, duyarlı olup olmamalarıdır. İnsanlar için aranan eşitlik ve özgürlük hayvanlar için de aranmalıdır. Bu sebeple türçülük mantığı artık aşılmalıdır.⁵⁹⁰ Zira hayvanların öteki olarak veya rasyonel olmayan, insan olmayan diğer türler olarak görülmesi beraberinde haklardan mahrum oldukları düşüncesine neden olmaktadır. Ancak Singer'in de belirttiği gibi öteki türler için de menfaatten söz edilebilir. Irkçılık ve cinsiyetçilik nasıl ayrımcılığa dayalı ve ahlaki değilse aynı şekilde türçülük de ahlaki bir tutum değildir. Nussbaum pek çok açıdan Singer ile hemfikirdir ancak iyi yaşamın ölçütü olarak salt haz ve acının baz

⁵⁸⁸ Jean Marie Coulon ve Jean Claude Nouet, *Hayvan Hakları*, çev.: S. İpek Ortaer Montanari, Kırmızıkeçi Yayınevi, İstanbul, 2018, ss. 17-19, 23-24.

⁵⁸⁹ Burada Nussbaum'un görüşlerinin değiştiğini belirtmekte fayda vardır. *Frontiers of Justice* adlı eserinde kabukluların duyarlı olmadığını iddia ederken, *Justice for Animals* adlı eserde yengeç gibi kabuklu hayvanların kaynar suya duyarlı olduğunu ve kaçma tepkisi gösterdiğini iddia eder. Bkz. Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 146. Nussbaum, *Frontiers of Justice*, s. 359.

⁵⁹⁰ Peter Singer, *Neden Vegan? Etik Beslenme*, çev.: Pınar Şengül, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2021, s. 14, 28-30.

alınması konusunda bu yaklaşımdan ayrılmaktadır. Nussbaum duyarlılık konusuna vurgu yapmakla birlikte duyarlılığı rasyonellikle birlikte değerlendirmektedir.

Bentham ve Singer'ın hayvanların acı çekmemesi gerektiği konusundaki görüşleri bugün Faydacı Yaklaşımın önemli savlarından biri haline gelmiştir. Nussbaum Singer gibi hayvanların da hakları olduğunu, hayvanların duyarlı varlıklar olduğunu, türçülük mantığının aşılması gerektiğini ve onlara zulmedilmemesi gerektiğini savunur. Çünkü sadece insan hayatı onura layık değildir. Ancak Singer'dan ve Faydacı Yaklaşımlardan farklı olarak hayvan yaşamını salt acı ve zevke indirgememektedir. Hayvanlar için iyi bir yaşam pek çok değer hayata geçirilmesini gerektirir. İyi bir yaşam sadece acıdan uzak olmayı değil aynı zamanda *sevgi ve saygıya layık olabilme, hareket edebilme özgürlüğü, onurlu ve sağlıklı bir şekilde öteki ile bir arada yaşayabilme ve bedensel bütünlüğün korunması hakkı* gibi pek çok yapabilirliği de içermelidir. Fakat günümüzde hayvanlar hala dar ve pis kafeslere hapsedilmekte, aç-susuz, acıya, korkuya ve onurlu olmayan bir yaşama maruz bırakılmaktadır. Hindistan Anayasası'nın 21. Maddesinde hayvanlar "onurlu bir varoluşa sahip varlıklar" olarak tanımlanır. Böyle bir tanım ise hayvanların da insanlarla birlikte doğanın mevcut kaynaklarını paylaşabilmesi anlamını taşıdığı için aslında her ülkenin anayasasında olması gereken bir madde olarak düşünülebilir. Dolayısıyla gerek fabrika çiftliklerindeki hayvanlar gerek sirk hayvanlarının koşullarının iyileştirilmeye ihtiyacı vardır. Hayvanlar her ne kadar doğuştan gelen yapabilirliklere sahip olsalar da içine doğdukları dünyanın bu yapabilirlikleri kullanmalarına izin vermemesi bir hayvan trajedisidir. Pek çok deney için hayvanların kullanılması onların yapabilirliklerine engel olmaktadır. Bu hayvanların acı çekmemesi veya acısız öldürülmesi daha etik ve adil görünmektedir.⁵⁹¹ Yapabilirlikler Yaklaşımında ise

⁵⁹¹ Nussbaum, "The Moral Status of Animals", ss. 1-5.

hayvanlara zarar verecek olan her türlü engelin aşılması ve hayvanlar için asıl önemli olanın yapabilirliklerin yaşama geçirilmesi gerektiği ifade edilmektedir.

Hak temelli bir yaklaşım ortaya koyan Tom Regan ise salt rasyonel varlıklara saygı gösterilmesi gerektiği fikrine karşı çıkar. Hayvanlar *duyu algıları, düşünce, arzu, itki, hafıza ve otonomi* gibi pek çok özellikleriyle insanlarla ortak değer ve hakları paylaştıkları için insanlar gibi yaşamın birincil öznelidir ve içkin bir değere sahiptirler. Bu sebeple eşit saygıyı hak ederler. Ona göre hiç değilse memeli hayvanlar yaşamın öznesidirler ve bu memelilerin bir farkındalığa ve öz-bilince sahip olduklarını belirtir. Hayvanların da insanlar gibi dili kullanabildiğini iddia eder. Ancak öyle olmasa bile bebekler veya çocukların bazılarının da yaşamlarının belli dönemlerinde dili kullanamaması onların bilinçsiz oldukları ya da mantıksal çıkarımlar yapamadıkları anlamını taşımaz. Bu sebeple dilin evrimsel olarak geliştiğini Darwin'den hareketle açıklayan Regan, bilincin evrimsel özelliğine dikkat çekerek bu probleme açıklık getirir. O halde hayvanlar da en az insanlar kadar bilinçlidir ve refaha, otonomiye ve farkındalığa sahiptir.⁵⁹² Nussbaum da bu şekilde katı bir rasyonalizm anlayışı benimsenmesine karşı çıkmakta ve iyi yaşam için pek çok ölçütün temel alınması gerektiğini belirtir. Hayvanlar akıldan yoksun olmadığı gibi salt bilinçli varlıklar olarak da tanımlanamazlar. Bu sebeple onlar için de etik değerlerden bahsedilebilmelidir.

Deontolojik kuramcılar esasında Kant'ın çalışmalarını hayvanları da *kendi içlerinde amaç* olacak biçimde genişletmişlerdir. Bu sebeple, sağlanmış olan korumalar, bilişsellik ya da çıkardan değil, tamamen varlıkların kendisinden kaynaklanmaktadır. Tom Regan bu kuramcılardan biri olup hayvan haklarını ve hayvanlara saygı ilkesini temel alır. Kendisi, çalışmalarında hayvanların ahlaki haklarına odaklanarak ahlaki statünün eşitlik sağladığına vurgu yapar. Buna göre insanlar, öteki türlere zarar vermede

⁵⁹² Engin Arıkan, *Hayvan Hakları İnsan Hukuku*, Ekin Yayınevi, Bursa, 2016, ss. 59-63.

özgür değildir. İnsanlar keyfi olarak bir başka canlıya zarar veremez ve onların hakkını gasp edemez. Regan şu soruyu soruyor: “Dünyadaki milyarlarca insan dışı hayvan arasında, dünyadan haberdar olan ve onlara ne olduğunun farkında olan var mı? Eğer varsa, başkasının umurunda olsun ya da olmasın, onlara ne olduğu onlar için önemli mi?” Regan bu soruyu, hayvanların da yaşamın öznesi olduğu ve insanlarla aynı haklara sahip olduğu şeklinde yanıtlıyor.⁵⁹³

Nussbaum bu düşünürler arasında her ne kadar Bentham’ı eleştirse de Bentham ve Singer’ci çizgi ile Tom Regan’cı çizgi arasında tedirgin bir pozisyonda olduğunu ancak ikinci gruba yani Regan’a daha yakın olduğunu itiraf eder. Bunun sebebi gerek Korsgaard gerek Regan gibi çağdaş düşünürlerin daha radikal bir düzlemde yer almalarıdır. Bu düşünürlere göre hayvanları insani amaçlarla öldürmemek gerekir. Ancak Faydacılık Yaklaşımını benimseyen düşünürler eğer hayvan acı çekmeyecekse insan yararı için öldürülebileceklerini iddia ederler. Nussbaum problemin sadece acısız bir ölümle çözülemeyeceğini, acısız bir ölüm yaşayan pek çok hayvanın acı dolu bir hayat sürdürdüğünü iddia eder. Fabrikalardaki dar kafeslerdeki tavuklar bunun en belirgin örneğidir. Nussbaum’un ikinci gruba da eleştirisi vardır. Regan gibi düşünürlerin konuyu yeterince araştırmadıklarını ileri sürer.⁵⁹⁴

Erdem etiği yaklaşımı ile bilinen Rosalind Hursthouse ise hayvanlara olan davranışların erdemli olması gerektiğini belirten isimler arasında yer alır. Daha önceki Faydacılık Yaklaşımı veya Deontolojik Yaklaşımlar hayvanların iyi yaşamı için bir veya birkaç ölçütü temel almaktaydı. Faydacı Yaklaşım iyi yaşamı hayvanların acıdan uzak olmasına bağlarken, Deontolojik Yaklaşımlar da hayvanların yaşamın öznelere olmaları

⁵⁹³ Bob Barker and Jennifer Davidson, “Justice For All?: The Shortcomings and Potentials of the Capabilities Approach for Protecting Animals”, *Animal Law*, Vol. 24:425, 2018, 1-41, ss. 6-7.

⁵⁹⁴ Nussbaum, *Justice for Animals*, ss. 154-155.

gerektiği konusunda salt eşit saygı ilkesini merkezine alırlar. Ancak Hursthouse Nussbaum gibi bu şekilde dar bir çerçeveden tek bir ölçüte dayanarak probleme çözüm getirilemeyeceğini savunur. Hayvanlar için ahlaki bir yaklaşım ortaya koyabilmek için hayvanların heterojen özellikleri de dikkate alınmalıdır. Öyle ki kimi hayvanlar evcilleştirilmiş iken kimisi vahşi doğada yaşamaktadır. İnsanlar veya öteki türler kendi içinde homojen bir yapıya sahip değildirler. Hayvanlara belli ahlaki statüler belirlemek de bu statülerin altında kalanların gözden çıkarılmasına sebebiyet verebilir. Ahlaki karakter, mutluluk ve merhamet gibi ilkeleri temel alan erdem etiği ise kural ve ödeve dikkatleri çeken Deontolojik Yaklaşımlardan ve bir eylemin sonucuna bakan Faydacı Yaklaşımdan farklıdır. Burada sorulması gereken asıl soru “Nasıl eylemde bulunmalıyız” değil, “Nasıl bir hayat yaşamalıyım” olmalıdır. Yani neticede Nussbaum gibi iyi yaşamın ölçütünü sorgulamakta ve iyi yaşamın ölçütünü Aristoteles gibi *eudomoniaya* bağlamaktadır. Ancak karakterli ve yaşanmaya değer bir hayat ile erdemlere dayanan bir mutluluk iyi yaşamı verebilir. Dolayısıyla burada önemli olan bir şeyleri yapmaktan ziyade bir şeyler olmaktır. İyi bir hayat yaşayabilmek önemlidir ancak önce iyi birisi olmak gerekir. Bunun için hem insanlara hem de hayvanlara karşı *sorumluluk sahibi, dürüst, dengeli, cesur, doğaya karşı saygılı ve sevgi sahibi vicdanlı* kişiler olmak gerekecektir.⁵⁹⁵ Nussbaum ise tüm bu yaklaşımlara karşı Yapabilirlikler Yaklaşımını etik ve politkada daha sağlam rehberlik sağladığı gerekçesiyle tercih edilebilecek en uygun yaklaşım olduğu konusunda ısrar eder.

Anlaşıldığı üzere adaletin alanı bir haklar alanıdır. Hayvanlara karşı işlenen her suç ve kötü muamele adaletsizliği doğururken, onlara karşı her iyi eylem de adaleti sağlamaktadır. Hayvanların kötü muameleye maruz kalması ayrıca iyi ve ahlaki bir yaşam hakkına sahip olmalarını da gerektirir. Yapabilirlikler Yaklaşımına göre ise hayvanların

⁵⁹⁵ Arıkan, *Hayvan Hakları İnsan Hukuku*, ss. 109-120.

iyi ve adil bir yaşam yaşaması için özgürce hareket edebilmeleri, bedensel sağlık ve bütünlüklerinin korunabilmesi ve elbette onlara karşı şefkatli ve merhametli olunması gereklidir. Dolayısıyla hissedebilen her hayvan adaletin öznesidir. Fakat iyi olmayan şartlarda yetişmiş olan bir hayvan daha evvel tecrübe etmediği için iyi bir yaşamı hayal dahi edemez.⁵⁹⁶

Diğer taraftan hayvanlar da insanlar gibi birtakım temel hak ve özgürlüklere sahiptir. Besin hakkı, iyi yaşam hakkı, emek ve hatta mülkiyet hakkı bunlardan bazılarıdır. Hayvanlarda hak bilinci olmasa bile onların da mülkiyet hakkı olduğunu iddia eden düşünürler vardır. Zira pek çok hayvanın kendi bölgesini işaretlemek için o bölgeye dışkı bırakmaları o bölgede o hayvandan başka bir hayvanın avlanamayacağı imajını vermektedir. Elbette doğada Hobbes'un da ifade ettiği gibi en azından hayvanlar için güçlü olanın haklı olması söz konusu olabilse de bu durum insanlar için etik değildir.⁵⁹⁷ Burada evvela hayvan mülkiyeti ile ne kast edildiği açıklanmalıdır. Sözgelimi hayvanların mülkü veya bulunmaları gereken yer doğadır denildiğinde doğanın tahrip edilmemesi gerektiği anlaşılmaktadır. Burada hayvanlar ile insanlar arasındaki ayrım açısından konuya yaklaşılr. Ancak hayvanların birbiriyle etkileşimlerinde her ne kadar bir birliktelik veya grup olarak hareket etme eğilimi var ise de kendi türünden olmayan hayvanlar veya kendi grubundan olmayan hayvanlar ile aralarında bir güç ilişkisi bulunabilmesi gayet doğaldır. Hayvanların mülkiyet sahibi olması konusu elbette uzun bir tartışma konusudur. Burada bu konu tartışılmayacaktır. Ancak şu hususun belirtilmesinde fayda vardır ki Yapabilirlikler Yaklaşımı gerek pek çok ölçütü baz alması gerek hayvan yapabilirlikleri ile insan yapabilirlikleri arasındaki paralelliklere vurgu

⁵⁹⁶ Nussbaum, "Beyond Compassion and Humanity Justice for Nonhuman Animals", *Animal Rights Current Debates and New Directions*, ss. 299-304.

⁵⁹⁷ Nerse, *Hayvan Hakları*, ss. 15-16.

yapması sebebiyle adil bir yaşamın geçerlik kazanmasında sözü edilen yaklaşımlara karşı ideal bir yaklaşımdır.

Hayvanlar için pek çok haktan söz edilebileceği gibi hayvanlar için etikten söz etmek de mümkündür. Bugün hayvan etiği tartışmalarına bakıldığında karşılaşılan en temel sorunlardan birisi deney hayvanlarına yönelik araştırmalarda uyulması gereken etik ilkelerle ilgilidir. Bu bağlamda en önemli kurallardan birisi hayvanların acı çekmemesi gerektiği veya hayvan barınaklarının hijyen ve bakımı ile ilgilidir. Yine hayvanların besin kaynağı olup olamayacağı yani vejeteryanlık veya veganlık, hayvan türlerinin yok olma tehlikesi ile karşı karşıya olması ve avcılık en temel tartışma konularındandır. Bir sonraki başlıkta bu sorunlar üzerinde durulacaktır.

2.3.3. Hayvan Etiği Tartışmaları

Antik Yunandan modern döneme dek hayvanlar ile ilgili yapılmış olan etik tarihindeki çalışmalara bakıldığında insan-merkezli bir bakış açısına sahip olduğu ve salt insanın ahlaki değerlendirmeyi hak ettiği düşünülmekteydi. Fakat 20.yy.'ın sonlarına doğru etik yaklaşımlar, hayvan etiğini ve çevre problemlerini de dikkate almaya başlamıştır. Bu yaklaşımlar *Deontolojik Yaklaşım*, *Sonuççuluk* ve *Sezgicilik* olarak sayılabilir. Ancak sözü edilen bu yaklaşımlar da her ne kadar hayvanların ahlakiliğine vurgu yapsalar bile neticede sorunlara insan-merkezli bir perspektifle yaklaşımdan kurtulamamışlardır. Deontolojinin önemli temsilcisi olan Kant, hayvanların kendi bilincinde olmadığı için yalnızca bir araç olduğunu iddia eder. Bu sebeple hayvanlara karşı adaletten bahsedilemeyeceği gibi onlara karşı herhangi bir sorumluluğumuz ya da ödevlerimiz de yoktur. Sonuçcular ise hayvanların duygudaş olmadıklarını öne sürerler.

Bu söylemlere karşı çağımızdaki pek çok düşünür yeni bir çevre merkezli etik yaklaşım geliştirmek gerektiğine vurgu yapmıştır.⁵⁹⁸

Nussbaum da ilk eserlerinde insan-merkezli etik anlayışını takip etmekteydi. Zira Yapabilirlikler Yaklaşımını insan onuru ile insan gelişimi ilkelerinden hareketle kurmayı amaçlamıştı. Ancak özellikle son eseri olan *Justice for Animals*'da hayvanların kendi başına bir amaç varlığı olduğu tezini ön plana çıkarır. Bugün çoğu birey için de hayvanlar bir mülk değil bir refakatçidir ve evin üyesidir. Will Kymlicka (1962-) ve Sue Donaldson (1962-) bu konuda daha radikal olan zoopolis fikrini yani evcil hayvanların da birer yurttaş olarak görülmesini gerektiğini iddia ederler.⁵⁹⁹

Nussbaum Aristoteles'in öteki türlere karşı *huşu ve merak* fikrini örnek olarak hayvanların araç statüsünden çıkarılması gerektiğini öne sürer. Yine de Aristoteles felsefesi genel itibariyle insan-merkezlidir ve bu insan merkezli felsefeden çıkmanın birkaç yolu vardır. Buna göre; *tüm hissedebilir varlıklar, tüm hayvanlar ve bitkiler ile ekosistemler* bu alternatiflerden birisidir ve bu alternatiflerin her biri farklı bir grubu ahlaki olarak değerlendirmenin uygun olduğunu gösterir. Sayılan tüm varlıklar özellikle de duyarlı varlıkların esenliğiyle ilgilenmek yaklaşımın temel hedeflerindedir. Nussbaum, "doğadaki tüm karmaşık yaşam formlarında harika ve harikulade bir şey olduğu" hususunda Aristoteles ile hemfikir olarak yaklaşımının öteki türlere nasıl genişletilebileceğini anlatmakla başlar. Ancak hangi türlerin etiğin konusunu oluşturduğu veya huşu ve merak uyandırdığı sorulacak olursa Nussbaum'un yaklaşımının *duyarlı canlı varlıkları* kapsadığı söylenebilir. Virüs veya böcekleri korumaktan bahsetmemektedir. Ancak yine de doğadaki her şeyde ilgi uyandıran bir şey olduğunu

⁵⁹⁸ Hasan Yücel Başdemir, "Kuş Gribi, İtlaf ve Hayvan Hakları", *II. Uygulamalı Etik Kongresi*, Ankara, 2006, ss. 5-6.

⁵⁹⁹ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 195.

itiraf ederek, her canlının incelenmeye değer olduğunu belirtmektedir. Aristoteles de her canlının incelenmeye değer olduğunu ifade etse bile bu, her canlının haklarının gözetilmesi, hepsinin gelişmesi ve ahlaki değerlendirmeye tabi tutulması gerektiği anlamını taşımaz. Nussbaum ise her canlının ahlaki değerlendirmeye tabi tutulması gerektiğini, bedensel bütünlüklerinin korunması ve yaşamlarını sürdürmeye haklarının olduğunu savunur. Bir hayvanın acıyı hissedip hissedemeyeceği etik problemlerden ilkidir ve burada ikinci bir sorun daha var görünmektedir. Nussbaum insan yapabilirliklerinde *örtüşen fikir birliği*nden yola çıkmaktadır ancak örtüşen uzlaşmanın hayvanlarda da olduğunu varsayarak insan durumuyla bir paralellik yaratmaya çalışması bir sorun teşkil eder.⁶⁰⁰

Nussbaum'un görüşüne göre Yapabilirlikler Yaklaşımına dayalı bir siyasi öğretiyi benimseyen kişi, hayvanları hor gören ve öteki türlerin değerini küçük düşüren görüşleri reddetmelidir. Böyle bir görüşü benimseyerek *örtüşen fikir birliğine* katılım sağlayamaz. Örtüşen fikir birliği güvenceye alındığında "Hayvan Adaleti" başlığında ifade edilen hayvanlara dair yapılan pek çok metafizik ve geleneksel inanç ve yaptırımlar da ortadan kalkacaktır.⁶⁰¹ Nussbaum bu konudaki görüşlerini şu şekilde ifade eder:

Umudum, hayvanların yapabilirliklerine yönelik desteğin birçok yönden gelebileceğidir: Dini ve metafizik nedenlerden dolayı insanın üstünlüğüne inanan, ancak yine de hayvanlar için adil işbirliği koşullarını genişletmeye ve onların yapabilirliklerini desteklemeye istekli olan dini görüşlerden; asıl ilgi odağının bireyler değil ekosistemler olması gerektiğine gerçekten inanan, ancak ekosistemlerin gelişmesine yardım etmede hayvan yapabilirliklerini politik olarak desteklemeye de istekli olan eko-merkezci görüşlerden; benzer şekilde hayvan yaşamlarına adil davranılmasını öneren Budist görüşlerden; içsel değer iddiaları konusunda agnostik kalan Korsgaard'inki gibi görüşlerden; ve (siyasi teorimde olmasa da etik olarak) hayvan yaşamlarının asli bir değere sahip olduğunu düşünen benimki gibi görüşlerden pek çok destek gelecektir.⁶⁰²

⁶⁰⁰ Ramona Ilea, "Nussbaum's Capabilities Approach and Nonhuman Animals: Theory and Public Policy", *Journal of Social Philosophy*, Vol. 39 No. 4, Winter 2008, 547-563, ss. 548-551.

⁶⁰¹ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 94, 101.

⁶⁰² Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 101.

Alıntıdan anlaşıldığı üzere Nussbaum pek çok geleneksel öğretiyi eleştirir. Bir önceki başlıkta da ifade edilen Afrika'daki Chippewa halkının kültür ve geleneğe dayalı anlayışlarında hayvanlara zulmetmeleri örneğinde olduğu gibi geleneğe dayanan anlayışlar, hayvanlar üzerinde her türlü yaptırımını meşru görebilir. Bu sebeple etik ve adil görünmemektedir. Yine Antik Yunan Döneminden Aydınlanma Dönemi ve hatta modern dönemi de kapsayan döneme bakıldığında buna benzer anlayışlar fark edilmektedir. Hayvanların aklı, duyguları ve merakı olduğunun inkarı etik bir problemdir. Bu şekilde bir algılayış biçimi hayvanların acı çekmediği düşüncesiyle hayvanlar üzerinde yapılacak her türlü eylemi meşru kılar. Bu sebeple acıyı hissedebilen her canlının ahlaki ve politik değerlendirmeye tabi tutulması gerekir.

Diğer taraftan Nussbaum hayvanların her ne kadar acı çekmemesi gerektiğini düşünse, hayvanlara olan saygının onlar için ahlaki değeri desteklediğini söylese ve insanlar ile hayvanların ilişkilerinde karşılıklılık ve işbirliğini savunsa da insanların beslenebilmeleri için hayvanların öldürülmesini de kabul eder.⁶⁰³ Elbette bu ölümün de yine acısız olması gerektiğinin altını çizer. Ancak Nussbaum'un haysiyet ve öldürmenin nasıl birbiri ile kesiştiğine yönelik bir açıklama yapamaması bir sorun teşkil etmektedir. Yine de yarışlarda kullanılan binlerce tazının emekli olduklarında onlara ötenazi uygulanması gibi pek çok etik soruna dikkatleri çekmesi önemlidir. Bu minvalde hayvanların tıpkı çocuklar gibi özel bir ilgiye ihtiyaçları olduğunu ve hissedebilen canlılara karşı merhametli davranılması gerektiğini hatırlatmaktadır.⁶⁰⁴ Dolayısıyla

⁶⁰³ McEwan, "Martha Nussbaum's Capabilities Approach For Non-Human Species: A Preliminary Critique", ss. 17-21.

⁶⁰⁴ McEwan, "Martha Nussbaum's Capabilities Approach For Non-Human Species: A Preliminary Critique", ss. 17-21.

yaşayan her canlının saygınlığı vardır ve bu saygınlığa uygun eylemlerde bulunmak gerekmektedir. Nussbaum'un ötenazi ile ilgili düşünceleri şu yöndedir:

İnsanlar genellikle evdeki farklı bireylere herhangi bir gerekçe göstermeden farklı davranırlar; yaşlı bir akrabaya kapsamlı ve agresif kanser tedavisi sağlarken, bir köpekte kanser olduğunda köpeğe ötenazi yapmayı tercih ederler. Bana tamamen ahlak dışı gelen bu asimetri, “evcil hayvan” zihniyetinin bir kalıntısıdır: Bu kişilere göre bu canlılar, işler zorlaştığında elden çıkarabileceğimiz, isteğe bağlı oyuncaklardır. Sorumlu bireyler bu şekilde davranmamaktadır.⁶⁰⁵

Nussbaum'un ötenazi ile ilgili fikirleri pek çok hayvanseveri ikna edici görünüyor. Diğer taraftan eğer hayvanın kronik ağrı veya bilişsel sakatlık gibi durumları varsa bu türden bir ötenazinin zararsız olduğunu ve hayvanın öldürüleceğini hissetmemesi gerektiğini iddia eder.⁶⁰⁶ Bentham ötenazi konusunda insana zarar veren hayvanları öldürmenin meşru müdafaya girdiğini iddia eder. Nussbaum bu konuda Bentham'a katılsa da böyle bir durumla karşılaşmadan evvel doğum kontrolü, kısırlaştırma gibi öldürücü olmayan uygulamalara gidilmesi gerektiğini dile getirir.⁶⁰⁷

Nussbaum yine de köpekler ile farelere eşit biçimde muamele etmek gerektiğini dile getiren Singer'ın aksine, hayvanların ahlaki olarak değerlendirilmesi gerektiğine dair ikna olmamış kimseleri ikna edebilmek için gerekli olan argümanı henüz ortaya koyamamıştır. Sadece bu sorunda örtüşen uzlaşmaya sahip olunabileceğini söylemekle yetinmiştir. Bu uzlaşma, farklı dini görüşleri olan kimselerin politik düşünceler hakkında uzlaşabilecekleri düşüncesine dayanır. Nussbaum, şu an için pek çok kimsenin hayvanların ahlaki değerlendirmeyi hak ettiğine inanmasalar bile zaman içinde buna inanacaklarını düşünmektedir. Pek çok kimsenin hayvanlara yapılan işkenceye karşı olduğunu söyleyerek bu görüşünü destekliyor görünmektedir. Ayrıca bazı ülkelerde hayvanlara karşı etik uygulamalar ve yaptırımların arttığına da işaret ederek bu konuda

⁶⁰⁵ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 211.

⁶⁰⁶ Nussbaum, *Justice for Animals*, ss. 164-166.

⁶⁰⁷ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 167.

yasaların çıkarıldığını da belirtmektedir.⁶⁰⁸ Sözelimi vahşi hayvanların sirklerde kullanılması, tavuklar için kafeslerin kullanılması, domuzların kulaklarının ve kuyruklarının kırılması ile horoz dövüşlerinin yasaklanmasına dair pek çok yasanın gündemde olduğunu ve bu gelişmelere olan memnuniyetini dile getirir.⁶⁰⁹

Bir diğer sorun hayvan tüketimindeki artıştır. Elbette burada herkesin vegan veya vejeteryan olması gerektiği iddia edilmemektedir. Ancak hayvan tüketimi için beslenen hayvanların kaldığı ortam ve bu ortamın hijyeni ile koşulları veya hayvan bakımı burada tartışılabilir. Zira pek çok hayvan; kapalı kafeslerde, karanlık, hijyenik olmayan ve dar alanlarda kalmaktadır. Yiyecek için yetiştirilen veya öldürülen hayvanlara yaşamı hak eden varlıklar olmalarından ziyade makine parçaları gibi davranılması da etik dışıdır. Nussbaum'un yaklaşımı bu sorunları tartışması bakımından önemlidir. Ayrıca onun yaklaşımının sirklerdeki hayvanlara iyi muamele etmesi gerektiğini söylemesi ve hayvanat bahçelerinin kaplanlara canlı ceylanlar yerine yırtabilecekleri toprak vermesini gerektiren yasalar önermesi bakımından da önemlidir.⁶¹⁰

Nussbaum hayvanları koruyabilmek adına artık yeni bir etik bilinç ile yeni bir politik yaklaşımın belirlenmesi gerektiğini düşünmektedir. Hayvan haklarını korumak için salt politik değil etik değişimler de ön planda olmalıdır. Yapabilirlikler Yaklaşımı onun nazarında bu imkanı vermektedir.⁶¹¹

⁶⁰⁸ Ilea, "Nussbaum's Capabilities Approach and Nonhuman Animals: Theory and Public Policy", ss. 552-553, 559.

⁶⁰⁹ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 290, 295, 212-213, 284.

⁶¹⁰ Ilea, "Nussbaum's Capabilities Approach and Nonhuman Animals: Theory and Public Policy", ss. 552-553, 559.

⁶¹¹ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. xxv.

Yapabilirlikler Yaklaşımı, politika için iyi bir ölçüttür ve pek çok etik amacı baz alır fakat şu anki politik çerçeve içerisinde nasıl bir gelişim kaydedileceğini çıkarsamak yasal kurumlara düşecek gibi görünmektedir. Düşünür felsefi kariyerini mazlum olanı korumaya adanmış ve dezavantajlılık problemini merkezine almıştır. Onun bakış açısına göre öteki türler de korunması gereken dezavantajlı olan gruplar arasında yer almaktadır. Avlanmaya ve özellikle de yasak avlanmaya, hayvanların fabrika çiftlikleri veya deneylerde acı çekmesine, dar kafeslere hapsedilmesine, hayvanların dövüştürülüp onlara işkence edilmesine, denizlerin çöplerle doldurularak canlıların yaşamını tehlikeye atmaya ve bu şekilde ekolojik dengenin bozulup iklimlerin değişmesine karşı Yapabilirlikler Yaklaşımını etik bir devrim ve yeni bir politik yaklaşım olarak öne çıkarmaktadır. Yaklaşımında etik ilkelere hayvanların insanların iyiliği için değil, hayvanların kendi iyiliği için uyulması gerektiğini ve bu olup biten etik sorunlara karşı göz yummamak gerektiğini belirtir. İnsanların son dönemlerde özellikle hayvanlara karşı daha sağduyulu ve duyarlı olmalarına rağmen yine de günümüzde pek çok türün yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu hatırlatarak şunu ekler “Onlara olan davranışımız, insanlığımızın önemli bir yönüdür.”⁶¹² Bu minvalde hayvanların korunması insanlığın ortak görev ve ödevi olmalıdır. Bunun sebebi hayvan türlerinin gün geçtikçe yok olmasıdır ve bu sorun güncelliğini koruyan etik bir problemdir. Bu yüzden sadece insanların değil hayvanların problemlerinin de acil olarak görülmesi ve ihmal edilmemesi gerekir.

Nussbaum’a göre “dünyanın ciddi anlamda etik bir devrime ve evrensel boyutta bir bilinç yükseltme hareketine ihtiyacı vardır ve kanunu eyleme geçirmek için etik bir hareket gerekir.”⁶¹³ Öyle ki günümüzde hala hem sokak hayvanlarına hem de et

⁶¹² Sara Patterson, “Prof. Martha C. Nussbaum to address animal rights in Humanities Day keynote”, *Uchicago News*, Oct. 6 2020, <https://news.uchicago.edu/story/prof-martha-c-nussbaum-address-animal-rights-humanities-day-keynote> 20.3.2022 tarihinde erişildi.

⁶¹³ Nussbaum, “Working with and for Animals: Getting the Theoretical Framework Right”, s. 609.

endüstrisindeki duyarlı hayvanlara işkence edilmeye, yasa dışı fil kaçakçılığı yapılmaya, iklim değişikliği sebebiyle pek çok büyük memelinin yaşam alanları tahrip edilmeye ve özellikle fil ve gergadan gibi türler karaborsa için avlanmaya devam edilir. Bu gibi kötü davranışlar salt etik bir sorun olmadığı için yasalarca ele alınması gereklidir. Politikalar, hayvanlar ile öteki türleri salt nesnelere ve etik varlıklar olarak ele almak yerine, onları politik birer özne haline getirmenin yollarını aramalıdır. İnsanların hayvanları kullanan veya onları sömüren etik-dışı varlıklar olarak değil, etik-politik bir varoluş içerisinde *Hayvan Dostları* olarak gündeme geldiği bir dünyaya doğru ilerlemek gerekmektedir. Nussbaum, Steven A. Wise'a (1952-) atıfta bulunarak, bilinenin aksine hayvanların seçim yapmadığı için yasalarda özne olamayacağı düşüncesine karşı hayvanların da bilinçli seçimler yapabildiğini iddia ederek hayvan etiğinin hukuka dahil edilmesi gerektiğinin altını çizer. Üstelik Wise, hayvanların kendilerinin farkında oldukları gibi aynı zamanda kendilerini de yönetebildiğini ve kültürleri olduğunu dolayısıyla geleceklerini düşünebildiklerinden dolayı salt içgüdü varlıkları olmadığını da iddia eder. Zeki ve özerk oldukları için özgür yaşamları hak ederler ve bu hakların da genişletilmesi gereklidir.⁶¹⁴

Ahlaki ilkeler söz konusu olduğunda insan en çok kendisi ile gurur duyar. Fakat insanlar kadar gerek kendi türüne gerek öteki türlere karşı zulüm ve işkence eden başka bir varlık daha yoktur. Hiçbir hayvan yaptıkları ile gururlanmadığı gibi güzelliğinden dolayı da kibirlenmez. Yine aynı şekilde hiçbir hayvan insanlar kadar kendinden kaçıp kendinden nefret etmez.⁶¹⁵ Bu durumda haysiyet ve merhamet hayvan türünde de açığa çıkmaktadır ve hatta hayvanların insanlara oranla ahlaki olarak daha merhametli olduğu bile söylenebilir.

⁶¹⁴ Nussbaum, "Working with and for Animals: Getting the Theoretical Framework Right", ss. 609-611.

⁶¹⁵ Nussbaum, "Working with and for Animals: Getting the Theoretical Framework Right", s. 614.

Buraya kadar anlatılanlardan hareketle Nussbaum'un pek çok etik soruna değindiği fark edilmektedir. Ancak her ne kadar problemlerden söz etse de çatışmaların çözümüne yönelik cevaplarının eksik olduğu da söylenmelidir. Her ne kadar yaklaşımını pek çok kuram ve teoriye göre daha ideal ve alternatif bir yaklaşım olarak görse de hayvan etiği ve adaleti ile ilgili sorunlarda çözüm üretmemesi fark edilir. Nussbaum ısrarla 10 temel merkezi yapabilirlikler listesinin etik ve adil ilkeler olarak yasalarda yer alması gerektiğini teklif etmektedir. Bunun dışında çözüme yönelik sunmuş olduğu teklifler yetersiz görünmektedir.

Diğer taraftan hayvan etiği tartışmalarındaki gündem konularından birisi ve hatta belki en önemlisi de deney hayvanlarına yönelik araştırmalarda dikkat edilmesi gereken etik ilkelerle ilgilidir. Türkiye'de bu etik ilkeler, *HADYEK (Hayvan Deneyleri Yerel Etik Kurulu)* tarafından belirlenmiştir. Buna göre bu ilkeleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Bilimsel araştırmalarda kullanılması zorunlu olan deney hayvanlarına kötü muamele edilmesini engellemek.
2. Yapılacak deneyin önemsiz ve gereksiz olduğu kanaatine varıldığında, canlının acı hissedebileceği bir deneyin yapılmasına izin vermemek.
3. Ağır acı, stres ya da buna denk eziyet veren deneylerde bir hayvanın bir defadan fazla kullanılmamasını sağlamak.
4. Zorunlu olarak kullanılması gerekiyorsa bunu sağlam bilimsel gerekçelere dayandırmak.
5. Bilimsel açıdan güvenilir verinin, hayvanlara mümkün olduğu kadar az acı çektirerek ve onları en az strese sokarak elde edilmesini sağlamak.
6. Araştırmalar süresince kullanılan deney hayvanlarına türüne uygun ortam hazırlamak ve hayvanlara en iyi fizyolojik ve çevresel şartları temin etmek.
7. Canlı hayvanlarda yapılacak deney amaçlı çalışmaların sorumlu veteriner hekim gözetiminde yapılmasını sağlamak.
8. Araştırılan bilginin elde edilmesinde geçerliliği ispatlanmış alternatif yöntemler varsa hayvan deneylerini etik olarak uygun görmemek. Ayrıntılı olarak daha önceden yapılmış deneylerin tekrar edilmesine engel olmak.
9. Deney için en uygun hayvan türünün ve yöntemin seçilmesini, bilimsel olarak anlamlı sonuç verebilecek en az sayıda hayvan kullanılmasını sağlamak.
10. Deney hayvanlarına gereksiz acı ve ağrı verecek deneylerde uygun ağrı kesici ve anestezi kullanılmasını sağlamak.
11. Şiddetli ve sürekli ağrı çeken veya normal hayatını sürdüremeyecek duruma gelen deney hayvanları ile sağlık açısından çevresi için risk oluşturabilecek deney hayvanlarının insancıl bir metotla yaşamlarına son verilmesini sağlamak.⁶¹⁶

⁶¹⁶ Cuma Ceylan, Eda Karaaslan, Kader Toraman ve Şenay Demirci, *Ortaöğretim Psikoloji Ders Kitabı*, MEB Yayınları, 2019, s. 24.

Görüldüğü üzere etik ilkelerin büyük çoğunluğu hayvanların acı çekmemesi gerektiğine dairdir. Hayvanların acı çekmemesi gerektiği düşüncesi kendisini en çok Faydacılık Yaklaşımında göstermekteydi. Etik ilkeler söz konusu olduğunda bir hayvanın mümkün olduğunca acı çekmemesi gerekir ve bu ilkelerin yasalarca da ele alınması gerekir. Faydacılık Yaklaşımı en azından bu konudaki söylemleriyle takdir edilebilir. Tom L. Beauchamp (1939-) ve David DeGrazia'nın (1962-) denek hayvanlarının durumuyla ilgili öne attığı üç temel ilkeye bakıldığında ise ilkeler şunları önerir:

- 1. Gereksiz Zarar Vermeme İlkesi.** Belirli bir zarar bilimsel amaçlar için gerekli olmadığı ve ahlaki olarak haklı gösterilmediği sürece hayvan deneklere zarar verilmemelidir.
- 2. Temel İhtiyaçlar Prensibi.** Belirli temel ihtiyaçların karşılanmaması bilimsel amaçlar için gerekli olmadığı ve ahlaki açıdan haklı gösterilmediği sürece, çalışmaların yürütülmesi sırasında hayvan deneklerinin temel ihtiyaçları karşılanmalıdır.
- 3. Zararın Üst Sınırları Prensibi.** Hayvan deneklere uzun süre acı çektirilmemelidir. Nadir, olağanüstü durumlarda, araştırmanın kritik öneme sahip sosyal ve bilimsel amaçlar için gerekli olması ve ahlaki açıdan haklı gösterilmesi durumunda istisnalar yapılabilir.⁶¹⁷

İlkelere bakıldığında yine daha çok hayvanlara acı çektirilmemesi gerektiği daha çok ön plana çıkmıştır. Hayvan deneylerindeki etik ilkelerden söz ettikten sonra önemli mevzulardan birisi de bu canlıların niçin denek olarak kullanıldığıdır. Canlıların araştırılma nedenlerine bakıldığında öncelikle insan fizyolojisinin işleyişini anlamak, canlıların sağlık sorunlarını ortadan kaldırmak, organların nasıl işlediğini anlayabilmek, eğitim-öğretim ve çevrenin korunması olarak sayılabilir. Hastalığın önlenmesi için pek çok aşı veya ilacın hayvanlarda denenmesi uygundur. Bu konudaki en büyük yapılan hata tarihte 1950'li yıllara rastlar. Hamile kadınların uykusuzluk ve mide bulantısı sorunlarını engellemek için insanlarda kullanılmış olan *Thalidomid* isimli ilacın hamile kadınlarda güvenle kullanılabileceğinin söylenmesiyle birlikte ilacın yan etkisi olarak bebekler kolsuz veya bacaksız olarak dünyaya geldiği gibi 90.000'den fazla düşük ve 10.000'den fazla ölüm de gerçekleşmiştir. Bu sebeple ilaç ve aşılarda hayvanlarda denenmesi daha uygun bulunmuştur. Örneğin çocuk felci aşısının hayvanlarda kullanılmasıyla beraber

⁶¹⁷ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 182.

çocuk felci vakaları 24 yılda 350.000'den 223'e düşmüştür.⁶¹⁸ Sadece bu örnekler bile tıbbi hayvan deneylerinin gerekli olup olmadığı sorusuna kuşkusuz evet yanıtının verilmesini sağlar. Ancak şu husus belirtilmelidir ki o da; kozmetik için kullanılan pek çok deney hayvanının gereksiz yere acı çektiği ve bir çözüm olarak bitkisel içerikli kozmetik ürünlerinin kullanılabilirdir.

Bunun dışında hayvan etiği tartışmalarında karşımıza çıkan problemlerden bir diğeri de vejeteryanlık veya veganlıktır. Bugün pek çok vegan aktivist hayvanların acı çekmesine, türlerinin yok olmasına, avcılığa ve bilhassa da deney hayvanlarının denek olarak kullanılmasına karşı çıkmaktadır. Aslında hayvanların deneylerde kullanılmasını genellikle bilim insanları, halk, medya ve siyasiler uygun görmektedir. Vegan veya vejeteryan olmayan grupların deneyleri desteklememesi samimi görünmemektedir. Öyle ki her geçen yıl daha fazla tüketim toplumu olma yolunda ilerlenmekte ve özellikle de beyaz et tüketimindeki artış tıbbi araştırmalarda kullanılan hayvanların oranından kat kat daha fazladır.⁶¹⁹ Diğer yandan kısırlık konusunda Nussbaum'un görüşleri şu şekildedir; “hayvanların agresifliğini kaldıracacağı, uzun yaşamalarını sağlayacağı ve nüfuslarını kontrol altına alacağı için uygun görünmektedir”.⁶²⁰

Sonuç olarak hayvanlara yapılan her türlü işkence, zulüm ve ayrımcılıklara (türçülük problemi) bir son verilmelidir. Günümüzde hayvanların gereksiz yere avlanması yüzünden türleri yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmakta ve ekosisteme ciddi zararlar verilmektedir. Pek çok deney hayvanı kozmetik için gereksiz yere acı çekmekte ve hayvanlara bu şekilde bir araç olarak bakılması, onlara duygulardan ve

⁶¹⁸ Seyit Ankaralı, “Deney Hayvanı Nedir? Niçin Kullanılır?”, *Hayvan Etiği*, İsar Yayınları, İstanbul, 2019, 89-104, ss. 90-91.

⁶¹⁹ Ankaralı, “Deney Hayvanı Nedir? Niçin Kullanılır?”, s. 93, 102-103.

⁶²⁰ Mutlu, “Yeni-Aristotelesçi Bir Bakış Açısıyla Hayvanlar ve Hayvanlığımız”, s. 568.

akıldan bağımsız birer eşyaymış gibi davranılması ise her türlü gösteri veya eğlencenin bir unsuru olmalarına, acıyı hissetmediklerinin düşünülmesine neden olmuş ve sirkler, hayvanat bahçeleri ve hayvan dövüşlerinde kullanılmalarına ve bu hayvanların öğrenilmiş çaresizliği deneyimlemelerine engel olunamamıştır. Bu sorunlar artık sadece etik bir mesele değil aynı zamanda bir adalet problemidir. Yasaların bu ve bunun gibi sorunları ele alması ve mevcut politikaların bu sorunları yeniden değerlendirmesi gereklidir.

2.3.4. Çevre Adaleti

Diğer taraftan sözü edilen bu problemler çevreciler tarafından da tartışılır ve hayvanlar haricindeki canlıların da kendi başına değerli olduğu iddia edilir. Buradaki temel sorunlardan birisi hisleri olmayan canlıların adaletin konusu olup olmayacağı ile ilgilidir. Fakat bu canlıların hisleri olup olmadığı da tartışmaya açılabilir. Çünkü duyarlı olmadığı bilinen bazı canlıların onlara dokunulduğunda tepki verdiği de gözlemlenmiştir.

Bunyan Bryant'a göre (1935-) çevre adaleti "insanların çevrenin güvenli, besleyici ve üretken olduğuna dair güvenle etkileşimde bulunabilecekleri yerleri ifade eder. Çevresel adalet, insanlar en yüksek potansiyellerini gerçekleştirebildikleri zaman sağlanır."⁶²¹ Burada çevre adaleti ile ilgili verilen tanımın insan merkezli olduğu açıktır. Çevre kalitesi insanlık için mi yoksa sadece canlı oldukları için mi kendi başına mı değerlidir? Elbette farklı pek çok yanıtla karşılaşmak mümkündür ancak Nussbaum açısından bir cevap verilecek olursa çevrenin salt insanlar için değil bizzat kendi başına değerli ve saygıya layık olduğu ifade edilebilir. Ancak Nussbaum çevre konusunu adaletin değil etiğin alanı olarak görmektedir. Burada etik ve adaleti birbirinden ayrı

⁶²¹ David Schlosberg, "Capabilities and Environmental Justice: Animals, Ecosystems and Community Functioning", *Human Development and Capability Association*, 2007, 1-24, s. 3.

unsurlar olarak gördüğü iddia edilmemektedir. Burada ifade edilen bitkilerin duyarlı olmaması ve bu sebeple de siyaset teorilerinde bitkiler için hak aranamayacağıdır. Ağaçların ve bitkilerin korunması konusunda insanların etik kaygıları olabilir ancak meseleyi duyarlılık ekseninde değerlendirdiği için bu canlıların duyarlı olmadığını düşünür ve bu sebeple adaletin öznesi olarak görmez. Duyarlı olmayan çevrenin, duyarlı hayvanların yapabilirlikleri açısından araçsal olarak büyük bir öneme sahip olduğunu ve aynı zamanda başlı başına etik açıdan dikkate değer olduğuna inanmaktadır. Fakat çevre konusunu bir adalet meselesi olarak görmemektedir. Çünkü Nussbaum adaleti çaba ve duyarlılık açısından tanımlamaktadır.⁶²²

Nussbaum'un çevre konusunu adalet meselesi olarak görmemesi kendisiyle çeliştiğini gösterir. Öyle ki Nussbaum *Frontiers of Justice* adlı eserine “Species Membership/Tür Üyeliği”⁶²³ ismiyle bir alt başlık açar ve bu başlık altında sadece hayvan yapabilirliklerinden bahseder. Ancak öteki türler denildiğinde sadece akla hayvanlar değil aynı zamanda çevre de gelmektedir ve doğanın da yapabilirlikleri vardır. Bununla birlikte kendisi elbette çevrenin değerini tayin eder. Ancak bu sorunlara salt etik çerçeveden bakıldığında doğaya verilen zarar önemsiz kalacak ve yasalar bu konuda yeterli önlemler almayacaklardır. Ayrıca bitkiler üzerinde yapılan bazı deneyler göstermektedir ki bitkiler de acıyı hissetmektedir. Bitkiler “mekanik veya otçullar tarafından zarar görmüş komşu bitkiler tarafından salınan uçucu organik bileşikleri (VOC) algılar ve çeşitli savunma tepkileri başlatır. Bu tür bitkiler arası iletişim, bitkileri çevresel tehditlerden korur.”⁶²⁴ Nussbaum için duyarlılık açısından önemli olan çabalamak ve tepki vermektir. Bitkilerin

⁶²² Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 152.

⁶²³ Nussbaum, *Frontiers of Justice*, s. 21.

⁶²⁴ Yuri Aratani, Takuya Uemura, Takuma Hagihara, Kenji Matsui & Masatsugu Toyota, “Green Leaf Volatile Sensory Calcium Transduction in Arabidopsis”, *Nature Communications*, 14: 6236, 2023, 1-16, s. 1.

de savunma tepkisi gösterdiği gözlemlenmiştir. Bu deneyler çevrenin de hayvanlar kadar önemli olduğunu gösterir.

Bitkilerin duyarlı olup olmadığı konusunda düşünürler bir uzlaşmaya varmış görünmemektedir. Öncelikle bitkilerin özellikleri dikkate alındığında kendi kendilerini besleyip kendi kendilerine çoğaldıkları görülür. Bu anlamda türlerinin devamı için hayatta kalmaya çalışırlar. Bir sinekkapanı incelendiğinde avını hissettiği düşünülebilir. Ayrıca bitkilerin sıcak ve soğuğu, ışığı ve karanlığı hissedip hissetmediği de tartışmalıdır. Ancak bazı botanikçilere göre bilhassa etçil bitkiler algılayabilir ve duyarlıdırlar. Yunan düşünür Porphyry (MS 234-305) bitkilere karşı bir adalet borçlu olunmadığını iddia eder. Bunun nedeni bitkilerin acı ve korku duygusuna sahip olmadıkları düşüncesidir. Aristoteles bitkileri sünger ve anemonlar gibi sabit hayvanlardan bile ayırmıştır. Modern botanikçilerse aksini iddia eder. Erasmus Darwin (1731-1802) bitkilere yapmış olduğu deneyler sonucunda hem acı çektikleri hem de sinirlilik hissine sahip oldukları sonucuna varmıştır. Hintli botanikçi Jagadish Chandra Bose ise (1858-1937) bitkilerin pek çok dış uyarana karşı hassas olduğunu gözlemlemiş ve bu gözlemleri sonucunda insanları, bitkilerin de duyarlı olduğu konusunda ikna etmeye çalışmıştır. Öyle ki bitkiler ışığa yönelerek tepkisel reaksiyonlar göstermektedirler.⁶²⁵

Nussbaum sözü edilen tepkilerin tek başına duyarlılık için yeterli kanıt oluşturamayacağı kanısındadır. Bunun nedenlerinden birisi bitkilerin beyne sahip olmamalarıdır. Düşünürlerin söylemlerinin aksine Nussbaum'a göre bitkiler merkezi sinir sistemine de sahip değildirler. Bitkiler sabittir ve yerleşiktirler. Subjektif duygulara sahip olmamaları da onlar için iyi ve adil bir yaşam aramayı zorlaştırmaktadır. Bitkiler çabadan

⁶²⁵ Nussbaum, *Justice for Animals*, ss. 149-150.

da yoksun görünmektedirler. Hatta Nussbaum'a göre bitkiler bireysel canlılar da değildirler. Çünkü bitkilerin ne zaman doğup öldüğü belirsizdir.⁶²⁶

Çevre adaletinin gündemine bakıldığında sağlıklı yaşam, sosyo-ekonomik veya sosyo-kültürel kaynakların ve de ormanların tahribatı, gıda güvenliği, iklim değişikliği, madenciliğin doğal yaşam ve kültür yıkımına neden olması, çevre kirliliği ve küresel ısınma gibi konular yer alır. Bu sorunlar gerek doğal yaşamı gerekse insan hayatını tehlikeye sokması bakımından üzerine eğilmesi gereken ciddi meselelerdir. Öte yandan çevre adaletinin merkezi yapabilirliklerle olan ilişkisine değinmek gerekir. Çevre adaletinin merkezindeki yapabilirliklere bakıldığında Nussbaum'un listesindeki maddelerden biri olan *sağlık ve beslenme* örnek olarak ele alınabilir. Bu yapabilirlik iyi bir yaşam için bir gerekliliktir. Sözelimi çevresel kirliliğin neden olduğu bir hastalık olan *astım* ve yine *gıda güvenliği* önemli sorunlar olarak durmaktadır. Dolayısıyla bunun gibi sorunlar yapabilirlikleri ortadan kaldıracak olan tehditlerdir ve bu sebeple kirlilik kontrol altına alınmalıdır. Yine arazilerin tahrip edilmesi ise *geleneksel yaşam tarzının erozyonu ve soykırımı* olarak nitelendirilir. Öyle ki endüstrileşmiş tarım daha az gıda güvenliği ve daha az sağlık ve beslenmeye neden olmuştur. Dahası sanayileşme ile birlikte kırsal alanda yaşayan insanlar geçim kaynaklarından büyük ölçüde koparılıp uluslararası ekonomide çalışmaları için gecekondulaşmanın önü açılmıştır. Bilinçsiz ve plansız yapılanma ise çevre kirliliğinin önemli sebeplerindendir. Burada gıda güvenliğinin evrensel adaletin ve topluluk yapabilirliklerinin temeli olduğunu da hatırlatmak gerekir ve bunun gibi tarım da iyi yaşamın temelidir denilebilir. Bu doğrultuda her milletin kendi kültürel çeşitliliklerine saygı duyulması ve besinlerini üretebilme yapabilirliklerini sürdürmelerinin sağlanması önem arz eder. Aksi halde *çevresel ırkçılık* sorunu aşamayan problemler arasında kalacaktır. O halde çevre adaleti

⁶²⁶ Nussbaum, *Justice for Animals*, ss. 151-152.

“kültürlerin ve biyoçeşitliliğin yok olmasını önlemeye kendini adama” anlamına da gelmektedir.⁶²⁷ Görüldüğü üzere çevre adaleti pek çok sorunu gündemine almaktadır ve evrensel adaletin temel problemleri arasında yer almaktadır. Nussbaum her ne kadar çevre problemini bir adalet sorunu olarak görmese de sözü edilen sorunlar küresel anlamda bütün ülkeleri ilgilendirmektedir. Bu sebeple Yapabilirlikler Yaklaşımı bağlamında bu sorunların politikalarda ele alınması önemli görünmektedir.

Çevre adaleti esasen liberal adalet sistemi içinde üretilen bir kavramdır. Liberal sisteme göre devlet evvela insanın hareket özgürlüğüne yer açıp onu güvenceye alan yasaları takip etmeye yönelik kurgulanır. Ancak öncesinde de belirtildiği gibi çevre sadece insan için var değildir, bizzat kendi başına değerlidir. Çevre adaleti endüstrileşme ve küreselleşme sonucunda görülen çevresel problemlerin neden olduğu evrensel boyuttaki eşitsizliklere çözüm aramaktadır. Bu bağlamda çevresel sorunlarla ekonomik sorunlar doğru orantılı olduğu için enerji üretimindeki her artış çevresel problemlerin her geçen gün daha çok artmasına neden olmaktadır. Öyle ki enerji üretimi hedefi ile kurulmuş olan Ukrayna’daki Çernobil Santrali’nin patlaması küresel bir çevre felaketini doğurarak pek çok ülkenin bu sorundan etkilenmesine neden olmuştur. GSYİH Yaklaşımı pek çok çevre adaleti sorununu ekonomik olarak değerlendirir. Faydacılık Yaklaşımı ise mevcut sorunlara bireysel mutluluk, haz ve acı açısından yaklaşmaktadır. Faydacı Yaklaşımın kurucularından olan Hume, adalet kavramının kaynağını bireylerin yetersiz kaynaklar karşısında bencil bir biçimde davranmalarına dayandırmaktadır. Dolayısıyla adaletsizliğin sebeplerinden birisi ona göre kaynakların yetersizliğinden kaynaklanmaktadır. Pek çok Toplum Sözleşmesi Teorisi ise çevre ve hayvanları adaletin

⁶²⁷ Schlosberg, “Capabilities and Environmental Justice: Animals, Ecosystems and Community Functioning”, ss. 4-6.

öznesi olarak görmemektedir. Bu durumda pek çok kuram ve teorinin çevre adaleti ile bağlantılı sorunlarda tıkanıdığı fark edilir.⁶²⁸

Burada diğer kuram ve teoriler arasında Yapabilirlikler Yaklaşımının özgün yeri tespit edilmelidir. Bu bağlamda Yapabilirlikler Yaklaşımına göre ekolojik dengenin korunması gerek halen yaşayan gerek gelecek kuşaklar için hayati derecede önem taşımaktadır. Nussbaum çevre kalitesinin gelecek kuşakların da yapabilirliğini arttırdığını düşündüğü için öteki türlerin korunmaya muhtaç olduğunu bildirmektedir. Diğer taraftan çevre kalitesinin gıda sorunu ve nüfus kontrolü problemiyle de ilişkili olduğunu belirten Nussbaum, nüfus artışı konusunda da politik önlemler alınması gerektiğini bildirir. Breena Holland'ı referans göstererek Yapabilirlikler Yaklaşımının çevresel ekonomi alanında da diğer kuram ve teorilere göre üstünlüklerini savunur. Bunun sebebi yaklaşımının, insan hayatının farklı yanlarını tek tek ele almasında yatar. Sözgelimi çevre kalitesinin sağlığa olan etkisi, ekonomiye olan etkisinden ayrı ele alınmalıdır. Fakat Holland'ın yaklaşımını insan merkezli bulur ve bunun nedenini ise birtakım yasaların işlerlik kazanabilmesi için kamuoyunun daha çabuk kabulleneceğini düşünmüş olmasından kaynaklanabileceğine dikkat çeker.⁶²⁹

Holland'a göre insan yapabilirlikleri için çevre kalitesinin araçsal değerini hesaba katmamak, Yapabilirlikler Yaklaşımı için ciddi bir sorundur. Bu bağlamda Holland, çevre kalitesini insan sağlığı açısından değerlendirmeye tabi tutmaktadır. Holland'a göre bir diğer sorun pek çok adalet teorisyeninin toplumun avantajları ile dezavantajlarının nasıl düzenleneceği ile ilgili yaptıkları yorumlarda, çevrenin araçsal değerini gözden kaçırmalarıdır. Sözgelimi toplumsal sözleşme teorisyenlerinden olan Rawls, çevre

⁶²⁸ Selim Kılıç ve Nafiz Tok, "Geleneksel Adalet Anlayışlarından Çevresel Adalet Anlayışına", *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 3, 2014, 213-228, ss. 214-216, 220.

⁶²⁹ Nussbaum, *Yapabilirlikler Yaratmak*, ss. 181-183.

problemlerine “piyasada hesaba katılmayan dışsallıkları düzenleme bahsi” şeklinde yaklaşır. Bununla beraber Holland’ın dikkat çektiği bir diğer mesele çevresel tehlikeleri irdeleyen bazı çalışmaların, adaletin çevre konusunu da dahil etmesi gerektiğini öne çıkarmasıdır. Bugün *Amerikan Akciğer Birliği*’nin yaptığı bir açıklamaya göre ABD’de özellikle yoksul kesimlerdeki çevrelerde daha çok hava kirliliği görüldüğünün altını çizerek bu çevrelerdeki insanların, tehlikeli atıkların risklerine daha fazla maruz kaldığına dikkat çeker. Bu sorun güç ve paranın orantısız dağılımı sonucu ortaya çıkmakla beraber insan sağlığı üzerinde olumsuz etkilere neden olacaktır. Yine kirli olan yeraltı sularının içilmesi de ortalama yaşam süresini değiştiren ve ölüme neden olabilecek pek çok hastalığa yakalanma olasılığını arttıran olumsuz bir etkiye sahiptir. Dolayısıyla çevre, bazı insanlara avantaj sağladığı gibi kimilerini de bu avantajlardan mahrum bırakır. Nussbaum bu soruna çözüm olarak yine yapabilirlikleri gösterir. Buna göre mülk sahibi olabilmeye bir yerden bir yere hürce hareket edebilme yapabilirliği uygun bir arazi ve ulaşımı gerekli kılar.⁶³⁰ Dolayısıyla azınlıktaki veya dezavantajlı durumdaki her insanın sözcülemi mültecilerin veya gecekondü sakinlerinin kaldığı çevrelerin yeniden düzenlenmeye ihtiyacı olduğu açıktır.

Buraya kadar anlatılanlardan hareketle ırkçılığın da çevre adaletinin konuları arasında yer aldığı fark edilir ve çevre adaletinden bahsetmeden evvel çevresel adaletsizliklerin gündemde tutulması gerekir. Zira çevre adaletsizliği bir ülkedeki dezavantajlı durumdakilerin toplumun üst kesimindeki gruplarına göre daha çok risklere

⁶³⁰ Breena Holland, “Justice and the Environment in Nussbaum’s “Capabilities Approach”, Why Sustainable Ecological Capacity is a Meta-Capability”, s. 1.

açık olması anlamını taşımaktadır. Bu sebeple dünyadaki her insanın çevre felaketleri karşısında adil bir şekilde muamele görmesi ve herkesin korunmaya alınması gerekir.⁶³¹

Öte yandan çevre kalitesi konusunda Nussbaum'un Yapabilirlikler Yaklaşımı bir çözüm olarak gösterilse de bu yaklaşımın da karşılaştığı bazı problemler öne çıkmaktadır. Bunlardan biri yapabilirliklerin çevreye bağlı olan yollarının hesaba katılmamasıdır. Öteki türler meselesine listenin sonlarında yer verilmektedir. Dolayısıyla çevre konusu Nussbaum'un yaklaşımında yer alsa da konuya oldukça sınırlı bir şekilde yer verilmiştir. Ayrıca Nussbaum çevre konusunu bir adalet problemi olarak görmemektedir. Nussbaum'un ilk hedefi insani gelişmeyi ve insan haklarını temel almaktır. Ardından öteki türler meselesinin adaletin üç temel probleminden birisi olduğunu iddia eder ancak genel itibarıyla hayvan haklarını gündeminde tuttuğu açıktır. Listedeki birkaç örnek verilecek olursa sözcüsel ikinci yapabilirlik olan "beden sağlığı" ele alınacak olursa; doğal çevrenin beden sağlığı yapabilirliğinin bileşenlerini mümkün kıldığı söylenebilir. Sağlıklı bir şekilde beslenebilmenin yolu çevre kalitesinin iyileştirilmesinden geçmektedir. Yine ilk yapabilirlik olan "yaşam" da çevre tarafından sağlanmaktadır. Ekolojik sistemler; besin, su, hava ve enerji ihtiyacını sağlar. Yine dördüncü yapabilirlik olan "duyular, hayal gücü ve düşünce" ele alınacak olursa doğal çevre, pek çok insanın hayal, duygu ve düşüncelerine ilham kaynağı olarak manevi ve kültürel yaşama kaynaklık eder. Holland, Nussbaum'un bu sayılan yapabilirliklerinin tümünü mümkün kılacağını düşündüğü bir meta-yapabilirlik olarak "sürdürülebilir ekolojik yapabilirlik" maddesini listeye eklemeyi önerir. Ona göre "bu meta-yapabilirliğe sahip olmak, mevcut neslin yapabilirliklerini mümkün kılan çevresel kaynaklar ve hizmetler sağlayabilen ekolojik koşullar bağlamında

⁶³¹ Mustafa Sarıkaya, "Çevresel Adalet Nedir?", *Medium*, 2019:<https://mstfsarky.medium.com/%C3%A7evresel-adalet-nedir-e551897be367> 11.4.2022 tarihinde erişildi.

kişinin hayatını yaşayabilmesini; şimdi ve gelecekte bu koşullara sahip olmayı” sağlayacaktır. Bu bağlamda ekolojik sistemler bir meta-yapabilirlik olma hususunda önemlidir. Öyle ki sosyo-ekonomik ve siyasi sistemlerden ayrılan ekolojik sistemler, yapabilirliklerin faaliyete geçirilmesi için daima gereklidir. Buna göre bu meta-yapabilirlik, sayılan öteki yapabilirliklerin hayata geçirilmesi için gerekli olup onları kapsamı bakımından önemlidir. Sürdürülebilirlik koşulu, ekolojik sistemlerin korunmasını sağlayacaktır. *Ekolojik meta-yapabilirlik* etkinleştirildiğinde diğer yapabilirlikler de etkinleştirilecektir. Ekolojik sistemler, her insan için yapabilirliklerin asgari eşiğini sağlayan şartları sürdürebilecek olan kapasiteye sahip olduğu müddetçe, ekolojik adalet koşulları karşılanacaktır. Böylece dünyadaki bütün insanlık küresel ekolojik adalet durumunu deneyimleyebilecektir.⁶³² Dolayısıyla Holland, Nussbaum’un listesini genişletmeyi teklif etmektedir. Tıpkı Nussbaum gibi küresel adalete vurgu yaparak fakir ve zengin her vatandaşın çevresel adaletten faydalanmasını önerir.

Son olarak çevre adaleti konusundaki sorunların tenkit edilmesi önem taşıdığı gibi birtakım teklifler de sunulmalıdır. Bugün iklim değişikliği sorunundan ötürü karşılaşılan pek çok risk ya hesaba katılmamakta ya da dezavantajlı gruplar gibi ihmal edilmektedir. Nussbaum’a göre iklim değişikliği konusunda önlem almak daha zordur ancak bu konuda bir şeyler yapmak gerekir. Ona göre “insanların yabani hayvan yaşam alanlarını iklim değişikliği ve muhtemelen insan kaynaklı olan diğer çevresel faktörlerden kaynaklanan zararlardan koruması gerekiyor.”⁶³³ Bu konuda politikalara düşen görevler olduğu gibi insanlığa da büyük görevler düştüğü yeniden hatırlatılmalıdır. Öyle ki bu sorunlar bilhassa insanlığı ilgilendirdiği için insan kendi kul hakkına girebilmektedir. Dolayısıyla

⁶³² Holland, “Justice and the Environment in Nussbaum’s Capabilities Approach, Why Sustainable Ecological Capacity is a Meta-Capability”, ss. 5-6, 10.

⁶³³ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 235.

pasif bir izleyici olmak yerine çevre konusunda aktif vatandaşlar olmak önem arz eder. Yine politikalar sera gazlarının risklerini yeniden gündemine alarak enerjide tasarrufa gitmeye başlamalıdır. Şu durumda enerji krizi yaşandığı açıktır. İnsan, doğa üzerindeki egemenliğine bir son vermelidir. Zira doğanın sahibi olmadığı açıktır. İnsan, hayvan ve doğa arasında var olduğu düşünülen Aristotelesçi hiyerarşik düzen görüşü Batı geleneğine göre normal olarak karşılanırsa da doğal yaşam salt insan yararı için var değildir. İnsanlığın çevre üzerindeki egemenliği ve çevreyi tahrip etmesi doğal yaşamın döngüsünü bozduğu için insan-merkezli çevre anlayışı terk edilmeli ve ormanlar herkes tarafından korunmalıdır. Diğer yandan ormanların korunarak yine insanlık için barajlar yapılması da tartışmalıdır. Zira bu şekilde hem ormanların sular altında kalması ihtimali ortaya çıkmakta hem de hayvanların uzun ömürlü yaşamları engellenebilmektedir.⁶³⁴ Nussbaum'a göre "en zor vakalar, iklim değişikliğinin gelecekte bir yaşam biçimini yaşanmaz hale getirme tehdidi oluşturduğu durumlardır."⁶³⁵

Sonuç olarak doğal yaşam için artık daha radikal önlemler alınmalı ve doğanın kendi başına değerli olduğu yeniden hatırlatılmalıdır. Nussbaum çevre problemini etik bir sorun olarak değerlendirmektedir. Bir sonraki başlıkta çevre etiği meseleleri kritik edilecektir.

2.3.5. Çevre Etiği Tartışmaları

Bugün ekolojik sorunlar bilim insanlarını, çevre bilimcilerini, pek çok düşünür ve uzmanı ilgilendirdiği gibi duyarlı bireyleri de kaygılandırmaya başlamıştır. Bu kaygılar da bireyleri sorunların neden veya kimden kaynaklandığına dair bir suçlu aramaya yönlendirmiştir. Buna göre çevresel felaketlerin suçlusu kimine göre teknoloji, kimine

⁶³⁴ Peter Singer, *Pratik Etik*, çev.: Nedim Çatlı, İthaki Yayınları, İstanbul, 2012, ss. 353-369.

⁶³⁵ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 235.

göre sanayi, kimilerine göre ise bilim, kapitalizm, modernizm veya Batı olarak görülmektedir. Bu sorunların günümüzde gün geçtikçe büyümesi ise felsefenin eski dallarından etiğe olan ilgiyi gözle görülür hale getirmiş ve etiğin mevcut sorunlara çözüm getirebileceğine dair ümitler de yeşermiştir. Çevre etiğinin temel tartışmalarına bakıldığında yaban hayatın korunmaya değer olup olmadığı veya korunmasının ahlaki bir ödev olup olmadığı, doğal çevrenin insan ihtiyacını gidermesi dışında kendi başına bir değerinin olup olmadığı, insanın çevreye olan yükümlülüklerinin neler olduğu gibi soru ve sorunlar yer alır. Her düşünürün bu sorunlara verdiği yanıt farklı olmakla birlikte bazı düşünürler sorunlara insanı merkeze alarak bakmakta diğer bazıları ise çevreci perspektiften olayları değerlendirmektedir. Çevre-merkezci pek çok düşünür canlılara verilen zararlarla ilgilenirken, hangi canlıların zarar görmemesi gerektiği konusunda Singer gibi Faydacılar duyarlı canlıları kast etmekte, kimileri de bütün canlıların iyi yaşamını sorgulamaktadır.⁶³⁶ Elbette bu sorunlara insanlar tarafından mı yoksa devlet tarafından mı bir çözüm getirilmesi gerektiği veya nasıl bir çözüm getirileceği de ayrı bir tartışma konusu olsa da gerek insanlığa gerek politikalara görevler düştüğü apaçık bir gerçektir.

Nussbaum bu problemlerden yaban hayatı ile ilgili olarak yaban hayvanları için bir yaban hayatı rehabilitasyon tesisleri ve açık kurallara sahip güvenli yaban hayatı sığınaklarının oluşturulabileceğini ifade eder.⁶³⁷ Doğal çevrenin etik değeri konusunda ise çevre kalitesinin duyarlı canlıların yapabilirlikleri bağlamında hem araçsal hem de içsel olarak etik değere sahip olduğunu ifade eder. Nussbaum'a göre çevre konusu insanın ilgilenmesi gereken etik bir görevdir.⁶³⁸

⁶³⁶ Harun Tepe, *Pratik Etik-Etiğin Pratik Sorunları*, Bigesu Yayınları, Ankara, 2016, ss. 99-102.

⁶³⁷ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 190.

⁶³⁸ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 152.

Çevre etiği insanların çevre ve insan dışı içerikleri ile ahlaki ilişkisini ve çevrenin değerini ve ahlaki durumunu inceleyen bir felsefe disiplini. Çevre etiğinin kapsamına aldığı diğer konular kabaca şu şekilde özetlenebilir; insan-merkezciliğin tenkidi, biyoçeşitlilik, derin ekoloji (yani çevrenin insanlık için değil kendi başına değerli olması ve korunması gerektiği düşüncesi), feminist çevre etiği, çevre etiğinin toplum ve siyaset ile olan bağı, yeni animizm, sürdürülebilirlik ve iklim değişikliği olmak üzere. Ayrıca çevre etiğinin tartıştığı öteki sorunlara bakıldığında genel itibariyle insanlara düşen ahlaki sorumluluklarla ilgili olduğu fark edilir. Çevre etiği gerek geleneksel gerek küreselleşme çağının sorunlarını merkezine alır. Sözelimi henüz endüstrileşmemiş toplumlardaki çiftçilerin tarım arazilerini temizlemede kesim işlemine başvurmalarının ahlaki olup olmadığı, insanlar tarafından dizayn edilen yapay çevrelerin değeri, doğal çevrenin insanlarca kirletilmesinin veya doğal kaynakların ve enerji girdilerinin aşırı tüketilmesinin etik boyutu gibi. Tartışma konuları çoğaltılabilir ancak günümüz çağdaş çevre etiğinin esas amacı geleneksel insan-merkezli çevre anlayışını aşabilmektir. Çevre etiği artık sadece kedi ve köpekler gibi evcil hayvanların durumu ile ilgilenmez aksine özellikle son otuz yıldır vahşi doğanın korunmasını temel mesele edinir.⁶³⁹

Nussbaum bu sorunlardan daha çok biyoçeşitliliği, iklim değişikliği meselesini, insan merkezliliği, evcil hayvanların ve vahşi doğanın durumunu kritik etmiştir. Nussbaum “Bizim Gibi” Yaklaşımı ve Toplumsal Sözleşme Teorisi gibi teorileri insan-merkezli bir bakış açısına sahip olduğu için eleştirmiştir.⁶⁴⁰ Biyoçeşitlilik konusunda insanın biyoçeşitliliğe karşı ilgisizliğinden yakınmaktadır. Günümüz insanı kadim döneme nazaran daha bilgili ve donanımlı olmasına rağmen çevre sorunlarına

⁶³⁹ Brennan, Andrew and Norva Y. S. Lo, “Environmental Ethics”, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Winter 2021 Edition, Edward N. Zalta (ed.): <https://plato.stanford.edu/entries/ethics-environmental/> 12.4.2022 tarihinde erişildi.

⁶⁴⁰ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 313.

duyarsızdır. Bir türün, hatta duyarlı olmayan canlıların bile yok olmasının zarara yol açabileceğini iddia etmektedir.⁶⁴¹ İklim değişikliğini ise insan eylemlerine bağlamaktadır. Kuraklık, nüfus artışı, kıtlıklar, sel ve yangın gibi felaketler insanların kötü eylemlerinden kaynaklanır. Bu gibi felaketler iklim değişikliğine neden olur. Birçok tür için habitat hasarının anahtarı olan iklim değişikliğinin merkezinde insan faaliyetleri vardır ve bu faaliyetler solunan havayı da kirletmektedir. İnsan nüfusu, eskiden hayvanlara ait olan alanlara yayılarak, doğal alanları sınırlandırmakta ve hayvanların yiyeceklerini azaltmaktadır.⁶⁴²

Burada sorulması gereken en temel sorulardan birisi de doğal çevreye karşı insanların sorumluluklarının olup olmadığı veya ne gibi sorumlulukları olduğudur. Buna verilen yanıt “doğaya yönelik eylemlerimizi kısıtlamazsak yok olacağımız” ise o vakit insan-merkezli bir etik anlayışı benimsenmiş olacaktır. İnsan-merkezli etik anlayışının aşılması gerektiğini düşünen aktivist ve daha radikal etikçiler ise ahlaki konunun artık doğal yaşam ile düşünülmesi gerektiğini iddia ederler. İkinci gruptaki kimi düşünürlere göre ahlakın öznesi salt hayvanlar iken kimilerine göre de özne denizler, ekosistemler ve bütün öteki türlerdir. Bu kesimdekilere göre insanlığın çevreye karşı sorumlulukları inkar edilemez bir gerçektir. Her ne kadar insan-merkezlilik eleştirilse de bu kesimin, ahlaki tutumun genişletilmesindeki rolleri de inkar edilemez. Bu aşamada henüz çevre-merkezlilik değil gelecek nesiller kast edilmektedir. Ancak bu tutuma da itirazlar gelmiştir. Gelecek nesillere herhangi bir borcun olup olmadığı da tartışmalı sorunlar arasındadır.⁶⁴³

⁶⁴¹ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. xiii, 111.

⁶⁴² Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 232.

⁶⁴³ Alasdair Cochrane, “Environmental Ethics”, *Internet Encyclopedia of Philosophy*, London, <https://iep.utm.edu/envi-eth/#H3>. 13.4.2022 tarihinde erişildi.

Nussbaum ise çevre etiğinde ikinci grupta yer alır. Sayılan bu sorunlar arasında da daha çok duyarlı varlıklar ve biyoçeşitlilik meseleleri ile ilgilenir. Duyarlı varlıklardan kasıt hayvanlar olsa da çevre konusunu da kısmen gündemine taşır. Nesli tükenmekte olan bir türün yaşam alanlarının korunması gerekliliğine vurgu yapan Nussbaum doğadaki canlıların da refah ve haysiyetinin olduğunu dile getirir. Yapabilirlikler Yaklaşımı her canlının iyi yaşamı ile ilgilendiği için türlerin kaybına veya acısına göz yummaz. Nussbaum türlerin devamı konusunda cevaplarının geçici, çözüm önerilerinin eksik ve çevre konusundaki görüşlerinin tatmin edici olmadığını farkında olduğu için bu konuda daha çok çalışmaya ihtiyaç olduğunu dile getirir. Günümüzde türlerin yok olmasının yeterince ahlaki ağırlığı olmadığını ve doğal çevreye verilen zarar ile türlerin refahına yeterince önem verilmediğinin altını çizmesi de önemlidir. Bu bağlamda önerisi türlerin yok olmasının Yapabilirlikler Yaklaşımı içerisindeki etik kaygının odak noktası olması gerektiğidir.⁶⁴⁴ Buradan hareketle Nussbaum hayvanların ahlaki durumu ile çevre arasında bir bağlantı kurmaktadır. Öyle ki hayvanların yok olması doğal çevreye de zarar verecektir. Burada yine çevre etiğinin tüm canlıları kapsamına alıp almadığı sorulabilir. Nussbaum bu soruya Singer gibi duyarlılık mevzusu çerçevesinde yaklaşarak “Bir sivrisinek öldürmek, bir şempanzeyi öldürmekle aynı türden bir zarar değildir”⁶⁴⁵ yanıtını verir. Bu yanıtı göre çevre etiğinin konusu bütün canlıları kapsamamaktadır. Ancak burada ifade etmek istenilen sivrisineklerin veya öteki kabuklu hayvanların gereksiz olduğu değil, acıyı hisseden canlıların öncelik taşıdığı ve bu canlılara karşı yükümlülüklerimizin olduğudur.

Duyarlılığa dikkat çeken Schlosberg ise bu konuda daha farklı bir konumda yer alır. Duyarsızlığın canlıların adaletin öznesi olarak değerlendirilmesinde engel

⁶⁴⁴ Nussbaum, *Frontiers of Justice*, s. 357.

⁶⁴⁵ Nussbaum, *Frontiers of Justice*, s. 359.

taşımadığını iddia ederek öteki türleri hisleri olmayan canlıları da içine alacak biçimde genişletir. Diğer taraftan insan olmayan öteki türlere bir şeyler borçlu olduğumuz görüşüne ise ne yazık ki sempati ile yaklaşmamaktadır. Türlerin neye ihtiyaç duyduğu veya ihtiyaçlarının neler olduğu ile genellikle ilgilenilmez. Ancak yine de türlerin yok olma tehdidi ile karşı karşıya kalması önemli bir sorundur. Bu konuda türlerin nesillerinin tükenmesi konusunda Nussbaum ile hemfikir olan Lilly-Marlene Russow'a atıfta bulunulabilir. Russow, öteki türlerin nesillerinin tükenmesine estetik değerler açısından yaklaşarak Yapabilirlikler Yaklaşımının her ne kadar uzak gibi görünse de öteki türleri ve özellikle de çevre konusunu içerecek biçimde genişletilmesini teklif eder. Schlosberg ise öteki türler için yapabilirlikler listesini genişletmeyi ve yeni maddeler eklemeyi önerir. Nussbaum'un önerisi de çevre etiği kapsamı içerisinde Yapabilirlikler Yaklaşımının ekosistemler için ideal bir adalet sağlayacağı üzerinedir. Ancak yaklaşımın çevre için ideal bir adalet sağlayıp sağlayamayacağı tartışmalıdır. Schlosberg bu konuda çevre bütünlüğünün hayvanların onurunda olduğu gibi, belli yapabilirliklerin kullanılması meselesi olduğunu öne sürer. John Nolt gibi kimi düşünürler ise ekosistemin düzenli bir şekilde işleminin ve bu gibi durumları sürdürmenin direkt bir adalet problemi olmadığı görüşündedirler.⁶⁴⁶ Haliyle çevre konusu bir adalet problemi olarak değil etik bir sorun olarak da görülebilmektedir. Nussbaum her ne kadar böceklerin duyarsız olduğunu düşünse de bir böceğe iğne ile dokunulduğunda kendini geri çektiği fark edilir. Bu sebeple böcekler de acıyı hissedebilirler.

Yapabilirlikler Yaklaşımına göre öteki türler adaletin birincil özneleridirler. Bu sebeple bu sorunlar ikinci plana alınacak sorunlar değil ciddi ve acil çözülmesi gereken

⁶⁴⁶ Alexander William Newbrook, *Justice, Environment and Virtue in Martha Nussbaum's Capabilities Approach*, Doctora Thesis in Department of Philosophy, Durham University, 2017, ss. 120-121, 142-143, 145.

adalet sorunlarıdır. Öteki türlerin sorunlarına çözüm sunacak olan insanlardan çok politiklardır. Bir sonraki başlıkta problem, İslam Hukuku açısından değerlendirilmeye çalışılacaktır.

2.3.6. İslam Hukukunda Hayvan Hakları ve Çevre Sorunu

İslamda temel dayanak olarak Kuran-ı Kerim, sünnet, icma, kıyas ve hadisler kıstas alınır. Kur'an-ı Kerim'de hayvanları konu edinen pek çok ayet vardır. Bu ayetlerde hayvanların Allah ile olan iletişiminden, insanlara hizmetlerinden, eğitilebilmelerinden ve kendi aralarında iletişim kurduklarından bahsedilir. Kur'an-ı Kerim'de sinek ve sivrisineklerin bile ihmal edilmediği (Hacc 22/73, Bakara 2/22) zikredilir. Her bir hayvan değerlidir. Çünkü ekolojik dengenin parçasıdır. Bu sebeple İslam hukukunda türlerin korunmasına önem verilir. İslam hukukunda her ne kadar insan merkezci bir bakış açısı olsa da hayvanların hakları gözetilmiştir.⁶⁴⁷

Kur'an-ı Kerim'de insan ve insan-dışı hayvanların sudan yaratıldığı ve bu sebeple bütün canlılar arasında en başından beri bir bağ olduğu ifade edilir. Ancak yine de hayvanların etinden, derisi ve sütünden yararlanılması, güvenlik, gıda, ekonomik kazanç ve insan menfaati için kullanılması Faydacılığa yakın insan-merkezli bir bakış açısına sahip olduğunu gösterir. Fakat elbette hayvanların sebepsiz bir biçimde ve onlara acı çektirilerek, zulmedilerek öldürülmemesi ya da işkence edilmemesi gerekir. Hadislerde ise Hz. Peygamberin hayvanlara olan sevgisi çok belirgindir. Öyle ki susuz bir köpeğin susuzluğunu gideren kimseye cennetle müjdelendiğini bildirmiştir. Kur'an-ı Kerim'de kurban kesmek hayvanlar için bir eziyet değildir aksine kesilecek olan hayvanların refahına dikkat edilir ve bu hayvanlara kesimden evvel iyi bakılıp rahat ettirilir. Ayrıca kurban bir sosyal yardımlaşma vesilesidir. Kesim esnasında da mümkün olduğunca acı

⁶⁴⁷ Adnan Koşum, *İslam Hukukunda Hayvan Hakları*, DİB Yayınları, Ankara, 2018, ss. 45-47.

çektirilmemeye gayret edilir. İslam'a göre helal et ve helal kesime dikkat edilir. Bu sebeple hayvanların kesilmeden evvel şoklanması yani elektrikle bayılması caiz değildir. Kesimden evvel hayvan eğer ölürse leş kabul edilir ve yenilmesi de haramdır. Günümüzde bu gibi tutumlara dikkat edilmekle beraber İslam hukukunu benimseyen ülkelerin hayvan haklarını korumak için kapsamlı ve yeterli düzenlemeler yapmadıkları da fark edilmektedir.⁶⁴⁸ Dolayısıyla İslamda hayvanlar bir emanet olarak görüldüğü için zevk için öldürülmeleri yasaktır ve İslamda hayvan refahına büyük önem verilmektedir. Ancak hayvanların haklarını düzenleyen yasaların geliştirilmesi ve bu haklara daha ayrıntılı bir şekilde yer verilmesi gereklidir.

Diğer taraftan Kur'an-ı Kerim'de pek çok surenin hayvan ismini taşıması aslında İslam dininin hayvanlara verdiği önem ve değeri göstermektedir. Örneğin Kur'an'ın ikinci ve en uzun suresi olan Bakara, "boğa" anlamına gelmekle birlikte Hz. Musa döneminde Firavun ve Mısır halkının kurban kesmeyip *Apis* isimli altından yapılmış bir boğaya tapınmaları anlatılmaktadır. Bakara 51. Ayette "Musa'ya kırk gece için söz vermiştik. Musa gittikten sonra, haksızlık ederek buzağıyı (Tanrı) edindiniz"⁶⁴⁹ şeklindeki ifadeler, insanların hayvanlara verdikleri değeri gösterir. Aslında hayvanların kurban edilmesi veya insanların hayvanları kullanması her ne kadar insan-merkezli bir bakış açısını yansıtsa da hayvanların insanlığın hizmetine sunulması onun değerli oluşunun yanı sıra insanın hayvani yönünü de göstermektedir. Öyle ki insan, insanı katletmekte idi. Aynı surenin 49. Ayetinde "Hatırlayın ki sizi Firavun taraftarlarından kurtardık. Çünkü onlar size azabın en kötüsünü reva görüyorlar, yeni doğan erkek çocuklarınızı kesiyorlar, (fenalık için) kızlarınızı sağ bırakıyorlardı. Aslında o size reva

⁶⁴⁸ Arıkan, *Hayvan Hakları İnsan Hukuku*, ss. 183-185.

⁶⁴⁹ Hazırlayanlar Hayrettin Karaman, Ali Özek, İbrahim Kafi Dönmez, Mustafa Çağrııcı, Sadrettin Gümüş, Ali Turgut, *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2004, s. 9

görülenlerde rabbinizden büyük bir imtihan vardı”⁶⁵⁰ denilmektedir. Oysa insanın insana zulmedip birbirini öldürmesi ve hayvanlara tapması hiçbir dinde kabul edilemez. Hayvanlar değerli olsalar da insanlardan üstün yaratılışlı değillerdir. Bugünün hayvan aktivistleri de bunun aksini savunmayacaklardır.

Hayvanları konu alan diğer surelere bakıldığında Ankebut “örümcek” anlamına gelmektedir. (Kafirlerin işleri örümcek ağına benzetilir.) İslam’da diğer hayvanlar gibi örümceklere de zarar verilmemesi gerektiği bilinir. Öyle ki *Tevbe Suresi* 9: 40’da düşmanlar geldiğinde peygamberin Sevr mağarasına sığınıp Allah’ın sekinetini üzerine indirdiği ve onu görülmeyen ordularla koruduğu yazmaktadır.⁶⁵¹ Kuran’da “Rabbinin, fil sahiplerine ne yaptığını görmedin mi? Onların kötü planlarını boşa çıkarmadı mı? Onların üstüne sürü sürü kuşlar gönderdi. O kuşlar, onların üzerlerine pişkin tuğladan yapılmış taşlar atıyordu”⁶⁵² şeklinde geçen *Fil Suresi* 105: 1-4’de ise filler ve ebabil kuşlarından bahsedilir ve hayvanların insanların yardımcısı olduğundan söz edilir. Diğer yandan *Nahl* kelime anlamı olarak “bal arısı” manasına gelirken, *Neml* “karınca”, *En’am* ise “keçi, deve ve sığır” gibi hayvanları kapsamına alır ve her surede ayrı bir mesaj dikkat çeker. Ancak genel itibariyle Kuran-ı Kerimde hayvanların insanlar için yaratıldığından söz edilir. *Nahl Suresinde* bununla ilgili rivayetler şu şekilde geçer “Hayvanları da O yarattı. Onlarda sizin için ısıtıcı şeyler ve birçok yararlar vardır. Onlardan bir kısmını da yersiniz” (*Nahl*: 5). “Atları, katırları ve eşekleri binmeniz ve (gözlere) zinet olsun diye yarattı. Allah, şu anda bilemeyeceğiniz daha nice (nakil

⁶⁵⁰ Hayrettin Karaman, Ali Özek, İbrahim Kafi Dönmez, Mustafa Çağrırcı, Sadrettin Gümüş, Ali Turgut, *Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, s. 9.

⁶⁵¹ Hayrettin Karaman, Ali Özek, İbrahim Kafi Dönmez, Mustafa Çağrırcı, Sadrettin Gümüş, Ali Turgut, *Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, s. 181.

⁶⁵² Hayrettin Karaman, Ali Özek, İbrahim Kafi Dönmez, Mustafa Çağrırcı, Sadrettin Gümüş, Ali Turgut, *Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, s. 624.

vasıtaları da) yaratır”⁶⁵³ (Nahl: 8). Buna göre insanlar, hayvanları beslemek, binek olarak kullanmak, güvenlik ve giyim için kullanırlar. Ancak burada giyimden kasıt hayvanların sırf zevk ve spor için avlanması değildir. İnsan ihtiyacı kadarını tüketmelidir zaten İslam’a göre israf caiz değildir.

Diğer taraftan her hayvanın eti yenmemekte, Allah’tan başkasının adı anılarak kesilen veya boğazlanan her hayvan, kan, leş ve domuz eti haram ve bir sapkınlık olarak kabul edilmektedir. Kur’an’da insanlar gibi hayvanlar da Allah’ı tesbih etmekte ve Nahl Suresinde bal arısının Allah ile konuştuğu bildirilmektedir. Allah bal arısına şu şekilde vahyeder “dağlardan, ağaçlardan ve insanların yaptıkları çardaklardan kendine evler edin. Sonra meyvaların her birinden ye ve Rabbinin sana kolaylaştırdığı yaylım yollarına gir, diye ilham etti. Onun karınlarından renkleri çeşitli bir şerbet (bal) çıkar ki, onda insanlar için şifa vardır.”⁶⁵⁴ Yine Hac Suresi 18. Ayette “Görmez misin ki göklerde olanlar ve yerde olanlar, güneş, ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar, hayvanlar ve insanlardan birçoğu Allah’a secde ediyor”⁶⁵⁵ denilmektedir. Bu sebeple hayvanlar İslam dininde değerlidir. Öyle ki Hz. Muhammed’e hayvanlara yapılan iyiliğe mükafat olup olmadığı sorulduğunda mükafatın da cezanın da olduğunu şu sözleriyle bildirmiştir: “Canlı olan herhangi bir şeyi atış yapmak için hedef tayin edene lanet olsun. Bir kedi yüzünden bir kadına azap edildi. Ölünceye dek o kediyi hapsettiğinden dolayı cehehenneme girdi” buyurmuştur.⁶⁵⁶ Burada da fark edilir ki İslam’da yerdeki hayvanlara eziyet edenler için

⁶⁵³ Hayrettin Karaman, Ali Özek, İbrahim Kafi Dönmez, Mustafa Çağrırcı, Sadrettin Gümüş, Ali Turgut, *Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, s. 253.

⁶⁵⁴ Hayrettin Karaman, Ali Özek, İbrahim Kafi Dönmez, Mustafa Çağrırcı, Sadrettin Gümüş, Ali Turgut, *Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, s. 259.

⁶⁵⁵ Hayrettin Karaman, Ali Özek, İbrahim Kafi Dönmez, Mustafa Çağrırcı, Sadrettin Gümüş, Ali Turgut, *Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, s. 323.

⁶⁵⁶ Akt. Nerse, *Hayvan Hakları*, ss. 160-162, s. 170.

göklerdekilere gelecek olan bir eziyet vardır. Hayvanların dövüştürülmesi, keyif ve spor için vurulması, eziyet edilmesi, keyif için avlanması gibi uygulamalar günahdır. Bu anlamda belki kurumsal olarak eksiklikler olsa da bireysel olarak insanlığa hayvan haklarını savunmaları için büyük sorumluluklar düşer. Hayvanların kurban edilmesi ise onlar için bir işkence değil, bir şandır. Nasıl ki insanlar ülkeleri için savaştıklarında kan döküyor ve şehit oluyorsa hayvanlar da kutsal bir hedef uğruna Allah için kurban edilmektedir. İslam'da hayvanların mal olarak kullanılmasında sakınca yoktur ancak hayvanlara acı çektirilmemesi gerekir. Bu ayetler göstermektedir ki hayvanların yaptığı her işte bir anlam vardır, hayvanlar içgüdüsel olarak veya bilinçli olarak eylemektedir ve hiçbir şey gelişigüzel ve boş yaratılmamıştır.

Nussbaum'un Yapabilirlikler Yaklaşımı perspektifinden meseleye bakılacak olursa yaklaşımdaki ilk yapabilirlik yaşama hakkıdır. Buna göre evrendeki her canlının iyi bir yaşama hakkı vardır. İslam hukukuna bakıldığında da hayvanların en temel hakkı yaşama hakkıdır. Hayvanların da insanlar gibi iyi bir yaşam yaşamaya hakları vardır. Bu sebeple hayvanların keyfi olarak öldürülmesinin yasak ve günah olduğu bildirilmiştir. Hz. Peygamberin hadisine göre “sebepsiz yere bir serçeyi öldüren kıyamet günü Allah tarafından sorguya çekilir” buyrulur ve yine onun bir hadisine göre hayvanlara işkence etmek büyük günahlardan sayılır. Hayvanların boş yere katledilmesi ekolojik sisteme de büyük zararlar vermektedir. Hz. Peygamber hayvanların soylarının devam etmesine yani biyoçeşitliliğe büyük önem vermekte idi. Öyle ki Mekke'nin belli bölgelerinde bitkilerin koparılması yasaklanmıştır. Buna göre İslam hukukunda geçerli bir neden olmadan bir hayvanın hatta bir canlının yaşam hakkını elinden almak haram kabul edilir. Yine zevk uğruna bir hayvanı avlamak da yasaklanmıştır.⁶⁵⁷ Dolayısıyla Kur'an-ı Kerim'de ilahi

⁶⁵⁷ Koşum, *İslam Hukukunda Hayvan Hakları*, ss. 59-62, s. 106.

adalet kuralları da zikredilmektedir. Ancak hayvanların yaşam hakları belli başlı bazı hallerde meşrudur. Sözelimi hayvanların kurban edilmesi gibi.

Yapabilirlikler Yaklaşımının ikinci ve üçüncü maddeleri olan beden sağlığı ve bedensel bütünlük ilkeleri de yine İslam hukukunun önem verdiği temel ilkelere dendir. Hatırlanırsa yaklaşımın beden sağlığı ilkesi hayvanların uygun konutta yerleşim yapabilmesi, yeterli beslenebilmesi ve üreme de dahil her anlamda sağlıklı olmasını ifade etmekteydi. Bedensel bütünlük ise hayvanların her türlü şiddete karşı güvenli olmaları, istedikleri yere özgürce gidebilmeleri ve üreme hususunda seçim yapabilme haklarına sahip olmaları anlamını taşıyordu. İslam'ın bu konudaki düşünceleri ise hayvanlar ve bitkiler de dahil her canlının beden sağlığı ve bütünlüğünün korunması için her türlü çirkinleştirme, yaşam alanlarını ihlal etme, bitkilerin dallarını koparma veya hayvanların organlarını kesme yani sağken hayvanın herhangi bir organını koparmak ve ona işkence etmek haram olduğu gibi murdar olarak da kabul edilir. Hz. Peygamber hayvanların da güzellik ve onur gibi duyguları olduğuna vurgu yaparak onların saygınlığını gösteren yüzlerine zarar gelmesini yasaklamıştır. Dolayısıyla onların beden bütünlüğü salt fiziksel olarak değil aynı zamanda estetiksel kaygılarla da korunmalıdır. Bir rivayete göre Hz. Peygamber atların alınlarındaki tüyleri, yelelerini ve kuyruk tüylerini kesmemeleri gerektiğini bu tüylerin onları sineklerden ve böceklerden koruduğunu ve onların ısınmasına neden olduğunu bildirmiştir. Bu bağlamda İslam dininde hayvanların duygusal sağlığına da dikkat edilmektedir. Zira hayvanlar kurban edilirken gözlerinin bağlanması da bu sebeptendir. Bedensel bütünlük konusunda bir diğer husus hayvanların genleri ile oynanmaması gerektiği ile ilgilidir. Diğer yandan onların sağlığı için nasıl çürüyen bir meyve veya sebze diğerlerinden ayrılıyorsa hasta olan hayvanın da diğer hayvanların olduğu bölgeden uzaklaştırılması gerektiği rivayet edilir. Hasta olan hayvanların ve yine sağlıklı olanların da temizlik ve bakımı ile ilgilenilmesi gerektiğine dair çeşitli hadisler bulunmaktadır. Ayrıca hayvanların barınma hakkı ile yaşadıkları

ortamın korunması gerektiğine dair rivayetler de vardır. Diğer taraftan hayvanların kendi doğal ortamlarında özgürce yaşama hakları vardır. İslam hukukunda hayvanların yerinin doğal ortam mı olması gerektiği yoksa evlerde beslenip beslenemeyecekleri konusunda net bir ifade yoktur. Bazı rivayetlerde kuşların kafeslerde beslenmesinin doğru olmadığı bildirilirken, bazılarında peygamberin de evde hayvan beslediği ifade edilmiş ve bu sebeple evde hayvan beslemek uygun görülmüştür.⁶⁵⁸

İslam hukukunda hayvanların beslenme ve nafaka hakkına da önem gösterilir. Diğer taraftan hayvanların gücünü aşacak şekilde yapabileceklerinden fazla yük yüklemek ve bu şekilde onları çalıştırmak da yasaklanmış ve mekruh sayılmıştır. Hayvanların fitratlarına uygun görevlerde kullanılması gerektiği bildirilmiştir. Binek olarak kullanma, etinden ve sütünden faydalanma caiz olarak kabul edilmiştir. Hayvanlardan fitratı dışında kullanılmaları onlara işkence etmekle eşdeğer görülmüştür. Sözelimi keyfi olarak hayvanları dövüşürmek ve sirklerde oynatmak caiz kabul edilmez. Hayvanların fitratının değiştirilememesi gereğince ise kısırlaştırma uygun görülmemektedir. Bir diğer hak ise barınma hakkıdır. Hadislerde hayvanların yaşadığı doğal alanın korunması gerektiği bildirilmiştir.⁶⁵⁹

Yaklaşımındaki diğer maddelere bakıldığında bağlanma, öteki türler ile bir arada olumlu ilişkiler içinde ve onları gözeterek yaşayabilme, oyun ve eğlence gibi maddeler yer almaktaydı. İslamda bununla ilgili hayvanların da insanlar gibi Allah'ın emaneti olduğu yazmaktadır. Hayvanlar insanlar gibi ibadet etmese de onların da insanlar gibi yaşam alanları vardır. İnsanlarla ortak mekan kullanırlar. Allah'ın yarattığı sessiz canlılardır. En'am Suresi 6: 38. Ayette "Yeryüzünde debelenen hiçbir hayvan ve iki kanadı ile uçan hiçbir kuş yoktur ki, sizin gibi birer ümmet olmasınlar. Biz, kitapta hiçbir

⁶⁵⁸ Koşum, *İslam Hukukunda Hayvan Hakları*, s. 176, 181, 110-112, 115-116.

⁶⁵⁹ Koşum, *İslam Hukukunda Hayvan Hakları*, s. 117, 131, 176, 181, ss. 137-140.

eksik bırakmamışızdır. Sonra hepsi Rablerinin huzurunda toplanacaklardır”⁶⁶⁰ denilerek hesap gününe ve hayvan haklarına dikkat çekilmektedir. Dolayısıyla ilk bölümde tartışılan hayvanların hak öznesi olup olamayacağı meselesine İslam hukukunda olumlu yaklaşılır ve hayvanların da bazı hak ve özgürlüklere sahip oldukları, hak öznesi olabilecekleri belirtilir. Hayvanların hak öznesi olma veya adaletin öznesi olması için irade sahibi olmalarına veya onlara kişilik tanınmasına gerek yoktur.⁶⁶¹

İnsanlar hayvanlar ile aynı ortamı paylaştıkları için bu alan korunmalı ve müdahale edilmemelidir. Bu anlamda hayvanların alanına müdahale etmek doğanın ve insanın kendine de zarar vermesi anlamına gelir. Tarihte bunun en belirgin örneği kedilerin özellikle de kara kedilerin lanetli olarak görülmesi sebebiyle IX. Gregorius tarafından 1233 yılındaki bir bildirgeyle öldürülmeleri sonucu veba salgınının çıkmasıdır. Kediler öldüğü için fareler etrafta daha çok görülmeye başlar ve fare bitinin insanlara geçmesiyle birlikte salgın başlar.⁶⁶²

Aynı durum çevre için de geçerlidir. Allah hayvanlar gibi doğayı da insanlık için ve onun hizmetine yaratmıştır. Ancak buradan insanın doğaya hükmetmesi, ona egemen olması anlamı çıkmaz. Zira insan kendi canı gibi hiçbir şeyin sahibi değildir. Kuran’da evrenin belli bir düzen ve ölçüye göre yaratıldığı şu şekilde geçmektedir “Haberiniz olsun ki biz, her şeyi belli bir ölçü ile yaratmışızdır.”⁶⁶³ (Kamer Suresi 49. Ayet.) Vakıa Suresi

⁶⁶⁰ Elmalılı Hamdi Yazır, *Kur’an-ı Kerim’in Yüce Meali*, Merve Yayınları, İstanbul, 2018, s. 109.

⁶⁶¹ Koşum, *İslam Hukukunda Hayvan Hakları*, ss. 198-200.

⁶⁶² Samet Tinas, “Avrupalılar kedileri öldürdü, vebayı artırdı”, *Gerçek Hayat*, 2020, <https://www.gzt.com/gercek-hayat/avrupalilar-kedileri-oldurdu-vebayi-artirdi-3533330> 4.5.2022 tarihinde erişildi.

⁶⁶³ Elmalılı Hamdi Yazır, *Kur’an-ı Kerim’in Yüce Meali*, s. 428.

73. Ayette ise “Biz onu bir ibret ve çölden gelip geçenlerin istifadesi için yarattık”⁶⁶⁴ denilerek yine doğadaki pek çok şeyin insanlık için var olduğu ancak tüm bunların Allah’ın izniyle olduğu belirtilmektedir. Bu sebeple insana verilen ve insanın sahip olduğu emanete riayet etmek gerekir. Hz. Peygamber “Kıyamet kopmaya yakınken elinizde bir fidan ağacı varsa ve onu dikmeye vakit bulabilerseniz onu diki. Kim bir ağaç dikerse onun için o ağaçtan hasıl olan ürün kadar Allah sevap yazar. Müslümanlardan birisi bir ağaç dikerse, o ağaçtan yenen mahsul onun sadakasıdır”⁶⁶⁵ buyurmuştur. Ayrıca boş yere ağaç kesenler ile bilhassa sedir ağacını kesen kimselere lanet ettiği bilinmektedir. Bu konuda şöyle bir ayet vardır “İnsanların elleriyle işledikleri yüzünden karada ve denizde fesat çıkar; Allah da belki dönerler diye yaptıklarının bir kısmını böylece kendilerine tattırır” (30. Rum, 41). İnsan bu gibi kurallara riayet ederse cennetle müjdelenmiştir. Zaten cennet kelime anlamı olarak bahçe ve yeşillik manalarına gelmekte ve pınarlar, çeşitli ağaçlar ve çiçeklerle resmedilmektedir.⁶⁶⁶ Dolayısıyla mükemmel bir ölçü ile yaratılmış olan bu doğanın düzenini, ekolojik dengeyi korumak insanın elindedir. Kuran’ı Kerim pek çok konuda olduğu gibi hayvan hakları ve çevre konusunda da insana ince mesajlar vermektedir. İnsana düşen bu mesajları doğru anlayarak yaşama geçirebilmektir. Yapabilirlikler ve Adalet ancak bu şekilde sağlanabilecektir.

Sonuç olarak İslam hukukunda, hayvan refahına büyük önem verilmekle birlikte hayvanların insan yararı için var olmaları anlayışından hareketle Faydacılığa yakın insan-

⁶⁶⁴ Hayrettin Karaman, Ali Özek, İbrahim Kafi Dönmez, Mustafa Çağrı, Sadrettin Gümüş, Ali Turgut, *Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, s. 533.

⁶⁶⁵ Akt. Zeki Yıldırım, “Kur’an ve Çevre Sorunları”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 38, Erzurum, 2012, 67-100, s. 83, 97.

⁶⁶⁶ Akt. Zeki Yıldırım, “Kur’an ve Çevre Sorunları”, s. 83, 97.

merkezli bir anlayış da ön plana çıkmaktadır. Türk hukukunda da yine İslamiyetteki anlayışa benzer Faydacılığa yakın insan-merkezli bir tutumun olduğu dikkat çeker.

2.3.7. Türkiye’de Güncel Hayvan Hakları ve Çevre Kalitesi Tartışmaları

Buraya kadar anlatılanlardan hareketle güncel hukuk tartışmaları arasında hayvanların adaletin öznesi olup olamayacağı, hayvanların haklarının veya sınırlı bazı haklarının olup olamayacağı veya bu hakların açılımı gibi sorunlara bazı yaklaşımlar açısından değinilmeye çalışıldı. Günümüzde tartışılan bir diğer soru da kişiliğin hayvanlar açısından düşünülüp düşünülemezliği. Kadim dönemde hayvanların hatta bazı insanların (kölelerin) bile bir araç olarak kullanılabilirdiğinden ve Antik Yunan Döneminde salt yetişkin hür erkeklerin yurttaş olarak kabul edildiğinden ilk bölümde söz edilmişti. Dolayısıyla hak kavramı ve ehliyeti yalnızca bu kişiler için düşünülmekteydi. Kadın, köle ve hayvanların akıl dışı alana hapsedilmesi bilgelik sevgisine olan kırılmaya işaret etmekteydi. Ancak günümüzde bilinçlenen insanların, hayvan aktivistlerinin ve bilhassa da vegan/vejeteryanların sayısı arttıkça hayvanların korunması ve onların hakları da daha ayrıntılı olarak düşünölmeye başlanmıştır. Fakat hayvanların korunması daha çok vicdana bağlı olduğu için bireysel önlemlere dayanmakta ve kalıcı ya da kapsamlı çözümler bulunamamaktadır. Bunun için politikalardan daha çok yaptırım uygulanması beklenmektedir.

İlk adım olarak evvela hayvanların eşya ya da mülk statüsünden çıkartılması ve hukuksal olarak kişi statüsü verilmesi gerekir. Günümüz Türk hukukunda “kişi”, kavram olarak “hak öznesi olma” ile aynı manaya gelir. Ancak belli haklara sahip olan kişiler için borçların da olması hayvanlar için hakların düşünölmelerini imkansız kılmasa da zorlaştırmaktadır. Bu sebeple sınırlı olan hayvan haklarından bahsedilmekte ve Türk hukukunda hayvanlar, adaletin öznesi olarak değil nesnesi olarak görölmektedir. Hayvanlarla ilgili yasalar daha çok onların acı çekmemesi, korunması, bakımları ve

yetiştirilme tarzları ile ilgilidir. Bu durum, Türk kültürünün inanç yapısı ve *Hayvanları Koruma Kanunu* ile ilgili olup onların mal statüsünde görülmesine neden olmuştur. Diğer yandan hukuk, gerekli yaptırımları kişiler için yapmaktadır. Ancak bu statüye yer verilse bile yasalar daha çok hayvan refahını temel aldığı için bu kez de hayvanların insanlara ait bir mal olduğu ve daha insani yollarla sömürülebileceği düşüncesi öne çıkmıştır. Çağdaş hukuka yöneltilen en büyük eleştiri bu sebeple hayvanın insana ait bir mülk olarak görülmesidir. Hayvan hakları savunuluyor ancak hayvanların bundan haberi var mı? Bu kimselere göre hayvan hakkını savunmanın hukuksal dayanağı olamayacağı gibi hiçbir ahlaki dayanağı da yoktur. Sadece hayvanlara en az acı verilmesi yolunda adımlar atılmaktadır. Diğer yandan canlılara hukuksal bir kişilik verilebilmesi için özgür irade sahip olmaları gerekir. Çünkü bu irade, yükümlülüğün hakka sahip olan kişiye verilmesine ve hak sahibinin yargıya başvurmasına olanak sağlar. Ancak hayvanlar kendi hakkını savunamadığı için genellikle hukuksal süreçlerde insan-merkezli bir bakış açısı benimsenmektedir. Bu sebeple gerek hayvanların gerek öteki türlerin hukuksal kişiliğe sahip olamayacağı düşünülmüştür.⁶⁶⁷

Türkiye’de 2004 yılında kabul edilen 5199 sayılı Hayvanları Koruma Kanunu’na bakıldığında maddelerin daha çok hayvan refahı, onların bakımı, rahat yaşamaları, acılarının azaltılması ve korunmaları ile ilgili olduğu fark edilir. Kanunun temel amacı “hayvanların rahat yaşamlarını ve hayvanlara iyi ve uygun muamele edilmesini temin etmek, hayvanların acı, ıstırap ve eziyet çekmelerine karşı en iyi şekilde korunmalarını, her türlü mağduriyetlerinin önlenmesini sağlamak” olarak belirlenmiş iken, kanunun kapsamı “amaç maddesi doğrultusunda yapılacak düzenlemeleri, alınacak önlemleri, sağlanacak eşgüdümü, denetim, sınırlama ve yükümlülükler ile tâbi olunacak cezaî hükümleri” kapsamına almaktadır. Diğer maddeler kabaca özetlenecek olursa öncelikle

⁶⁶⁷ Koşum, *İslam Hukukunda Hayvan Hakları*, ss. 33-37.

ilk maddeler evcil hayvanlar ve sokak hayvanlarının hepsinin yaşama özgürlüğüne sahip olması ile ilgilidir. Bu da Yapabilirlikler Yaklaşımındaki ilk maddeye karşılık gelir. Üçüncü madde hayvanların bakımı ve maddelerden biri barınması ile ilgilidir. Bu da yaklaşımdaki “beden sağlığı” ve “güvenlik” maddelerine karşılık gelmektedir. Diğer maddeler eğitim, alanlarına müdahale edilmemesi, hayvanları sahiplenen kişilere düşen yükümlülükler ve cezai yaptırımlarla ilgilidir. Yapabilirlikler Yaklaşımında da hayvanlar insanlar gibi akıllı bir varlık olarak görüldükleri için eğitim almaları gerektiğine vurgu yapılmaktadır. Diğer yandan onların doğal ortamlarından koparılmaması, türlerinin yok olmasına neden olacak faaliyetlerin yasaklanması ve alanlarına müdahale edilmemesi de kısmen de olsa onlara birtakım hak ve özgürlükleri sunmaktadır. Ayrıca bu maddeler hayvanların öteki ile olumlu ilişkiler geliştirebilmesine kısmen de olsa imkan verir. Bu da yaklaşımda dokuzuncu maddeye karşılık gelmektedir. Öte yandan dördüncü maddenin k bendine göre; kontrolsüz olan üremeyi önlemek için toplu haldeki kedi-köpeklerin kısırlaştırılmasına ilişkin bir madde de yer almaktadır. Bunun yanında hayvanlarını çoğaltmak isteyen kimseler belediyeye kayıt yaptırmak ve dağıtımını yapmak ile mükelleftirler. Burada bireylere düşen sorumluluklara yer verilmiştir.⁶⁶⁸ Ancak fark edildiği üzere kanunlar Yapabilirlikler Yaklaşımı ile kıyaslandığında yalnızca birkaç maddeyi garantilemektedir. Sözgelimi üçüncü madde olan bedensel bütünlük “bir yerden bir yere özgürce gidebilmek; her türlü saldırıya karşı güvende hissetmek; cinsel tatmin imkanına ve üreme konusunda seçim hakkına sahip olmak” anlamına gelmekte idi. Burada kısırlaştırma uygulamasının, hayvanların doğal olarak üremesine ve kendi bedensel bütünlükleri hakkında seçim yapmasına engel olduğu düşünülse de Nussbaum daha önceki başlıklarda ifade edildiği üzere kısırlaştırmayı hayvanların sağlığı açısından uygun bulmaktadır. Diğer taraftan hayvanların pratik akla sahip olduğu da ihmal edilmiş

⁶⁶⁸ 5199 Sayılı 24/6-2004 Yılında kabul edilen ve 1/7/2004 tarihinde 25509. Sayı ile resmi gazetede yayınlanan 5. Tertip 43. Cilde ait Hayvanları Koruma Kanunu, 8859-8870, ss. 8859-8861.

görülmektedir. Ancak hayvanların duyarlı varlıklar olduğu (hangilerinin duyarlı olduğu tam olarak belirlenmemiş olsa da) belirtilmiştir. Fakat sonuncu madde olan birinin çevresi üzerindeki kontrol, yani “insan olmayan hayvanlar için, onlara saygı duyacak şekilde şekillendirilmiş ve onlara adil davranmaya kararlı bir siyasi anlayışın parçası olabileme” yapabilirliği kısmen ihmal edilmiş görünmektedir. Zira yasalar yalnızca hayvanları korumak ile ilgilidir. Onların sınırlı olarak haklarından söz edilse de hayvanlar yine de adaletin birincil özneleri değildirler. Bu sebeple yasanın insan-merkezli olduğu açık bir şekilde bellidir.

Yasanın insan-merkezli olma sebeplerinden biri de hayvanlara karşı işlenen suçların yalnızca para cezasına bağlanmasıdır. Ayrıca kanunun üçüncü maddesinde “ev hayvanı”, “sokak hayvanı”, “kesim hayvanı”, gibi vurgular hayvanların kendi aralarındaki sınıf ayrımını meşru göstermektedir. Kanunun 4. Maddesinin a bendinde bütün hayvanların eşit olarak doğduğu belirtilir ancak her ne kadar eşit yapabilirliklerle doğarsalar da toplumsal ve çevresel koşullarda sınıfsal ayrımlara maruz kalmaktadırlar. Ancak kanunun güçten düşen hayvanların doğal ortamlarına dönmeleri gerektiği yönündeki altıncı madde özgürce bir yerden başka bir yere hareket edebilme yapabilirliğini sağlaması bakımından önemlidir. Ayrıca dokuzuncu maddede hayvanların bilimsel olmayan deneylerde kullanılmayacağına ifade edilmesi hayvanların kozmetik ürünler için denek olarak kullanılmaması gerektiğine ve etik ilkelere uyulmasına da gönderme yapar. Bununla birlikte kanunun on dördüncü maddesinde hayvanlarla cinsel ilişkiye girmek yasaklansa da suç olarak kabul edilmemiş yalnızca para cezası uygulanmakla yetinilmiştir. Bunun yanı sıra saldırgan olmaya eğilimli bazı ırklardan söz edilmesi ve Pitbull gibi zararlı olan bazı ırkların satışının ya da reklamının yasaklanması önemli olsa da bu ayırım türçülük sorununu doğurmaktadır. Yapılan eylemlerin suç kabul edilmemesi veya sadece para cezası ile yaptırım uygulanması ileride hayvanlara yapılan işkencenin insanlara da yapılabileceğini göstermektedir. Bu eylemlerin suç olarak kabul

edilmesi, ağır yaptırımlarının olması ve adli sicile işlemesi gerekir. Bu sebeple Türkiye’de hayvanlara ait uygulanan bu yasanın yetersiz bir yaptırım uyguladığı fark edilir. Maddelerin eksik olduğu ve geliştirilmeye, yasanın yeniden düzenlenmeye ihtiyacının olduğu açıktır.⁶⁶⁹

Diğer taraftan Türkiye’de uygulanan bir diğer yasa 5996 Sayılı “Veteriner Hizmetleri, Bitki Sağlığı, Gıda ve Yem Kanunu”dur. Bu kanunun hedefi hayvanların mümkün olduğunca acılarının engellenmesidir. Bu bağlamda çiftlik hayvanlarının özellikle tavukların dar kafeslere hapsedilmesi yasaklanarak yerine ya kafeslerin ve ortamın genişletilip ferahlatılması ya da serbest dolaşımına izin verilmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu yasa ayrıca hayvanların ehli olanlarca temizlik ve bakım dikkate alınarak kesilmesi gerektiğini de bildirir. Diğer taraftan havalandırma ve ışıklandırma doğal yollarla yapılmalı ve elektriksel uyarıcılar kullanılmamalıdır. Hayvanlar ne yalnız başına ne de çok kalabalık ortamlarda bulundurulmamalıdır.⁶⁷⁰

Burada hayvanlarla ilgili olan bütün maddeler tek tek açıklanmaya girilmeyecektir. Ancak sorunların aciliyet taşıdığı aşikardır. Her ne kadar sokak, vahşi ve evcil hayvanı şeklinde sınıflandırma yapmak ayrımcı bir izlenime neden olsa da her hayvanın durumları tek tek tespit edilip koşulların iyileştirilmesi gereklidir. Öyle ki bugün Türkiye’de tartışılan en büyük sorunlardan birisi de evcil hayvanlardan ziyade sokak hayvanlarının durumu ile ilgilidir. Zira bazı hayvanlar çocuklar için hala tehlike arz etmektedir ve hala günümüzde bu sorun çözülememiştir. Sahipsiz sokak hayvanları hala çocuklara zarar vermektedir. Tartışılan en önemli mesele başıboş sokak hayvanlarının itlaf edilmesi gerektiğidir ve bu konuda hayvanseverlerden büyük tepkiler alınmıştır.

⁶⁶⁹ Akbulut ve Çobanoğlu, “Türk Hukukunda Hayvanların Korunmasına İlişkin Yasal Mevzuat ve Bu Mevzuata Göre Hayvanların Hukuki Durumları”, ss. 15-18.

⁶⁷⁰ Arıkan, *Hayvan Hakları İnsan Hukuku*, ss. 194-196.

Burada bir örnek olarak Hollanda'nın uyguladığı çözümler gösterilebilir. Hollanda 1962'de getirilen bir yasayla "hayvanına gerekli bakımı sağlayamayan kişilere 16 bin 750 euroya (272 bin TL) kadar para cezası ve üç yıla kadar hapis cezası" vererek problemi büyük ölçüde çözmüş görünmektedir. Ayrıca *Hayvanları Koruma Derneği* ve *Köpekleri Koruma Derneği*'nin de başıboş köpeklerin sayısını azaltmada önemli bir rolü vardır. Türkiye'de 1300'den çok belediye varken sadece 250 tane hayvan barınağı olması problemin gözle görülür sebeplerinden birisidir.⁶⁷¹ Bu konuda hayvanları itlaf etmek bir çözüm olarak düşünülse de bu durum uzun vadede farklı problemleri de doğurabilir. Doğanın dengesini bozmak yerine çözüm olarak aşılama yöntemine ve kısırlaştırmaya başvurulabilir.

Bir diğer sorun insanların hala bazı zararlı ırkları satın alması ve beslemesidir. Bu ırkların beslenmesi aslında yasaktır. Ancak hala insanlar bu hayvanları beslemeye devam etmekte ve takiplerini gerektiği kadar yapmamakta veya bu hayvanlara sahip çıkamamaktadırlar. Yine de bu hayvanların toplu olarak itlaf edilmesi veya öldürülmesi yanlıştır. Bu sebeple hayvanların barınaklarda mı yoksa sokaklarda mı olması gerektiği tartışmalıdır. Ancak bu hayvanların takibinden belediyeler sorumludur ve en azından aşuları düzenli olarak yapılmalı ve yirmi dört saat boyunca takipleri yapılmalıdır. Diğer yandan evcil hayvanlar için popülasyonu kontrol etmek ve hayvanın ömrünü uzatmak için kısırlaştırma yöntemi genellikle tercih edilmektedir. Ancak bu yöntem (her ne kadar Nussbaum kısırlaştırmayı uygun görse de) hayvanın üremesini engellediği için bir anlamda onun özgürlüğü de elinden alınmaktadır. Ayrıca çalışan kimseler bu evcil hayvanların takibini yeterince yapmamakta ve bu hayvanlar yetersiz ilgi yüzünden ölmekte veya hasta olmaktadır. Bu sebeple sahiplenilen hayvanların takibinin de

⁶⁷¹ <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-60947128>. 23.7.2024 tarihinde erişildi.

yapılabilmesi gerekli olmalıdır. Bu sebeple hem devlete hem de bireylere önemli görevler düşmektedir. Bireyler ellerinden geldiğince hayvanların takibini üstlenmelidirler.

Diğer taraftan Türkiye'deki önemli sorunlardan biri de çevre problemleridir. Önemli çevre sorunları arasında su, hava, gürültü, görüntü ve trafik kirliliği ile küresel ısınma, nüfus artışı, yeşil alanların tahribi, doğal afetler ve diğer kentsel altyapı ile ilgili sorunlar yer alır. Türkiye'nin İktisadi İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı (OECD) Çevresel Performans Raporuna göre Türkiye'de ekonomik kaygılar çevresel kaygılardan daha çok ön planda olduğu için ülkenin hala çevreyi korumada Avrupa Birliği mevzuatına uyumun gerisinde olduğu bildirilmektedir. Raporda Türkiye'nin hava kirliliği için yaptığı önemli yaptırımlara karşın hala çoğu kentte hava kalitesinin standartların altında olmasına dikkat çekilir. Ülkede karayolu taşımacılığında görülen artışa paralel olarak hava kirliliğinde de artış görüldüğüne vurgu yapılmıştır. Diğer yandan su temini ile atık su altyapısının oluşturulmasına dair pek çok yaptırımların olduğuna ve atık suların arıtılması için belli tesislerin kurulmasına ilişkin popülasyonun yükseldiğine de dikkat çekilir. Ancak yine de hala tarıma bağlı su kirliliğinde artış görülmektedir ve ayrıca çoğu yerlerde yüzey sularının kalite düşüklüğü fark edilmiş olmakla birlikte, pek çok yerde de endüstri kaynaklı olan atık suların nehre arıtılmadan direkt deşarj edildiğine ve dolayısıyla yeraltı sularının kalitesinin iyi olmadığına da dikkat çekilmiştir. Buna göre raporda tavsiye edilen çözümler şu şekilde sıralanabilir:

- AB çevre mevzuatını uyumlaştırmaya devam etmeli
- Çevre mevzuatının yaptırımını güçlendirmeli
- Hava ve yakıt kalitesi standartlarını iyileştirmelidir
- Temiz yakıt kullanımını teşvik etmelidir
- Çevre yatırımları için ekonomik araçların kullanımını geliştirmeli
- Kamu-özel sektör ortaklığını güçlendirmeli
- Acil müdahale sistemini geliştirmeli
- Bağımsız bir çevre ajansı kurulmalı
- Ağaçlandırma ve sürdürülebilir orman yönetimi çabaları arttırılmalı
- Kamuoyu bilinci arttırılmalı
- Tarımdan kaynaklanan su kirliliği azaltılmalı
- Atık su altyapısının iyileştirilmesi gereklidir
- Küçük ve orta ölçekli işletmelerin çevre yönetim sistemleri oluşturmaları gereklidir
- Biyolojik çeşitliliğin korunmasına yönelik kapsamlı bir çerçeve kanunu kabul edilmeli

İl ve belediyelerinin, çevre altyapı projelerini hazırlayabilmeli ve bunu uygulayabilme kapasitelerini güçlendirmesi gerekir.⁶⁷²

Görüldüğü üzere sunulan rapora göre Türkiye’de halen pek çok çevre sorunu çözüme ulaşabilmiş değildir. Diğer yandan sözü edilen kirliliklerden, küresel ısınmadan ve değişen iklimden sadece devlet sorumlu değildir. Bu değişimden insanlık da sorumlu olduğu için halkın bu konuda aydınlatılması gerekir. Bunun için kamu spotu oluşturulabilir, halk toplu taşımacılığa özendirilebilir. Fabrikalar denetlenebilir. İnsanlar tarıma ve daha çok yenilenebilir enerjiye bilhassa da rüzgar ve güneş enerjisine teşvik edilebilir. Yerlere ve denizlere çöp atılması, ormanların tahrip edilmesi veya çevreye verilen diğer zararlar konusundaki yaptırımlara daha çok ağırlık verilebilir. Orman Bakanlığınca halk gönüllü olarak ağaç dikmeye teşvik edilebilir ve ücretsiz olarak halk eğitim merkezlerinde halk bu sorunlar hakkında bilgilendirilebilir. Günümüzdeki önemli sorunlardan biri de inşaat sektörüdür. Her geçen gün daha fazla ve daha yüksek betonarme binalar yapılırken, ağaçlandırma çalışmaları sadece ormanlar için yapılmaktadır. Ancak şehir merkezlerinde de ağaçlandırma ve çiçeklendirme çalışmalarına devam edilmelidir. Her geçen gün özel araç sahipliği artan fiyatlara oranla daha çok artmaktadır. Fiyat artışı araç sahipliği için bir çözüm olarak görünmemektedir. Dolayısıyla daha az enerji tüketimine ve araç sahipliğine gidilmelidir. En önemlisi de gündem problemlerinden İstanbul boğazındaki müsilaj düşünüldüğünde ülke sınırlarının alanı daha iyi korunmalıdır. Önemli olan sorunlar çoğaldığında değil sorunun başlarında önlemlerin alınmasıdır. Bu sebeple Çevre ve Orman Bakanlığı’nın daha çok iş istihdamı açması ve yine bir çözüm olarak çevre kalitesi konusunda üniversitelerin her bölümünden uygulamalı zorunlu dersler verilmesi istenebilir. Sorunun eğitime yansıtılması da bir çözüm olarak düşünülebilir ve bu eğitimler teorik değil pratiğe dönük ve çözüm odaklı

⁶⁷² Alara İstemil, “Türkiye’nin Çevre Yönetiminin Güçlendirilmesi ve Sürdürülebilir Kalkınmasının Sağlanmasına Yönelik OECD Tavsiyeleri”, *Uluslararası Ekonomik Sorunlar*, Sayı: 32, Cilt: 30, 2008, 35-43, ss. 37-39.

olmalıdır. Hayvan problemleri kritik edildikten sonra problemlere ne gibi çözümler getirilebileceği irdelenecektir.

2.4. Çözüm Önerileri

Buraya kadar öteki türler ile ilgili temel sorunlara değinildi. Hayvan hakları ve çevre kalitesinin bugün güncel problemlerden birisi olduğu söylendi. Bu durumda sorun ciddi ve acil olduğu için çözüm önerileri getirmek de bir o kadar aciliyet taşımaktadır. Bu bağlamda gerek insanlığa ve diğer kurum veya kuruluşlara, gönüllülere ve gerekse politikalara yükümlülükler düşer. Öncelikle insanların veya mevcut kurum ve kuruluşların bu konuda ne yapabileceğinden bahsedip ardından Nussbaum'a göre devlete düşen yükümlülüklerin neler olabileceğine değinilecektir.

2.4.1. Öteki Türlerle Karşı Bizim Sorumluluklarımız, Ne Yapılabilir?

Nussbaum eserlerinde öteki türlerin insan için salt bir araç olarak görülmemesi, *ilişkilerin tarafı* olarak hesaba katılması gerektiğini ifade eder. Bugün hayvanların katli, topluca öldürülmeleri yeteri kadar sorgulanmamaktadır. Bu sebeple Nussbaum'un "eleştirel bir sorgulayıcı bilinç" şeklinde ifade ettiği ilke öncelikli olarak hayata geçirilmelidir. Bunun için insan-merkezli tutumun terk edilmesi ve duygusu olan her canlının yapabilirliklerinin bizzat kendi başına değerli oldukları için sağlanması gerekir. Bu durumda temel kaygı öteki türlerin hayatlarının sürdürülebilmesine odaklanabilmek olmalıdır. Hayvanlar düşünüldüğünde onların da insanlar gibi özgür bir biçimde bir yerden bir yere hareket edebilmeleri ve tıpkı insanlar gibi onurlu bir muamele görmeleri iyi bir yaşam yaşayabilmeleri için gereklidir. Bu bağlamda saygınlık fikrinin de genişletilmesi ve hayvanların birer nesne veya eşya olarak değil, yaşamda bir fail ve

adaletin birincil özneleri olarak görülmesi önem arz eder. Yapabilirlikler Yaklaşımında sıralanan maddeler de bu sorunlara uygun düşecek biçimde yeniden genişletilmelidir.⁶⁷³

Dolayısıyla gerek insanların gerek diğer kurum ve kuruluşların öteki türlerin hakları konusunda bilinçlendirilmesi gereklidir. Bunun için eğitime de önemli görevler düşer. Eğitim kitaplarında öğrencilerin küçük yaşlardan itibaren bilinçlenmelerini sağlamak için hayvan hakları ve çevre konusuna ilkokuldan itibaren yer verilebilir ve hatta ayrı bir ders olarak okutulabilir.

Nussbaum insanlığın geliştirilmesi için Yapabilirlikler Yaklaşımında üç temel ilkedен söz etmekte idi. Bu ilkeler öteki türler meselesini de içine alacak şekilde genişletilebilir. Bu ilkelerden birincisi Sokratik Yöntemin hayata geçirilmesi yani kendinden farklı olanın yerine geçmenin nasıl bir şey olabileceğini düşünebilme yapabilirliğidir. Mevcut sorunlar karşısında insan sorgulama işine kendisinden ve çevresinden başlamalıdır. Bu bilincin bilhassa eğitim hayatında kazandırılması gerekir. İkincisi ötekine karşı sempati bilincinin geliştirilmesi ve üçüncüsü ise farklılıklara saygılı olabilmenin aşılmasıdır. Sempati bilinci, dünyayı ötekinin bakış açısından görebilme yapabilirliğini ve merhamet duygusunu kazandıracaktır.⁶⁷⁴ Sokratik sorgulama doğru olduğu zannedilen tüm geleneksel inançların yeniden düşünülmesini gerektirir. İnsana o ana kadar yaptığı eylemleri sorgulatmayı ve gerçekleri hatırlatmayı sağlamaktadır.

Nussbaum'a göre sözü edilen bu üç ilke korku, öfke ve kaygı kültürünün aşılmasını ve çoğunluk kültürünün benimsenmesini de sağlayacaktır. Korkunun aşılması önemlidir çünkü hem narsistik bir duyguya dayanır hem de netice itibarıyla bu kötücül duygu düşmanlık düşüncesinden beslenmektedir. Öyle ki pek çok katil gerçek niyetini

⁶⁷³ Nussbaum, *Yapabilirlikler Yaratmak*, ss. 175-179.

⁶⁷⁴ Nussbaum, *Cultivating Humanity*, ss. 10-13.

çok iyi gizler ve aklını çok iyi kullanır.⁶⁷⁵ Dolayısıyla insanın salt bir akıl varlığı olarak tanımlanıp bir bilinç varlığına indirgenmesi sorundur. Bunun örnekleri günümüzde yapay zeka ve transhümanizm başlıkları altında tartışılmaktadır. Sonuç olarak korku ve öfke duygusunun panzehrinin sempati olduğu yeniden hatırlatılmalıdır.

La Fontaine masallarını referans alan Nussbaum biraz daha ileri giderek, bir hayvan olmayı veya hayvanlar gibi sevebilmeyi herhangi bir şart olmadan öğrenebilmenin öneminden bahseder ve bu öğrenmenin ancak bir bireyin pratik akıl yapabilirliği ile yani toplumu eleştirebilme gücü ile mümkün olduğunu iddia eder. Hayvanlardan farklı olmak onlara şefkat gösterilmemesi gerektiğini göstermez. Bu minvalde öteki türlerin acısına karşılık geliştirilmesi gereken duygu merhamettir.⁶⁷⁶ Çünkü merhamet duygusu öteki türlere karşı ayrımcılık, türçülük veya nefrete dayanan adaletsizliğin aşılmasını, farklı olana saygı duyabilmeyi, mevcut durumu sorgulamayı ve sempati bilincinin kazanılmasını sağlar.

Merhamet genellikle empati bilincinin sonucu olarak bilinse de yine de bazı sadist ruhlu kişilerin bu duyguyu suistimal etmesi ve başkasına zarar vermek için bu duyguyu kullanması yüzünden empati, merhamet için yeterli olmayabilir ancak buna rağmen bir ilk adım olarak ahlaki ve faydalıdır denilebilir.⁶⁷⁷ Buradan hareketle ötekinin acısını anlayabilmenin mevcut sorunları çözüme yeterli olmadığını ancak bu algılama biçiminin çözüme ulaşmada bir aşama olabileceği söylenebilir. Kaldı ki empati (ötekinin durumunu anlama fakat eyleme geçmeme) ile sempati (ötekinin acısını kendi acısı gibi hissetme ve kendini onun yerine koyma) birbirinden farklı duygulardır.

⁶⁷⁵ Nussbaum, *Yeni Dinsel Tahammülsüzlük*, ss. 41-43.

⁶⁷⁶ Nussbaum, *Political Emotions*, s. 142.

⁶⁷⁷ Nussbaum, *Political Emotions*, s. 146.

Bu sebeple eğitimde sorgulayıcı bir bilinç geliştirmek bir çözüm olabileceği gibi aynı zamanda eğitimden beklenen öyküsel bir hayal gücüdür. Ötekinin içinde bulunduğu durumu hayal edebilme, küçük yaşlardan itibaren kazandırılmalıdır. Bu sebeple Nussbaum anlatı sanatına büyük önem verir. Zira anlatı sanatı katılım ve sempatik bir anlayışla farklı olanın hayatlarını görmemizi sağlama gücüne sahiptir. Örneğin ırkçı, türcü ve ötekileştirici bir klişeleştirme tarihinin; özgüven, başarı ve sevgiyi nasıl etkileyebileceğini anlamak, pozitif ayrımcılık konusunda daha bilinçli yargılamalar yapmayı sağlayacaktır. Edebiyat, dünya vatandaşlarını eğitimde de hayati bir rol oynar. Öyleyse, mümkün olduğu kadar bu işlevin nasıl yerine getirilebileceğini sormak mantıklıdır, edebi eserler ve bu eserlerin öğretimi, akademik kurumlarımızın bilgili ve şefkatli bir vizyonunu teşvik etmesi gerekir. Bu soru sorulduğunda, dünya vatandaşlığının hedeflerinin en iyi şekilde, hem Batı edebiyatının iyi bilinen “kanonuna” yeni eserler ekleyen hem de standart metinleri düşünceli ve eleştirel bir ruhla ele alan bir edebiyat eğitimi ile desteklendiği görülür. Üstelik bir çocuk ve bir ebeveyn birlikte hikayeler anlatmaya başladıklarında çocuk hem temel ahlaki yapabilirliklere sahip olur hem de metin onda merak duygusunu uyandırdığı için hayal gücünün gelişmesini ve ötekinin durumunu anlayabilmesini de sağlayacaktır. Hikayelerden yoksun bir çocuk, başka insanları görmenin belirli yollarından da mahrum kalır. *İnsanların içleri, tıpkı yıldızların içleri gibi, görünmeye açık değildir. Merak etmeleri gerekir.*⁶⁷⁸ Sonuç olarak öteki insanın ve öteki türlerin duygu ve düşüncelerini anlayabilmek için merak ve hayal gücü önemli bir unsurdur. Birey, hikayeler aracılığıyla sadece hayal gücünü geliştirmez aynı zamanda farklı yaşam biçimlerini de tanıma fırsatı bulur. Şu halde ötekine, kırılğan durumdakine karşı olan yaklaşımımızda öyküsel hayal gücü ve dahası duygudaş imgelem yapabilirlikleri büyük bir rol oynar denilebilir.

⁶⁷⁸ Nussbaum, *Cultivating Humanity*, ss. 88-89.

İnsanlar dünyaya fiziksel gözleri ile bakar. Fakat duyu organlarımızı içsel bir yeti ile yani imgelemele beraber kullanırız. İyi ilkelerin hayata geçirilebilmesi için iç gözlemlerin geliştirilmesi gerekir. Çoğu kez hayatın faydacı ve bencil amaçlarla ilerletilmesi ötekinin birer araçtan ibaret olduğunu düşünmeye neden olur. Ötekinin orada olduğunu bilen, onun duygularını fark edebilen kişilere ve meraka, anlayışa, sorgulamaya dayalı bir davranış şeklinin geliştirilmesine ihtiyacımız vardır. Elbette bu salt fantastik bir ideal değildir, bu hedefin hayata geçirilebilmesi için gerçek/doğru tarihi ve deneysel bilgilere ihtiyaç vardır.⁶⁷⁹

İmgelem, başkasını bizim için gerçek kılar. Ötekinin de hedefleri olduğunu fark etmeye davet eder. Bireyin herkese kendi çıkarlarının süzgecinden bakması insani bir kusurdur. “Şu örtünmüş kadınlar Fransızlığa alenen meydan okuyor veya şu çocuklar Amerika’ya hiç yakışmıyor gibi ifadelerin dayanağı budur” diyor Nussbaum. Başkalarının hayatlarını hayal etmek onları onaylamak olmasa da onların amaçlarının kendileri açısından gerçekliğini kavramaktır. Bizden ayrı dünyaların da var olduğunu öğrenmeliyiz. Eğitim sistemimiz bu konuyu ahlaki bir perspektif içerisinde ele almalıdır. Aksi halde salt kendi süzgecinden dünyayı gören taraflı ve narsist bir nesille karşı karşıya kalınacaktır. İmgelem, duygudaşlığın ve merhametin bileşenlerinden yalnızca birisidir. Zira bir kimsenin öteki ile ilgili imgelemi olsa da onunla ilgili kurmuş olduğu bir duygudaşlığı olmayabilir. Yine kötü karakterli bir kimse sırf kötülük yapmak için bile empatiden faydalanabilir. Bu yüzden iyi niyetli bir duygudaşlık ve hayal gücü yoksa katılımcı imgelemden de söz edilemez. Kötülüğe meyilli olunmasa da anlayışsız bir bilince sahipsek empatiden söz edilemez.⁶⁸⁰ Dolayısıyla insanlığın yetiştirilmesi, ötekinin içinde bulunduğu durumun kavranması ve iyi, ahlaklı bir insanın yetiştirilmesi hayal gücü

⁶⁷⁹ Nussbaum, *Yeni Dinsel Tahammülsüzlük*, ss. 173-174.

⁶⁸⁰ Nussbaum, *Yeni Dinsel Tahammülsüzlük*, ss. 178-179.

ve duygudaş imgeleme dayalı bir bilinç ile mümkün olabilecektir. İnsan evrende boş bırakılmış ve yapayalnız bir varlık değildir. Öteki ile kendini tamamlar ve dünyayı anlamlandırır. İnsanın öteki ile olan ilişkisinde yapabilirliklerini kullanabilmesi ise adil bir dünya için gereklilik arz eder.

Nussbaum hayvanların yaşamını korumak için insanın bilgisini akıllıca ve bilinçli bir şekilde kullanması gerektiğini belirttikten sonra bireylerden terk edilmiş ev hayvanı veya sokak hayvanlarının bakımı için tıbbi müdahalelerde bulunmalarının ahlaki bir zorunluluk olduğunu ifade eder. Bu konuda yetkililerin de insana terk edilmiş bir hayvan bulduğunda ne yapılması gerektiğiyle ilgili acil bakım bilgisi verebileceğinden yanadır.⁶⁸¹

Gerek sokak hayvanları gerek evcil hayvanların bakıma ihtiyaçları vardır. Nussbaum öncelikli olarak evcil hayvan sahiplerinden özel sorumluluklar bekler. Pek çok evcil hayvanın yetersiz beslendiğine ve çalışan bireylerin evcil hayvanları bir başına bırakarak sevgisiz bir yaşama terk edilmelerine, çoğu köpeğin yeterince egzersiz yapmadığına dikkat çeker. Günümüzdeki evcil hayvan sahipliğini canlı oyuncak bebek sahiplenmeye benzetir. Kediler yalnız bir yaşama daha alışık olsa da köpekler için durum farklıdır. İnsanlardan sahiplendiği hayvanlar hakkında yaşam tarzlarını gözeterek daha çok araştırma yapmalarını bekler. Köpeklerde tıpkı çocuklarda olduğu gibi öğrenme süreci, olumlu pekiştirme yoluyla gelişir. Bu anlamda iyi bir eğitime de ihtiyaçları vardır. Fakat bu sorumlulukların bireysel olması gerektiği gibi aynı zamanda yasal ve kolektif olması önem arz eder.⁶⁸²

⁶⁸¹ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 236.

⁶⁸² Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 208.

Diğer yandan bir diğer problem araştırma hayvanlarının durumu idi. Nussbaum'un deney hayvanlarının araştırılmasına yönelik olarak dikkat edilmesi gerektiğini düşündüğü etik ilkeler ise şu şekilde sıralanabilir:

- (a) araştırmanın büyük bir insan kitlesi ve yapabilirliği için gerçekten gerekli olup olmadığını sormak;
- (b) bu tür araştırmalardan giderek daha az zarar gördükleri gerekçesiyle, mümkün olduğunda daha az karmaşık duyarlı hayvanların kullanımına odaklanmak;
- (c) ölümcül bir hastalığa yakalandıklarında palyatif terminal bakım ve hem insanlarla hem de diğer hayvanlarla destekleyici etkileşimler dahil olmak üzere araştırma hayvanlarının koşullarının iyileştirilmesi;
- (d) araştırma için hayvanlara bu kadar çok muamele edilmesinin doğasında var olan psikolojik vahşeti ortadan kaldırmak;
- (e) hiçbir hayvanın anlamsız bir nedenle zarar görmemesi için konuları dikkatli ve ciddi bir şekilde seçmek
- (f) ve bu kötü sonuçlara sahip olmayan deneysel yöntemler (örneğin, bilgisayar simülasyonları) geliştirmek için sürekli bir çaba geliştirmek gerekir.⁶⁸³

Dolayısıyla deney hayvanları üzerinde yapılacak olan çalışmalarda mümkün olduğunca hayvanların en az acıyı çekecek yöntemlerin kullanılması ve gerek fiziksel gerek psikolojik şiddetin önüne geçilmesi, araştırmanın gerekli olup olmadığının tespit edilmesi ve hayvanların koşullarını iyileştirecek en iyi, en acısız yöntemlerin kullanılması gerekir.

Burada Nussbaum'un hangi deney hayvanlarını kast ettiği yani araştırmaların tıbbi olarak mı yoksa kozmetik için de deneylerin yapılıp yapılmaması gerektiğine dair ne söylediği sorulabilir. Yaklaşım kozmetiklerin hayvanlar üzerinde test edilmesine nasıl yaklaşır? Nussbaum'un bu konudaki düşünceleri şu şekilde özetlenebilir: “Yapılan bazı araştırmalar gereksizdir ve sonlandırılabilir, örneğin bazı kozmetik firmaları tarafından kalite kaybı olmadan atlanmış gibi görünen kozmetiklerin tavşanlar üzerinde test edilmesi gibi...”⁶⁸⁴

⁶⁸³ Nussbaum, “Beyond Compassion and Humanity, Justice for Nonhuman Animals”, *Animal Rights Current Debates and New Directions*, s. 317.

⁶⁸⁴ Nussbaum, “Beyond Compassion and Humanity, Justice for Nonhuman Animals”, *Animal Rights Current Debates and New Directions*, s. 317.

Nussbaum hayvanların bedensel bütünlüklerinin korunması gerektiği, sağlıklarının tehlikeye atılmaması, oyun ve eğlence için yeterli alanlarının olması ve öteki ile olumlu ilişki içinde yaşayabilme gibi yapabilirliklerden söz etmekte idi. Ancak yapılan deneyler bunu engellemekte ve hayvanların yaşamını daha çok gelir uğruna dar bir alana hapsedmektedir. Bu durumda hayvanlar için ne insanlar ne de kendi türleri ile eğlence ve bağlanma mümkün görünmediği için bu deneylerin yaklaşım açısından uygun olmadığı açıktır. Ayrıca yaklaşım, ayrıntılı bir biçimde fabrika çiftçiliği hayvanlarının sorunları konusunda net bir duruş sergiler.⁶⁸⁵ Bu durumda Nussbaum'un daha net, ayrıntılı ve daha somut çözümler üretmesi gerektiği söylenebilir. Ayrıca Nussbaum'un Yapabilirlikler Yaklaşımı üzerinde ayrıntılı olarak çalışmak, listedeki her maddeyi tek tek düşünmek ve bu yaklaşımı başka bir yaklaşım veya adalet teorisi ile birleştirmek de sorunlara ışık tutabilir.

Diğer taraftan Singer gibi bazı düşünürler beslenme şeklini değiştirmek gerektiğini belirtir. Vejetaryen olmak bir çözüm müdür? Ya da herkes vejetaryen olmalı mıdır? Çevreye daha az zarar vermek mümkün mü? Türcülük problemi nasıl aşılabılır? Hayvanları yememek belki bir çözüm olabilir ancak bütün insanlar vegan veya vejetaryen olmasalar da tüketilen hayvansal gıda oranı azaltılabilir. Diğer yandan gerek parlamentodaki temsilcilere gerek yakın çevreye şimdiye kadar sözü edilen sorunlar taşınabilir ve ebeveynler çocuklarına duyarlı olan her canlıyı korumaları gerektiğini öğretebilirler. Burada protesto da bir çözüm olarak düşünülebilir ancak yapılan eylemler kimseyi zarara uğratmamalıdır.⁶⁸⁶

⁶⁸⁵ Ilea, "Nussbaum's Capabilities Approach and Nonhuman Animals: Theory and Public Policy", s. 558, 561.

⁶⁸⁶ Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, s. 253.

Öte yandan toplu yemeklerin çıkartıldığı yurtlar, okul ve işyerlerinde vegan veya vejetaryen içerikli menüler oluşturulabilir. Ayrıca fabrika veya paket ürünleri yerine doğal süt, organik yumurta ve kafesiz ortamda yetişen gezen tavuklar tercih edilebilir. Tavuklar kesilmeden evvel şoklanabilir ve gerek kesimden önce gerek kesim esnasında hayvanın çektiği acının azaltılması için önlemler alınabilir. Bu konuda artan vegan sayısı ile birlikte bilinçlilik seviyesi artmaktadır. Ancak bireysel olarak insanlara değil büyük gıda şirketlerine de önemli roller düşer. Bunun için endüstriyel çiftlik hayvanları hakkında araştırmalar yürüten sivil kuruluşlara bağış yapmak da önemli görünmektedir. Et tüketimi konusunda *Dünya Sağlık Örgütü* sağlık açısından daha faydalı bulduğu için bitkisel içerikli öğünleri teklif eder. Zira fazla et tüketimi özellikle de kırmızı et, kalp-damar hastalıklarını tetiklemektedir. Bu yüzden et tüketiminde sınırlamaya gidilebilir. Üstelik bitkisel ürünler daha ucuz olduğu için ekonomi alanında refaha gitmek de mümkündür. Dini açıdan düşünüldüğünde ise et yemek caiz olsa da hayvanlara acı çektirilmemesi koşulu vardır.⁶⁸⁷ Bu durumda öteki türler problemi gerek ekonomi, gerek siyaset, gerek din ve sağlık gibi pek çok alanda kendisini göstermektedir. İnsanların birlik olup yapacağı işbirliği sorunları büyük ölçekte olmasa da kısmen çözecektir. O halde bu alanlarda daralmaya gidilmesinde fayda vardır. Öyle ki çağımız tüketim çılgınlığının yaşandığı bir çağdır.

Bir diğer sorun su ve hava kirliliğidir. İnsanların aşırıya kaçacak biçimde balık avlaması, denizleri kirletmesi ve değişen iklim koşullarından dolayı bugün deniz suları ısınmaya devam etmektedir. Karada olduğu gibi denizde de avlanmaya ve balıkçılığa bir sınır getirilebilir, yine hayvanların nesillerinin tükenmesine karşı kaçak avlanma takip

⁶⁸⁷ Engin Arıkan, “Etkileşimde Olduğumuz Hayvanların Yüzde 95’i: Endüstriyel Çiftlik Hayvanlarının Durumu, Etik Tartışmalar ve Çözüm Yaklaşımları”, *Faunaya Ağıt: Hayvan*, Doğu Batı Düşünce Dergisi, Yıl: 20, Sayı: 82, Ağustos-Ekim 2017, 187-200, ss. 193-199.

edilebilir ve gerek deniz gerek karadaki alanları kirletip estetiğe zarar verenlere karşı bir yaptırım uygulanabilir. Fosil olan yakıtları kullanmaktan ziyade yenilenebilir kaynakların kullanımı hızlandırılabilir. Bunun için evvela ekonomik problemler aşılmalıdır. Ayrıca halk ile işbirliği yapılarak ormanların tahrip edilmesine karşı halk tarafından ağaçlandırma çalışmalarına destek verilebilir. Öte yandan hayvanları aşırı otlatmamak da bir çözüm olarak düşünülebilir. Yine artan nüfusa karşı çocuğa sahip olma kararı kadına bırakılabilir ve kadının eğitim, siyaset ve sosyo-kültürel alandaki konumu iyileştirilebilir veya pek çok hizmete erişimleri sağlanabilir.⁶⁸⁸

Sonuç itibariyle bu sayılan sorunların hepsi de önemli sorunlardır ve bahsedilen çözümlerin çoğu gönüllü çabayı gerektirir. Ancak devlet zorunlu olarak birtakım yaptırımlar ortaya koyabilir. Devletin sunacağı çözümler zorunluluğa dayandığı için daha kalıcı olacaktır.

2.4.2. Öteki Türlerle Karşı Devlete Düşen Görevler

Yapabilirlikler Yaklaşımı, öteki türlere olan etik yükümlülükleri dolaylı değil doğrudan bir çözüm olarak ortaya koyabildiği için gerek Faydacı gerekse Kantçı yaklaşımların ilerisindedir. Faydacılık salt hayvanların yaşadığı acıları temel alırken Yapabilirlikler Yaklaşımı karmaşık yaşam biçimlerine odaklanır ve ayrıca yasaların her canlının gelişebilme fırsatını yakalayabilmesini temel alır. Bu minvalde yaklaşımın kendisi bir çözüm olarak düşünülebilir. Zira rasyonel yaşamlardan ziyade canlı yaşamlar adına kaygı duyarak anayasalara öteki türlerin de adaletin özneleri olmalarını ve onurlarının korunmalarını önerir. Bu anayasalar on temel maddenin ayrıntılı açıklamasına yer vererek daha somut çözümler sunabilir. Bu durumda doğal çevrenin korunmasını ve

⁶⁸⁸<https://www.dw.com/tr/d%C3%BCnyan%C4%B1n-en-b%C3%BCy%C3%BCK-be%C5%9F-sorunu/a-36040525> 15.4.2022 tarihinde erişildi.

hayvanlara eziyetin önlenmesini sağlayacak evrensel anlaşmalara gereksinim olduğu açıktır.⁶⁸⁹ Yapabilirlikler Yaklaşımı teorik değil uygulamaya dönük, normatif, sonuç ve çözüm odaklı bir adalet anlayışına dayandığı için bir çözüm önerisi olarak düşünülebilir. Yaklaşımındaki maddeler anayasalar tarafından yeniden gözden geçirilerek ele alınabilir.

Diğer yandan yaklaşımdaki on politik madde her ne kadar çözüm olarak sunulsa da “son derece belirsiz ve genel bir şekilde” ortaya konulmuştur. Listenin haricinde oluşturulacak olan maddeler belirgin değildir. Ancak her bir madde ayrı bir hak sağlamaktadır. Şimdi bu maddeler yeniden hatırlanacak olursa evvela ilk madde olan “Yaşam” her canlı için en temel hak olup diğer hak ve yapabilirliklerin işlerlik kazanabilmesinde önemlidir. Hayvanların iyi bir yaşam yaşayabilmesi acı ve eziyetlerden uzak olmalarına bağlıdır. Bu maddenin bir hak olarak yasalarda yer alması ile hayvanlar her türlü eziyete karşı güvenceye alınacak ve hayvanlara işkence yasaklanacaktır. “Beden Sağlığı” ise canlıların yaşamış olduğu koşul ile ilgilidir. Sağlıklı bir yaşam hayvanların yeterli beslenmesini ve alanlarının genişletilmesini gerekli kılar. Bu madde de yine hayvanlara yapılan zulümleri yasaklayan bir yasaya çağrıda bulunur. Dolayısıyla adaletin hedefi yaşamdaki her varlığın özellikle de duyarlı olanların onurunu sağlamaktır. Listedeki üçüncü madde olan “bedensel bütünlük”, hayvanların tedavilerinde duydukları acıya veya yaşadıkları her türlü işkenceye karşı bir hak olarak bedensel bütünlüklerinin yasalarda korunmasını gerektirir. Bu yasalar hayvanların sakatlanmasını, hadım edilmesini, doğuştan zaten sahip oldukları bazı yapabilirliklerini sergilemeye zorlanmalarını ele alabilir. “Üstün insan” düşüncesi insanın doğada olduğu gibi hayvanlar

⁶⁸⁹ Nussbaum, “The Moral Status of Animals”, ss. 4-6.

üzerinde de denetim kurabileceği anlayışına neden olmaktadır. Ancak artık hayvanların da birtakım hak ve özgüklerinden söz edilmektedir.⁶⁹⁰

Dördüncü madde olan hayvanların “duyular, hayal gücü ve düşünce” yapabilirliğine sahip olması hayvanların eğitim alma, acıdan kaçınabilme, özgür bir şekilde bir yerden bir yere hareket edebilme ve keyifli deneyimler elde edebilme gibi haklarını temel alır. Bunun için yasalar bir çözüm olarak kaçak avlanmaya bir son verebilir, sırf spor veya keyif için yapılan hayvan dövüşlerine engel koyabilir ve hayvanların bulunduğu alanlar denetlenebilir. Bu alanlar geniş, ferah, yeterince ışık ve gölge görmelidir. Beşinci madde ise “duygular”dır. Buna göre gerek hayvanlar kendi türleri ve insanlar ile karşılıklı ve uyumlu ilişkiler elde edebilmeli gerekse insanlar hayvanlar ile ilgilenmeli ve karşılıklı bağ kurulabilmelidir. Bu maddeye göre hayvanların da duygusal ihtiyaçları olduğu için hayvanat bahçelerindeki hayvanlar kendi yalnızlıklarına mahkum edilmemeli, hayvanların duygu ihtiyacını dikkate alan araştırmalar veya yasalar göz önüne alınmalı ve hayvanların yaşadığı korku gibi kötü duygular dikkate alınmalıdır. Altıncı madde olan “pratik akıl” ise hayvanların da düşünebildiğini varsayarak onların yaşamlarını planlayabilme yapabilirliği anlamına gelir. Bu yapabilirliği destekleyen yasalar oluşturulmalıdır. Yedinci madde hayvanlara saygılı olmayı gerektiren, onlara da onurlu varlıklar olarak kamuda yaşayabilme hakkı veren ve politikada çeşitli haklarla yasal bir statü tanıyan “tür üyeliği”dir. Bu hakkın yasalar tarafından tanınması onların aşağılanmaması ve hor görülmemesi anlamını taşır. Bu sebeple sadece aşağılanma ve eziyetten uzak bir yaşamı değil aynı zamanda onların her anlamda korunması, her türün gelişmeye değer olduğunun vurgulanması ve saygı görmesini de gerektirir. Sekizinci madde olan “öteki türler” maddesi insanların doğadaki

⁶⁹⁰ McEwan, “Martha Nussbaum’s Capabilities Approach For Non-Human Species: A Preliminary Critique”, ss. 13-14, 27.

her canlı ile olan olumlu ilişkisine gönderimde bulunur. Buna göre politikalar her canlı ile karşılıklı işbirliğini ve onlara ilgiyi gerektiren yasalar oluşturmalıdır. Bu madde insanın dünyada yalnız olmadığını ve çevre üzerinde her eylemi kendine hak göremeyeceğini gösterir. Öyle ki pek çok ülkede yerlere tükürmek ve çiçekleri koparmak yasal değildir ve para cezası vardır. Yasalar bu gibi uygulamalara gidebilir. Dokuzuncu madde olan “oyun” hayvanların eğlence hakkını göz önüne alır. Buna göre politikalar hayvanların sirklerde zorunlu olarak bulunmalarını yasaklayabilir, hayvanların buldukları alanların konumunu denetleyen yasalar çıkarabilir. Son madde olan “birinin çevresini kontrol etmek” hayvanlara adil olmayı zorunlu kılan yasaları gerektirir. Buna göre her canlının toprak bütünlüğü koruma altına alınmalı, çalıştıkları koşullar iyileştirilmeli, haklarının korunması için insanlarda olduğu gibi şahitler veya vasi kimseler tayin edilmelidir ve hayvanlar adaletin birincil özneleri olmalıdır.⁶⁹¹ Son olarak anayasalarda bu on maddeye ve bu on madde haricinde oluşturulacak olası listeye ayrıntılı bir şekilde açıklamalı olarak yer verilebilir ve bu yasalar evrensel hayvan hakları olarak tanınabilir.

Öte yandan sırf spor için veya estetik bir kaygı ile hayvanların özellikle de yılan veya fillerin bir eşya olarak kullanılması gibi uygulamalar da yasalar tarafından yasaklanabilir. Hayvanat bahçelerine hapsedilen ve kendi vahşi yaşamından koparılan hayvanlar da ayrı bir tartışma konusudur. Ancak burada en azından hayvanat bahçelerinin koşullarının iyileştirilmesi gerektiği söylenebilir. Örneğin fillerin veya zürafaların yeterli otlatma alanlarının olması ve bu alanların genişletilmesi gerekir. Siyasiler, bir hayvanın kendi türüne özgü bir yaşam yaşayabileceği alanları korumak için çaba sarf etmelidir.

⁶⁹¹ McEwan, “Martha Nussbaum’s Capabilities Approach For Non-Human Species: A Preliminary Critique”, s. 28.

Buna göre hayvan eylemlerinin pek çok karmaşık biçimine saygıyı gerektiren ve bu hayvanların yaşamlarını destekleyebilecek siyasi uygulamalar hayata geçirilmelidir.⁶⁹²

Nussbaum'a göre her ne kadar kısırlaştırma bir çözüm olarak düşünülse de kısırlaştırmadan ziyade “gebelik kontrolü” veya “avcı türlerin devreye koyulması” da artan popülasyona karşı bir çözüm olarak düşünülebilir. Ancak ikinci seçeneğin daha acımasız olduğunun da farkındadır. Bu seçenekler de merkezi yapabilirlikler listesine üreme ile ilgili yeni bir maddenin eklenmesini gerektirebilir. Ancak bu madde hayvanlara müdahale etmek anlamını taşımaz. Aksine yaklaşımda hayvanların seçim özgürlüğüne vurgu yapılır. Ayrıca hayvan deneklerinin sınırlandırılması ve fabrikasyon gıda sanayisine son verilmesini de bir çözüm olarak gerekli görmektedir. En radikal olan düşüncesi ise yapay et tüketimidir. Burada bezelyeden yapılan etlerden ziyade kök hücrelerden sentezlenen bilgisayar simülasyonu olan etleri kast ediyor. Ancak yapay etin insan sağlığına ne gibi olası yan etkileri olacağı da tartışılmalıdır. Ayrıca hayvan hayatının değerini öne çıkaran tartışmalar daha çok gündemde olmalı ve öncelik çevre-merkezli bakış açısının kazanılması olmalıdır. Doğal çevrenin kalitesi ile yakından ilgili olan nüfus artışı sorunu da kontrol altına alınmalıdır.⁶⁹³ Bu sayılan yaptırımların hepsi acil ve önemlidir.

Nussbaum vahşi hayvanların durumu ile ilgili olarak da parklar gibi genişletilmiş olan barınaklarını ve kuşlar için kuş koruma alanlarının oluşturulabileceğini iddia eder. Yine başboş sokak hayvanlarını evcilleştirmenin de mümkün olabileceği kanısındadır. Buna örnek olarak da Yeni Zelanda gibi ülkeleri örnek göstermektedir.⁶⁹⁴ Ona göre vahşi hayvan barınaklarının mantığı ise şu şekilde izah edilebilir:

⁶⁹² Nussbaum, “The Capabilities Approach and Animal Entitlements”, ss. 12-13.

⁶⁹³ Nussbaum, *Yapabilirlikler Yaratmak*, ss. 180-183.

⁶⁹⁴ Nussbaum, *Justice for Animals*, ss. 230-231.

Kar leoparı gibi nadir türlerin, kendilerini idame ettirmek ve üremek için korunmaya ihtiyaç duyması ve üreme aktivitelerinin diğer yaşam aktivitelerinden bir dereceye kadar ayrılması durumunda tüm türlerin çok türün olduğu bir dünyada en iyi şekilde işlev görebilmesidir.⁶⁹⁵

Nussbaum burada barınaklar ile sıkışık dar kafesleri veya hayvanat bahçelerini kast etmemektedir. Kast ettiği barınaklar parklara benzeyen genişletilmiş alanlardır. Hayvanların refah içerisinde yaşayabilmelerinin yolu iyi yaşam alanları oluşturmaktır. Fakat insan doğal yaşamı kontrol ederken bu pek mümkün görünmemektedir. Kuraklık, kıtlık, sel ve yangın gibi iklim değişiklikleri de yine insan kaynaklıdır. İnsan nüfusu gittikçe daha çok eskiden hayvanlara ait olan doğal yaşam alanlarına yayılarak, doğayı tahrip etmekte ve hayvanların alanlarını sınırlandırmaktadır. Bu şekilde bir yayılcı politika gütmek de hem insanlık hem de hayvanlar için dönüşü olmayan problemlere neden olmaktadır.⁶⁹⁶ Bu sebeple Nussbaum'a göre çözüm ilk olarak "insanların vahşi hayvan yaşamını, sağlığını ve bedensel bütünlüğünü doğrudan ihlal eden insan uygulamalarına son vermektir."⁶⁹⁷ Nussbaum'un bu talebi yapabilirlikler listesindeki ilk iki maddeye karşılık gelmektedir.

Nussbaum çözüm olarak ayrıca kaçak avcılığa ve eğlence amaçlı avcılığa son verilmesi için küresel işbirliğine gidilmesi gerektiğini ifade eder. Yine dünya çapında tüm fildişi satışının yasaklanması ve denetlenmesi gerektiğinden yanadır. Hayvanların doğal yaşam alanından alınarak eğlence amaçlı sergilendiği sirk ve hayvanat bahçeleri de kaldırılmalıdır. Bu uygulamalar hayvanlar için zararlı olmasa bile hayvanları grup içinde yaşayabilme yapabilirliğinden kopararak sağlık ve vücut bütünlüğünün ihlal edilmesine ortam hazırlar. Ayrıca tek kullanımlık plastik maddelerin kullanımı ve bunların denizlere, okyanuslara atılması da hayvan yaşamı için doğrudan olmasa da dolaylı olarak bir tehdittir. Bu sebeple hem plastik kullanımı durdurulmalı hem de deniz ve okyanuslara

⁶⁹⁵ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 230.

⁶⁹⁶ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 232.

⁶⁹⁷ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 234.

atılan plastik atıklar temizlenmelidir. Bu türden bir başka tehdit ise göçmen kuşların ölümüne neden olan büyük kentlerdeki ışıklandırma sistemleridir. Nussbaum'a göre sadece ABD'de bu sebeple her yıl yaklaşık bir milyar kuş ölmektedir. Bunun çözümü ise aydınlatmayı kısmak veya uygun koşullardaki camları kullanmaktır.⁶⁹⁸ Nussbaum her ne kadar hayvanat bahçelerinin kaldırılması gerektiğini ifade etse de aynı eserinde "mümkün olduğunda, hayvanat bahçelerine izin verilebileceğini düşünüyorum, ancak tüm hayvanat bahçelerinde insan tahakkümünün (ve çoğu zaman insan açgözlülüğünün) rolü göz önüne alındığında her zaman dikkatli olunması gerekir"⁶⁹⁹ şeklindeki ifadesi bazı konularda kendisiyle çeliştiğini de gösterir. Esasen burada kast ettiği şey ise eğer hayvanat bahçeleri engellenemezse koşullarının iyileştirilmesi gerektiğidir.

Deniz ve hava hayvanlarının durumu sorulacak olursa Nussbaum bu konuda deniz canlıları için hayvanat bahçeleri gibi bir deniz tema parkında canlıların tutulamayacağı görüşündedir. Böyle bir yaşamı esaretle eş tutmuştur. Orkalar, genç yaşta kabuklarından alınıp tema parklarına yerleştirildiklerinde uygun davranışları ailelerinden öğrenemezler ve uyum sorunu yaşarlar. Aynı durum grup olarak hareket eden ve sosyal canlılar olan yunuslar için de geçerlidir. Nussbaum bu tarz zeki ve geniş alanda grupla dolaşmaya ihtiyacı olan canlıların salt eğlence amaçlı kullanılmaması gerektiğinden yanadır. Ayrıca bu şekilde korunan canlılar vahşi yaşamda hayatta kalabilme yapabilirliklerini kaybederler. Aynı durum kuşlar gibi hava canlıları için de geçerlidir. Kuşların kafese, sınırlı bir alana hapsedilmesi de az çok aynı problemlere neden olacaktır. Hayvanat bahçelerinin etiği hakkında düşünürken Yapabilirlikler Yaklaşımı bu anlamda iyi bir rehberlik sağlamaktadır. Öyle ki yaklaşım, hayvanların duyuları, hayal gücü düşüncesi,

⁶⁹⁸ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 234.

⁶⁹⁹ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 247.

duygu ve diğer türler ile iletişimine, bedensel sağlığına ve bedensel bütünlüğüne önem vermektedir.⁷⁰⁰

Nussbaum kuduz şüphesine karşı ise aşılamaı önermektedir. Ayrıca milyonlarca evcil hayvanın hala sigortasının olmadığını ifade ederek hayvan sigortalarına karşı kamu düzenlemesini önermektedir. Bu konuyla ilgili ve evcil hayvan beslenmesiyle ilgili kamuoyunun bilgilendirilmesi ve bilinçlendirilmesi de önem taşımaktadır. Nussbaum hayvan bakımıyla ilgili uç ve yapılması zor bir örnek vererek komşuların zorunlu raporlama görevleri konusunda devletten eğitim alması gerektiğini iddia eder. Yine hayvanların düzenli veteriner bakımı, kaliteli beslenmesi ve egzersizleriyle ilgili gerekli yaptırımlar da yapılmalıdır.⁷⁰¹

Nussbaum hayvanların kendi haklarını savunamadığını düşündüğü için “uygun niteliklere sahip hayvan *işbirlikçilerinin*, hayvanlar adına politika oluşturmak ve mahkemelerdeki adaletsiz düzenlemelere itiraz etmekle görevlendirilmesi”⁷⁰² gerektiğini iddia etmektedir. Bu şekilde bir görevlendirme ile hayvanların avukatlığı yapılabilecektir.

Günümüzdeki pek çok çevre sorununun sebebi ise Nussbaum’a göre insan kaynaklıdır. Artan nüfus bu sorunların önemli sebepleri arasında olduğu için artık nüfus kontrolünün devlet eliyle daha dikkatli bir şekilde yapılması ve bu sorunun tartışılması da önem arz eder.⁷⁰³

Çevresel olan tüm değerlerin “dünyanın ortak mirası” olarak benimsenmesi ve bu mirası olumsuz biçimde etkileyen veya etkileyecek her türlü eylemin engellenmesi başka

⁷⁰⁰ Nussbaum, *Justice for Animals*, ss. 245-247.

⁷⁰¹ Nussbaum, *Justice for Animals*, ss. 209-210.

⁷⁰² Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 98.

⁷⁰³ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 190.

bir çözüm olarak düşünülebilir. Dünyadaki her insana çevresel değerlere eşit erişim hakkı tanınmalıdır. Bu değerler üretim adına katledilmemelidir. Bu bağlamda sorunlar küresel olduğu için dünya barışının korunması da önem arz eder. İyi bir hayat için gerekli olan su ve hava gibi her çevresel varlığın bir hak olduğu hatırlatılmalıdır. Bununla birlikte özel mülke ait değerlerin kullanımı da sınırlandırılmalıdır. Devletin çevre konusundaki bilinçliliği arttırmak için gerekli olan girişimlerde bulunması ve bu konuda daha titiz yaptırımlarda bulunması gerekir. Ayrıca Birleşmiş Milletler tarafından küresel çevre problemlerini takip edecek daha etkin ve etkili olan yapıların kurulmasına öncülük edilmesi de önemli görünmektedir.⁷⁰⁴ Dolayısıyla çevre kalitesinin korunması sosyo-kültürel, politik ve ekonomiye dayalı her alanda kökten denebilecek bir dönüşümü gerektirir.

Son olarak Nussbaum'a göre sözü edilen sorunlar karşısında uluslararası hukukun zayıf kaldığı yerde iç hukuk ile meselelere yaklaşılabılır. Bir zamanlar nasıl kadının kanunlar önündeki hakları çok sınırlı idiye aynı çaba hayvanlar için de gösterilebilir. Mevcut engeller bir zamanlar kadınların yaşadığı problemlerle aynıdır. Gurur ve açgözlülük nedeniyle hayvanların konumu adalette sürekli ertelenmektedir.⁷⁰⁵ Nussbaum'a göre hayvanların yaşadığı pek çok suistimali düzeltilemek için gerekli diğer ihtiyaçlar şu şekilde sıralanabilir:

Cesur aktivizm; kararlı ve becerikli hukuki çalışma; hayvan yaşamlarına adanmış kuruluşlar ve onların kararlı katılımcıları; bu kuruluşlara yapılan bağışlar; yaratıcı ve titiz bilimsel araştırma; hayvanların güzelliğini, şaşırtıcı yapabilirliklerini ve mevcut durumlarını gazetecilik, film ve görsel sanat aracılığıyla kitlesel bir izleyici kitlesine aktarma çabaları ve aynı zamanda mücadelenin kapsayıcı bir felsefi-politik teoriye de ihtiyacı vardır.⁷⁰⁶

Sözü edilen teori sadece yeni bir teori değil aynı zamanda ikna edici argümanlara dayalı ve eksik teorilerdeki yanlışları da düzeltebilen bir teori olmalıdır. Nussbaum'un nazarında

⁷⁰⁴ Kılıç ve Tok, "Geleneksel Adalet Anlayışlarından Çevresel Adalet Anlayışına", s. 227.

⁷⁰⁵ Nussbaum, *Justice for Animals*, ss. 309-310.

⁷⁰⁶ Nussbaum, *Justice for Animals*, s. 312.

Yapabilirlikler Yaklaşımı problemleri daha detaylı ele alması bakımından diğer teorilere göre daha iyi bir yanıt verebilir. Öte yandan küresel adalet teorileri karada, denizde ve havadaki her duyarlı canlının haklarını koruyabilme potansiyeline sahip olmalıdır. Vegan et ve yapay et gibi projeler de yakın zamanda öne çıkan çözüm odaklı seçeneklerdir. İnsanlardan beklenen ise uyanış, hesap verilebilirliğe yönelik sorumlu ve kolektif eylemler, çaba ve umuttur. Nussbaum'a göre 1918 tarihli "Göçmen Kuşlar Yasası" kapsamında kuşlara yönelik yapılan pek çok korumacı uygulamalar, yakın zamanda Britanya'da tanıtılan duyarlı hayvanlara dair kapsamlı "Hayvan Refahı Yasa Tasarısı"nın uygulamaya konulması ve ABD Ohio Güney Bölge Mahkemesinin 2021'de suaygırlarının tüzel kişiler olduğuna dair kararı gibi somut gelişmeler değişimin mümkün olduğunu göstermektedir.⁷⁰⁷

Nussbaum'un sunduğu çözüm önerileri her ne kadar radikal olarak düşünülse de imkansız değildir. Ancak yapay etin sağlığa etkisi konusu tartışmalıdır. Sonuç olarak insanlığın hayvan hakları ve çevre kalitesi için hem kendisi hem de doğadaki öteki türler için daha disiplinli ve radikal yaptırımlara yönelmeye ihtiyacı vardır. Sözü edilen problemler gerek bireysel olarak gerek siyasiler tarafından ele alınmalıdır.

⁷⁰⁷ Nussbaum, *Justice for Animals*, ss. 313-316.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Sonuç olarak bu tezde Nussbaum'un Yapabilirlikler Yaklaşımının her canlılık hak ve özgürlüklerini koruma altına alması ve yasalara taşınması gerektiğine dikkat çekilmesiyle mevcut pek çok teoriye göre alternatif bir çözüm ve yeni ideal bir adalet modeli olduğu iddiası kritik edildi ve bu iddiadan hareketle yaklaşımın pek çok yaklaşım ve teoriye göre alternatif bir model olduğu tespit edildi. Tezde Nussbaum'un yaklaşımı çerçevesinde öteki türlerin karşılaştığı adalet sorunları irdelenmiş olup bu sorunlara çözüm önerileri getirilmeye çalışılmış ve düşünürün güncel ve acil problemlere farklı bir bakış açısıyla yaklaştığı fark edilmiştir.

Tezde iyi ve adil bir yaşamın imkanı ve ölçütü tartışılmış ve bu imkanı Yapabilirlikler Yaklaşımının sağlayabileceği tespit edilmiştir. Ayrımcılıkların önlenmesine karşı ihtiyaç duyulan yeni politik ve etik yaklaşımın Yapabilirlikler Yaklaşımı olduğu iddia edilmiştir. Dolayısıyla 10 Merkezi Yapabilirlikler listesinin niceliksel ve niteliksel pek çok ölçütü baz alması sebebiyle bir asgari eşik olarak benimsenmesi gerektiği iddia edilmiştir. Fakat bu maddelerin dışında oluşturulacak maddelerin belirsiz oluşunun dizinleme problemine neden olduğu tespit edilmiştir. Ancak yaklaşımın etik ve adil olanın; liberal değerleri de temel alarak, ötekine ve öteki türlere karşı sorumlu yurttaşların geliştirilebilmesi için çaba sarf etmek ve bizden farklı olan hakkında haberdar olmayı gerektirdiği yönündeki bazı savları, yaklaşımı önemli kılmaktadır.

GSYİH Yaklaşımı ve Faydacılık Yaklaşımı tek bir ölçüte dayanmaktadır. "Bizim Gibi" Yaklaşımı sadece insana benzeyen hayvanları merkezine almaktadır. Korsgaard'ın Kantçı Yaklaşımı her ne kadar hayvanları bizzat canlı olduğu için amaç olarak baştan kabul etse de hayvanlarla insanlar arasına net bir çizgi çekerek hayvanlarda özyönetim, test edebilme ve seçim yapabilme işlevlerinin eksik olduğuna ve karşılıklılık konusunda

yetersiz olmaları dolayısıyla ancak pasif vatandaş olabileceklerine dikkat çekmesi Yapabilirlikler Yaklaşımı açısından benimsenebilecek bir tutum değildir. Nussbaum'un yorumu günümüz şartlarında tartışmaya açık olsa da hayvanların da insanlar gibi aktif vatandaşlar olduğuna yöneliktir. Hayvanların aktif vatandaşlar olması günümüz şartları açısından tartışmaya açık olsa da hayvanların da insanlar gibi haklarının yasalara taşınabilmesi ve adaletin öznesi olmaları gerektiği açıktır. Toplum Sözleşmesi Teorisi ise öteki türlerin haklarını ikinci plana almakta hatta önemsememektedir. Nussbaum bu teorinin karşılıklılık ilkesi gereğince problemlili olduğunun altını çizer fakat hayvanlar ve doğa için adaleti sağlayacak olan da yine insan ve insanın koyduğu yasalardır. Hem insana hem devlete sorumluluklar düşmektedir. Öteki türler yasalarda ertelenmemelidir. Çözüm yine insana ve yasalara düşmektedir. Bu sebeple daha çevre merkezli yasalara ihtiyaç vardır. Günümüzdeki çağdaş çevre merkezli yaklaşımların insan-merkezli olmaktan uzaklaşmadığı tespit edilmiştir. Bu sebeple bu yaklaşımların yeniden düzenlenmeye ihtiyacı vardır.

Toplum Sözleşmesi teorisyenleri veya rasyonelliğe vurgu yapan pek çok düşünür hayvanların akla sahip olmadığı için kendi hakkını da savunmadığını bu sebeple adaletin öznesi olamayacaklarını iddia etmektedir. Fakat zihinsel engelli bir kimse veya bakıma muhtaç yaşlı ve çocuklar da kendini ifade edememektedir. Ancak bu, bu kimselerin hakka sahip olmadığı anlamını taşımamaktadır. Bu sebeple dezavantajlı durumdaki bireylerin hakkını nasıl velileri savunuyorsa hayvanlar için de şahit kimseler veya vasiler tayin edilebilmelidir. Hayvanlara yapılan işkencelerin ve sapkın hareketlerin sicile işlemesi gibi uygulamalara da gidilebilir. Bu anlamda mevcut yasaların da hayvan hakları konusunda düzenlenmeye ihtiyacı olduğu açıktır.

Diğer taraftan tezde Nussbaum'un etikten adalete doğru bir yol aldığı belirtildi. Nussbaum duygular ve akıl arasında bir bütünlük kurar. Bu bütünlüğü ahlaktan siyasete yol olarak sağlar. Buna göre duygular ahlak ve siyasetin bir parçasıdır. Yasalarda salt

pratik aklı baz almak, öteki türlerin akıldan yoksun olduğu için sorunlarının önemsiz olduğunu söylemekle eş anlama gelir. Oysa akıl, duygu ve ahlak arasında bir bağ vardır. Duygular, hem ahlaki yargıların hem de etik muhakeme sisteminin bir parçasıdır. Aynı zamanda doğru-yanlış gibi siyasi fikirler ile iyi-kötü gibi etik yargıları içermektedir. Bu sebeple adaletin, duygulardan ve iyiden bağımsız olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Etik ve politika, akıl ve duygular, iyi ile doğru birbirinden bağımsız değildir. Duyguların etikle, aklın politika ile birlikte tanımlanması, adalet teorilerinin duyguların rolünü görmezden gelmesi ve yasaların rasyonel zeminde ilerlemesi dezavantajlı durumdaki öteki türlerin sorunlarının ertelenmesine neden olmaktadır. Hayvanların akla sahip olmadığı yönündeki düşünceler ise temellendirmeden yoksundur. Bugünün bilimi hayvanların da nedensel, mekansal ve perspektif bir düşünme biçimine sahip olduğunu kanıtlamıştır. Karıncanın yiyeceğini bir yerden bir yere taşıması ve hayvanların koordine bir şekilde çalışmaları da onların mekansal düşünebilme ve araç kullanabilme yapabilirliklerini göstermektedir.

Tezde kritik edilen bir diğer mesele hayvanların ve doğal çevrenin alanının sınırlandırılmasıdır. Hayvanların refah içerisinde yaşayabilmeleri için öncelikle iyi yaşama ihtiyaçları vardır. Ancak günümüz insanının, hem hayvanların hem de doğal çevrenin alanını sınırlandırarak ev inşa etmesi, doğadan rant geliri elde etmesi beraberinde küresel ısınma ve çevre kirliliği gibi pek çok küresel adalet sorununu da getirecektir. Nussbaum sözü edilen bu olası problemler nedeniyle bize bu meseleleri aktarır. Günümüzde her ne kadar acil bir problem olsa da hala hayvan hakları meselesi çözüme ulaşabilmiş değildir. Bu canlıların sorunlarının politikalarda her daim ertelenmesi ve değersiz görülmesi sebebiyle problemler adalete taşınmamaktadır. Nussbaum bu konuda acil yaptırımlara ihtiyaç olduğunun farkında olduğu için bize bu meseleleri aktarır. Çevresel sorunlar ikinci plana alındığında veya önemsenmediğinde bu kez doğal afetler gibi sorunlar ortaya çıkacaktır. Bu sebeple bu konu incelenmeye değerdir ve önemi dolayısıyla acil yaptırımlara ihtiyaç vardır.

Günümüzün en büyük sorunlarından bir diğeri ise sokak hayvanlarının çoğalmasdır. Ancak sokak hayvanlarını itlaf etmek bir çözüm değildir. Doğada bir denge vardır. Kedi ve köpek gibi hayvanlar itlaf edildiğinde bu kez de haşere, fareler, yılanlar gibi canlılar sokak ortalarında görülebilir. Tezin ikinci bölümünde de ifade edildiği üzere Türkiye’de bugün 1.400 tane belediye varken 250 tane hayvan barınağı vardır. Her belediye en az bir barınak yapabilir ve insanlardan bu barınaklar için veya hayvanların bakımı için vergi veya yardım alınabilir. Devlet ve belediyeler bu konuda sivil toplum kuruluşları ve gönüllü halk ile hayvanseverlerle işbirliği yapabilir. Dolayısıyla krizi yönetebilmek önemlidir. Çözüm hiçbir zaman yok etmek olmamalıdır. Hayvan itlafı bazı kötü insanların içlerindeki bastırılmış kötü duygularını açığa vurmalarından başka bir işe yaramayacaktır. Yapabilirlikler Yaklaşımı bu anlamda yaşam güvenliğini vurguladığı için bir çözüm olarak düşünülebilir. Ancak eğer Alan Holland’ın ifade ettiği gibi Nussbaum on maddelik listesine bir on birinci madde olarak *sürdürülebilir ekolojik yapabilirlik* maddesini eklerse ve hayvan haklarının neler olduğunu daha ayrıntılı bir şekilde verilebilirse yaklaşımı daha ideal olabilir. Bu da hisleri olmayan veya hissi olmadığı düşünülen canlıları da adaletin öznesi olarak görmek anlamına gelir. Öteki türlerden söz edildiğinde çevre kalitesi de gündemdeki yerini korumaktadır. Çevre sorunları etik bir problem olarak kaldığında ve hukuksal bir mesele olarak görülmediğinde hava ve su kirliliği, su kıtlığı veya pek çok çevre konusuyla ilgili problemlerde yaptırımlardan da söz edilemeyecektir. Çevresel sorunların evrensel bir problem olması nedeniyle Nussbaum yaklaşımında iddia ettiği bazı meseleleri yeniden ele alıp güncellemelidir ve yapılan son çalışmalarına bakıldığında son zamanlarda evrensel ve çevresel sorunlara daha çok eğildiği ve bu sorunları araştırdığı fark edilmektedir. Bu anlamda çabası takdir edilmelidir.

Öte yandan bu tezde Antik Yunandan günümüze insanlığın öteki türlere ve bizzat hayvanlara olan bakışı analiz edilmiştir. Bu minvalde Antik Yunandan Aydınlanma ve

modern dönemi de içine alan döneme kadar bütün bir felsefe tarihine bakıldığında bilhassa Aydınlanma Dönemi ve modern dönemde düşünürlerin hayvanlara olan tutum ve yaklaşımlarının oldukça rasyonel olduğu ve adaletin rasyonel bir zemine sahip olduğu tespit edilmiştir. Gerek Aristoteles'in insanı rasyonel bir varlık olarak tanımlayıp, hayvanların akla sahip olmadığını ve bu sebeple adaletin öznesi olamayacağı yönündeki söylemleri, gerek Batı felsefesinde hayvanın ahlaki statüsünün yine rasyonel bir zeminde kalması ve özellikle Kant'ın hayvanları insan menfaati için bir araç olarak tanımlaması, Descartes'in hayvanı; insanı taklit eden bir makine olarak tanımlaması ve ruha sahip olmadığı için akla da sahip olmadığını iddia etmesi gibi söylemler dolayısıyla hayvanlara yönelik tutumun katı rasyonalist bir zeminde kalmasına ve hayvanların adaletten pay alamayacağına düşünülmesine yol açmıştır. Nussbaum bu katı rasyonalist, mekanist ve materyalist düşünceler ile hesaplanmış ve hayvanların duygulara sahip olmasının adaletten pay almaları için yeterli bir sebep olduğunu belirtmiştir. Sonuç itibariyle öteki türler adaletin birincil öznesi olarak görülmemekte ve gerek kadim dönem gerek modern dönemde antroposentrik bir düşünce hakim görünmektedir. Her ne kadar çağdaş dönemde çevre merkezli düşünceler ortaya atılmış olsa da bu düşünceler de yine insan-merkezli olmaktan kurtulamamıştır. Dolayısıyla gerek kadim dönem gerek modern dönemdeki yaklaşım ve teorilere göre Yapabilirlikler Yaklaşımı hayvanların da duygu ve hisse sahip olduğunu vurgulaması, hayvanları da adaletin öznesi olarak görmesi dolayısıyla alternatif bir model olarak karşımıza çıkar. Ancak hiçbir yaklaşım veya teori tamamlanmış değildir. Bu sebeple bu yaklaşımın da güncel sorunlar ışığında yeniden ele alınıp güncellenmesi gerekebilir.

Diğer taraftan duyarlılık konusunda Nussbaum *Frontiers of Justice* adlı eserinde kabuklu ve süngerler gibi yumuşak canlıların duyarlı olmadıklarını ifade etmiştir. Ancak son eseri olan *Justice for Animals* adlı eseri hayvanlarla ilgili daha kapsamlı bir çalışma olduğu için bu eserinde bu konuda yanıldığını itiraf etmiştir. Dolayısıyla eserlerde bazı

konularda farklı bilgiler yer almaktadır. Güncel eserin bilgi açığını giderdiği fark edilmiştir. Ayrıca yapılan bazı bilimsel çalışmalar da temel alınarak tezde, bitkilerin de acı çektiği sonucuna varılmıştır. Bitkiler, acı çektiğini aktif olarak olmasa da pasif olarak dış uyaranlara tepki vererek gösterir. Bir ayçiçeğinin güneşe yönelmesi buna örnek olarak gösterilebilir. Her ne kadar bitkilerin acı çekmediği ve duyarlı olmadığı ifade edilse de bitkilerin hiçkimseye muhtaç olmadan yaşamını ikame ettirdiği ve doğumdan ölüme tabiatta kendi kendine büyüüp gelişebildiği gözlemlendiğinde, başkasına muhtaç olmamak anlamında ve yaşamını devam ettirebilme anlamında bitkilerin de duyarlı canlılar olduğu açıktır. Duyarlı oldukları için de adaletin öznelidirler.

Öte yandan tezde yaklaşımın öteki türler için niçin ideal bir ölçüt olduğu örnekler ile açıklanmıştır. Yapabilirliklerin ideal bir ölçüt olmasının nedeni hayattaki pek çok değerli işlevlere odaklanmasıdır. Yaşam tek bir ölçü birimine indirgenemeyecek kadar zengin içeriklere sahip olan bir alandır. Bu sebeple önemli olan tek tek her canlının sorunlarına çözümler sunabilmek ve sahip olunan işlevleri gerçekleştirebilmektir. Gerçek ve kalıcı bir çözüm için sorunların ulus-ötesine taşınabilmesi gerekir. İyi ve adil bir yaşamın imkanı uygun sağlık koşulları, sosyal güvence, iş güvenliği, ücretsiz-zorunlu bir eğitim, aynı zamanda hayvanlar için de eğitim, eşit, özgür, demokratik, uzun, eğlenceli, zengin ve yaratıcı hayatlar yaşayabilmek, esnek çalışma saatleri, bedensel bütünlük, merhamet, eşit siyasi katılım, duyarlılık, kendine yeterli olmak, kendini gerçekleştirmek, her türlü ayrımcılığın önlenmesi ve öteki ile olumlu ilişkiler geliştirebilmek gibi pek çok yapabilirliğin hayata geçirilebilmesiyle mümkündür. İyi ve adil bir yaşam için bu sayılan yapabilirliklerin hepsi aynı anda her birey ve her canlı için yasalar tarafından gerçekleştirilmelidir. Nussbaum'a göre insanlarda olduğu gibi hayvanlara da gerekli eğitim verilirse iyi ve adil yaşamları sağlanacak ve özellikle köpeklerin var olan yapabilirlikleri geliştirilmiş olacaktır. Köpeğin verilen eğitimi alabilmesi ve yaşamı için çabalaması duyarlı ve zekaya sahip olduğunu göstermektedir. Nussbaum'a göre bir

hayvanın çabalamasının ve duyarlı olmasının adaletten pay alması için yeterli olduğu açıktır. Ancak tezde duyarlı olmadığı düşünülen canlılar için de adalet talep etmek gerektiği, doğayı korumanın evrensel bir adalet problemi olduğu iddia edilmiştir. Sonuç olarak Yapabilirlikler Yaklaşımının diğer teorilerden farklı olarak daha somut, normatif ve uygulamaya dönük olduğu tespit edilmiştir.

Bir diğer mevzu gerek çağdaş hukuk gerek İslam ve Türk hukukunda acil ve kapsamlı yasalar ve düzenlemelere ihtiyaç olduğudur. Eksikliklerin giderilmesi ve daha çevre merkezli yasalar oluşturulması gereklidir. Bugün denizler de dahil tüm ekosistemlerin adaletin öznesi olarak görülmesi mevcut sorunların çözümü için önemli görünmektedir. Bu sebeple yasaların kırılğan ve dezavantajlı durumdakilerin hakkını gözettiğinde bazı sorunların ortadan kalkabileceği ve kötü şans ya da dış faktörlerin etkisinden korunulabileceği iddia edilmiştir. Zira vahşi doğada pek çok olası saldırı canlıları beklemektedir. Dolayısıyla canlıların doğal ortamından koparılmaması ya da vahşi doğaya karşı korunması gerektiğine dair ayrı bir çatışma daha ortaya çıkmaktadır. Tez boyunca da hep bu ikilemlerden söz edildi. İyi yaşam şans mı çabaya mı bağlıdır ikilemi, ahlak ve siyaset ikilemi, güçlü ile güçsüzler arasındaki çatışma, pek çok iyiliğin olması ve iyilerin çatışması veya birey ve toplum ikilemi... Bu ve bunun gibi sorunlar güncel meseleler olarak insanlığın önünde hala hazır ve nazır olarak durmakta ve hala bu soru ve sorunlara kesin bir yanıt vermek mümkün görünmemektedir. Ancak tez boyunca da belirtildiği üzere insanın ya da öteki türlerin her ne kadar kaderinden kaçması mümkün olmasa da iyi olmaları veya iyiyi aramaları yönünde göstermiş oldukları çaba övgüyü hak etmektedir ve asıl değerli olan da bu çabalardır. Nussbaum felsefesinde insan, hayatı akışına bırakan ya da gelişigüzel yaşayan bir varlık olarak değil mevcut sorunlarla hesaplaşan, umut eden ve mücadele eden bir varlık olarak karşımıza çıkar. Değerli olan da bu umut ve çabalardır. Bu da insanın kendi kendine yetebilen ve kendini gerçekleştiren bir varlık olduğunu gösterir. İnsanlar hem kendi hem ötekinin iyiliği için çaba sarf

ettikleri gibi ya da doğayı korudukları gibi aynı zamanda da doğayı kendi egemenliğine aldığı ve doğanın efendisi olmaya çalıştığı için kendi içinde de bir çatışma ve ikileme karşı karşıya kalır. Doğadaki canlıları korumaya çalışırken aynı zamanda kendisini onların alanına girerken bulur. Hayvan hak ve özgürlüklerini savunurken hayvanları evlerinde besleyerek onların özgürlüklerine de müdahalede bulunur. Bu çatışmaların hiçbiri çözüme ulaştırılabilmiş değildir ancak yine de mevcut sorunları sürekli gündemde tutmak meseleye bir nebze de olsa ışık tutabilir ve sorunlar kısmen de olsa çözülebilir. Nussbaum'un da ifade ettiği gibi tezde yapabilirlikler listesinin anayasalarda ayrıntılı ve açıklamalı bir şekilde yer alması gerektiği iddia edilmiştir. Yapabilirliklerin, iyi ve adil bir yaşamın imkanı ancak bu şekilde sağlanacaktır. Buna göre bireylerden ziyade daha çok kurum ve kuruluşlar ile devlete yükümlülükler düşmektedir. Devlet, yapabilirlikleri engelleyen koşulları en aza indirmelidir.

Son olarak Nussbaum'un da bazı konularda eksikleri olabilir ancak her canlının saygı ve onuru hak ettiğini ifade etmesi, duyarlı olan hayvanlar ile çevreye şefkatle yaklaşılması gerektiğini, öteki türlere karşı karşılıklı sorumluluklar ile özen gösterilmesi gerektiğini belirtmesi ve yaşam biçimlerinin hepsinin totalde birbirine bağlı olduğunu belirtmesi yaklaşımı önemli kılmaktadır. Bundan sonra yapılacak olan çalışmalarda eğer Yapabilirlikler Yaklaşımı daha dikkatli bir şekilde okunursa, farklı problemler meseleye dahil edilirse ve çevre konusu daha ayrıntılı bir şekilde çalışılırsa mesele daha anlamlı hale gelir ve sorunlara daha geniş açıdan bakılabilir.

KAYNAKÇA

- AKAR, S. (2014). “Türkiye’de Daha İyi Yaşam Endeksi: Oecd Ülkeleri ile Karşılaştırma”, *Journal of Life Economics*.
- AKBULUT, O. ve ÇOBANOĞLU, N. (2020). “Türk Hukukunda Hayvanların Korunmasına İlişkin Yasal Mevzuat ve Bu Mevzuata Göre Hayvanların Hukuki Durumları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 1 Sayı: 36, Isparta, 1-37.
- AKYÜZ, E. (2021). “Çevre Etiği ve Sokak Hayvanları: İstanbul Örneği”, *Eurasian Conference on Language and Social Sciences*, Ekaterinburg, Russia.
- ALEXANDER, J. M. (2008). *Capabilities and Social Justice The Political Philosophy of Amartya Sen and Martha Nussbaum*, London, Routledge.
- ALVAREZ, F. H. (2019). “A Good Life For Everyone, Except The Planet?”, *Yale Environment Review*, Yale University.
- AMDAM, G. V. (2017). “Hayvanlarda Bilinç ve Özgür İrade: Hayvanlar Seçim Yapıp, Kararlar Alabilir mi?”, çev.: Mehmet Ali Döke, <https://evrimagaci.org/hayvanlarda-bilinc-ve-ozgur-irade-hayvanlar-secim-yapip-kararlar-alabilir-mi-470#:~:text=Sonu%C3%A7%20olarak%20hayvan%20tercihleri%20se%C3%A7im,bir%20karar%20verme%20s%C3%BCrecinden%20ge%C3%A7erler> (erişim tarihi: 27/01/2022).
- ANKARALI, S. (2019). “Deney Hayvanı Nedir? Niçin Kullanılır?”, *Hayvan Etiği*, İsar Yayınları, İstanbul, 89-104.

- ARATANI, Y. UEMURA, T. HAGIHARA, T. MATSUI, K. & TOYOTA, M. (2023). “Green Leaf Volatile Sensory Calcium Transduction in Arabidopsis”, *Nature Communications*, 14: 6236, 1-16.
- ARIKAN, E. (2016). *Hayvan Hakları İnsan Hukuku*, Ekin Yayınevi, Bursa.
- ARIKAN, E. (2017). “Etkileşimde Olduğumuz Hayvanların Yüzde 95’i: Endüstriyel Çiftlik Hayvanlarının Durumu, Etik Tartışmalar ve Çözüm Yaklaşımları”, *Faunaya Ağıt: Hayvan*, Doğu Batı Düşünce Dergisi, Yıl: 20, Sayı: 82, 187-200.
- ARISTOTELES. (2013). *Politika*, çev.: Murat Temelli, Ark Yayınları, İstanbul.
- ARISTOTELES. (2017). *Politika*, çev.: Furkan Akderin, Say Yayınları.
- ARISTOTELES. (2019). *Metafizik*, çev.: Ahmet Arslan, Divan Kitap, İstanbul.
- ARISTOTELES. (2019). *Ruh Üzerine*. çev.: Ömer Aygün ve Y. Gurur Sev, Pinhan Yay., İstanbul.
- ARISTOTELES. (2020). *Eudemos’a Etik*, çev.: Saffet Babür, Bilgesu Yayınları, Ankara.
- ARISTOTELES. (2020). *Kategoriler*, çev.: Y. Gurur Sev, Pinhan Yayınları, İstanbul.
- ARISTOTELES. (2020). *Nikomakhos’a Etik*, çev.: Saffet Babür, BilgeSu Yayınları, Ankara.
- ARMON, C. and DAWSON, T. L. (2002). “The Good Life, A Longitudinal Study of Adult Value Reasoning”, *Handbook of Adult Development*, Chapter 15, Ed. J. Demick and C. Andreoletti, Plenum Press, New York, 271-300.
- ARUN, M. O. (2016). “Yapabilirlikler Yaklaşımı ve Değerli Yapabilirliklerin Tanımlanması Sorunsalı Yanlış Bilinç mi, Yapısal Eşitsizlikler mi?”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Eskişehir, 9-24.

AŞAR, H. (2018). “Hayvan Haklarına Yönelik Temel Görüşler ve Yanılgıları”, *Kaygı Dergisi* 30, 239-251.

BAKIRCI, Ç. M. “İnsan, Düşünebilen Tek Hayvan Türü mü? İnsan Harici Hayvanların Bilinci Var mı?”, *Evrım Ağacı Akademi: Canlıların Evrimi Yazı Dizisi*, [https://evrimagaci.org/insan-dusunebilen-tek-hayvan-turu-mu-insan-harici-hayvanlarin-bilinci-var-mi-1101#:~:text=Beyni%20olan%20her%20hayvan%20d%C3%BC%C5%9F%C3%BCnebilir,veya%20birka%C3%A7\)%20ad%C4%B1m%20%C3%B6tede%20yapar.&text=Kald%C4%B1%20ki%2C%20yap%C4%B1lan%20t%C3%BCm%20bilimsel,karar%20verme%20yetenekleri%20oldu%C4%9Funu%20g%C3%B6stermektedir](https://evrimagaci.org/insan-dusunebilen-tek-hayvan-turu-mu-insan-harici-hayvanlarin-bilinci-var-mi-1101#:~:text=Beyni%20olan%20her%20hayvan%20d%C3%BC%C5%9F%C3%BCnebilir,veya%20birka%C3%A7)%20ad%C4%B1m%20%C3%B6tede%20yapar.&text=Kald%C4%B1%20ki%2C%20yap%C4%B1lan%20t%C3%BCm%20bilimsel,karar%20verme%20yetenekleri%20oldu%C4%9Funu%20g%C3%B6stermektedir) (erişim tarihi: 23/1/2022).

BARKER, B. and DAVIDSON, J. (2018). “Justice For All?: The Shortcomings and Potentials of the Capabilities Approach for Protecting Animals”, *Animal Law*, Vol. 24:425, 1-41.

BAŞDEMİR, H. Y. (2005). “İskoç Aydınlanma Etiği: Hutcheson, Hume ve Smith”, *Liberal Düşünce Dergisi*, 37. Sayı, 1-19.

BAŞDEMİR, H. Y. (2013). “İslâm ve Özgürlük: Negatifçi ve Pozitifçi Yaklaşımlar”, *Liberal Düşünce*, Sayı: 69-70, 29-55.

BAŞDEMİR, H. Y. (2006). “Kuş Gribi, İtlaf ve Hayvan Hakları”, *II. Uygulamalı Etik Kongresi*, Ankara, 2006.

BAŞDEMİR, H. Y. (2009). “Gettier ve Bilgide Şans Unsuru”, *Felsefe Dünyası Dergisi*, Sayı: 50, 121-140.

BAŞDEMİR, H. Y. (2009). *Liberalizm Ahlâkî Temeller*, Liberte Yayınları, Ankara.

- BAŞDEMİR, H. Y. (2016). “John Rawls’ın Adalet Kuramının Negatif Değeri”, *Felsefe Dünyası Dergisi*, Ankara, Sayı: 64.
- BAŞTÜRK, E. (2019). “Aristoteles Düşüncesinde Politik Biyoloji ve Prohairesis”, *Kaygı*, 18:1, 206-224.
- BAYKAL, H. ve BAYKAL, T. (2008). “Küreselleşen Dünya’da Çevre Sorunları”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 5 Sayı: 9, Hatay, 1-17.
- BAYOĞLU, E. (2012). “Platon ve Aristoteles’in Devlet Anlayışlarının Karşılaştırılması”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, Erzurum.
- BEKOFF, M. “Is "A Life Worth Living" a "Good Life" for Other Animals?”, <https://www.psychologytoday.com/us/blog/animal-emotions/201603/is-life-worth-living-good-life-other-animals> (erişim tarihi: 22/01/2022).
- BOZKURT, N. (2003). “Kaliteli Yaşamın Felsefesi”, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Dergisi*, 15-24.
- BRENNAN, A. and NORVA, Y. S. Lo. (2021). “Environmental Ethics”, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Ed. Edward N. Zalta.
- BRENNAN, M. (2012). “Karol Wojtyła and Martha Nussbaum on Human Essentials: Part I”: Karol Wojtyła ve Martha Nussbaum Human Essentials' da: Part I | Michael Brennan.
- BRIGHOUSE, H. (2016). *Adalet*, çev.: Raşit Çelik, Epos Yayınları, Ankara.

- BRIGHOUSE, H. and Ingrid ROBEYNS, I. (2010). *Measuring Justice: Primary Goods and Capabilities*, Cambridge University Press.
- BYSKOV, M. F., ROBEYNS and INGRID. (2011). “Capabilities Approach”, *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Ed. Edward N. Zalta and Uri Nodelman.
- CAN, A. (2020). “Liberalizme Kültürel Farkındalık Açısından Eleştirel Bir Bakış”, *Journal of Awareness*, Cilt: 5 Sayı: 2.
- CENGİZ, E ve CENGİZ, C. A. (2022). “Yüksek Ökçeler: Nussbaum’un Yapabilirlikler Yaklaşımı Çerçevesinde Bir İnceleme”, *Türklük Bilim Araştırmaları*, 51. Sayı.
- CEVİZCİ, A. (2014). *Felsefe Tarihi*, Say Yayınları, İstanbul.
- CEVİZCİ, A. (2017). *Ortaçağ Felsefesi*, Say Yayınları, İstanbul, 5. Baskı.
- CEYLAN, C., KARAASLAN, E., TORAMAN, K. ve DEMİRCİ, Ş. (2019). *Ortaöğretim Psikoloji Ders Kitabı*, MEB Yayınları.
- CIN, F. M. (2017). *Gender Justice, Education and Equality: Creating Capabilities for Girls' and Women's Development*, Palgrave Macmillan.
- COCHRANE, A. “Environmental Ethics”, *Internet Encyclopedia of Philosophy*, London, <https://iep.utm.edu/envi-eth/#H3> (erişim tarihi: 13/4/2022).
- COULON, J. M. ve NOUET, J. C. (2018). *Hayvan Hakları*, çev.: S. İpek Ortaer Montanari, Kırmızıkeci Yayınevi, İstanbul.
- ÇAKMAKKAYA, E. (2017). “Özel Mülkiyet Bağlamında Özgürlük Sorununa Bir Bakış: Locke ve Rousseau’da Köle-Efendi İlişkisi”, *Dört Öge Dergisi*, Yıl: 5 Sayı: 11, 113-130.

- ÇELİK, E. (2017). “İnsan Hakları Kavramını Nussbaum’un Yapabilirlikler Yaklaşımı ile Düşünmek”, *Arkhe-Logos Felsefe Dergisi*, Sayı: 4.
- ÇELİK, E. (2020). “İnsan Hakları Bakımından Kırılgan Kavramına Bir Giriş ve Kavramın Aihm Kararlarındaki Görünürlüğü”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 22, Sayı: 1, 57-77.
- ÇELİK, R. (2015). “Adalet Ölçütü Olarak İki Önemli Yaklaşım: Birincil Değerler ve Kabiliyetler”, *Kilikya Felsefe Dergisi-3*, 83-96.
- ÇİÇEK, M. (2020). “Aristoteles’in Adalet Anlayışı”, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18:4, Manisa, 1-11.
- DAĞ, U. (2021). “Martha Nussbaum’un Adalet Anlayışı: Yapabilirlik Yaklaşımı Üzerine Bir İnceleme”, *İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı Doktora Tezi*, Malatya.
- DEGRAZIA, D. (2006). *Hayvan Hakları*, çev.: Hakan Gür, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.
- DESCARTES, R. (2013). *Metot Üzerine Konuşma*, çev.: Atakan Altınörs, Paradigma Yayıncılık, İstanbul.
- DIDIER, J. (2009). *John Locke*, çev.: Atakan Altınörs, Paradigma Yayıncılık, İstanbul, 2009.
- DİŞ, S. B. (2017). “Bentham ve Mill’in Klasik Faydacılığı Bağlamında Mutluluk Problemi”, *Temaşa Dergisi*, Sayı: 7, 80-100.
- DİŞ, S. B. (2017). “Martha C. Nussbaum, Adalet ve Umut”, *Arkhe Logos Felsefe Dergisi*, Sayı: 4, Sentez Yayınları, Bursa.

DURGUN, S. (2013). “Amartya Sen: Adalette Küresel Bir Bakış”, *Ethos Dergisi*, 6/1, 95-123.

Ed. TÜRER, C. (2019). *Felsefe Tarihi*, Bilay Yayınları, Ankara.

EDGAR, L. J., MULLAN, S. M., PRITCHARD, J. C., MCFARLANE, U. J. C. and MAIN, D. J. C. (2013). “Towards a ‘Good Life’ for Farm Animals: Development of a Resource Tier Framework to Achieve Positive Welfare for Laying Hens”, *Animals*, 3(3), Langford, 584-605.

EDİSAN, Z. ve KADIOĞLU, F. (2013). “Yaşam Kalitesi Kavramının Antik Dönemdeki Öncülleri”, *Lokman Hekim Journal*, 3(3), 1-4.

EKMEKÇİ, P. E. ve Arda, B. (2015). “Temel Etik Kuramlar Açısından Adalet ve Sağlık Hakkı Kavramlarının Değerlendirmesi”, *Türk Klin Tıp Etigi Hukuku Tarihi*, 23/1.

EPIKTETOS, (2019). *İçsel Huzur İyi Yaşamın Kapısını Açar*, çev.: Cengiz Erengil, Beta Kitap, İstanbul.

ERÇİN, S. N. (2020). “Alternatif Bir Kalkınma Ekonomisi Ölçütü, Martha Nussbaum’un Yapabilirlikler Yaklaşımı”, *Sakarya Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 8 Sayı: 1-2, 23-38.

ERKIZAN, H. N. B. (2012). *Aristoteles Yazıları, Etik ve Politika Üzerine*, Sentez Yayınları, İstanbul.

ERKIZAN, H. N. B. (2012). *Aristoteles Yazıları, Feminizm ve Aristotelesçi Feminizm Üzerine*, Sentez Yayınları, Bursa.

ERKIZAN, H. N. B. (2012). *Aristoteles’ten Nussbaum’a İnsan*, Sentez Yayınları, İstanbul.

- ERKIZAN, H. N. B. (2013). *Aristoteles Yazıları Varlık, Bilgi ve Yaşam Üzerine, Yaşamak, Birlikte Yaşamak ve İyi Yaşamak*, Sentez Yayınları, Ankara.
- ERKIZAN, H. N. B. (2009-2010). “Çağdaş Aristotelesçi Düşüncede İnsan: Nussbaum’un Özcü (Essentialist) İnsan Anlayışı Üzerine Bir İnceleme”, *Özne Yayınları - Aristoteles Özel Sayısı*, Kitap 11-12, Adana, 86-103.
- ERKIZAN, H. N. B. (2017). “Çağdaş Aristotelesçi Düşüncede İnsan: Nussbaum’un Özcü İnsan Anlayışı Üzerine Bir İnceleme”, *Arkhe Logos Felsefe Dergisi*, Nussbaum Özel Sayısı Sayı: 4, Sentez Yayınları, Bursa, 37-66.
- ERYILMAZ, E. (2013). “Amartya Sen: The Idea of Justice” Kitap Değerlendirmesi, *Divân Dergisi*, 166-176.
- ESEN, D. (2020).“Teleolojik ve Deontolojik Kuram Bağlamında İşletmelerin Etik Çalışmalarının Analizi”, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19. Uluslararası İşletmecilik Kongresi Özel Sayısı Bildirisi.
- ESENYEL, M. Z. (2012). “İnsanın İnsan Olmak Bakımından İşlevi Nedir? Aristotelesçi Bir Bakış”, *Kaygı Dergisi*, 210-220.
- GAUS, S. D. C. ve SCHMIDTZ, D. (2020). “Liberalizm”, çev.: Fatih Köktemir, *Kualia Analitik Felsefe Dergisi*.
- GORE, C. (2021). *İyi Yaşam Felsefesi*, çev.: İsmail Hakkı Yılmaz, Pinhan Yayınları, İstanbul.
- GROTIUS, H. (2011). *Savaş ve Barış Hukuku*, çev.: Seha L. Meray, Say Yayınları, İstanbul.

- GÜLERSOY, N. Z. ÖZSOY, A. TEZER, A. YİĞİTER, R. G. GÜNAY, Z. (2012).
“Mevcut Kentsel Dokuda Çevresel Kalitenin İyileştirilmesi Stratejik Kalite
Planlaması Modeli”, *İstanbul Teknik Üniversitesi Yay.* İstanbul.
- HALL, M. (2016). "What Is Purchasing Power Parity (PPP)?", *Investopedia*.
- HOBBS, T. (2007). *Leviathan*, çev.: Semih Lim, YKY Yayınları, İstanbul.
- HOLLAND, B. (2007). “Justice and the Environment in Nussbaum’s “Capabilities
Approach”, Why Sustainable Ecological Capacity is a Meta-Capability”, *Political
Research Quarterly OnlineFirst*, Pennsylvania, Volume 20, Number 10, 1-13.
- [https://dictionary.cambridge.org/tr/s%C3%B6zl%C3%BCk/ingilizce-
t%C3%BCrk%C3%A7e/capability](https://dictionary.cambridge.org/tr/s%C3%B6zl%C3%BCk/ingilizce-t%C3%BCrk%C3%A7e/capability) (erişim tarihi: 23/10/2021).
- [https://ekolojibirligi.org/doga-ve-hayvanlar-insanla-ayni-hukuki-statuye-alinabilir-mi/
\(erişim tarihi: 09/07/2023\).](https://ekolojibirligi.org/doga-ve-hayvanlar-insanla-ayni-hukuki-statuye-alinabilir-mi/)
- <https://ethics.org.au/big-thinker-martha-nussbaum/> (erişim tarihi: 22/01/2022).
- [https://hthayat.haberturk.com/yasam/guncel/haber/1058796-sokak-hayvanlari-icin-
neler-yapabiliriz](https://hthayat.haberturk.com/yasam/guncel/haber/1058796-sokak-hayvanlari-icin-neler-yapabiliriz) (erişim tarihi: 24/01/2022).
- <https://ingev.org/hakkimizda/insani-gelisme-nedir/> (erişim tarihi: 31/10/2021).
- [https://insamer.com/tr/amerikada-ayrimci-politikalar-ve-siyahi-mucadele-
tarihi_542.html](https://insamer.com/tr/amerikada-ayrimci-politikalar-ve-siyahi-mucadele-tarihi_542.html). (erişim tarihi: 20/10/2021).
- <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-60947128> (erişim tarihi: 23/07/2024).
- [https://www.dw.com/tr/d%C3%BCnyan%C4%B1n-en-b%C3%BCy%C3%BCk-
be%C5%9F-sorunu/a-36040525](https://www.dw.com/tr/d%C3%BCnyan%C4%B1n-en-b%C3%BCy%C3%BCk-be%C5%9F-sorunu/a-36040525) (erişim tarihi: 15/04/2022).

<https://www.hsk.gov.tr/Eklentiler/Dosyalar/9a3bfe74-cdc4-4ae4-b876-8cb1d7eeae05.pdf> (erişim tarihi: 15/10/2021).

<https://www.lexico.com/definition/effort> (erişim tarihi: 18/10/2021).

<https://www.lexico.com/definition/function> (erişim tarihi: 19/07/2021).

<https://www.mapfre.com.tr/blog/dusle/kisin-sokak-hayvanlari-icin-neler-yapilir/> (erişim tarihi: 24/01/2022).

<https://www.mu.edu.tr/tr/personel/nerkizan> (erişim tarihi: 04/09/2024).

<https://www.mvorganizing.org/what-is-good-life-sts/> (erişim tarihi: 18/10/2021).

<https://www.pau.edu.tr/deab/tr/sayfa/hayvan-haklari-bildirgesi> (erişim tarihi: 14/02/2022).

<https://sozluk.gov.tr/> (erişim tarihi: 11/09/2024).

<https://www.tihk.gov.tr/insan-haklari-3/> (erişim tarihi: 15/10/2021).

<https://www.uskudar.bel.tr/tr/hayvanbarinagi/pages/hayvan-haklari-evrensel-beyannamesi/366> (erişim tarihi: 14/02/2022).

<https://uskudar.edu.tr/pozitif-psikoloji/filozoflarin-gozunden-mutluluga-bir-bakis#:~:text=Sokrates'e%20g%C3%B6re%20ya%C5%9Fam%C4%B1n%20amac%C4%B1,insan%C4%B1%20do%C4%9Fru%20eylemlerde%20bulunmaya%20g%C3%B6t%C3%BCr%C3%BCr> (erişim tarihi: 16.03.2024).

https://www.biologycorner.com/bio1/notes_intro_to_animals.html#google_vignette (erişim tarihi: 17.03.2024).

HUME, D. (1997). *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, çev.: Aziz Yardımlı, İdea Yay. İstanbul.

HUME, D. (2015). *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, çev.: Ergün Baylan, Bilge Su Yayınları, Ankara.

HUME, D. (2019). *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine*, çev.: Selmin Evrim, Fol Yayınları, Ankara.

ILEA, R. (2008). “Nussbaum’s Capabilities Approach and Nonhuman Animals: Theory and Public Policy”, *Journal of Social Philosophy*, Vol. 39 No. 4, 547–563.

İŞIKTAÇ, Y. (2018). *Hukuk Felsefesi*, Filiz Kitabevi, İstanbul.

İSTEMİL, A. (2008). “Türkiye’nin Çevre Yönetiminin Güçlendirilmesi ve Sürdürülebilir Kalkınmasının Sağlanmasına Yönelik OECD Tavsiyeleri”, *Uluslararası Ekonomik Sorunlar*, Sayı: 32, Cilt: 30, 35-43.

KARABULUT, D. ve İLTAR, E. K. (2020). “Stoa Felsefesinde Sağaltımın İzleri: Bir Pratik Yaşam Felsefesi”, *Mediterranean Journal of Humanities*, 265-277.

KARAMAN, H., ÖZEK, A., DÖNMEZ, İ. K., ÇAĞRICI, M., GÜMÜŞ, S., TURGUT, A. (2004). *Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.

KELEHER, L. (2014). “Sen and Nussbaum: Agency and Capability Expansion”, *Ethics and Economics*, 11/2.

KELEŞ, R. (2012). “The Quality of Life and the Environment”, Asia Pacific International Conference on Environment-Behavior Studies, *Procedia Social and Behavioral Sciences* 35, Cyprus, 23-32.

- KHADER, S. (2008). "Cognitive Disability, Capabilities and Justice", *Essays in Philosophy*, Vol. 9: No. 1, Article 11, 1-18.
- KILIÇ, S. ve TOK, N. (2014). "Geleneksel Adalet Anlayışlarından Çevresel Adalet Anlayışına", *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 3, 213-228.
- KILIÇ, Y. (2015). "Hobbes, Locke ve Rousseau'da 'Doğa Durumu' Düşüncesi", *Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi*, Sayı: 2, 97-117.
- KIRMANOĞLU, H. (2005). "Amartya Sen'in Özgürlük ve Kalkınma Üzerine Düşüncelerine Bir Bakış", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, 47. Seri, 21-30.
- KLEIST, C. "Global Ethics: Capabilities Approach", *Global Ethics: Capabilities Approach | Internet Encyclopedia of Philosophy (utm.edu)* (erişim tarihi: 31/10/2021).
- KONAK, S. Y. (2015). "John Locke ve Jean Jacques Rousseau'da Politik ve Etik Bir Kavram Olarak Adalet", *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, Bursa.
- KORSGAARD, C. M. (1993). "G.A. Cohen: Equality of What? on Welfare, Goods and Capabilities Amartya Sen: Capability and Well-Being", *The Quality of Life*, Ed. Martha Craven Nussbaum and Amartya Sen.
- KORSGAARD, C. M. (2021). "Hayvan Haklarının Felsefi Gerekliliği", çev.: Mervener Yavuz, *Sosyal Bilimler*.
- KOŞUM, A. (2018). *İslam Hukukunda Hayvan Hakları*, DİB Yayınları, Ankara.

KRONLID, D. O. (2014). *Climate Change Adaptation and Human Capabilities: Justice and Ethics in Research and Policy*, Palgrave Macmillan.

KURUDERELİ, M. “Adalet Kavramı Üzerinden Liberal, Sosyalist, Muhafazakar Görüşlerin Bakış Açısı”,
https://www.academia.edu/33370302/Ad%C3%A2let_kavram%C4%B1_%C3%BCzerinden_Liberal_Sosyalist_Muhafazak%C3%A2r_g%C3%B6r%C3%BCn%C5%9Flerin_bak%C4%B1%C5%9F_a%C3%A7%C4%B1s%C4%B1 (erişim tarihi: 10/11/2023).

KÜÇÜKÇENE, M. ve AYDOĞAN, İ. (2018). “Eğitim Yönetiminde Adaletin Önemi ve Gerekliliği Üzerine Bir İnceleme”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 2, Kırıkkale.

LOCKE, J. (2020). *Yönetim Üzerine İki İnceleme*, çev.: Ömer Saruhanlıoğlu, Litera Yayıncılık, İstanbul.

LOMASKY, L. E. (2007). “İki Liberalizm Anlayışı”, *Liberal Düşünce*, Cilt: 12, No: 45.

MAGEE, B. (2001). *Platon’dan Wittgenstein’a Batı Felsefesi Büyük Filozoflar*, çev.: Ahmet Cevizci, Paradigma Yayıncılık, İstanbul.

MARANS, R. (2007). “Kentsel Yaşam Kalitesinin Ölçülmesi”, çev.: Handan Dülger Türkoğlu, *Mimarlık 335 Dergisi*.

MCEWAN, A. (2010). “Martha Nussbaum’s Capabilities Approach For Non-Human Species: A Preliminary Critique”, *Australian Animal Protection Law Journal*, Volume: 4, Australia, 1-34.

- METİN, B. (2014). “Yoksullukla Mücadeleye İnsan Hakları Açısından Bakmak: Amartya Sen’in Kapasite (Capability) Yaklaşımı Temelinde Bir Değerlendirme”, *Journal of Yasar University*, 9/36, 6261- 6380.
- MILL, J. S. (2019). *Faydacılık*, çev.: Gökhan Murteza, Pinhan Yayıncılık, İstanbul.
- MILL, J. S. (2019). *Özgürlük Üzerine*, çev.: Berkay Tartıcı, Kutu Yayınları.
- MITRA, S. (2006). “The Capability Approach and Disability”, *Journal of Disability Policy Studies*, Vol. 16 No. 4, 236–247.
- MOMAND, M. (2016). “Nussbaum’s Capabilities Approach and Nonhuman Animals: The Ecological Implications”, *CLA Journal* 4, 2016, 218-238.
- MOLACI, M. (2018). “Aristoteles’in Etik Görüşü”, *Medeniyet ve Toplum*, Cilt 2, Sayı 1.
- MOSS, J. (2004). “Capabilities and Justice: Does personal responsibility for capabilities matter?”, *Ethics and Economics*, 2/2.
- MÖNGÜ, B. (2015). “Modern Dünyada Mutluluk: John Stuart Mill’in Faydacı Etiği”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19 (1): 23-30.
- MUTLU, B. (2009).“Aristoteles’te Doğal, Etik, Politik Bir Tasarım Olarak İnsan Anlayışı”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, Ankara.
- MUTLU, B. (2015). “Martha Nussbaum’da İyi Yaşam ve Talih”, *Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı Sistemik Felsefe ve Mantık Bilim Dalı Doktora Tezi*, İzmir.
- MUTLU, B. (2019). “Christine M. Korsgaard’da Hayvanlar ve Hayvanlara Yönelik Kimi Pratik Yükümlülüklerimiz”, *Beytülhikme*, 147-179.

- MUTLU, B. (2020). “Yeni-Aristotelesçi Bir Bakış Açısıyla Hayvanlar ve Hayvanlığımız”, *Beytül-Hikme*, 10:2, 511-580.
- NAS, E. Ve KARDAŞ, F. (2022). “Merhamet Eğitimi ve Eğitimde Merhamet”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 11 (1): 316-340.
- NERSE, Ç. (2016). *Hayvan Hakları*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- NEWBROOK, A. W. (2017). *Justice, Environment and Virtue in Martha Nussbaum’s Capabilities Approach*, Doctora Thesis in Department of Philosophy, Durham University.
- NIELSEN, L & AXELSEN, D. V. (2016). “Capabilitarian Sufficiency: Capabilities and Social Justice”, *Journal of Human Development and Capabilities*.
- NİKRAVAN, C. (2018). “Martha Craven Nussbaum’un Eğitim Anlayışı”, *Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul.
- NUSSBAUM, M. C. (1985). *Aristotle’s de Motu Animalium*, Princeton University Princeton Press, Princeton.
- NUSSBAUM, M. C. (1992). “Human Functioning and Social Justice-In Defense of Aristotelian Essentialism”, *Political Theory*, Vol. 20, No: 2, 202-246.
- NUSSBAUM, M. C. and SEN, A. (1993). *The Quality of Life*, Clarendon Press, Oxford.
- NUSSBAUM, M. C. (1997). *Cultivating Humanity A Classical Defense of Reform in Liberal Education*, Harvard University Press, Cambridge.
- NUSSBAUM, M. C. (2000). *Women and Human Development The Capabilities Approach*, Cambridge University Press, New York.

- NUSSBAUM, M. C. (2001). *The Fragility of Goodness: Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy*, Cambridge: Cambridge University Press.
- NUSSBAUM, M. C. (2001). *Upheavals of Thought The Intelligence of Emotions*, Cambridge University Press.
- NUSSBAUM, M. C. (2002). “Capabilities and Social Justice”, *International Studies Review*, Vol. 4 No. 2, 123-135.
- NUSSBAUM, M. C. (2003). “Capabilities as Fundamental Entitlements: Sen and Social Justice”, *Feminist Economics* 9 (2–3), Routledge, 33–59.
- NUSSBAUM, M. C. (2004). “Beyond Compassion and Humanity Justice for Nonhuman Animals”, *Animal Rights Current Debates and New Directions*, Edited by Cass R. Sunstein and Martha C. Nussbaum, Oxford University Press, New York, 298-318.
- NUSSBAUM, M. C. (2006). “The Moral Status of Animals”, *The Chronicle of Higher Education*, 1-6.
- NUSSBAUM, M. C. (2007). “Human Rights and Human Capabilities”, *Harvard Human Rights Journal*, Vol. 20, 21-24.
- NUSSBAUM, M. C. (2007). *Frontiers of Justice Disability, Nationality, Species Membership*, Cambridge: The Belknap Press Of Harvard University Press.
- NUSSBAUM, M. C. (2010). *Not For Profit: Why Democracy Needs The Humanities*, Princeton University Press, Princeton.
- NUSSBAUM, M. C. (2011). *Creating Capabilities The Human Development Approach*, The Belknap Press of Harvard University Press, London.

- NUSSBAUM, M. C. (2011). “What Makes Life Good?”, <https://www.thenation.com/article/archive/what-makes-life-good/> (erişim tarihi: 25/07/2021).
- NUSSBAUM, M. C. (2012). “Aristoteles’te İnsanın İşlevi”, çev.: Hatice Nur Beyaz Erkızan, *Aristoteles Yazıları Etik ve Politika Üzerine*, Sentez Yayınları, Bursa.
- NUSSBAUM, M. C. (2012). “The Capabilities Approach and Animal Entitlements”, *The Oxford Handbook of Animal Ethics Online*.
- NUSSBAUM, M. C. (2013). *Political Emotions: Why Love Matters for Justice*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- NUSSBAUM, M. C. (2016). *Anger and Forgiveness: Resentment, Generosity, Justice*, New York: Oxford University Press.
- NUSSBAUM, M. C. (2017). “Working with and for Animals: Getting the Theoretical Framework Right”, *Denver Law Review*, Volume 94, Issue 4, 609-625.
- NUSSBAUM, M. C. (2018). *Yapabilirlikler Yaratmak İnsani Gelişmişlik Yaklaşımı*, çev.: Selda Somuncuoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul.
- NUSSBAUM, M. C. (2018). *Yeni Dinsel Tahammülsüzlük Kaygılı Bir Çağda Korku Siyasetinin Üstesinden Gelmek*, çev.: Berkay Ersöz, Phoenix Yay. Ankara.
- NUSSBAUM, M. C. (2020). “The Capabilities Approach and the History of Philosophy”, Ed. Enrica Chiappero-Martinetti, Siddiqur Osmani, Mozaffar Kızılbaş, *The Cambridge Handbook of the Capability Approach*, Cambridge University Press.
- NUSSBAUM, M. C. (2023). *Justice for Animals Our Collective Responsibility*, Simon and Schuster, New York.

- ODABAŞ, S. S. (2014). “Ruhun Erdeme Uygun Etkinliği: Aristoteles’te Mutluluk”, *Bilim ve Sanat Vakfı*, Sayı: 85.
- OLGUN, C. K. (2019). “John Rawls ve Sosyal Adalet”, Ed. Mehmet Çakır, *Sosyal Adalet Kuramında Güncel Tartışmalar Doğu-Batı Ekseninde Farklılaşan İzdüşümleri*, Çizgi Kitabevi.
- O’NEILL, J. (2008). “Happiness and the Good Life”, *Environmental Values*, 17: 2, 125-144.
- OVEN, A. (2018). “Redefining ‘a good life’ for domestic animals: the role of pleasure in positive welfare”, <https://www.aliceanimalwelfare.com/redefining-a-good-life-for-domestic-animals-the-role-of-pleasure-in-positive-welfare/> (erişim tarihi: 23/01/2022).
- ÖNDER, E. (2022). “Hayvan Hakları Üzerine Bir İnceleme: Acı Çekiyorum Öyleyse Ben De Varım!”, <https://legal.com.tr/blog/genel/hayvan-haklari-uzerine-bir-inceleme-aci-cekiyorum-oyleyse-ben-de-varim/#:~:text=Bu%20durum%20insan%C4%B1n%20hayvanlar%20%C3%BCzerinde,yere%20israf%20edilmemesi%20gerekti%C4%9Fini%20belirtmi%C5%9Ftir> (erişim tarihi: 26.07.2024).
- ÖZ, C. S. ve ÇOLAKOĞLU, C. (2017). “Yapabilirlikten Yoksunluk Açısından Mikro Kredi Uygulaması: Sakarya İli Örneği”, *Çalışma ve Toplum*, 2027-2054.
- ÖZTÜRK, A. (2017). “Isaiah Berlin Düşünüşünde Özgürlüğün Sınırları”, *Kent Kültürü ve Yönetimi Hakemli Elektronik Dergisi*, Cilt: 10 Sayı: 2, 157-168.
- PAINE, T. (2013). *Ortak Akıl İnsan Hakları ve Tarımsal Adalet*, çev.: Faruk Gültekin, Doruk Yayınları, İstanbul.

- PAINÉ, T. (2018). *İnsan Hakları*, çev.: Mehmet Osman Dostel, İletişim Yayınları, İstanbul.
- PATTERSON, S. (2020). “Prof. Martha C. Nussbaum to address animal rights in Humanities Day keynote”, Uchicago News, <https://news.uchicago.edu/story/prof-martha-c-nussbaum-address-animal-rights-humanities-day-keynote> (erişim tarihi: 20/03/2022).
- PETER, F. E. (2004). *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, çev.: Hakkı Hünler, Paradigma Yayıncılık, İstanbul.
- PLATON, *Devlet*, İkinci Kitap, çev.: Cenk Saraçoğlu ve Veysel Atayman, Bordo-Siyah Yayınları, İstanbul: https://cdeniz.com/site/assets/files/1288/platon_-_devlet.pdf.
- POGGE, T. (2007). *John Rawls His Life and Theory of Justice*, Oxford University Press, USA, 2007.
- PONCE, R. S., PERIS CANCIO, J. A. and SÁNCHEZ, J. E. (2018). “The Capabilities Approach Values Sustainability: Towards an Inclusive Pedagogy”, *Journal of Innovation and Knowledge*, Vol: 3 No: 2.
- RAWLS, J. (1999). *A Theory of Justice*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, Revised Edition.
- RAWLS, J. (2007). *Siyasal Liberalizm*, çev.: Mehmet Fevzi Bilgin, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- RAWLS, J. (2020). *Bir Adalet Teorisi*, çev.: Vedat Ahsen Coşar, Phoenix Yayınları, Ankara.

- RAWLS, J. (2020). *Hakkaniyet Olarak Adalet*, çev.: Osman Baş, Pinhan Yayıncılık, İstanbul.
- RIDDLE, C. A. (2014). *Disability and Justice: The Capabilities Approach in Practice*, Lexington Books, 2014.
- ROUSSEAU, J. J. (2020). *Toplumsal Sözleşme veya Siyasal Hukukun Prensipleri*, çev.: Cenap Karakaya, İletişim Yayınları, İstanbul.
- SARIKAYA, M. (2019). “Çevresel Adalet Nedir?”, *Medium*, <https://mstfsarky.medium.com/%C3%A7evresel-adalet-nedir-e551897be367> (erişim tarihi: 11/04/2022).
- SCANLON, T. (1993). “Value, Desire, Quality of Life”, Ed. Martha Nussbaum and Amartya Sen, *The Quality of Life*, Clarendon Press Oxford.
- SCHINKEL, A. (2008). “Martha Nussbaum on Animal Rights”, *Ethics & The Environment*, Volume 13, Number 1, 41-69.
- SCHLOSBERG, D. (2007). “Capabilities and Environmental Justice: Animals, Ecosystems and Community Functioning”, *Human Development and Capability Association*, 1-24.
- SEN, A. (1979). “Equality of What?”, *The Tanner Lecture On Human Values*, Stanford University, 195-220.
- SEN, A. (1981). *Poverty and Famines, An Essay on Entitlement and Deprivation*, Clarendon Press, Oxford.
- SEN, A. (2005). “Human Rights and Capabilities”, *Journal of Human Development and Capabilities*, Vol. 6, No. 2, Routledge.

- SEN, A. (2009). “Evrensel Doğrular: İnsan Hakları ve Batılılaştırma Yanılgısı”, çev.: Özlem Çağlar Yılmaz, *Liberal Düşünce*, Cilt: 14, Sayı: 55, 149-153.
- SERT, H. ve UZMAY, A. (2017). “Dünya’da Hayvan Refahı Uygulamalarının Ekonomik ve Sürdürülebilirlik Açısından Değerlendirilmesi”, *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Aydın, Cilt: 4, Sayı: 4, 263-276.
- SINGER, P. (2012). *Pratik Etik*, çev.: Nedim Çatlı, İthaki Yayınları, İstanbul.
- SINGER, P. (2018). *Hayvan Özgürleşmesi*, çev.: Hayrullah Doğan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- SINGER, P. (2021). *Neden Vegan? Etik Beslenme*, çev.: Pınar Şengül, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- SMITH, A. (2006). *Milletlerin Zenginliği*, çev.: Haldun Derin, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- SOPHOKLES, (2020). *Philoktetes*, çev.: Ari Çokona, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- SOPHOKLES. (2019). *Antigone*, çev.: Sabahattin Ali, Karbon Kitaplar.
- SÖYLEV, G. Z. (2020). “Bentham’da Hayvanların Ahlaki ve Hukuki Statüsü”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, Konya.
- SHIPMAN, Z. D. (2021). “Beslenmede Vejetaryen Modeli”, *Aydın Gastronomy*, 5/1, 45-62.
- SPRING, J. E. (2013). *Justice, Rights and Capabilities*, Electronic Thesis and Dissertation Repository, Western University, Canada.

STEWART, F. (2013). “Nussbaum on the Capabilities Approach”, *Journal of Human Development and Capabilities*, Vol. 14, No. 1, 156-160.

ŞEKER, F. (2019). “Peter Singer’da Hayvan Özgürleşmesi Hareketinin Dini Düşünce Açısından Değerlendirilmesi”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, Ankara.

ŞENLİK, T. (2021). “21.Yüzyılda ‘Duygu Politikası: Sara Ahmed ve Martha Nussbaum Arasında Bir Karşılaştırma’”, *Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Siyaset ve Sosyal Bilimler Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, Bursa.

TAŞGETİREN, Ö. (2014). “Liberal Otonomi” ve “Gelenek” Arasında Modern Üniversite Eğitimi”, *İnsan ve Toplum*, 4(8), 2014.

TAYLOR, A. E. (2020). *Aristoteles Varlık, Erdem ve Yöntem*, Fol Yayınları, Ankara.

TEPE, H. (2016). *Pratik Etik-Etiğin Pratik Sorunları*, Bigesu Yayınları, Ankara.

TINAS, S. (2020). “Avrupalılar kedileri öldürdü, vebayı artırdı”, *Gerçek Hayat*, <https://www.gzt.com/gercek-hayat/avrupalilar-kedileri-oldurdu-vebayi-artirdi-3533330> (erişim tarihi: 4/05/2022).

TOSUN, S. “İnsan Hakları Hukukunda Pozitif ve Negatif Özgürlük Anlayışları”, 1-23: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://gunhukuk.com/wp-content/uploads/%C4%B0nsan-Haklar%C4%B1-Hukukunda-Negatif-ve-Pozitif-%C3%96zg%C3%BCr1%C3%BCK-Anlay%C4%B1%C5%9F%C4%B1.pdf (erişim tarihi: 21.07.2024).

- TÜRER, C. (2017). “İnsan Hakları Nosyonu’nu Nasıl Anlamalıyız?”, *Ombudsman Akademik*, Yıl: 4, Sayı: 7, 157-171.
- ÜÇER, Z. A. G. (2009). “Kentsel Yaşam Kalitesinin Belediye Hizmetleri Kapsamında Belirlenmesine ve Geliştirilmesine Yönelik Bir Yaklaşım : Orta Ölçekli Kent Örnekleri”, *Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Doktora Tezi*, Ankara.
- WEARY, D. M. “A Good Life for Laboratory Animals – How Far Must Refinement Go?”, *Altex Proceedings*, 1/12, Proceedings of WC8, 11-13.
- WHITE, T. I. “Whales, Dolphins and Humans: Challenges in Interspecies Ethics”:
chrome-
extension://efaidnbnmnnibpcajpcglcfindmkaj/http://indefenseofdolphins.com/
wp-content/uploads/2013/07/Whales-dolphins-humans.pdf.
- WILSON-STRYDOM, M. (2011). “University Access for Social Justice: A Capabilities Perspective”, *South African Journal of Education*, Vol. 31, 407-418.
- YARAN, C. S. (2019). *Adil Bir Dünya Ümidi Martha Nussbaum’un Ahlak, Siyaset ve Din Felsefesine Giriş*, Rağbet Yayınları, İstanbul.
- YAYLA, A. ve TANER, A. (2018). “Liberteryen Teoride Özgürlüğün ve Siyasetin Sınırları”, *Liberal Düşünce Dergisi*, Sayı: 91-92, 7-51.
- YAZICI, Ç. (2021). “Aristoteles’te İyi Yaşam, Kendine Yeterlilik ve Kölelik”, *Kilikya Felsefe Dergisi*, Sayı: 1, 1-17.
- YAZIR, E. H. (2018). *Kur’an-ı Kerim’in Yüce Meali*, Merve Yayınları, İstanbul.
- YEATES, J. W. (2017). “How Good? Ethical Criteria for a ‘Good Life’ for Farm Animals”, *J. Agric Environ Ethics*, Springer, 23-35.

- YILDIRIM, M. (2019). “Bu İtin Sahibi Kim?”: Hayvanların Yeri, Aidiyeti ve Sahipliği Sorunu”, *Birikim Dergisi*, <https://birikimdergisi.com/guncel/9323/bu-itin-sahibi-kim-hayvanlarin-yeri-aidiyeti-ve-sahipligi-sorunu> (erişim tarihi: 31/1/2022).
- YILDIRIM, Z. (2012). “Kur’an ve Çevre Sorunları”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 38, Erzurum, 67-100.
- YILMAZ, H. (2006). “Hayvan Haklarına Bakış”, *TBB Dergisi*, Sayı 62, 212-229.
- YÜCEL, D. M. (2016). “Hukuk ile Savaş Arasında Hobbes, Rousseau, Vattel ve Clausewitz”, *FLSF Dergisi*, Sayı: 22, 41-59.
- YÜCEL, E. (2014). “Köpekle İlgili Rivayetlere Genel Bakış”, *International Periodical For The Languages Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 9/5, Ankara, 2141-2163.

ÖZET

Bu tez günümüz liberal düşünürlerinden Martha Craven Nussbaum'un Yapabilirlikler Yaklaşımı çerçevesinde adaletin öteki türler için imkanını araştırmayı amaçlar. Yapabilirlikler Yaklaşımının öncelikli amacı iyi yaşamı sağlayabilmenin yollarını aramaktır. Bu sebeple ilk bölümde iyi yaşamın ölçütü ve iyiliğin kırılabilirliği problemi irdelendi. Tezin ikinci ve son bölümünde ise adaletin ölçütü problemi, öteki türlere karşı adalet, hayvan ve çevre etiği tartışmalarına yer verildi. Son olarak bu problemlere çözüm önerileri getirilmeye çalışıldı.

Tezin amacı Nussbaum'un yaklaşımından hareketle iyi ve adil bir yaşamın öteki türler için imkanını tartışmak ve güncel sorunlara çözüm önerileri getirmeye çalışmaktır. Tezin temel problemi öteki türlerin karşılaştığı adalet sorunlarıdır. Bu problemler ise türçülük, kırılabilirlik, duyarlılık, akıl ve duygu çatışması, öteki türlerin adaletin öznesi ve birincil öznesi olup olmadığıdır. Tezde Yapabilirlikler Yaklaşımının niçin ideal bir yaklaşım olduğu konu edilmiş ve konu öteki türler ile sınırlandırılmıştır. Son olarak bu tezde iyi ve adil bir yaşamın imkanının Yapabilirlikler Yaklaşımı olduğu iddia edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yapabilirlikler Yaklaşımı, öteki türler, adalet, iyi yaşam, hayvanlar

ABSTRACT

This thesis aims to investigate the possibility of justice for other species within the framework of the Capabilities Approach of Martha Craven Nussbaum, who is one of today's liberal thinkers. The primary aim of the Capabilities Approach is to seek ways to provide a good life. For this reason, in the first part, the criterion of a good life and the problem of the fragility of goodness were examined. In the second and last part of the thesis, the problem of the criterion of justice, justice towards other species, and discussions on animal and environmental ethics were included. Finally, solutions to these problems were tried to be proposed.

The aim of the thesis is to discuss the possibility of a good and fair life for other species, based on Nussbaum's approach, and to try to offer solutions to current problems. The main problem of the thesis is the justice problems faced by other species. These problems are speciesism, fragility, sensitivity, conflict of reason and emotion and whether other species are the subjects and primary subjects of justice. In the thesis, it is discussed why the Capabilities Approach is an ideal approach and the subject is limited to other types. Finally, in this thesis it is claimed that the possible of a good and fair life is the Capabilities Approach.

Key Words: Capabilities Approach, other species, justice, good life, animals